

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXV.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
JÁNOS MAKAI

EGER, 2008

Lektorálta:

Kiss László
főiskolai tanár

Löffler Erzsébet
könyvtárigazgató

Nagy József
ny. főiskolai tanár

Romsics Ignác
egyetemi tanár

Zachar József
egyetemi tanár

ISSN: 1216-4186

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2008. október Példányszám: 100
Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Kertész István: A Niképhoria versenyei Pergamonban	3
Rastislav Kožiak: Nagy Károly és a frank misszió az avarok és a szlávok között Pannóniában	13
Makai János: A Kijevi Rusz eredeti kódexei	37
Misóczki Lajos: Zarándoklat és búcsújárás Magyarországon mint a vallási turizmus előzménye a 18. századig	53
Zachar József: Bécsi források a Thököly-szabadságharcról	69
Csesznokné Kukucska Katalin: A jezsuita rend szerepe a XVII–XVIII. századi Eger középfokú oktatásában	77
Miskei Antal: Eszterházy Károly egri püspök Liturgikus könyve (1768)	89
Kiss László: Reformkori magyar lapok a nyugat-európai nemzetek karakteréről	97
Peterscsák Tivadar: Nemesi közbirtokosságok regálé jövedelmei Észak-Magyarországon	111
Kaló Ferenc: „Történeti munkákat rendszeresen olvass!” (Herzen)	123
Pap László: Churchill szerepe/jelenléte a brit gyarmati harcokban, különös tekintettel az angol–búr háborúra	131
Németh István: Julius Wolf Közép-európai Gazdasági Egyesülete (1904–1918)	149
Nagy József: Földműves képviselők az 1920-as nemzetgyűlésben	181
Kozári József – Vizi Sándor: Hadsereg vagy siserehad? Tükörcserepek a szovjet Vörös Hadsereg történetéből. Vélemények és a valóság	209
Bartók Béla: Hódolat és felajánlás. A Szent Jobb látogatása Egerben, 1938-ban	237
Guszmann Gergely: A nemzeti hős szerepe a poszt-koloniális nemzetépítésben. Az 1999-es indiai–pakisztáni háború hősei	255

A NIKÉPHORIA VERSENYEI PERGAMONBAN

Kertész István

„A sport nem lehet szociológiailag, politikailag, gazdaságilag vagy történelmileg semleges. A sport mindig kapcsolódik ahhoz a tágabb kerethez, amelyben gyakorolják...

A sport éppen annyira elismert területe a történeti tanulmányoknak, mint a háború, a vallás, a társadalmi viszonyok, a politika... A történelem éppen annyira elismert területe a sporttudománynak, mint a pszichológia, fiziológia, pedagógia, szociológia, menedzsment és bármely más, amit hagyományosan a sporttudomány tartozékának tekintenek.”¹

Kr. e. 182/181-ben, több katonai győzelmét követően II. Eumenész, a kisázsiai Pergamon királya, az Attalida dinasztia tagja² az Athéna Niképhorosz (Győzelemhozó Athéna) tiszteletére rendezett játékokat és áldozati szertartásokat (*Niképhoria*) felújította³, és felszólította a hellénisztikus világ államait és fő intézményeit arra, hogy ismerjék el a játékok új formáját.⁴ A Niképhoria néven ismert játékok új formája azt jelentette, hogy a sportversenyeket az olümpiai, a művészeti vetélkedőket pedig a püthói játékokkal azonos módon rendezik meg. Így a Niképhoria *isolympios* (az olümpiaival egyenrangú) és *isopythios* (a

¹ M. Polley: *Sports History. A Practical Guide*, New York, 2007, XIV–XV.

² Pergamon történetéhez és az ásatásokhoz ld. alapvetően: *Die Altertümer von Pergamon*. Hrsg. vom Deutschen Archäologischen Institut, Bde. I–VI, Berlin, 1968–1988/1989. W. Radt: *Pergamon. Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole*, Köln, 1988. E. Rohde: *Pergamon. Burgberg und Altar*, Berlin, 1982. M. Rostovtzeff: *The Social and Economic History of the Hellenistic World (SEHHW)*, Oxford, 1941, 551, 634, 1053, 1134. Uő. *Pergamum*, in: *CAH (Cambridge Ancient History)*¹, 1978 (az 1930-as kiadás korrigált utánnyomása), VII. 590–618. R. B. McShane: *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum (Illinois Studies in the Social Sciences 53)*, Urbana, 1964. D. Magie: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton–New Jersey, 1950. E. V. Hansen: *The Attalids of Pergamon*, Ithaca–London, 1971². R. E. Allen: *The Attalid Kingdom. A Constitutional History*, Oxford, 1983. H. Heinen: *The Syrian–Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor*, in: *CAH*², 1989, VII/1. 412–445. J. Hopp: *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden (Vestigia 25)*, München, 1977. Kertész István: *Hellénisztikus történelem*, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2000, 151–195, 220–232. II. Eumenésről ld. E. V. Hansen, 70–129. R. B. McShane, 131–186. J. Hopp, 3–15. H. Bengtson: *Herreschergestalten des Hellenismus*, München, 1975, „Eumenes II., König von Pergamon”, 235–250.

³ E. V. Hansen, 448. I. Kertész: *Some Notes on Inscription IvP. No. 10–12*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 38, 1998, 191–194.

⁴ C. Bradford Welles: *Royal Correspondence in the Hellenistic Period (RC)*, New Haven, 1934, no. 50.

püthóival egyenrangú) *agon* (versenyjáték) lett. Egy pozitív választ adó, ismeretlen nevű kariai városon kívül csak a *delphoi amphiktüonia* (vallási szövetség)⁵ és az *aitól szövetség*⁶ ugyancsak beleegyező válaszát ismerjük. Miért nincs erről több adatunk? Pergamon ebben az időben élénk politikai-gazdasági kapcsolatot alakított ki Kis-Ázsia poliszáival, és ezt a tényt igen gazdag feliratos anyag rögzíti.⁷ Ennek ellenére a pergamoni kérés kis-ázsiai visszhangját a feliratok nem tükrözik. Az viszont feltűnő, hogy Delphoi és az aitól szövetség jól dokumentált és részletesen indokolt beleegyezését tette közzé a pergamoni kérésre történő reagálásában. A két utóbbi intézmény reakciójának magyarázata a Pergamonhoz fűződő politikai kapcsolatainkban található meg. Ha felfedjük ezeknek a kapcsolatoknak a lényegét, akkor a Niképhoria kapcsán újabb bizonyítékot találhatunk a sport integráló szerepére, amely a hellénizmus időszakának⁸ egyik jellegzetes kultúrpolitikai jelensége volt.

Először idézzük fel II. Eumenésznek a hellénisztikus világhoz intézett felszólítása bevezető részét:

„... és most, miután elhatároztuk, hogy a Niképhoria játékeit leghűségesebb görög barátainkkal együtt koszorús versenyekként fogjuk megünnepelni, mivel a háborúkban nagy győzelmeket arattunk, elküldtük hozzátok szent követként ...-t Magnésziából, egy férfiút, aki érdemei miatt elsőrendű tiszteletet élvez udvarunkban, és a színházban díszhelyen ülhet, ...-t Mürinából és Megónt Epheszoszból, akik a mi legtisztéletreméltóbb barátaink, valamint ...-t és Kalaszt Pergamonból, olyan férfiakat, akiket kiválóknak gondolunk, és akik mint polgárok elértek mindent, ami életkorukhoz illik, olyan férfiakat, akiket városuk jelölt ki erre, mert a város csatlakozott hozzánk a Niképhoria elismerésében. Ti helyesen fogtok cselekedni mind az istenek, mind a mi irányunkban, ha elismeritek a Niképhoria (új formáját) és a szentély sérthetlenségét, amint az megfelel nektek...”⁹

(C. Bradford Welles, RC. no. 50.)

A felirat szövegéből több következtetést lehet levonni. Az első, hogy a pergamoni király a hegemoniája alá tartozó kis-ázsiai városok, valamint birodalma fővárosa, Pergamon polgárai közül választotta ki „szent követeit”. Ez a

⁵ Syll.³ (Sylloge Inscriptionum Graecarum a G. Dittenbergo condita et aucta), Lipsiae, 1917, no. 630.

⁶ Uo. no. 629.

⁷ Vö. R. B. McShane, 148. E. V. Hansen, 166. R. E. Allen, 78.

⁸ I. Kertész: The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World, in: New Aspects of Sport History. Proceedings of the 9th ISHPES Congress Cologne, Germany, 2005, eds.: M. Lämmer, E. Mertin, Th. Terret, 446–449. (Belated Papers from the ISHPES Congress in Urbino.)

⁹ C. Bradford Welles, 50.

tény összhangban áll azzal a korábbi kutatási eredménnyel, ami szerint a jelentős hellénisztikus monarchiák közül speciálisan a pergamoni volt az, amely politikájában elsőrendű célnak a hellén városi polgárság érdekeinek megvalósítását tekintette.¹⁰ A pergamoni királyok politikájában, családi életében – I. Attalosz egy küzikoszi polgárlányt vett nőül¹¹ – és még palotaépítési szokásaiban¹² is erősen kiütöközött a polgári jelleg, ami annak is betudható, hogy a birodalom egy hellén mintára szervezett városból mint magból fejlődött olyan állammá, amelynek területét régi hellén poliszok hálózta be.

A második következtetés a pergamoni kultúrpolitikára vonatkozik. Mint azt az ISHPES 6. kongresszusán, Budapesten tartott előadásomban kifejtettem („Pergamon the Center of the Hellenistic Sport and Physical Education”)¹³, Pergamon a hellénisztikus sport és testnevelés központja volt. Maga a királyi család is szoros kapcsolatban állt a sportélettel és az antik olimpiai mozgalommal, amint azt az ISHPES 6. szemináriumán, Kanazawában felolvasott előadásomban („Rulers and Horses in the Hellenistic Pergamon”) elemeztem¹⁴. Nem meglepő ezek után, hogy Pergamon politikai-katonai sikereinek méltó megünneplése részben egy, az olümpiai szabályok szerint rendezett sportverseny kerekei között történt.

A harmadik fontos következtetés az Attalidák valláspolitikáját illeti¹⁵. Politikai törekvéseiket mindig igyekeztek olyan formában a hellén-hellénisztikus közvélemény tudtára adni, amely forma megfelelt az ősi görög vallási tradícióknak. A Zeusz-oltárral Zeusz Szótérnak, a Megváltó Istennek tisztelegtek¹⁶, a

¹⁰ Ld. I. Kertész: Zur Sozialpolitik der Attaliden, in: Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, B. 7, 1992, 133–141. Uő. Die Provinz Asia im römischen Reich, in: Krise-Krisenbewußtsein-Krisenbewältigung. Ideologie und geistige Kultur im Imperium Romanum während des 3. Jahrhunderts, Konferenzvorträge, Halle–Wittenberg, 1988, 48–52.

¹¹ Polübiosz 22, 20,2; Sztrabón 13, 4,2 (C 625). Plutarkhosz: Moralia 480c. Vö. Van H. Looy: Apollonis reine de Pergame, Ancient Society VII (1976), 151.

¹² G. Kawerau – Th. Wiegand: Die Paläste der Hochburg. Die Altertümer von Pergamon V/1. Berlin, 1930. Vö. I. Kertész: Neueste Ergebnisse in der Forschung des hellenistischen Pergamons, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 38, 1998, 333–340.

¹³ I. Kertész: Pergamon: Center of Hellenistic Sport and Physical Education, in: Sport and Politics. Proceedings of the 6th Congress of the International Society for the History of Physical Education and Sport (ISHPES) July 14–19, 1999, Budapest, Hungary, szerk.: Katalin Szikora, Pál Nagy, Susan J. Bandy, Gertrud Pfister, Thierry Terret, 25–28.

¹⁴ I. Kertész: Rulers and Horses in the Hellenistic Pergamon, in: Local Identity and Sport. Historical Study of Integration and Differentiation. Proceedings of the 6th ISHPES Seminar, Kanazawa, Japan 2002, ed.: Hideaki Okubo, Sankt Augustin, 2004, 165–169.

¹⁵ Ld. E. V. Hansen, 434. E. Ohlemutz: Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon, Würzburg 1940. I. Kertész: Sabazios-Kult in Pergamon. Annales Universitatis Sc. Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica Tomus XXII. (1982), 251–259.

¹⁶ A Zeusz Oltárról ld. E. V. Hansen, 495., H. Heres-von Littrow: Untersuchungen zur Reliefgestaltung des Telephosfrieses, FuB 12 (1970) 103. Chr. Bauchhens-Thüriedl: Der Mythos von Telephos in der antiken Bildkunst (Beiträge zur Archäologie 3), Würzburg, 1971.

Niképhoriával pedig annak az istennőnek, aki az ősi civilizációs központ, Athén védnöke volt, és akinek tiszteletére ott régóta megrendezték a Panathénaia sportversenyeit. Mi több, II. Eumenésznek a Niképhoriát megújító intézkedésében a már régóta létező pergamoni elképzelést figyelhetjük meg: Pergamont, az Attalida királyság fővárosát egy második Athénná fejleszteni.¹⁷ Ez a törekvés figyelhető meg a pergamoni Akropolisz építészeti képében csakúgy, mint az Attalidák tudomány- és művészetpártoló tevékenységében.

A felirat idézett szövege tehát több következtetés levonására ad lehetőséget, és ezek a konzekvenciák segítenek megérteni annak a szoros kapcsolatnak a kialakulását, amely Pergamont Delphoihoz és a szentély védelmét magára vállaló aítól szövetséghez kötötte.

Az önálló Pergamon és az Attalida dinasztia megalapítója a zsoldosvezér Philetairosz volt.¹⁸ Ő Kr. e. 283-ban lázadt föl a Kis-Ázsia északnyugati részén jelentős területeket birtokló Lüsizimakhosz, Nagy Sándor egykori hadvezére, a nagy hatalmú diadokhosz ellen, és eltulajdonította a pergamoni citadellában Lüsizimakhosz által felhalmozott 9 ezer talanton (1 talanton = 26,196 kg ezüst értékével) nagyságú kincset.¹⁹ Pergamon ekkor a görög mintájú polisszá fejlődés kezdő szakaszában volt. Utóbb, Philetairosz, majd utódai: I. Eumenész és I. Attalosz uralkodása idején Pergamon köré egy kisebb monarchia szerveződött Iónia, Aiolisz és Tróasz településeiből²⁰. A Kr. e. 2. század elején, II. Eumenész korában érte el virágzása csúcspontját a birodalommá terebélyesedő állam. Ekkor a Rómával kialakított szoros barátság és fegyvertársi viszony révén Kis-Ázsia nyugati vidékei az Attalidák uralma alá kerültek²¹. Erre az időszakra esett a Niképhoria újjászervezése is. A Kr. e. 167-ben befejezett III. makedón háború után azonban a diadalmas Rómának már nem volt szüksége erős keleti szövetségesekre. Ezért kapcsolatát Pergamonnal fokozatosan meglazította, és végül a

E. Boehringer (Hrsg.), Pergamon. Gesammelte Aufsätze (Pergamenische Forschungen 1), Berlin–New York, 1972. W. Müller, Der Pergamon-Altar, Leipzig, 1973. E. Schmidt: Der grosse Altar zu Pergamon, Leipzig, 1961. E. Rohde. Pergamon. E. Simon: Pergamon und Hesiod, (Schriften zur antiken Mythologie), Mainz am Rhein, 1975. A. Dausne: Remarques sur la grande frise de l'autel de Pergame, REA 77 (1975), 74–79. I. Kertész: Der Telephos-Mythos und der Telephos-Fries, Oikumene 3 (1982), 203–215. H.-J. Schalles: Der Pergamonaltar. Zwischen Bewertung und Verwertbarkeit, Frankfurt am Main, 1986. B. Andreae: Laokoon und die Kunst von Pergamon. Die Hybris der Giganten, Frankfurt am Main, 1991.

¹⁷ I. Kertész: Neueste Ergebnisse, 333–340. H.-J. Schalles: Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jhrh. V. Chr. (Istanbuler Forschungen 36), Tübingen, 1985. 20. Uő. Der Pergamonaltar, 28.

¹⁸ Philetairoszról ld. M. Rostovtzeff: The Social and Economic History, 553. D. Magie, 4, 728/7.jegyzet. E. V. Hansen, 14. R. E. Allen, 9.

¹⁹ Sztrabón 13, 4,1 (C 623).

²⁰ R. B. McShane, 58. D. Magie, 939/36. jegyzet, M. Rostovtzeff: The Social and Economic History, 553. Kertész István Hellénisztikus történelem, 165.

²¹ R. B. McShane, 150. E. V. Hansen, 92. R. E. Allen, 76.

legyengült államot utolsó királya, III. Attalosz Kr. e. 133-ban végrendeletileg Rómára hagyományozta²².

A 150 éven át létező pergamoni állam vezetői már a kezdetekkor arra törekedtek, hogy jó viszonyt alakítsanak ki a hellén közvéleményt befolyásoló vallási intézményekkel. Ezzel akarták feledtetni hatalomra jutásuk illegitim körülményeit. Többek között ezért volt számukra igen fontos, hogy Philetairosz unokaöccse, Attalosz győzött a csikó négyesfogatok versenyén a Zeusz tiszteletére rendezett olümpiai versenyen, valószínűleg Kr. e. 276-ban. A sportsikernek egy Pergamonban elhelyezett metrikus felirattal állítottak emléket²³. Ugyancsak gondoskodtak arról, hogy ajándékokkal nyerjék el a déloszi Apollón-szentély és a Múzsák Theszpiában lévő szentélyének jóindulatát²⁴. Kiemelt energiát fordítottak azonban a legnagyobb tekintélyű görög vallási központ, Delphoi Apollón-szentélyének megnyerésére, és e célból igen jelentékeny finansziális támogatást nyújtottak neki.

Philetairosz bőkezű ajándékait a delphoi amphiktüónia megtisztelő határozattal viszonzta:

„A delphoiak elhatározták, hogy Philetairosznak, fiának, Attalosznak és testvérének, Eumenésznek, pergamoniaknak vendégbarátságot (*proxenia*), elsőséget a jóslatkérésben (*promanteia*), az első sorokban való ülés jogát (*proedria*), tárgyalások esetén az első szó jogát (*prodikia*), sérthetetlenséget (*aszúlia*) és minden olyan előjogot megadnak, amelyeket más jötevőknek és vendégbarátoknak is biztosítottak...”²⁵

A feliratban Philetairosz fiaként említett Attalosz a dinasztiaalapító unokaöccse, akit adoptált. Ez az Attalosz győzött Olümpiában. A delphoiak által adományozott előjogok nem tekinthetők különleges ajándékoknak, amint arra az idézett felirat utolsó mondata is utal. Egy sor felirat bizonyítja, hogy ezeket általában megkapták a szentély jötevői és szövetségesei²⁶. Ám Pergamon vezetőinek a célja éppen az ezek közé történő integrálódás és ezáltal a nemzetközi elismerés megszerzése volt. Megállapítható tehát, hogy Pergamon és Delphoi kapcsolatfelvétele a pergamoni állam történetének korai szakaszában a kölcsönös érdekek figyelembe vételével történt. Delphoinak pénzre, Pergamonnak pedig nemzetközi elismerésre volt szüksége. Mindkét fél megkapta azt, amit akart.

²² D. Magie, 30, 778–781. J. Hopp, 121–147.

²³ J. Ebert: Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen, Berlin, 1972, no. 59. I. Kertész: Some Notes.

²⁴ Vö. E. V. Hansen, 14. H.-J. Schalles, 37.

²⁵ M. Holleaux: Études d'épigraphie et d'histoire grecques II., Paris, 1938, 9–15. A felirat szövege a 9. oldalon. Vö. E. V. Hansen, 19.

²⁶ Ld. Syll³. no. 7, 189, 423, 548, 549, 734; OGIS (Orientis Graeci Inscriptiones Selectae) ed. W. Dittenberger, Leipzig, 1903, no. 66, 150, 241, 305.

A Delphoihoz fűződő jó viszony akkor sem veszítette el jelentőségét, amikor Pergamon már egyenrangú tagjává vált a hellénisztikus államok közösségének. A Kr. e. 230-as évekre a pergamoni monarchia a maga hegemoniája alatt integrálta Kis-Ázsia északnyugati részének görögök által lakott területeit, és dinamikus fejlődő gazdasági hatalommá lépett elő²⁷. De éppen elért sikerei miatt a különféle problémákkal küszködő szomszédok ellenségesen léptek fel vele szemben. A földrengéstől sújtott Rhodosz kereskedelmi előjogait féltette, a Kis-Ázsiától Indiáig terjedő Szeleukida Birodalomban belháború tört ki, és a király, III. Antiokhosz ellen lázadó Akhaiosz pergamoni területeket pusztított, az addig Pergamonnal szemben barátságos Egyiptom a lázadót támogatta, a Pergamontól északra fekvő Bithünia pedig félve az Attalidák terjeszkedő politikájától Makedóniával kötött szövetséget²⁸. A politikai elszigetelődés feloldása Pergamon elemi érdekévé vált. Kr. e. 223-ban ezért I. Attalosz, a monarchia harmadik uralkodója, aki felvette a királyi címet, nagyszabású építkezéseket kezdett Delphoi-ban²⁹. Valószínűleg ez idő tájt kezdte propagálni azt, hogy a királyi család Telephosztól, Héraklész fiától származik³⁰, és e propaganda alátámasztása végett építtette meg Dionüszosz Szphaleotasz (a megbotlást előidéző Dionüszosz) templomát a delphoi szent körzetben³¹. Ez az istenség ártalmas szerepet játszott a pergamoni eredetmondában³², és a templom az ő kiengesztelését szolgálta. Emellett egy díszes oszlopcsarnokot is építtetett. A Delphoi felé megnyilvánuló bőkezűség hamarosan kiterjedt a szentélyt védő szövegre is. A Korinthoszi-öböl északi partja mentén fekvő aitol települések koalíciója következetesen küzdött Makedónia ellen, amely a maga uralma alá akarta vetni a görög anyaországot. A politikai konfliktus 220 és 217 között háborúba torkollott. Ebben a helyzetben I. Attalosz 220 körül pénzzel segítette az aitolokat abban, hogy Elaosz nevű erődjüket felépítsék.³³

Az aitolokkal történt kapcsolatfelvétel, amelyben Delphoi nyilván hathatósan közreműködött, meghatározta Pergamon egész további sorsát. Kr. e. 215-ben ugyanis V. Philipposz makedón király szövetségre lépett a Róma ellen harcoló Hanniballal, és ezzel kezdetét vette Róma és Makedónia első háborúja is. Róma, hogy elkerülje a kétfrontos háborút, 212/211-ben makedónellenes szövetséget

²⁷ F. M. Heichelheim: *An Ancient Economic History* III., Leiden, 1970, 32, 63.

²⁸ R. B. McShane, 58. E. V. Hansen, 38. R. E. Allen, 27. I. Kertész: *The Attalids of Pergamon and Macedonia*, in: *Ancient Macedonia. Fifth International Symposium I.* Thessaloniki, 1993, 669–677.

²⁹ E. V. Hansen, 292. a további szakirodalommal.

³⁰ Ld. I. Kertész: *Der Telephos-Mythos*.

³¹ G. Daux – J. Bosquet: *Agamemnon, Telephe, Dionysos Sphaleotas et les Attalides*, RA XIX (1942–43) 113. és XX (1942–43) 19. W. Peek: *Delphische Gedichte*, AM LXVII (1944) Nr. 1: *Agamemnon und Telephos*. 232–239. Vö. I. Kertész: *Sabazios-Kult in Pergamon*.

³² *Lükophrón*: Alexandra 207 (ed. Mascialino).

³³ *Polübiosz* IV. 65,6. Pergamon és az aitol szövetség kapcsolatáról ld. R. B. McShane 100.

kötött az aitólokkal. A szerződés záradéka kimondta, hogy Róma és az aitólok koalíciójához csatlakozhatnak az aitólok barátai is.³⁴ Pergamon jó alkalmat látott arra, hogy általunk vázolt elszigeteltségét hatékonyan feloldja. Róma és a Rómához csatlakozó aitólok oldalán belépett az I. makedón háborúba.³⁵

Az I. makedón háború 205-ben lényegében a *status quo* alapján ért véget. A Róma hellénisztikus szövetségesei által lekötött Makedónia nem tudott érdemleges segítséget nyújtani Hannibálnak, Rómát pedig elsősorban a Karthágóval szembeni győzelem kivívása érdekelte. Pergamon a Rómának nyújtott katonai segítség fejében elnyerte Aigina szigetét.³⁶ A nemrég még ellenségeitől szorongatott Attalida állam immár feloldotta elszigeteltségét, és még területi gyarapodást is elért.

A közvetlenül az aitóloknak, közvetve pedig Delphoinak köszönhető politikai sikert növelte egy valláspolitikai akció. Ebben megint a Pergamonnak lekötöleztet Delphoi volt az egyik kezdeményező. 205-ben, amikor a makedónokkal vívott háború éppen befejeződött, de még folyt a harc Hannibal ellen, a római senatus elhatározta, hogy jóslatokhoz folyamodik tanácsért, miként fejezhetné be győztesen a hosszan elhúzódó II. pun háborút. Utasították a decemvireket (*decemviri sacris faciundis*), hogy kérjenek tanácsot a Sibylla-könyvektől, és egy küldöttséget menesztettek Delphoiba, hogy az Apollón-szentély jóslatát kérjék. Mindkét esetben akkorra kecsegtették sikerrel a rómaiakat, ha bevezetik *Magna Mater* (Kübelé) istennő kultuszát.³⁷

Csakhogy *Kübelé* kultuszának központja a kis-ázsiai Pesszinuszban volt. A történetíró *Livius* szerint Delphoi papjai tanácsolták azt Róma követeinek, hogy I. Attalosztól kérjenek segítséget feladatuk teljesítéséhez. Ekkor a rómaiak „elmentek Pergamonba a királyhoz. Ő nyájasan fogadta a küldötteket, elkísérte őket Phrügiába, Pesszinuszba, s átadta nekik a szent követ, amelyet az ott lakók az istenek anyjának neveznek, s megengedte, hogy elszállítsák Rómába.” (XXIX. 11, 5–7.)

Tekintettel arra, hogy a pergamoni királyok, I. Attalosz, majd II. Eumenész jó kapcsolatot alakítottak ki a Pesszinusz környékén élő gall nép, a *tolisztoagioi* Eposzognatosz nevű főnökével,³⁸ valóban Attalosz volt a legalkalmasabb személy arra, hogy ebben az ügyben Róma segítségére legyen. A Kübelé kultusz római meghonosítása alkalmat adott tehát arra, hogy Pergamon és Róma kapcsolatai még szorosabbra fűződjenek. A hálás Róma ezek után nem maradhatott közömbös Pergamon sorsa iránt. Miközben ugyanis lassan véget ért a II. pun háború, és 202-ben Hannibal vereséget szenvedett a zamai csatában, V.

³⁴ Livius XXVI. 24,8–15.

³⁵ Ld. I. Kertész: The Attalids of Pergamon and Macedonia. további szakirodalommal.

³⁶ E. V. Hansen, 46. R. B. McShane, 105. R. E. Allen, 65.

³⁷ Livius XXIX. 10–11, 14,5–14, Ovidius: Fasti IV. 247–372. Vö. E. V. Hansen, 50–51.

³⁸ E. V. Hansen, 52.

Philipposz rátámadt azokra a hellén-hellénisztikus államokra, amelyek az I. makedón háború idején Rómát segítették vele szemben. A veszélyben Pergamon Rómához fordult. Róma pedig 200-ban hadat üzent Makedóniának, és 197-ben győztesen fejezte be a II. makedón háborút. Pergamon ebben a fegyveres konfliktusban és az azt követő újabb háborúkban is hűségesen kitartott Róma mellett. Delphoi Apollón-szentélye tehát előbb az aitól szövetséggel és azon keresztül Rómával hozta kapcsolatba Attalida jötevőit, majd azok Rómához fűződő viszonyát tette még barátabbá. Elmondhatjuk tehát, hogy minden egyes talanton, amit Pergamon vezetői Delphoiban befektettek, bőségesen megtérült számukra.³⁹

Ilyen előzmények után került sor Kr. e. 192 és 188 között a Róma és a legnagyobb hellénisztikus állam, a Szeleukida Birodalom közötti leszámolásra. Az úgynevezett *szíriai háború* Róma teljes győzelmével ért véget. A harcban II. Eumenész pergamoni király a rómaiak leghatékonyabb fegyvertársának bizonyult, és döntő szerepet játszott a háborút eldöntő magnésziai csata megnyerésében.⁴⁰ A jutalom nem maradt el. A Szeleukidákkal megkötött apameiai béke révén Róma Pergamont Kis-Ázsia legerősebb államává növelte.⁴¹ Csakhogy a békeszerződés révén Pergamonnak juttatott területek egy részéért újabb csatákat kellett vívni Bithüniával, Pontosszal és a kis-ázsiai gallokkal, akik szintén igényt tartottak ezekre a földekre. II. Eumenész sikerrel vívta meg ezeket a harcokat is.⁴²

Delphoi örült a pergamoni sikereknek. Kr. e. 182-ben a delphoi amphiktüónia határozata értelmében felállították II. Eumenész bronz lovas szobrát a szentély körzetében.⁴³ Ugyanebben az évben az aitól szövetség is arannyal bevont bronz szobrokkal tisztelte meg a királyi családot. Az erről szóló határozatot ugyancsak Apollón szent körzetében helyezték el.⁴⁴ Úgy látszik, a pergamoni katonai győzelmeket dicsőítő propaganda központja Delphoi volt. De persze a látványos pergamoni sikereket máshol is ünnepelték. Még ugyancsak 182-ben a kis-ázsiai Szardeisz és Tralleisz városában sport- és művészeti versenyeket alapítottak II. Eumenésznek a gallok felett aratott győzelme tiszteletére.⁴⁵

³⁹ Ld. E. V. Hansen, 57 R. B. McShane, 116.

⁴⁰ I. Kertész: *Rulers and Horses*. W. W. Tarn: *Hellenistic Military and Naval Developments*, Cambridge, 1930, 62. A háború eseményeiről ld. Livius XXXV. 43,2–37, 45,21, Polübiosz XX. 1–21. Vö. B. Bar-Kochva: *The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge, 1976, 163.

⁴¹ A békeszerződés szövege: Polübiosz XXI. 42,1–27, Livius 38, 38,1–18.

⁴² Ld. I. Kertész: *Von Apameia bis Brundisium* (Kapitel aus der Geschichte der Beziehungen von Rom und Pergamon), *Annales Univ. Sc. Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Classica T. IX–X*, Budapest, 1982–1985, 79–93.

⁴³ Syll³. no. 630, 29–30 sor, vö. E. V. Hansen, 293/166. jegyzet.

⁴⁴ Syll³. no. 629, 10–13 sor, vö. E. V. Hansen, 294/168. jegyzet.

⁴⁵ Ld. E. V. Hansen, 458–459. R. E. Allen, 157–158. Vö. OGIS no. 305, L. Robert: *Décret de Tralles*, RPh VIII (1934), 279–291.

Talán éppen ez indította II. Eumenészt arra, hogy a még I. Attalosz uralma idején megalapított Niképhoria versenyeket új formában szervezze meg. Így ezek a pergamoni rendezvények pompájukban és sportértékükben is felülmúlták a hasonló helyi rendezvényeket. Az eddigiek ismeretében korántsem véletlen, hogy a delphoi amphiktüónia és az aitol szövetség gyors és pozitív választ adott a pergamoni király felszólítására, hogy ismerjék el a játékok új formáját. Mindkét szervezet erről szóló határozatát II. Eumenész Delphoiban álló lovas szobrának alapzatára vészték rá.⁴⁶ Amikor a delphoi amphiktüónia II. Eumenész és Pergamon értékeit méltatta, kiemelte a Rómához fűződő barátság jelentőségét, talán szándékosan is utalva arra a fontos szerepre, amelyet ennek kialakulásában ő maga játszott:

„Miután Eumenész király ... a rómaiak iránti barátságot megtartva mindig úgy él, hogy valamilyen jónak okozójává válik a hellének irányában is ... ennél fogva a rómaiak is – látva irántuk való kedvezését – megnövelték a királyságot, abban a meggyőződésben, hogy a királyok közül azoknak, akik fondorkodnak a hellénekkal szemben, részesülniük kell az őket megillető büntetésben, akik viszont semmilyen baj okozói nem voltak, azoknak az ő részükről a legnagyobb bizalomban kell részesülniük...”⁴⁷ (Syll³. 630, 2–10 sor.)

Delphoi tisztviselői nem véletlenül látták politikai mesterművük, Pergamon és Róma barátságának létrehozását az egész Közel-Kelet sorsát meghatározó tettnek. Az egymásnak feszülő hellénisztikus hatalmak között egy Róma által felügyelt egyensúly alakult ki, amelynek elsőszámú kedvezményezettje Delphoi egyik legnagyobb lelkűbb támogatója, Pergamon lett. Pergamon királya pedig egy, az olümpiai játékokkal egyenrangú sportrendezvény megszervezésével fejezte ki az új helyzet feletti örömét. Mert ő is tudhatta, a sportmozgás a test boldogságát, az állam által megrendezett sportverseny pedig a társadalom elégedettségét önti sajátos formába.

⁴⁶ Syll³. no. 629–630.

⁴⁷ Syll³. 630, 2–10. sor

NAGY KÁROLY ÉS A FRANK MISSZIÓ AZ AVAROK ÉS A SZLÁVOK KÖZÖTT PANNÓNIÁBAN

Rastislav Kožiak

Szászország hosszú ideig tartó elfoglalása után, és ellenkezőleg, a Bajorországgal folytatott meglepően rövid háborúban, amely Einhard szerint olyan gyorsan kezdődött, mint ahogyan (Bajorország) hozzácsatolásával végződött 788-ban, a frank birodalom határa keleten drámaian közeledett az avarokhoz. Károly hűségese életrajzírója a Tassilo iránti királyi haragot egy nem mindennapi koalícióval kapcsolta össze, amelyet a bajor fejedelem, példamutató keresztény, aki előbb a hazai klérussal és a pápasággal kiépített jó kapcsolataira támaszkodott, kötött a pogány avarokkal a frankok ellen. Legalábbis ilyen szövetséget akart látni és kifelé mutatni a hivatalos birodalmi retorika, bár éppen a pogányokkal való álnok szövetség lett az egyik fő indoka annak, hogy Tassilot megfosztották vajdai tisztségétől és kolostorba zárták.¹ Még ugyanebben az évben az avarok, mint a bajor vajda szövetségesei, betörték Bajorországba és Friaulba, és bár vereséget szenvedtek, sikertelen hadjáratuk csak a frankokkal vívott nyolc-éves háború (788–796) kezdetét jelentette, amely a század végéig a kaganátus összeomlásával és a krisztianizációval fejeződött be.²

A háborúnak a legnagyobbak kellett volna lennie a frank hadjáratok között, és jogosnak mindazokért a sérelmekért és rablásokért, amelyeket az avarok a

¹ EINHARDUS: *Vita Caroli Magni*, 11. Ed. P. Daniš. Praha, 1999, s. 85; CHÉLINI, J.: *L'aube du Moyen Age : Naissance de la chrétienté occidentale*. Paris, 1991, s. 62–66, 71–72. Tassilo leváltásának és kolostorba internálásának propagandisztikus bemutatását a frank krónikáirodalomban fejtegeti HÄGERMANN, D.: *Karel Veliký : Vládce Západu*. Praha, 2002, s. 216–235.

² A történészek frank–avar háború tartamára vonatkozó nézetei különbözőek. Hajlunk arra a nézetre, amelyik a háború végét 796-ra teszi, amikor a 795-ös és 796-os sikeres hadjáratok után, amelyek az avar hringus meghódításával fejeződtek be, a királyi udvar hozzáfogott az elfoglalt avar kaganátus területének egyházi-közigazgatási felosztásához. A frank–avar kapcsolatok ezt követő fejlődése ugyan különböző intenzitású kölcsönös háborús konfliktusokkal volt megjelölve, ezek azonban inkább az individuális találkozások jellegét öltették az avar erők maradékaival. POHL, W.: *Die Awaren : Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988, s. 312–323.; SZÁDECKY–KARDOSS, S.: *Histoire des Avars et leur héritage en Europe*. In: *Les Hongrois et l'Europe : Conquête et intégration*. Ed. S. Csernus, K. Korompay. Paris; Szeged, 1999, s. 163–169; POLEK, K.: *Wojna awarska Karola Wielkiego i jej wpływ na stosunki polityczne, etniczne i kulturowe w strefie środkowego Dunaju w końcu VIII i na początku IX wieku*. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia*, 152, 2001, s. 131–141; TRĚŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*. Praha, 2001, s. 53–70; STEINHÜBEL, J.: *Kaganát a tudunát*. In: *Studia historica Tvrnaviensia*, III, 2003, s. 15–30.

Pannóniában élő népeken követtek el.³ A hadsereg átkelését a pogány határon 791-ben, az első hadjárat alatt, egy háromnapos vallási szertartás követte, nyilvános imádságokkal és böjtökkel, hogy a szerencsés és sikeres eredményhez megszerezzék az isteni támogatást.⁴ Az avarok elleni háború így a kezdetektől a szent vagy missziós háború jellegét öltötte, amelyben egyetértenek a Karoling forrásszövegek. Bennük az ördögökkel közösülő pogány avarok képe,⁵ akik elviselhetetlen erőszakot követnek el a szent egyházon és a keresztény embereken,⁶ konfrontálódott a frank uralkodó képével, a keresztény úréval, aki isteni segítséggel győzedelmeskedett a pogány népek felett.⁷ A keresztény uralkodó örök ideálja, aki kiszabadítja a pogány népeket az istentelenség hibájából és őket az „igaz” útra vezeti, a közönség szemében legitímálta a frank uralkodó hódító politikáját. A katonai hódításra és később az avarok frank birodalomba történő betagozására irányuló hadjáratok a Karoling-kor ideológiájában egyúttal a meghódított területek keresztény hitre térítését is jelentették.

Hogy milyen szerepet játszott a frank elképzelések megváltozása a politikai jövőről és a kapcsolatok rendezéséről a meghódított avar kaganátus területén, azt legjobban az avar tudun látogatása tükrözi Nagy Károlynál 795-ben. A magasrangú avar tisztviselő megérkezése Aachenbe azzal a polgárháborúval függhetett össze, amely a kaganátusban robbant ki, és amelynek az áldozataivá vált a kagán és a jugur. A frank krónikák tanúsága szerint a tudunnak be kellett „hódnia egész népével és egész országával a királynak és a rendelete szerint fel kellett venni a keresztény hitet”. A hazafelé vivő úton még megajándékozták őt.⁸ Az események menete valószínűleg hasonló volt, mint Widukind szász vezér esetében, aki néhány évvel korábban ugyanígy vette fel a keresztiséget az aacheni palotában. A keresztelő medencéből a király vette ki, aki a keresztapjává vált, és a frissen megkereszteltet végül sok ajándékkal tisztelték meg.⁹ Widukind, illetve

³ Vita Caroli Magni, 13, s. 86.

⁴ Az esemény a hagyományos bajor–avar határt jelentő Enns folyón történő átkelés előtt játszódott le. *Annales regni Francorum*, a. 791. In: *Magnae Moravia fontes historici* (a továbbiakban MMFH). Tomus I. Ed. D. Bartoňková et al. Brno, 1966, s. 38. A részletesebb eseményt a háború vallási fontosságú összefüggésében dolgozza fel McCORMICK, M.: *The liturgy of war in the early Middle Ages: crisis, litanies and the carolingian monarchy*. In: *Viator*, 15, 1984, s. 8–10.

⁵ *Carmen de Pippini regis victoria Avarica a. 796* (ďalej *Carmen de Pippini*), 2–3. In: MMFH, Tomus II. Ed. D. Bartoňková et al. Brno, 1967, s. 13.

⁶ *Annales regni Francorum*, a. 791. In: *Pramene k dejinám Vel'kej Moravy*. Ed. P. Ratkoš. Bratislava, 1968, s. 66.

⁷ *Carmen de Pippini*, 4, 5, 13, 15, s. 14–15.

⁸ *Annales regni Francorum*, a. 795, 796. In: MMFH, I, s. 40–41. Az esemény visszhangja fennmaradt a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*-ban is (a továbbiakban *Conversio*), 6. In: MMFH, Tomus III. Ed. D. Bartoňková et al. Brno, 1969, s. 303–304.

⁹ ANGENENDT, A.: *Le parrainage dans le haut Moyen Age : Du rituel liturgique au cérémonial politique*. In: *Clovis – histoire et mémoire I. : Le baptême de Clovis, l'événement*. Ed. M. Rouche. Paris, 1997, s. 250.

a tudun megkeresztelésének politikai jelentősége nyilvánvaló, a vallási rituálé mindkét esetben a politikaival keveredik. A királynak való alárendelést a kereszttség pecsételte meg, amellyel az újonnan keresztelt politikai és szellemi, rokoni kapcsolatot kötött saját keresztapjával, és egyúttal szuzerenjével (hűbérurával).¹⁰

A válsággal sújtott kaganátus zilált viszonyaiban, amelyet valószínűleg az új kagán kijelölése sem oldott meg, a tudun a saját legközelebbi politikai jövőjét és hatalmi státusának megőrzését a frank királynak való alávetésben látta.¹¹ Egyidejűleg a változó hatalmi-politikai viszonyok között Pannóniában előléptek más magas rangú avar tisztviselők is, a forrásokban kettőről találunk említést.¹² Az első Theodor kapkan volt, aki 805-ben a császártól kért segítséget a szlávok ellen, akik „gyötrik az ő népet” és elveszik eredeti lakóhelyüket. A császár előtt már mint keresztény lépett fel, amiről keresztény neve tanúskodik.¹³ A kereszt-

¹⁰ A politikai gyakorlatban Nyugaton és Keleten a korai középkorban találkozunk a komaság felhasználásának intézményével, amikor a keresztény uralkodó keresztény patrónusává és keresztapjává válik a pogány szuverénnek, mi által közöttük mintegy rokoni kapcsolat keletkezik. Az egész aktus politikai háttere szemmel látható, és a szövetségesi kapcsolatok megerősítését szolgálja a volt ellenségek között. A szövetség vallási rituáléval történő megszentelése ki szokott egészülni más eszközökkel is, pl. a keresztény uralkodó lányával történő házasságkötéssel, a politikai hatalom szimbólumaiba való beavatással, megtisztelő politikai titulusok adományozásával. A komaság a Meroving, az angolszász és a Karoling királyok politikai eszköztárához tartozott, akárcsak a bizánci császárokéhoz is, de a felhasználása, akár átalakított formában is, szélesesen érvényesülhetett. ANGENENDT, A.: La parrainage dans ..., s. 247–252. A komaság intézményéről a bizánci diplomáciai praxisban ŠEVČENKO, I.: Misje religijne z perspektywy Bizancjum. In: Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek). Ed. J. Kłoczowski. Kraków, 1997, s. 42–43. A kereszteléssel az újkeresztény a keresztény uralkodók új családjának tagjává vált, élén a bizánci császárral. Ez a „családi érzés” és a belőle eredő kötelezettség azonban nemcsak a keresztény uralkodó császárhoz való viszonyára vonatkozhatott, hanem a többi keresztény uralkodó iránti (viszonyára is), ennek a nagy lelki családnak a tagjaként.

¹¹ Annales regni Francorum, a. 796, s. 41; SZÁDECKY–KARDOSS, S.: Histoire des Avars ..., s. 166; POLEK, K.: Wojna awarska ..., s. 136.

¹² A frank krónikák említést tesznek még (a forrásokban Zodánként említett) tudunról, Pannónia uralkodójáról, aki 803-ban a szlávjaival és avarjaival együtt behódolt Nagy Károlynak a székhelyén, Regensburgban. Valószínűleg arról a bizonyos tudunról volt szó 795-ből, vagy az ő esetleges örököséről, aki a hatalomra kerülés után ezzel az aktuussal demonstrálta a frank fennhatóság elismerésének kontinuitását. A források ugyan semmit nem szólnak az ő esetleges megkereszteléséről, de a meghonosodott Karoling gyakorlat összefüggésében, mint ami a tudun és további két avar főtisztviselő esetében is volt 795-ben, akikről a későbbiekben írunk a szövegben, jogosult az ilyen feltételezés. Annales regni Francorum, a. 803, s. 42; Annales Mettenses priores, a. 803, s. 55. A forrás kiadója szerint Zodan nem egy név, hanem a tuduni méltóság eltorzított megnevezése (MMFH, I, s. 42, 2. megj. a 803. évhez). A tudun identifikációjával, és szláv és avar kíséretével vesd össze TŘEŠTÍK, D.: Vznik Velké Moravy, s. 67–68 a STEINHÜBEL, J.: Kaganát a tudunát, s. 26.

¹³ Annales regni Francorum, a. 805, s. 42–43; Annales Mettenses priores, a. 805, s. 55; Annales Maximiniani, a. 805. In: MMFH, I, s. 63.

séget ezért korábban kellett felvennie, ennek a lépésnek, amely összekapcsolódott a frank fennhatóság elismerésével, a háborús konfliktus alatt és közvetlenül után, több oka is volt. A másik ismét a kagán volt, aki felvette a keresztiséget és ezzel együtt az Ábrahám keresztény nevet 805-ben valahol a Fischa folyónál. Még ez előtt azonban a császárhoz követséget küldött, amelyben kívánta „a maga számára a megszokott tiszteletet, amilyennel a kagán a hunok között egykor rendelkezett”. Nagy Károly a kéréseinek eleget tett és „elrendelte, hogy a kagán a régi szokás szerint független hatalommal bírjon az egész királyság felett”.¹⁴ És ebben az esetben elsődlegesnek hangzanak a kagán megtérésének politikai összefüggései, annál inkább, mivel ez azokban az időkben történt, amikor Pannónia legalább már néhány év óta formálisan a frankok fennhatósága alatt volt.

A három avar uralkodó hasonló sorsa a frankok tíz éves beavatkozása folyamán Pannóniában jelzi, hogy milyen elvek szerint tervezték a frankok szervezni a politikai és a társadalmi kapcsolatokat a meghódított területeken. Az avarok leigázása és megtérítése a frank politikai szótárban ugyanazt, illetve az „új rend” két elválaszthatatlan aspektusát jelentette, amelynek az egész keleti régióban uralkodnia kellett. A frank sikerek mércéje kétoldalú volt – politikai és lelki, és az avar elit útja szociális státusa megtartásához az új világi hatalom és az új keresztény Isten iránti lojalitás deklarálásán keresztül vezetett.¹⁵

Az avar főtisztviselők forrásokban megjelenő képe, akik Nagy Károly udvarába követségeket küldenek, egyezkednek vele, behódolnak neki, felveszik a keresztiséget és megerősítik (összes tradicionális avar – megj.) hatalmi méltóságukat vagy az általuk lakott területeket, jelzi, hogy a frankok az elfoglalt területeken az avar hatalmi struktúra megőrzését tervezték, és ennek segítségével akarták az egészet hatalmukban tartani.¹⁶ Még az avar–szláv konfliktusok idején, amelyek a 9. század elején intenzívebbé váltak, az avar vereség és hegemonia felbomlásának logikus következményeként, Nagy Károly rendezett hatalmi viszonyokkal számolt az avar elit segítségével és javára, amelyet minden lehető

¹⁴ *Annales regni Francorum*, a. 805, s. 43; *Annales Mettenses priores*, a. 805, s. 55; *Annales Maximiniani*, a. 805, s. 64.

¹⁵ REIMITZ, H.: *Conversion and control : The establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia*. In: *The transformation of frontiers: from late antiquity to the Carolingians*. Ed. W. Pohl. Leiden; Köln, 2001, s. 189–191.

¹⁶ Példák fűződnek a magasrangú avar tisztviselők alkujához 795-ből (mindenekelőtt követség küldése, azután a tudun vazallusi esküje és keresztelése), 796-ból (a kagan, a tarkanok és a kagan felesége, a „katun” vazallusi esküje az avar hringus elfoglalása után), 803-ból (a pannóniai tudun és avar, és szláv kíséretének vazallusi esküje), 805-ből (új lakóterület kiosztása Theodor kapkan népének Carnuntum és Savaria között; követség küldése, a kagani méltóság elismerése, Ábrahám kagán vazallusi esküje és megkeresztelése) és 811-ből (magasrangú avar tisztviselők alkujá Aachenban), vagy közvetlenül, vagy követek útján Nagy Károssal. Az irodalmat a 795-ös, 803-as, 805-ös évhez lásd a. 8., 12-14. megjegyzésben; a 796-os évhez *Carmen de Pippini*, s. 14, 15; a 811-es évhez lásd a 18–19. megjegyzésben. TRÉŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*, s. 68–70, 86.

módon támogatott. Ennek bizonyítéka lehetett egyetértése Ábrahám kagán kívánságával, aki 805-ben a régi kagáni méltóság megújítására pályázott, és az avarok egyesítésére saját vezetése alatt.¹⁷ Az egyforma intenciókban megérthetjük a katonai hadjárat küldését Pannóniába 811-ben, valószínűleg a magányos avarok kívánságára, amely a szlávok avarellenes támadásával fejeződhetett be.¹⁸ A mi figyelmünket azonban valamiféle *canizauci*, valószínűleg Izsák kagán érkezése érdeklí az aacheni udvarba 811-ben, a tudonnal és a szláv fejedelmekkel együtt, ahol tárgyalásokat folytathattak a béke megújításáról a pannóniai régióban. A jelenlegi kagán keresztény neve mintha csak megerősítene a frankbarát orientáltságú avar elit kontinuitását az áttérésben, amellyel, nem elképzelhetetlenül, összekapcsolódott az új társadalmi és politikai státuszuk.¹⁹

Az avarok elleni frank hadjáratok diadalmas képével összefüggésben, amint azt a különféle Karoling források mutatják, felvetődik a kérdés, hogy a Karoling udvar elképzelései a frank hatalom megteremtéséről az avar birodalomban, mennyire feleltek meg a politikai realitásoknak Pannóniában. A terület, amely a háború után a frankok kezére jutott, a terjedelmét tekintve igen nagy volt: egyik oldalon a longobárd határral, a másikon ismét a Közép-Dunával határolt. Ráadásul az avar kaganátus soketnikumú alakulat volt, élén egy uralkodó etnikummal, az avarral, és a szláv etnikumok egész sorával, amelyek kölcsönösen különböztek az avaroktól való függésük mértékében, miközben érvényben volt, hogy a periféria felé az önállóságuk mértéke növekedett. Mellettük más etnikai csoportokkal szintén számolhatunk, amelyeket bolgárok, gepidák alkottak, és különemű germán szubsztrátumok maradványai, mint a romanizált lakosság is. Az egész régió multikulturális jellege ezért könnyen a frank birodalomba történő problémamentes betagozás komoly akadályává válhatott,²⁰ amellyel Károly ud-

¹⁷ Mint a 14. megj.

¹⁸ *Annales regni Francorum*, a. 811, s. 44; *Annales Maximiniani*, a. 811, s. 64.

¹⁹ „[...] *fuertunt etiam Aquis adventum eius expectantes, qui de Pannonia venerunt, canizauci princeps Avarum et tudun et alii primores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium* [...]” *Annales regni Francorum*, a. 811, s. 44; „[...] *venerunt et de Pannonia Canizauci princeps Avarorum et Tudun et alii priores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium*.” *Annales Maximiniani*, a. 811, s. 64. A *Canizauci*-t a történészek leggyakrabban úgy szokták interpretálni, mint a *can* kagán titulus összekapcsolását az *Izau*, *Jezau*, *Izaka*, *Izák* eltorzított személynévvel. Lásd a kiadók megjegyzését a MMFH-ben, I, s. 44, pozn. 8.; Pramene k dejinám ..., s. 70, pozn. 10a; STEINHÜBEL, J.: Kaganát a tudunát, s. 29. D. Třeštík ezt az interpretációt elveti és a *canizauci* megjelölést úgy javasolja magyarázni, mint *kam* – *sámán* és *savčy* – *követ, közvetítő*, ami azt jelenthetné, hogy avar követről volt szó, aki a sámán szakrális autoritásával is bírt. TŘEŠTÍK, D.: Vznik Velké Moravy, s. 86. W. Pohl szerint a megjelölés csak *honor antiquus*-ként szolgált a kagán számára 805-től. Hasonló titulust használt a hatalmas és sikeres bolgár kán, és az ő utánzása az avar kagán által segíthette presztízsének és fennhatóságának a megújítását az összes avar felett, és ezzel a megkülönböztetést is a többi avar és szláv *primores* és *duces*-tól. POHL, W.: Die Awaren, s. 304–305.

²⁰ A pannóniai terület avar és szláv települését a frank–avar háborúk idején a *Conversio* is megkülönbözteti, 6, s. 304. BRATOŽ, R.: La cristianizzazione degli Slavi negli Atti del Convegno

varában számoltak is, legalábbis a nagy győzelmek eufórikus időszakában, 795-ben és 796-ban.²¹ Mintha erről tanúskodna a püspöki zsinat gyors összehívása már rögtön 796-ban, egyenesen a megvert avarok belső területén, valahol „a Duna partján”, amelynek elő kellett készítenie keresztény hitre térítésük programját. Valóban szimbolikusan hangzik, hogy a Karoling elit egyik első, ha nem egyáltalán az első gyűlése a meghódított területen, amelynek döntenie kellett a frank hatalom megszervezéséről, és tehát az „új rend” bevezetéséről, a püspöki zsinat volt. Úgy látszik, hogy az elsődleges elv, amellyel eljuthattak az egész terület egyesítéséhez, a vallási határok egysége volt. Így az egyházi gyűlés korai összehívása, amelynek az Aváriába tervezett misszióval összefüggő kérdésekről kellett vitatkoznia, mutatja az elfoglalt területeken bevezetett politikai és vallási diszciplinák közötti bizonyos együttműködést.²² A zsinati tárgyalás tartalmát csak a jegyzőkönyvből ismerjük, amelyet Paulinus aquileiai pátriárka székhelyén írtak, valószínűleg rögtön a Pannóniából történő visszatérése után, mert az egyedüli kézirat a *dictatus Paulini patriarchae* alcímet viseli.²³ Éppen az akvileiai patriarchátus, a salzburgi püspökséggel együtt, vette át a fő kezdeményezést a keleti területek egyházi bekapcsolásában a Karoling birodalom politikai keretei közé. Ez következik Alkuinnak, Károly udvara fő teológusának gazdag levelezéséből,²⁴ aki a hadjárat folyamán és az avar misszió megvalósítása idején mindkét

„Ad ripas Danubii” e del Concilio di Cividale. In: XII Centenario del Concilio di Cividale (796–1996). Udine, 1998, s. 155. Az avar kaganátus etnikai struktúrájának fejlődését részletesen elemzi POHL, W.: Die Awaren, s. 225–236.

²¹ *Annales regni Francorum* (*Annales qui dicuntur Einhard*), a. 796, s. 39; *Annales regni Francorum* (*Annales Laurissenses maiores*), a. 796, s. 41; *Conversio*, 6, s. 303–304. Einhard leírja a mesés gazdagságot, amelyet a frankok zsákmányoltak és elszállítottak a megdöntött hringusból (királyságból – a fordító) 795-ben, ami csak megerősítette az avar vereség kivételességét. *Vita Caroli Magni*, 13, s. 86. Hasonló győzelmi retorika csendül fel a fentebb idézett frank krónikákból is.

²² REIMITZ, H.: *Conversion and control*, s. 190.

²³ A megőrzött feljegyzések specifikus formaalakjával összefüggésben Rajko Bratož szlovén kutató kifejti kételyét, hogy egyáltalán a szó jó értelmében vett hivatalos egyházi zsinatról volt szó, és nem inkább az egyházi és világi elit nem formális találkozásáról vagy üléséről. BRATOŽ, R.: *La cristianizzazione degli Slavi ...*, s. 160. A pátriárkák feljegyzései a tárgyalásról publikálva vannak a *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*-ban, a. 796 (továbbiakban *Conventus*). In: *Concilia aevi Karolini*. II./1. Ed. A. Werminghoff. Hannover; Leipzig, 1906, s. 172–176, n. 20; alcím *Dictatus Paulini patriarchae* na s. 173 (lemma in *Cod. Salisb.*); kivonatok a zsinati jegyzőkönyvből publikál az MMFH kiadása is, Tomus IV. Ed. D. Bartoňková et al. Brno, 1971, s. 18–20.

²⁴ Alkuinhoz (730–804) lásd HEIL, W.: *Alkuin : Leben und Wirken*. In: *Lexikon des Mittelalters* (ďalej *LexMa*), 1. CD-ROM Ausgabe. b.m. : Verlag J. B. Metzler, 2000, s. 417–419. Alkuin levelezése, amely a pannóniai missziójához kötődik, oklevelek formájában részben össze van gyűjtve a MMFH-ben, III, s. 137–140; a latin kiadás része a *Patrologiae cursus completus*-nak, *Series latina*, Tomus 100 (ďalej *ALCUINUS*, Ep.), főleg Paulinus pátriárka, Arno salzburgi püspök, Meginfrid királyi komornyik, Pipin és Nagy Károly levelei.

metropolitával, az aquileiai pátriárkával, Paulinussal²⁵ és a salzburgi püspökkel, Arnóval,²⁶ ezeket az egyházmegyéket vezette. A választás Aquileia és Salzburg javára az avar–szláv világgal való közvetlen szomszédságukból következett.

A püspöki zsinat valamikor 796 nyarán jött létre, valószínűleg a kagán alávétése után,²⁷ vagy még azelőtt, hogy az itáliai király, Nagy Károly fia, az ekkor még csak tizenkilenc esztendős Pipin, az avar hringust (királyságot – a fordító) hadseregével elfoglalta.²⁸ Azaz a dunai zsinatról készített jegyzőkönyv rögtön a bevezetőben egy olyan ténykörülmenyt tartalmaz, mintha a kagán alávétése Pipin táborában történt volna annak folyamán.²⁹ A források szűkszavúsága azonban nem teszi lehetővé számunkra, hogy pontosan beazonosítsuk megtartásának a helyét, amit nagyon általánosan mint *ad ripas Danubii*-t jelöltek meg. A régebbi történetírás azt valamelyik bajor egyházi központban kereste, Regensburgot vagy Passaut latolgatta.³⁰ Jelenleg inkább az a nézet uralkodik, ami kétségbe vonja a pontos lokalizáció lehetőségét, az elérhető források alapján csupán általánosan azonosítható a teljes tábori gyűlés megtartásának helye, amelyet valahol Pannóniában, „a fehérülő Dunánál” rendezett meg Pipin.³¹

A zsinati tárgyalás jegyzőkönyve úgyszintén nem tartalmaz semmiféle közelebbi adatot a jelenlévő egyházi és világi főméltóságokról sem. Határozottan csupán az említett aquileiai és a salzburgi egyház vezetőinek jelenlétét tudjuk

²⁵ Paulinushoz (750–802; mint akvileiai pátriárka II. Paulinus 750-tól) lásd HÄRTEL, R.: Paulinus II. In: LexMa, 6, s. 1814–1815.

²⁶ Arnóhoz (kb. 740–821; mint salzburgi püspök 785-től, mint salzburgi érsek 798-tól) lásd KRÄMER, S.: Arn. In: LexMa, 1, s. 993–994.

²⁷ A kagán alávétéséről, valószínűleg harc nélkül, Pipin informál az első követsége során, amelyet Nagy Károlyhoz küldött. Annales regni Francorum, a. 796. In: MMFH, I, s. 41. Az eseményt leírja a Carmen de Pippini is, 8–12, s. 14–15.

²⁸ A hringus meghódításáról Pipin a második követsége során informál, amelyet Nagy Károlyhoz küldött. Annales regni Francorum, a. 796. In: MMFH, I, s. 41.

²⁹ „[...] *ferocium gentium mentes ad lenitatis mansuetudinem.*” Conventus, s. 172. WOLFRAM, H.: Salzburg, Bayern, Österreich : Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. Wien; München, 1995, s. 286.

³⁰ CIBULKA, J.: Velkomoravský Kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha, 1958, s. 175.

³¹ „*Rex accintus Dei virtute Pippinus, rex catholicus, castra figit super flumen albidum Danubium, hostibus accingens totum undique persidia.*” Carmen de Pippini, 5, s. 14. „[...] *quatenus Christianas exercituum legiones per dilectissimum Pippinum suum [...] supra ripas Histri Danubii adgrogandas non retardaret, castra calcatus metatus in eodem loco isdem venerabilis Pippinus rex [...]*” Conventus, s. 173. WOLFRAM, H.: Salzburg, Bayern, ..., s. 286; KRAHWINKLER, H.: Friaul im Frühmittelalter. Wien–Köln–Weimar, 1992, s. 162., 254. jegyz. Pipin az avar birodalomba bajor–longobárd sereget vezetett, ami a katonai menet útvonalának bizonyos lehetőségét jelzi. Mielőtt kirabolta az avar *hringus*-t (*királyság*-ot – a fordító), az avarok egy részét a Tisza folyó mögé űzte, ezért a hringus helyét és magának Pipinnek a táborát a széles Tisza-menti régióban lokalizálhatjuk, vagyis valahol Közép-Magyarországon. BRATOŽ, R.: La cristianizzazione degli Slavi ..., s. 164.

bizonyítani, miközben Arno jelenlétére csak az Alkuinhoz írott levélből következtethetünk, amely szerint Arnonak el kellett kísérnie Pipint az avarellenes hadjáratára.³² Paulinus megjegyzése a meghívott résztvevőkről, *accersito quin etiam quorundam episcoporum reverendo collegio*,³³ bármennyire nem tartalmaz konkrétumot, felbátorít arra, hogy más bajorországi püspökök vagy az aquileiai patriarchátus részvételét is mérlegeljük, főleg azonban a passauai püspökét, Waltrichtét, akinek a Duna-menti egyházmegyéje úgyszintén közvetlenül szomszédos volt az avar birodalommal.³⁴

A világi főméltóságok közül nem lehet kihagyni a fiatal itáliai királyt, Pipint sem, aki Nagy Károly képviseletében a zsinati gyűlést összehívta, és azon valószínűleg formálisan elnökölt is.³⁵ A dunai zsinat azonban az utolsó bizonyítéka maradt a salzburgi és az aquileiai egyházi képviselők hittérítői összhangjának a *ferocium gentes* által lakott keleti területeken, amennyiben a következő évek folyamán az evangelizációs küldetésről folyó közös disputájuk pótolta a törvényhozói tekintélyről és a missziós határokról folyó vitákat. Ezeket azután csak 811-ben oldotta meg Nagy Károly, amikor úgy döntött, hogy a „vizes” határ a két provincia között a Dráva folyó legyen.³⁶

Paradox módon az aquileiai–salzburgi kapcsolatok további fejlődésénél a jegyzőkönyv egyáltalán nem törődik a keleti területek törvénykezési elhatárolásának gyakorlati kérdéseivel. A figyelem középpontjában, a jegyzőkönyv vezetőjének tanúbizonyossága szerint is, a tárgyalás első helyén³⁷ kizárólagosan a kereszttség szentségére vonatkozó kérdések voltak. Meglepő az az aprólékosság, amellyel a zsinati gyűlés résztvevői a terminusok, az alakok, vagy a keresztelési rituálé szóformáinak a helyességét elemezték, amelyekkel igazolást kerestek a kánoni szövegek és az apostoli tradíciók esetleges kivételeire. A Szentírással és az előző zsinati döntésekkel összhangban keresztelés csak évente kétszer, Húsvétkor (*Pascha*) és Pünkösdkor (*Pentecosten*) lehetett, a keresztelési formák helyes betartása esetén. Ennek elsősorban háromszoros vízbemerítésnek kellett lennie, amelyet a zsinat résztvevői a következőképpen indokoltak meg: „[...]

³² ALCUINUS, Ep. 34, a. 796, Col. 0190C-...

³³ Conventus, s. 173.

³⁴ CIBULKA, J.: Velkomoravský kostel ..., s. 174; WAWRA, B.: Salzburg und Hamburg : Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit. Berlin, 1991, s. 183. Passau részvételére az avar kaganátus keresztény hitre térítésében STEINHÜBEL, J. is: Velkomoravské územie v severovýchodnom Zadunajsku. Bratislava, 1995, s. 15–18.

³⁵ Conventus, s. 173. Lehetséges, hogy a fiatal korú király kedvéért a zsinaton Paulinus akvileiai pátriárkára hárult a döntő szó. BRATOŽ, R.: La cristianizzazione degli Slavi ..., s. 165. A pátriárka volt hierarchikusan a legmagasabb méltóság a zsinat egyházi résztvevői között.

³⁶ Diplomata, 4. In: MMFH, III, s. 19. KRAHWINKLER, H.: Friaul im Frühmittelalter, s. 166–168; HÄGERMANN, D.: Karel Veliký, s. 309–310; DOPSCH, H.: Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum. In: Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und Karolingischer Epoche. T. II. Ed. R. Bratož. Ljubljana, 2000, s. 683–685.

³⁷ „[...] *requisitum est primum de sacro regenerationis lavacro* [...]”. Conventus, s. 173.

tertia elevatio ab unda tertiae diei gaudium dominicae resurrectionis demonstrat.”³⁸ Az apostoli és a kánoni hagyománnyal összhangban voltak érthető kivételek is, de csak a közelgő halál esetén, amikor a keresztelési szertartást bármikor megtarthatták. Hasonló kivételeket jelentettek a háborúk, a fenyegető hajótörések vagy a fogság.³⁹

Viszonylag kiterjedt figyelmet szenteltek a pogányok hitoktatása jelentőségének még a keresztség felvétele előtt, mert *non qui baptizatus fuerit et crederit, sed qui crediderit et baptizatus fuerit, hic salvus erit.* A katekézis megvalósításának szükségességét a keresztség előtt Paulinus a nép durvaságával, balgaságával és műveletlenségével magyarázta, amelynek keresztény hitre térítettnek kell lennie (*gens bruta et irrationabilis vel certe idiotae et sine litteris, tardior atque laboriosa ad cognoscenda sacra mysteria*), tehát a zsidókkal és a római polgárokkal össze nem hasonlítható tulajdonságaik miatt.⁴⁰ Az oktatásnak kedvesnek, gondoskodónak és békésnek kell lennie, amely inkább az örök élet ígéretéről és az örök kárhozattól való félelelről tanúskodjon, mint az erőszaktól való félelelről. A keresztséget nem szabad felvenni kényszer hatása alatt vagy akarat ellenére, bíraskodnia kell a Szentlélek kegyelmének és a lélek megváltás utáni vágyódásának.⁴¹ Néhány kutató véleménye szerint az egyedüli pannóniai missziós működés jellege iránti kiemelt figyelmet tükrözte a klerikális körök vitája a szászok között végzett misszió erőszakos lefolyásáról és nem kielégítő eredményeiről a korábbi két évtized folyamán.⁴² Ez Alkuin Nagy Károlyhoz írott leve-

³⁸ Conventus, s. 173.

³⁹ Conventus, s. 173.

⁴⁰ Conventus, s. 174

⁴¹ „*Ipsa vero praedicantium doctrina non debet esse violenta humanoque pavenda timore, sed benigna, suadibilis et cum dulcedini inrorata, suadibilis nempe de praemio vitae aeternae, terribilis de inferni supplicio, non de gladii cruento mucrone, nec coacti aut inniti trahantur ad baptismi lavacrum, sed quos Spiritus sancti gratia perfuderit et ex desiderio animae suae expetierint salutem.*” Conventus, s. 175.

⁴² SULLIVAN, R. E.: Carolingian missionary theories. In: *The Catholic Historical Review*, 42, 1956, 3, s. 280–281; CHÉLINI, J.: L’aube du Moyen Age, s. 65–66; REIMITZ, H.: Grenzen und Grenzüberschreitungen im Karolingischen Mitteleuropa. In: *Grenze und Differenz im Frühen Mittelalter*. Ed. W. Pohl, H. Reimitz. Wien, 2000, s. 158–159; WOOD, I.: *The missionary life : Saints and the evangelisation of Europe, 400–1050*. Harlow, 2001, s. 85–89. Egyházi körökben talán leginkább a *Capitulatio de partibus Saxoniae* határozatokra rezonáltak 782-ből, amelyek legalizálták a szászok erőszakos keresztény hitre térítését. A *Capitulatio* szerint lehetséges volt bármilyen erőszak a misszionáriusok és az egyház részéről, mint a pogány praktikák realizálása is (áldozás, a keresztény bőjti napok nem respektálása, halottak égetése, pogány istenek tisztelete a hagyományos templomokban vagy a szent helyeken, az összes más jóslás) halálos büntetéssel, súlyos büntetéssel vagy büntetéssel. A krisztianizáció idején nem helyeztek súlyt a keresztelést megelőző valamilyen előkészítésre, magával a keresztség elfogadásával a szászok kimutathatták, hogy keresztényekké váltak. A kemény legislativa, az egyházi tized fizetésének bevezetésével együtt, azonban nem hozta meg a várt fordulatot a szász lakosság magatartásában, ellenkezőleg, további zendüléshez vezetett 785-ben Widukind szász

léből is következik 796 augusztusában, tehát a Pannóniába tervezett misszió idejének kezdetén, amelyben felhív arra, hogy ne ismétlődjenek meg a szászok keresztény hitre térítésének hibái, mert nem az avarok tucatjait, hanem a lelküket szükséges megszerezni.⁴³

Alkuin élénk levelezése a többiekkel, akik érdekeltek voltak a hadjáratban és a missziós tevékenység megszervezésében,⁴⁴ a dunai zsinaton zajló vita tartalmával együtt, egy új, békés missziós módszer megtervezését jelzik. A Nagy Károlyhoz intézett fent említett levelében a királyi teológus és tanácsadó még azt is hangsúlyozza, hogy az uralkodó feladata nem ér véget a vad és rettenetes „hun” nép meghódításával, hanem azt az új feladatot helyezi elé, hogy küldjön hozzájuk ájtatos hitszónokokat, akik előkészítik a szent apostolok példájának követését. A legnagyobb figyelmet érdemli emellett a *praedicationis officium*, amely megelőzi a szent keresztelest, mert a keresztelest semmit nem szolgál, ha csak a test van megmosva a szent keresztelest által, de a lélek, amely értelmet igényel, nem ismerte fel még a keresztény hit (felvétele) előtt.⁴⁵ Missziós programja bemutatása során Alkuin gyakran hivatkozik Szent Ágoston tekintélyére és gondolataira a pogányok hitoktatói előkészítésének fontosságáról még a keresztesség felvétele előtt. Főleg Ágoston *De catechizandis rudibus* című munkájában talált támaszt, valószínűleg ennek hatása alatt osztotta fel négy lépésre az áttérés menetét. Az első három lépés tartalmát tekintve maga a katekézis: prédikáció és a hitre való ösztönzés, felvilágosítás az erkölcsi parancsokról és útmutatás a hit szimbólumairól, és csak az utolsó lépés maga a keresztelest aktusa, amelyben már tükröződik a megszerzett hit.⁴⁶

vezér vezetésével. SULLIVAN, R. E.: The Carolingian Missionary and the Pagan. In: *Speculum*, 18, 1953, s. 732; WOOD, I.: The missionary life, s. 86.

⁴³ ALCUINUS, Ep. 33, a. 796, Col. 0188A, 0188D, 0189A. A szász misszió hódító lefolyásával kapcsolatos kritikai álláspont Meginfrid királyi komornyik levelében is megmutatkozik. A papok missziós küldetésének a margóján azután hangsúlyozza, hogy „*Sint praedicatores, non praedatores.*” Ep. 42, a. 796, Col. 0205D-0206A.

⁴⁴ Alkuin több, főleg Arnonak, Nagy Károlynak és Meginfridnek címzett levelében hangsúlyozza, hogy a misszió idején nem szenvedett a hit, hogy a misszió nem változtatott a tized beszédén, és hogy a társai békés eszközökkel és okos szavakkal oktatták a pogányokat a hitre. Az összefoglalást lásd a regestákban MMFH, III, Ep. 3–5, 7, 8, 10, s. 139–140.

⁴⁵ ALCUINUS, Ep. 33, a. 796, Col. 0188B, 0190A, 0190B. Hasonlóan Meginfrid leveleiben: „*Primo fides docenda est, et sic baptismi percipienda sunt sacramenta.*” Ep. 42, a. 796, Col. 0205A-0206A és Arnoéban „*Ideo Dominus noster Jesus Christus discipulis suis mandavit, dicens: Ite, docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti: docentes eos servare omnia quaecunque mandavi vobis. In istis paucissimis verbis totius sanctae praedicationis ordinem exposuit. Bis docere dixit, et semel baptizare. Primo omnium fidem catholicam docere praecepit, et post fidem acceptam in nomine sanctae Trinitatis baptizare iussit. Deinde fide imbutum, et sacro baptisate ablutum evangelicis instruere praeceptis mandavit.*” Ep. 36, a. 796, Col. 0193D-0194B.

⁴⁶ BOUHOT, J.-P.: Alcuin et le „*De catechizandis rudibus*” de saint Augustin. In: *Recherches Augustiniennes*, 15, 1980, s. 192–193. Augustinus írása, a *De catechizandis rudibus* azonban

A szász kontextust és Alkuin befolyását tehát primér tényezőknek tarthatjuk, amelyek a dunai zsinat határozataiban befolyásolták a keresztelés egymásutáni-ságának átültetését egészen a katekumené megvalósításáig. Sőt, valószínűleg hála Arnonak, Alkuin missziós programja bele volt szerkesztve a *Ratio de catechizandis rudibus* a *Ordo de catechizandis rudibus* című bajor missziós és hitoktatói kézikönyvekbe is, amelyek a 8. és 9. század fordulóján keletkeztek, és amelyekből meríthettek a klerikusok a pogányok áttérítése és a katekumenére való nevelés során.⁴⁷ Alkuin koncepciójának gyakorlati érvényesülése a jegyző-

nem valamiféle kézikönyv a katekézis tartalmáról a keresztelésre jelölt előkészítésének egész ideje alatt, ami a kereszteléssel végződhetett. Az írás csak az első fázisra irányult, tehát a vallási tudás minimumának pontos meghatározására, amellyel a potenciális konvertitának rendelkeznie kell azelőtt, hogy egyáltalán a keresztény közösségbe befogadják. Az ilyen tudás megszerzése után, amit neki a lektora közvetített, képes volt megmagyarázni az okokat, amelyek őt a kereszténnyé váláshoz elvezethették, és tanúságjelét adhatta a hit alapvető elemeivel kapcsolatos tudásának, és Augustinus szerint csak ezután kezdődhetett el a hitben való átfogó képzés. Az írás tárgya tehát nem a hitoktatói előkészítés tartalma volt, ami megelőzhette a keresztség felvételét, ezért nem lehet azonosítani Augustinus írásának tartalmát Alkuin missziós stratégiájával. Alkuin a szász balsiker után kereste az eszközöket, hogyan hasson a pogányokra, hogy találjon megértésre a keresztény hit felvétele előtt, ne lázongjanak ellene, és ne vessék el, mint a szászok. Augustinus részleges befolyása közvetve éppen Alkuin végső megoldásában fejeződik ki, amellyel bevezették a hitoktatói előkészítést még a keresztség felvétele előtt, és tartalmának a meghatározásában a keresztény doktrína alapvető részeiben. SULLIVAN, R.: *Carolingian missionary theories*, s. 282–284. Podobne BOUHOT, J.-P.: *Alcuin et ...*, s. 237–238.

⁴⁷ Alkuin Arno kérésére, hogy írjon neki, hogyan prédikáljon a pogányoknak a missziós területeken, terjedelmes levélben válaszolt a felnőttek katekézisének szükségleteiről és módszereiről a keresztség előtt. ALCUINUS, Ep. 36, a. 796, Col. 0192D-0196D. Éppen ez a levél vált az alapjává mindkét írás összeállítóinak, amelyek Arno érsek bajor körzetéből származtak. A *Ratio* esetében Regensburgot vagy Salzburgot mérlegeli, az *Ordo* esetében Freisinget. A *Ratio* valószínűleg azoknak a klerikusoknak vált a hasznára, akiket az avarok megkeresztelésére küldtek. Az írás azonban azokra a viszonyokra vonatkozik, amikor a misszionáriusok egyezkednek a pogányokkal, akik már döntöttek a keresztség felvételéről, ami arra az elképzelésre buzdít, hogy a megtérésüket mégiscsak más tényezők befolyásolták. A *Ratio* szerint a misszionáriusok ellenőrizhették, hogy milyen motívumok vezették a pogányokat a kereszténnyé válásra, miközbe ügyelniük kellett arra, hogy az ne legyen világi jutalmazásra, vagy örök életre vágyódás. A missziós praxis tartalmának szemszögéből az írásban ismétlődnek a tradicionális motívumok a keresztény Isten pogány istenekkel való összehasonlításáról, miközben a célnak a pogányok meggyőzése kellett volna lennie az új isten határtalan hatalmáról, vagy azoknak a java, akik alárendelik magukat neki, vagy azoknak a kára, akik elutasítják. *Ratio de catechizandis rudibus*. In: MMFH, IV, s. 26–27; SULLIVAN, R.: *Carolingian missionary theories*, s. 277, 284–285. (Jusson ez eszünkbe azzal a meghonosodott missziós gyakorlattal, legalábbis Daniel winchesteri püspök 723–724-ből való ismert levelével összefüggésben, amelyben szent Bonifácnak azt tanácsolja, hogy hatékonyan meg kell győzni a pogányokat, hogy fogadják el az új, keresztény Istent. A pogányokkal való diszkusszió során össze lehetett hasonlítani a keresztények sikereit a környező világban úgy, hogy pirulhattak a szegyénytől. Döntőek lehetnek azok az érvek, hogy a keresztények által lakott vidékek melegebbek, termékenyebbek, népesebbek voltak, és szerfölött megáldottak mindenféle más kincsekkel. S. Bonifatii Epistolae, 23. In: *Briefe des Bonifatius, Willibalds Leben des Bonifatius*. Ed. R. Rau. Darmstadt, 1968, s. 82.). Az *Ordo* újra részletesen fejtegeti a keresztény beavatás menetét a kezdettől egészen a neofita bekapcsol-

könyv azon részeiben látszik, amelyek már közvetlenül írják le a katekézis lefolyását. A hitoktatás tartalmáról többé-kevésbé szabadon maguk a papok határozhattak, bizonyára a keresztelezésre előkészülők képességétől függően, mert a zsinat két, három vagy még több hetet ajánlott. A hét nap alatt keresztelezésre váró jelölt böjttel készült ennek a szentségnek a fogadására. A keresztelezés előtti szombaton a pap szentelt vizet tett a keresztelező medencébe vagy egy hasonló edénybe, amely lehetőséget nyújtott a bemelegítő keresztelezésre. Magát a keresztelezési aktust megelőzően a katekumennek ki kellett nyilvánítania hitét a Szentháromság egy Isten iránt, le kellett mondania az ördögről, mire a pap kimondja a szertartásos formulát, háromszor bemelegíti a keresztelező medencébe, és a keresztelezőnek ajánlja.⁴⁸

Helmut Reimitz szerint a missziós kurzus, amelyet a zsinaton keresztül akartak vinni, ugyanúgy, mint Alkuin gondolata a frankok missziós részvételének békés jellegéről Aváriában, amely ismételtelen kihangsúlyozódott a világi és egyházi méltóságokkal folytatott levelezésében, egyidejű feszültségeket tükrözhetek volna a keresztelezés politikai menete és lelki-vallási tartalma között. Ebben az összefüggésben nagyon beszédes Paulinus pátriárka álláspontja, aki 794-ben arra figyelmeztette Nagy Károlyt, hogy össze ne tévessze a fegyveres konfliktust a hitért folytatott harccal. H. Reimitz ennek a feszültségnek határozott megnyilvánulását találta a keresztelezés dátumai körül folyó feltételezett polémiában is. Míg

lásáig az egyházi közösségbe. Az írás négy részből van összeállítva, amelyekben részletesen kifejti a keresztségre jelöltek elkerülhetetlen előkészítésének indokait, a katekézis programját, a szertartások magyarázatát, amelyek megelőzik a keresztelezési rituálét, és a keresztelezés jelentőségét. A keresztség elfogadása a következő szertartás szerint hajtható végre: lemondás az ördögről (szimbolikus kileheléssel is elvégezhető), só megkóstolása az isteni bölcsesség adománya jelként, az orr és a fül megérintése, amelyek a katekumen felkészülését szimbolizálják az isteni kegyelem fogadására, aztán folytatódott a hit nyilvános megvallásával, a keresztelezési rituáléval, és a fehér ruhába öltözéssel fejeződött be. Az írásban szintén pontosabban határozták meg a katekumennek, mint embernek a felfogását, aki elhagyja a bálványimádás hibáját, hogy megismerje Krisztust, mint egyetlen Istent azáltal, hogy felkészül a keresztelezésre. A legrégebb megőrzött freisingi eredetű *Ordo* válaszként volt megfogalmazva Nagy Károly *De baptisimi sacramento* körlevelére, amelyet 811/812 küldtek szét az összes frank érsekségnek, de J.-P. Bouhot feltételezi egy régi salzburgi mintairat létét, amelyet a missziós szükségletekre Pannóniában még Arno állított össze, egyenesen Alkuin levele alapján. BOUHOT, J.-P.: *Alcuin et ...*, s. 193–200, 230–236.

⁴⁸ „*Denique si visum fuerit sacerdoti, et non aliter res exigat, per duas vel tres aut amplius minusur ebdomadas iuxta definitio numero vel non protrahere caticuminum, faciat, qualiter illi recte paruerit. Per septem tamen illos dies, in quibus vespere sabbati, quae in prima lucescit sabbati, baptizandus est, indicto ieiunio catacizetur cotidie audiens unguaturque oleo sancto et in vespere, sicut diximus, sabbati sanctificetur aqua in fonte vel in tali vase, ubi in nomine sanctae trinitatis trina mersio fieri possit. Et postquam se professus fuerit credere in Deum patrum omnipotentem et in Iesum Christum filium eius unicum, dominum nostrum, et in Spiritum sanctum et abrenuntiare se confiteatur diabolum et pompis eius, mundum et pompis eius, tunc semel dicatur a sacerdoti: 'Et ego te baptizo in nomine patris et filii et Spiritus sancti'. Mox levatus tertia de unda suscipiatur ab eo, qui ei spiritalis pater electus est.*” *Conventus*, s. 175.

a zsinati közlemény mindenekelőtt a húsvétot és a pünkösdöt jelölte meg a keresztelés egyedül érvényes időpontjának, mely nézetet más zsinatok is mutatják a 8. és 9. században, később a papok hiánya miatt megengedik a vasárnapi keresztelés lehetőségét is. A kivételt az a tény motiválhatta, hogy sok embert kellett megkeresztelni, de rendelkezésre csak kevés pap állt.⁴⁹ A források azonban egyetlen említést sem tesznek az avarok intenzív megkereszteléséről, ami ezt a kivételt támogatta volna, sőt, az avar főtiszviselők megkeresztelését, úgy látszik, hogy nem előzte meg semmilyen hosszabb felvilágosítás. Emlékezzünk vissza az avar elit megkeresztelése körüli tényekre, amelyeket feljegyeznek a korabeli frank források. Vagy szó lehet Ábrahám kagán megkereszteléséről is 805-ben, vagy a tudun legkorábbi példájáról, aki 795-ben látogatott Aachenba, ahol felvette a keresztiséget, és ahonnan a krónikák tanúsága szerint különféle ajándékokat kapott, egyetlen esetben sincs említés valamilyen frank hittérítő szolgálatáról. Hasonló megfontolásból, mint szónoki kérdés vetődik fel, hogy valaki gyakorolt-e nyomást a legyőzött avarok megkeresztelésének meggyorsítása érdekében, anélkül, hogy ezt hitoktatás előzte volna meg.⁵⁰

A jegyzőkönyv utolsó része értékes információkat közöl a keresztény lakosság jelenlétéről az egykori avar birodalom területén még a 796-os elfoglalása előtt. A zsinat résztvevői ugyanis különös figyelmet fordítottak különböző esetek kivizsgálására, amikor a keresztiség nyújtása egyáltalán nem felelt meg vagy részben eltért az előírt normáktól. Az első csoportot azok alkotják, akikről kimutatható, hogy felvették a keresztiséget *sacerdotes terrae istius* a Szentháromság nevében, és ezért őket nem kell ismét megkeresztelni.⁵¹ A második csoportot azok képezik, akiket a papok szentelt vízzel megkereszteltek a Szentháromság nevében, amelyről maguk a keresztelést végzők vagy a megkereszteltek vallhatnak, és ezért nem kell megismételni a keresztelést, csak kézrátétellel adnak lelki ajándékokat, amelyeket korábban *ante baptismum et post baptismum* kellett kapniuk.⁵² A harmadik csoportba kerültek azok, *qui ab inlitteratis clericis baptizati existunt*, és ezért őket meg nem keresztelteknek kell tartani. A keresztelést végző papok műveletlensége, akik nem ismerték vagy eltorzították a keresztelési formulákat, vagy esetleg nem szentelt vízzel kereszteltek, lényeges akadá-

⁴⁹ Kivétel csak a csecsemőkre vonatkozott, számukra továbbra is érvényben volt a két lehetséges időpont Húsvétkor és Pünkösdkor. Conventus, s. 175.

⁵⁰ Annales regni Francorum, a. 805, s. 43; Annales Mettenses priores, a. 805, s. 55; Annales Maximiniani, a. 805, s. 64; Annales regni Francorum, a. 795, 796, s. 40–41 (az esemény visszhangja fennmaradt a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*-ban is, 6, s. 303–304.). REIMITZ, H.: *Grenzen und Grenzüberschreitungen ...*, s. 160–161. Dieter Hägermann hasonlóan figyelmeztet a világos kontrasztra a mostani annalisztikában az avarok fölötti diadalmos győzelem ábrázolása és az óriási kincs, amit a frankoknak sikerült zsákmányolniuk, között egyfelől, és az avarok közötti frank missziós aktivitásról szóló bármiféle hír hiánya között, másfelől. HÄGERMANN, D.: Karel Veliký, s. 309.

⁵¹ Conventus, s. 175.

⁵² Conventus, s. 176.

lya volt keresztelésük elismerésének, és az egész keresztelést elkerülhetetlenül meg kellett ismételni.⁵³

A keresztény lakosság három különböző csoportjával kapcsolatos információk, akik az avar kaganátus területén éltek, a dunai zsinatról készült jegyzőkönyvet a pannóniai kereszténység legkorábbi fejlődéséről szóló egyedülálló források közé sorolják. Sajnos ezek az információk túlságosan általánosak ahhoz, hogy belőlük bármilyen konkrét következtetést levonhatnánk, de bagatelizálni sem kell őket. Ne feledjük, hogy a püspöki összejövétel, amely velük foglalkozott, problémának tartotta őket, és hogy ezért hivatkozott a *sacerdotes terrae istius* működésére. A kaganátus multikulturális jellegével összefüggésben kínálkozik számunkra a kérdés a keresztény lakosság kiterjedéséről és lakóhelyeiről, mint ahogy etnikai és társadalmi hovatartozásáról is.⁵⁴

Az avarok között élő keresztényekről folyó vitához megfelelő ürügyet a múltban főleg a keresztény kereszték archeológiai leletei szolgáltattak, kereszttekkel díszített különböző tárgyak vagy más keresztény szimbólumok, mint ahogy azok a liturgikus kellékek is, amelyeket avar sírokban fedeztek fel. A kutatóknak segítettek a hagiográfiai legendák megjegyzései is szent Rupert és szent Emmerámus kereszténység terjesztésével kapcsolatos érdeklődéséről az avarok között, ami végül is a két szentnek nem sikerült, így a sorsuk csak a kereszténység bajorországi fejlődésével kapcsolódott össze. A frank hírek a pogány avarokról, noha propagandisztikusak voltak is, a 8. és 9. század fordulóján történő frank krisztianizáció lefolyásával együtt inkább azoknak a kutatóknak adnak igazat, akik a keresztény tárgyak legkorábbi előfordulásában a barbárok általános nyitottságát látják a különféle kulturális szimbólumok és minták átvétele iránt. Walter Pohl szerint a hasonló leletek semmiféle avar kereszténységet nem bizonyítanak, tulajdonosaik vagy ismerhették vagy nem az illetékes szimbólu-

⁵³ „[...] *eum intinguerentur in aqua, nec illi fidem, quia nesciebant, professi sunt, nec ille, qui baptizabat, dixit: 'Baptizo te in nomine patris et filii et Spiritus sancti' nec 'in nomine Iesu Christi', sicut cuiusdam horum idioaturum professione conperimus, sed sola aqua solum corpus abluit, hi profecto pro non baptizatis habendi sunt. Sola enim aqua sine sancti Spiritus ammixtione nihil valet aliud nisi sordes carniū aut quarumcumque rerum abluere.*” *Conventus*, s. 176. Peter Ratkoš úgy véli, hogy a *clerici illiterati* esetében „*ír-skót*” misszionáriusokról lehet szó. RATKOŠ, P.: *Kristianizácia Veľkej Moravy pred misiou Cyrila a Metoda*. In: *Historický časopis*, 19, 1971, 1, s. 74–75. A szöveg azonban nem utal semmilyen specifikus egyházi praxisra, vagy egyértelműen nem képzett és nem kompetens papokra. Hasonló papokra valaha szt. Bonifác panaszkodott Zakariás pápának (741–752). Az egyik közülük a „*Baptizo te in nomine Patria et Filia et Spiritu sancto*” formula szerint keresztelt, a másik újra megerősítette, hogy az ember keresztelés nélkül is kereszténnyé válhat, elegendő, ha a püspök ráteszi a kezét. *S. Bonifatii Epistolae*, 80, s. 264.

⁵⁴ Az avar kaganátus etnikai összetételéhez lásd a 20. megj.

mok tudatos vallási jelentőségét, esetleg ezeket probléma nélkül be tudták tagolni saját politeista világnézetükbe.⁵⁵

Nagy biztonsággal egykori keresztényeket csak a romanizált lakosság lezármazottai között találhatunk, akik néhány pannóniai területen túléltek a római időköt. Az ő vallási életük azonban vallásilag határozottan izolált volt, nélkülözve a nyugati vagy a keleti egyházi központokkal való kapcsolatot. Ilyen feltételek között ezért könnyebben el lehetett jutni a vallási élet hanyatlásához, sőt több alkalom kínálkozott az eretnkség születésére és szélesedésére.⁵⁶ Jelentéktelen mértékben a keresztény foglyok utódaival is számolnunk kell, akik azután, hogy újra szabaddá váltak, a kaganátusban maradvá éltek életüket.⁵⁷ A szlávok között újra csak a szláv elit jön számításba, valószínűleg a határmenti longobárd és későbbi frank területeken.⁵⁸

A dunai zsinat specifikus problémája volt az a hosszan tartó kérdés is, ami a püspöki gyűlésen az újonnan elfoglalt területeken kijelölt missziós övezetekről szólt. A jegyzőkönyvben erről ugyanis nem találunk semmilyen említést. Az egyik bizonyíték, ami erre a lehetőségre közvetve utal, a salzburgi eredetű irat, a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 870-ből. A hatodik fejezetében találunk egy hírt Pipin királyról, aki „beosztotta Alsó-Pannónia részét a Balaton tó környékén, a folyón túl, amelyet Rábának neveznek, és egészen a Dráva folyóig, addig a helyig, ahol a Dráva a Dunába ömlik, ameddig az ő hatalma kiterjedt, Arno salzburgi püspöknek adományozta, hogy egészen császári apja, Károly érkezéséig oktatással és egyházi szolgálatokkal gondoskodjon a népről, amely az avarokból és a szlávokból maradt azokon a vidékeken”.⁵⁹ Pipin missziós donáci-

⁵⁵ POHL, W.: Die Awaren, s. 203–204, 309–310. A keresztény szimbolikájú tárgyak összessége, amelyek avar (avar–szláv) temetőkből származnak, kiegészül sas és keresztmotívumos fémövel is, amelyet Szlovákiában találtak a Komárom – hajógyár lelőhelyen. Utoljára a keresztény ikonográfiájáról CHARVÁT, P. írt: Dálkový obchod v raně středověké Evropě. Brno, 1998, s. 30. A nyugati misszionáriusok avarok közötti evangelizációs tervéről lásd KOŽIAK, R.: Írski misionári a počiatky kresťanstva u Slovanov v stredovýchodnej Európe. In: Pohanstvo a kresťanstvo. Bratislava, 2004, s. 113–114, ott utalások a forrásra és a külföldi irodalomra.

⁵⁶ Értékes bizonyítékok származnak Magyarországi területéről, főleg a Balaton tó környékéről, és a 7–8. századra vonatkoznak (Fenekpuszta Keszthelynél, Savaria/Szombathely, Sopiana/Pécs). POHL, W.: Die Awaren, s. 204; BRATOŽ, R.: La cristianizzazione degli Slavi ..., s. 178.

⁵⁷ SZÁDECKY–KARDOSS, S.: Histoire des Avars ..., s. 160.

⁵⁸ Ilyen lehetett pl. Vonomír, szláv fejedelem, aki a frank nemesség közelében tartózkodott és 795-ben friauli örgrófként a nagyon fontos avarellenes hadjárat vezetőjévé választották. BRATOŽ, R.: La cristianizzazione degli Slavi ..., s. 153, 179.

⁵⁹ „Qui inde revertens partem Pannoniae circa lacum Pelissa inferioris, ultra fluvium qui dicitur Hrapa, et sic usque ad Dravum fluvium et eo usque ubi Dravus fluit in Danubium, prout potestatem habuit, praenominavit cum doctrina et ecclesiastico officio procurare populum qui remansit de Hunis et Sclavis in illis partibus, Arnoni Iuvavensium episcopo usque ad praesentiam genitoris sui, Caroli imperatoris.” *Conversio*, 6, s. 304. Salzburg új egyházmegyei határait közelebbről leírják a következő fejezetek is, amelyek elsősorban Arno püspök és azután Theodorich püspök aktivitásához fűződnek, aki Salzburg érsekségre emelése után magára vál-

ójának érvényét a salzburgi egyházmegye számára azután a 803-as salzburgi látogatása idején Nagy Károly császárnak kellett megerősíteni, hogy „az évszázadokra megbonthatatlaná váljon”.⁶⁰ A szövegből azonban nem derül ki sem a hely, sem Pipin salzburgi érsekkel való találkozásának körülményei. Az eset Pipin hadjáratból való visszatérése után történhetett, amely közben megdöntötte az avar hringust (királyságot – a fordító), vagyis 796-ban. A *Conversio* szerzője azonban lerövidíti az események menetét, és az avar nemesség Pipin általi leigázását csak a hringus elfoglalásával kapcsolja össze. A keresett összefüggés azután Arno jelenléte lehetne Pipin mezei táborában a dunai zsinat ülésén.⁶¹ Éppen ennek az adatnak az alapján a historiográfiában a zsinat összekapcsolódik az egyházi vezetés felosztásával a három szomszédos egyházi provincia között: Salzburg, Aquileia és Passau, miközben az utolsó kettő egyházmegye határát a történészek a salzburgi határokból szokták vezetni. Az aquileiai patriarchátus esetében csupán a Drávától délre elterülő területről lehetett szó, amelyet 811-ben Nagy Károly közös salzburgi–aquileiai határnak ismert el.⁶² Alsó-Pannónia felosztásával, mint a salzburgi püspökség részével összefüggésben, némileg világosabban rajzolódik ki a passauai egyházmegye határa is, amelyet Felső-Pannónia területéből is kibővíthettek.⁶³

lalhatta a salzburgi missziók szervezését: „Hasonlóan Arno püspök is ... mindenhol papokat szentel fel és őket a szlávok területeire küldve (*in Sclaviniam*), vagyis a karantán területekre és Alsó-Pannóniába (*in partes videlicet Quarantanas atque inferioris Pannoniae*), azokhoz a vajdákhoz és grófokhoz, amint azt azelőtt Virgilius tette.” *Conversio*, 7, s. 304–305; „Akkor ... Arno püspökké szentelte Theodorichot (*Deodericus episcopus*) és maga Arno és Gerold gróf őt *in Sclaviniam* küldték, a fejedelem kezeibe adták át őt, rábízva a püspökre a karantánok földjét, és annak határa nyugaton a Dráva folyónál (van), addig, ahol a Dráva a Duna folyóba ömlik (*regionem Carantanorum et confines eorum occidentali parte Dravi fluminis, usque dum Dravus fluit in amnem Danubii*).” *Conversio*, 8, s. 306–307.

⁶⁰ *Conversio*, 6, s. 304. a kiadók utalnak (19. jegyz. 304. o.) az egybevágóságra az *Ann. Iuvav.-sal, mai., a. 803a Ann. s. Emmerammi Ratisp. mai., a. 803*.

⁶¹ *Conversio*, 6, s. 304. WOLFRAM, H.: Salzburg, Bayern ..., s. 286–287.

⁶² Mint a 36. jegyz.

⁶³ A historiográfiában hosszú ideje tart a vita, hogy a Rába folyó tényleg a passaui–salzburgi határ volt-e, amint az a *Conversio*-ból következik, és hogy Passau kezdettől fogva megszerzte-e Felső-Pannónia összes területét. A „bajor király”, Német Lajos 829. november 18-i okiratából, amelyet hamisítványnak tartanak, következik, hogy Reginhard passauai püspök és Adalramus salzburgi érsek között vita folyt a a bécsi erdő és a Rába közötti területek feletti joghatóságról. Adalramus interpretációja szerint ezeknek a területeknek is salzburgi joghatóság alá kell esniük, és az így van már Arno püspöksége óta. Az okirat szerint a király a régi passaui–salzburgi határ megőrzése mellett döntött, ami a bécsi erdőtől északra vezethetett a *Spraza* folyó és az *alia Spraza* mentén, ami a Rábába ömlik. Salzburgnak tehát csak az ettől a folyótól északra és délre kiterjedő területek maradhattak. Hogyha az okirat esetében hamisítványról van is szó, a határok menete, amelyeket leír, megfelel a 9. század második fele valódi viszonyainak, és ezért határozott hitelességet szoktak neki tulajdonítani. Diplomata, 107. In: MMFH, III, s. 119–121, a *Spraza* (Spratzbach) és az *alia Spraza* (Répece) folyók azonosításához lásd a 2, 3 jegyz. a 120. o. A vitához közelebről lásd WAWRA, B.: Salzburg und Hamburg, s. 186–189;

A liturgikus határok kijelölése a dunai zsinaton ugyan megteremtette a pannóniai területek keresztény hitre térítésének a feltételeit, mégis bizonyos mértékű óvatosságra van szükség a megvalósítását, és általában a helyi következményeit illetően. Az „új rend” sikeres megvalósításával kapcsolatos várakozásoknak az avar kaganátusban a krisztianizáció révén a frank világi és egyházi elit körében igen nagyra kellett lenniük. Károly udvarának politikai körei számára bizonyára fontos volt az avarok minél korábbi megkeresztelése, éppen ezért lehetséges, hogy Alkuin csak az illetékesek meggyőzésére fordított energiát, hogy többé ne ismétlődjenek meg a szászországi hibák.

Amint az a dunai zsinat befejezéséből következik, a frank egyházi körök elvárásai ismét összekapcsolódtak az új missziós stratégiával, amely nagyra tartotta a keresztelés előtti hitoktatói előkészítést és a keresztelésre előkészülő önkéntes döntését. A keresztelési szakkifejezések elterjesztése érdekében tett engedmények az egyik oldalon, és a keresztelés előtti hitoktatói előkészítéshez való ragaszkodás a másik oldalon azonban határozott feszültséget tükrözhetnek a meggyőzés Karoling politikája és az egyházi körök missziós stratégiája között.⁶⁴ Mindkét várakozás realitását rövidesen igazolhatta a politikai fejlődés a felbomló avar kaganátusban a 9. század első évtizedében, amikor Közép-Európa keleti területeinek sorsa az avarellenes „pusztító” háborúk sikeres nyertesei – a *duces Sclavorum* – kezébe jutott.

Hogyan küzdött tehát meg a három misszióban érdekelt egyházi központ az avar–szláv Pannóniában az új feladatokkal, amelyeket a dunai zsinat állított eléjük? Az érsekségi rangra emelt Salzburg elé annak metropolitája, Arno fontos feladatokat állított. A *Conversio* tanúsága szerint Arno megfogadhatta a császár utasításait, és elmehetett *partes Sclavorum*-ba, ahol „templomokat szentelt, papokat szentelt fel és a népet prédikációkkal tanította”. Visszatérése után közölte a császárral, hogy „ott sok hasznosat lehetne tenni, hogyha innen valaki arra akarna törekedni”.⁶⁵ Herwig Wolfram lehetségesnek tartja Arno rövid ideig tartó működését *in partes Sclavorum*, miközben ez alatt a megnevezés alatt nem Karintiát érti, vagy az új missziós területeket, ahol azelőtt Salzburg még tevékenykedett. A császári megbízatásból az következhetett volna, hogy ott megvizsgálta a nép akaratát és hirdette Isten szavát (*exquirere voluntatem populi ilius et praedicare ibi verbum dei*).⁶⁶ Arno missziós tapasztalatai és a császár

STEINHÜBEL, J.: Vel'komoravské územie ..., s. 15–17. Vesd össze CIBULKA-val, J.: Velkomoravský kostel ..., s. 262–265, aki megvédi a salzburgi területi igényeket Felső-Pannóniára. Szerinte senkinek sincs alátámasztott interpretációja, birtokolhatták-e Felső-Pannónia területét, amelyet Nagy Károly már 791-ben elfoglalt, Arnonak juttatott, és 829-ben Lajos okirata alapján a passauai püspököknek.

⁶⁴ REIMITZ, H.: Conversion and control, s. 202.

⁶⁵ *Conversio*, 8, s. 306.

⁶⁶ *Conversio*, 8, s. 306. Az *in partes Sclavorum* megjelölés ebben az esetben mintha valamilyen szláv–avar területre vonatkozhatna a Dunánál. WOLFRAM, H.: Salzburg, Bayern, ..., s. 292–

érdeke ezek folytatásában, dönthettek az ismételt missziós küldetésről *in Sclaviniam*, ez alkalommal a frissen felszentelt Theodorich-al az élen, akit elkísért Arno és gróf Gerold. H. Wolfram ismételen lehetségesnek tartja, hogy Theodorich két kísérője őt először a szláv–avar fejedelemségbe vitte, de az avarokkal felújuló háborús konfliktusok, amelyekben maga Gerold is elpusztult, azt eredményezték, hogy működésének súlypontja, mint ahogyan az utódaié is, Karintiába helyeződött át.⁶⁷ Salzburg további esetleges beavatkozásáról a kaganátus egykori területén a *Conversio* vagy egyéb írott források már egyáltalán nem tesznek említést. Az okokat a 799-es avar felkelésekben kereshetjük, vagy a pár évvel későbbi szláv–avar háborúknban, amelyek megakadályozták az ilyen aktivitást.⁶⁸ A salzburgi misszió megújítása az egykori avar területekre, amelyet ismét észlelt a *Conversio* szerzője, összefüggésben van a templomszenteléssel Pribina nyitrai fejedelem székhelyén⁶⁹, és azután a Nyitráról való elűzésével a 9. század 30-as éveiben, amikor a dunántúli területeken nemcsak a menedékét találja meg, hanem azt a helyet is, ahol demonstrálhatja új hitét nagy számú templom építése formájában.⁷⁰

Még szerényebbek az írott források Passau vagy Aquileia missziós működése esetében 796-ban. A passai papok missziós ténykedését a rendelkezésre álló archeológiai források alapján 800 utánra feltételezhetjük, amikor Morávia déli részén az első templomok épültek, valószínűleg a helyi szláv elit kívánságára. Mintha ez a legkorábbi kontaktusról vagy a morva elit frank birodalomtól való

293. Ugyanúgy B. Wawra szerint nem Karintia területéről van szó, hanem az avar birodalom nemrég meghódított részéről. A *Conversio* szerzője *partes Sclavorum*-ként jelöli, közvetlen kapcsolatot fejezett ki a dunántúli realitással 870-ben, amikor az avarok többé már nem játszottak politikai szerepet. WAWRA, B.: Salzburg und Hamburg, s. 189.

⁶⁷ „[...] *quem ipse Arno et Geroldus comes perducentes in Sclaviniam, dederunt in manus principum, commendantes illi episcopo regionem Carantanorum et confines eorum occidentali parte Dravi fluminis, usque dum Dravus fluit in amnem Danubii* [...]” *Conversio*, 8, s. 306–307, lásd a 7. jegyzetet is a 307. oldalon. Theodorich küldetését és esetleges rövid működését a szláv–avar területen H. Wolfram a 798-as évre korlátozza (érsekség alapítása) és 799-re (Gerold megölése az avarok által, *Ann. Einhard* szerint, a. 799). Theodorichra és követőinek ténykedésére Karintiában vonatkozik a *Conversio*, 9, s. 307. WOLFRAM, H.: Salzburg, Bayern, ..., s. 293–294. D. Třeštík úgy véli, hogy Theodorich megkeresztelkedett és egyúttal az avar kapkan komájává válhatott Theodorus keresztény néven, aki 805-ben új lakóterület juttatását kívánta a császártól Carnuntum és Savaria között. Erről tanúskodna a szokatlan név, amelyet a keresztelőtől kaphatott. TŘEŠTÍK, D.: Vznik Velké Moravy, s. 69.

⁶⁸ SZÁDECKY–KARDOSS, S.: Histoire des Avars ..., s. 166–167; POLEK, K.: Wojna awarska ..., s. 137–139; TŘEŠTÍK, D.: Vznik Velké Moravy, s. 67–69; STEINHÜBEL, J.: Kaganát a tudunát, s. 25–29.

⁶⁹ *Conversio*, 11, s. 312.

⁷⁰ *Conversio*, 11, s. 312–316. WAWRA, B.: Salzburg und Hamburg, s. 193; Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und der Namenkunde. In: Salzburg und die Slawenmission. Ed. H. Dopsch. Salzburg, 1986, s. 281–290; SZÓKE, B. M.: Zalavár a Karoling-korban. In: Paradisum plantavit : Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Ed. I. Takács. Pannonhalma, 2001, s. 21–34.

függésének valamilyen szabad formájáról tanúskodna.⁷¹ A passai lelkészek erőfeszítésének 831-ben végül is a morvák megkeresztelésébe kellett torkollnia, amelyet hangsúlyoznak a passai eredetű ifjabb írott források.⁷² A passai misszió nyomvonalát a szlávok között a keresztény anyagi kultúra (az ólomkeresztek tipológiai hasonlósága – megj.) határozott hasonlósága alapján Morvaországon kívül is követni tudjuk, és a Waldviertel nevezetű széles szláv térségben is, valamint a Dunától északra a hegyaljai Sumavában is, azonban ezt csak a 9. század folyamán.⁷³

Úgy látszik, hogy az a jelentős szerep, amelyet Paulinus pátriárka a zsinaton játszott, nem befolyásolta Aquileiának közvetlenül a (zsinat) elvégzése után kifejtett missziós aktivitását az új területeken. Néha ezt Paulinusnak az avarok evangelizációjával kapcsolatos pesszimisztikus nézetével, amelyet a dunai zsinat jegyzőkönyvében fejezett ki, szokták kapcsolatba hozni⁷⁴, de az okokat inkább máshol kell keresni. A pátriárka energiáinak jelentős részét az adoptációs eretnokség elleni teológiai kiállásnak szentelte, és az aquileiai egyház újjászervezésének is. Mindjárt Pannóniából történő visszatérése után megszervezte Civalban a zsinatot, amely azonban nem törődött a szlávok közötti hittérítéssel. Kizárólagos témája az egyházi reform volt, és a 794-es frankfurti birodalmi zsinat döntéseinek bevezetése az akvileiai provincia területén.⁷⁵ Az aquileiai egyház megint főleg az isztriai partvidékre koncentrált, a maga ősi püspöki székhelyeivel, amelyek 787-től váltak a frank birodalom részeivé. Mégiscsak gazdaságilag és politikailag jelentősebb területről volt szó, főleg azon vitákkal összefüggésben, amelyeket hosszú ideig folytatott érte a szomszédos gradi patriarchátussal.⁷⁶

⁷¹ A fő templomok derékszögű presbitériummal a Velehrad melletti Modrában és Mikulčicé-n (2. sz. templom). KLANICA, Z.: Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech. In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Ed. J. Poulik, B. Chropovský. Praha; Bratislava, 1985, s. 123–124; BLÁHOVÁ, M.–FROLÍK, J.–PROFANTOVÁ, N.: Velké dějiny zemí Koruny české I. Praha, 1999, s. 193–194, 211.

⁷² Notae de episcopis Pataviensibus. In: MMFH, IV, s. 407. A fiatalabb forrás vallomásának hitelességét közvetve megerősíti a bajor püspökség levele IX. János pápához 900-ban (In: MMFH, III, s. 232–244), ami részletesen fejtegeti a passai papság aktivitását Morvaországban.

⁷³ TŘEŠTÍK, D.: Grossmährens, Passau und die Ungarn um das Jahr 900. In: Byzantinoslavica, 59, 1998, s. 144–147.

⁷⁴ „Haec autem gens bruta et irrationabilis ve certe idiotae et sine litteris tardior atque laboriosa ad cognoscenda sacra mysteria invenitur.” Conventus, s. 174.

⁷⁵ BRATOŽ, R.: La cristianizzazione degli Slavi ..., s. 180–188.

⁷⁶ DOPSCH, H.: Salzburg als Missions ..., s. 681–683. Közelebbit az akvileiai és a gradi patriarchátus közötti vitára lásd KRAHWINKLER, H.: Friaul im Frühmittelalter, s. 79n, 172–179; SWOBODA, W.: Akwileja czy Grado? : Przyczynek do interpretacji Vita Methodi, cap. V. In: Kraje słowiańskie w wiekach średnich : Profanum i sacrum. Poznań, 1998, s. 488–489; SCHMIDINGER, H.: Aquileia : Patriarchat. In: LexMa, 1, s. 827–828; SCHMIDINGER, H.: Grado. In: LexMa, 4, s. 1632–1633; SPEIGL, J.: Dreikapitelstreit. In: LexMa, 3, s. 1381–1382.

A vált(oz)ásnál eljuthatunk Paulinus utódaiig is, de az elsődleges motívum Salzburg érseki rangra emelése volt, és a salzburgi misszió intenzívebbé válása a karintiai szlávok között. Az új pátriárka, Ursus (802–811) feltette fővárosának helyzetét, és ezért elkezdte érvényesíteni Aquileia ősi jogát a karintiai területre, amely még a római időkben az aquileiai egyházi provinciához tartozott. Azon igyekezetében, hogy megerősítse ősi jogait, missziót szervezett a Dráva folyótól északra fekvő szláv területre, ahol missziós bázist épített ki. A délkeleti területről folyó vitában, amely Ursus és Arno metropolita között robbant ki, a salzburgi érsek három pápa, Zakariás, II. István és I. Pál döntésére hivatkozott, akik még az ő elődeiként ítélték oda a karintiai területeket. Az egész vitát végül a drávai határról szóló ismert döntésével Nagy Károly császár oldotta meg 811-ben, amelynek alapján az aquileiai hatáskör csak Alsó-Pannónia déli területeire vonatkozhatott.⁷⁷ Annak bizonyítéka, hogy a Drávának nem annyira áteresztő határnak kellett lennie, néhány történész szerint a „Metód életé”-ben a Valachiából való keresztény tanítók említése lehetne, akiknek még Konstantin és Metód jövevele előtt kellett működniük Nagymoráviában.⁷⁸

Mindhárom egyházi központ aktivitásának mértéke közvetlenül a dunai zsinat befejezése után ellentmond a nagy szavaknak és a nagy terveknek, amelyekkel az avar területek keresztény hitre térítésekor eleinte felléptek a frank világi és egyházi főméltóságok. Megmutatkozik, hogy a várakozások a krisztianizáció esetében meghaladták mindhárom egyházi központ reális lehetőségeinek a kereteit, vitatható, hogy egyáltalán van-e reális elképzelésük a megszerzett missziós területek terjedelméről és a viszonyokról, amelyekkel ott találkoztak. Hiszen a frank–avar háború menetét leíró írott források sem rendelkeznek túlságosan konkrét geográfiai és etnikai elképzelésekkel az avar kaganátus belsejéről és referenciális pontjairól, amelyekre ugyanakkor szerényebben hivatkoznak.⁷⁹ Ugyanakkor az egyházi központok saját gazdálkodási és szervezeti problémákkal küzdöttek. Amint az Heinrich Koller kutatásaiból következik, a 8. század végén és a 9. század első felében a salzburgi érsekség számára jelentős probléma volt a papok érzékelhető hiánya.⁸⁰ Erre már a dunai zsinat résztvevői is panaszs-

⁷⁷ Mint a 36. megj.

⁷⁸ VAVŘÍNEK, V.: Předcyrilometodějské misie na Velké Moravě. In: *Slavia*, 32, 1963, s. 468–471.

⁷⁹ REIMITZ, H.: *Conversion and control*, s. 191–192

⁸⁰ A Karolingok az egyházi politikájukban áthárították a templomok igazgatásáról és a papok neveléséről az egyházmegyében, tehát vidéken is, a gondoskodás egész terhét a püspökökre, ami azonban nem vette figyelembe az egyes egyházi provinciák konkrét lehetőségeit és specifikumait. Salzburg több terjedelmes missziós területet szerzett keleten, ezért nem állt módjában biztosítani az udvari rendelkezések szerint minden templom számára a tulajdont és egy művelt papot. Igaz, hogy a salzburgi missziós stratégia ezért az ún. tulajdonosi templomok építésének támogatására korlátozódott, amelyeknek az egyházmegye szolgáltatta a saját építési szakembereket. Számos szakrális épületnek azonban állandó *cura animarum* biztosítása nélkül H. Koller szerint hosszú ideig az új hit fő szimbólumainak kellett maradnia a keresztény hitre térített terü-

kodtak, úgyhogy olyan problémáról volt szó, ami a többi egyházi provinciára is vonatkozott. A 9. század kezdetén gazdasági terhekkel küzdött az aquileiai egyház, sőt az aquileiai központi bazilika átalakítását Maxentius pátriárka (811–837) idején csak a császári udvar támogatásával tudhatták befejezni.⁸¹ A tervbe vett avar misszió így csupán a frankbarát-irányultságú avar nemesség tagjainak politikailag motivált konverziójára szűkül le, esetleg a szláv elitre.⁸²

Az aváriai missziós tervek beteljesületlensége kéz a kézben haladt a Karoling-politika összes sikertelenségével, amelynek végül is a keleti területeken nem sikerült stabilizálni az „új rendet”. A frankok túlértékelték az avar nemesség hatalmi helyzetét, amely a terveikben a legfontosabb politikai tényezőnek mutatkozott a térségben. Vagyis az avarok veresége nem vezetett a kaganátus belső stabilizációjához, ellenkezőleg, szláv–avar háborúk sorozatát indította el. A háborúk eredményét legkifejezöbben az avarok fokozatos eltűnése dokumentálja a frank krónikák figyelme elől, miközben őket, mint politikai csoportot, legutoljára a frankfurti országgyűlésen jegyzik be 822-ben.⁸³ A friss hatalom így a „pusztító” avarellenes háborúk győzteseinek, a *duces Sclavorum*-nak a kezébe került, azokhoz hasonlóan, akik 811-ben Aachenben résztvettek a Pannónia méreteiről tartott tanácskozáson.⁸⁴ Az avar területek politikai térképe, amelyeket a frank vezetés az avar nemesség által uralt, ezeknek a háborúknak a során világosan megváltozott, és fokozatosan új szláv *gentes* sokasága töltötte be, akiket a frankok azelőtt nemcsak hogy nem különböztettek meg, hanem akikkel a hatalmi terveikben nem is számoltak.⁸⁵

A szláv *gentes* feltűnése a frank érdekek politikai térképén azonban nem vezetett el a monarchiába történő esetleges betagozásuk politikájának a megújításához. A 9. század folyamán a Karolingok velük kapcsolatban a diplomáciai befolyást részesítették előnyben, a támogatást és a védelmet, vagy az alkalmi intervenciót, amelynek része volt a kulturális és a vallási expanzió. A keresztény uralkodó küldetése mégiscsak a kereszténység szélesítése volt (amint azt *imperium Christianum* koncepciójában a Karoling teológus, Alkuin is hangsúlyozta), és a Karoling uralkodók felfogásában ez ugyanúgy biztosította az ural-

leteken. KOLLER, H.: Zur Salzburger Missionmethode der Karolingerzeit. In: Österreich in Geschichte und Literatur, 14, 1970, 6, s. 274–278, 281–283.

⁸¹ MARINI, G.: The Basilica of Aquileia. Monfalcone, 1994, s. 2.

⁸² Hiszen hogyan lehet másképp magyarázni a moráviai szakrális objektumok oly korai eredetét. Lásd a szöveget a 71. megj.-hez.

⁸³ „*In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum, et in Pannonia residentium Abarum legationes cum muneribus ad se directas audivit.*” Annales regni Francorum, a. 822, s. 50.

⁸⁴ A szláv képviselők a tanácskozáson a forrásokban egybehangzóan mint „*primores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium*” vannak jelölve. Annales regni Francorum, a. 811, s. 44; „*priores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium.*” Annales Maximiniani, a. 811, s. 64.

⁸⁵ POLEK, K.: Wojna awarska ..., s. 138–140; TŘEŠTÍK, D.: Počátky Přemyslovců. Praha, 1997, s. 267–269; STEINHÜBEL, J.: Kaganát a tudunát, s. 26–30.

mukat, mint más eszközök alkalmazása. Az egyházi struktúrák, amelyeket a frankok még a 8. század végén létesítettek a keleti területeken, a régi-új körülmények között átvehették a felelősséget a krisztianizációért, és főleg az egyházi élet megszervezéséért az újonnan keletkező szláv állami alakzatokban. A vallási határok kiszélesítése és az új vallási diszciplinák kiterjesztették (ezáltal nem közvetlenül) a frank politikai befolyás határait.⁸⁶

A szlávok azonban nemcsak passzív átvevők voltak. Áttérésük szempontjából döntő jelentőséggel bírt a 8. század végén az avar kaganátus felbomlásával előidézett mélyebb társadalmi változás, és ezt követően a frank birodalom fejlettebb kultúrájával és hegemónisztikus politikájával való találkozás. Dušan Třeštík szavaival ezt a találkozást kulturális sokknak is minősíthetjük, amelyet a szláv elit átélt a frank világgal való kapcsolat során, amelynek mindennapos része volt a kereszténység is, amely áthatotta a frank társadalom életének összes szféráját. Az új vallás első központjaivá kizárólag az uralkodó elit központi hatalmi székhelyei váltak, amit külsőleg szimbolizáltak a keresztény templomok bennük elhelyezett épületei. A misszionáriusok szerepe tehát nem a krisztianizáció kezdeményezése volt, amelyről bennünket a hagiográfiai hagyomány gyakran igyekszik meggyőzni, hanem az egyházi élet alapítói és szervezői voltak a keresztény hitre térített területeken. Fordítva, úgy tűnik, hogy a kezdeményezést a hatalmi elit tartja a kezében, amely átveszi a keresztény ideológiát, mint az élet, a „világ” és a hatalom megszervezésének új módját. Ezért a kereszténység elfogadásával a szláv elit körében kéz a kézben halad a koraközépkori állam centralizált szervezésű modelljének a keletkezése is.⁸⁷

A frank birodalom keleti perifériáin így a 9. század folyamán szláv politikai alanyokból összeálló európai térség formálódik, akiknek az írott és az anyagi forrásokban legláthatóbb képviselői a szláv fejedelmek, és a hozzájuk lojális elit rétegek. A kereszténység ezekre a periférikus területekre főleg a frank kulturális befolyás helyi elitre gyakorolt következményeként hatolt be, amely a frank környezetből átvette a Karoling elitrétegek életstílusát. A kereszténység felvétele számukra külsőleg társadalmi státuszuk elismerésének az eszközévé vált, határozottan nemesítő tényező, és egyúttal leegyszerűsíti integrációjukat a kulturálisan fejlettebb keresztény világba. Az elit érdeklődése az új vallás iránt a kereszténység univerzális jellegével is összefüggött, amennyiben ennek elfogadása felkínálta a lehetőségét a saját kultuszokkal összekapcsolt régi, lokális, törzsi struktúrák határai áthidalásának, és ezáltal segítette összefogásukat, és új, nagyobb ki-

⁸⁶ HEATHER, P.: Frankish imperialism and slavic society. In: *Origins of Central Europe*. Ed. P. Urbańczyk. Warszawa, 1997, s. 180–182; INNES, M.: Franks and Slavs c. 700–1000: the problem of European expansion before the millenium. In: *Early Medieval Europe*, 6, 1997, 2, s. 204–205, 210–212.

⁸⁷ TŘEŠTÍK, D.: Počátky Přemyslovců, s. 269–271; TŘEŠTÍK, D.: Místo Velké Moravy v dějinách. In: *Český časopis historický*, 97, 1999, 4, s. 703–705; TŘEŠTÍK, D.: Vznik Velké Moravy, s. 127–128.

terjedésű politikai alakulatok létrehozását. A kereszténység elfogadása a jelenlegi társadalomban azonban jogi aktust kívánt, az uralkodó elit közös döntését, esetleg a megmaradt tradicionális törzsi gyűlésekét, amelyeket korporatív értelemben az egész *gens*re lehetett volna vonatkoztatni. A kereszténység így az ideológiai csavar szerepét játszotta a törzsi társadalom politikai és szociális struktúrájának állami közösséggé való átalakításánál.⁸⁸

Azt a kulturális folyamatot, amely a 8. és a 9. század fordulóján kezdődött el a közép-dunai régióban, a kortársak többsége talán nem is fordulatként érzékelt, ha nem vesszük figyelembe az egyidejű egyházi vagy világi eliteket. Ugyanakkor az alapok, amelyekre saját új jelenüket építették (centralizált állam és keresztény kultúra), perspektivikusan hosszú időre (ún. *longue durée*) valóban messzehatón befolyásolni tudták a közép-európai régió fejlődését.

(Fordította: Kiss László)

⁸⁸ A kereszténység elfogadását a pogány, germán és szláv társadalmakban a korai középkorban a politikai, szociális és kulturális változások nézőpontjából részletesebben elemzik von PADBERG, L. E.: *Odin oder Christus? : Loyalitäts- und Orientierungskonflikte in der frühmittelalterlichen Christianisierungsepoche*. In: *Archiv für Kulturgeschichte*, 77, 1995, s. 249–278; ANGENENDT, A.: *Das Frühmittelalter : Die abendländische Christenheit von 400 bis 900*. Stuttgart; Berlin; Köln, 1995, s. 420–430; TŘEŠTÍK, D.: *Křest českých knížat roku 845 a christianizace Slovanů*. In: *Český časopis historický*, 92, 1994, 3, s. 443–452; BOROŇ, P.: *Wiece słowiańskie a decyzja a decyzja o przyjęciu chrześcijaństwa – możliwości poznawcze*. In: *Pohanstvo a kresťanstvo*. Ed. R. Kožiak, J. Nemeš. Bratislava, 2004, s. 95–102.

A KIJEVI RUSZ EREDETI KÓDEXEI

Makai János

A Kijevi Rusz története tágabb értelemben a 9. század végétől a 13. század első feléig, míg szűkebb értelemben a 10. század végétől a 12. század első feléig tartott. Az utóbbi felfogás a viszonylag egységes óorosz állam fennállásának időszakát veszi alapul. Tanulmányunk a szűkebb értelemben vett Kijevi Rusz legjelentősebb kódexeivel foglalkozik. Sajnos a kéziratos könyvek egy része csak másolatban maradt ránk. Ezek bemutatása azonban már egy másik publikáció témája lehetne.

Mint ismeretes, az óorosz államszervezést Szent Vlagyimir kijevi nagyfejedelem (980–1015) indította el, majd fia, Bölcs Jaroszlav (1019–1054) irányította. A folyamatban fontos szerepet játszott a kereszténység 988. évi felvétele. Az egyház-, ill. államszervezet létrehozásához szükség volt az írásbeliség bevezetésére is. A cirill írás – az első könyvekkel és írástudókkal együtt – Bulgáriából érkezett a Kijevi Rusz területére.

Bölcs Jaroszlav egyházszerző munkájáról és a könyvekhez fűződő viszonyáról fontos információkat tartalmaz az óorosz történelem alapvető forrása, az *Elmúlt idők elbeszélése* (a *Poveszty vremennih let*). Az 1037. évnél az alábbiakat olvashatjuk: „Jaroszlav nagy várost alapított, amelynél most az Aranykapu található, ő építette a Szent Szófia-székesegyházat is, a metropóliát, azután az Aranykapu tetején az Angyali üdvözlés templomát, azután Szent György és Szent Irina kolostorát. Az ő (uralkodásának – M. J.) idején a keresztény hit gyarapodni és terjedni kezdett, a szerzetesek száma növekedésnek indult, és kezdtek megjelenni a kolostorok. Jaroszlav szerette az egyházi szabályzatokat, nagyon kedvelte a papokat, különösen a szerzeteseket, és a könyvek iránt nagy buzgóságot tanúsított, és gyakran éjjel-nappal olvasta őket. És sok írástudót gyűjtött össze, akik görögből fordítottak szláv nyelvre. És sok könyvet írtak, melyekből a hívó emberek tanulnak és gyönyörködnek az isteni tanításban.”¹ A kódexeket a Szófia-székesegyházban helyezték el.² A kutatók úgy vélik, hogy a könyvtár (könyvraktár) mintegy 950 kötettel rendelkezett, s benne főként istentiszteletek-

¹ *Poveszty vremennih let* (PVL). Szankt-Petyerburg (Sz-Pb.), 1996. 66. A Jaroszlav által alapított nagy város alatt Kijev azon részét kell érteni, amelyet a nagyfejedelem fallal vetetett körül. A metropólia kifejezés itt minden bizonnyal a kijevi metropolita rezidenciáját alkotó épületegyüttest jelenti. Jaroszlav kijevi nagyfejedelem tevékenységének részletes bemutatása: Makai János: Bölcs Jaroszlav bölcsessége. *Világtörténet*, 1997. ősz-tél, 3–23.

² PVL, 67.

kel kapcsolatos kéziratokat őriztek.³ Sajnos nincsenek adataink arról, hogy a fenti állomány konkrétan milyen műveket tartalmazott.⁴

Az Elmúlt idők elbeszélésének 1037. évi cikkelye minden bizonnyal Ilarion presbitertől, Bölcs Jaroszlav bizalmi emberétől származik⁵, és magvas gondolatokat tartalmaz a könyvek jelentőségéről is: „... nagy a könyvekben fellelhető tanítás haszna; a könyvek okítanak és a bűnbánat útjára vezetnek bennünket, mert a könyvek szavaiban bölcsességet és mértékletességet találunk. A könyvek folyók, melyek itatják a világmindenséget, ezek a bölcsesség forrásai, hiszen a könyvekben mérhetetlen mélység található; általuk megvigasztalódunk szomorúságunkban; a könyvek az önmegtartóztatás kantárjai... Ha szorgalmasan megkeresed a könyvekben rejlő bölcsességet, akkor a lelked számára nagy haszonra leszel. Hiszen aki gyakran olvassa a könyveket, az Istennel vagy a szentekkel társalog. A próféták beszédeit és az evangéliumi és az apostoli tanításokat és a szent életű atyák legendáit olvasva nagy nyereséget szerzünk a lelkünknek.”⁶

Bölcs Jaroszlav és Ilarion korából, a 11. századból csak alig több mint 20 eredeti kézirat maradt ránk, s ezek egy része is töredék. Többségük istentiszteleti (szertartáskönyv) vagy valláserkölcsei tanulságokat tartalmazó munka. Vannak közöttük például a szertartások alatt havi bontásban használt szövegek, evangéliumos-, ill. zsoltáros könyvek és egyházatyák által írt művek.⁷ A legkorábbi eredetiben és teljes terjedelmében fennmaradt kódex, az Osztromir-evangélium Bölcs Jaroszlav fia, Izjaszlav nagyfejedelemsége⁸ idején készült. Először ezt mutatjuk be, majd két 12. századi újszövetségi könyvet. A tanulmány további részében Jaroszlav másik fia, Szvjatoszlav híres gyűjteményét vizsgáljuk meg, majd a Tipográfiai kézirat ismertetése következik. Zárásként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a fenti kódexek milyen adalékokkal segítik a történettudomány egyes területeinek tanulmányozását.

Az Osztromir-evangélium

Valamennyi óorosz kódex közül a legrégebb a híres Osztromir-evangélium. Ha a címét szeretnénk megfejteni, nincs nehéz dolgunk. Két középkori forrás, az Elmúlt idők elbeszélése és az Első novgorodi évkönyv alapján is tudjuk, hogy

³ Isztorija Kijeva. Tom I. Drevnijij i srednyevkovij Kijev. Otv. red.: I. I. Artyemenko. Kijev, 1982. 154.

⁴ Ny. Ny. Rozov: Russzkaja rukopisznaja knyiga. Leningrád (L.), 1971. 29.

⁵ Isztorija Kijeva, 158.

⁶ PVL, 66–67.

⁷ Rozov, 8.

⁸ Izjaszlav kijevi nagyfejedelemsége: 1054–1073 és 1076–1078.

Osztromir novgorodi vajda, vagyis hadvezér volt.⁹ A híres evangéliumos könyv utolsó, 294. lapján található utószó, amely lényegében kolofon, további információkkal szolgál: a másoló a kódexet egy olyan személy részére készítette, aki a keresztségben a Joszif (Ioszif) nevet kapta, míg a másik neve Osztromir volt, s rokonságban állt Izjaszlav fejedelemmel. A kolofon szerzője azt is feljegyezte, hogy Izjaszlav két területtel is rendelkezett. Ő maga az apjától, Jaroszlávtól örökölt Kijevet kormányozta, míg Novgorod irányításával Osztromirt bízta meg. A szerző minden jót kívánt a könyv megrendelőjének, sőt Osztromir feleségének, fiainak és azok feleségeinek, majd jelezte, hogy ő, Grigorij diakónus írta az evangéliumot. Ezután kérte az olvasókat, hogy ne szidják a másolót a hibákért, hanem javítsák ki azokat. A könyvtörténeti szempontból felbecsülhetetlen értékű utószó végén Grigorij még a készítés időtartamát is megadta: az evangéliumos könyvet 1056. október 21-én kezdte írni, és 1057. május 12-én fejezte be.¹⁰

Az Osztromir-evangélium kolofonja annak példája, hogyan alakultak át óorosz környezetben a bizánci könyvmásolók hagyományos zárószövegei. Az utóbbiak két kötelező elemet tartalmaztak: a könyv megrendelőjének magasztalását és a scriptor kérését, hogy az olvasó bocsássa meg a másoló hibáit, és javítsa ki azokat. Az első elemet Grigorij a könyv megrendelőjének bemutatásával alakította át. A másolás során vétett hibák kijavítását pedig a diakónus a szokásos megalázkodás nélkül kérte. Mindössze Pál apostol szavaira utalt: áldják, és ne szidják a könyvmásolót. Saját teljesítményének értékelését Grigorij a kolofon elején grafikai szempontból is jelezte, mivel nagyobb betűvel írta a nevét, mint a zárószöveg fő részében.¹¹

Ha az Osztromir-evangélium valóban 1056 októbere és 1057 májusa között készült, meg kell kérdőjeleznünk, hogy egyedül Grigorij munkájának eredménye volt, hiszen egy bő fél év alatt ilyen nagy terjedelmű és ilyen fényűzően díszített kódex elkészítésére aligha kerülhetett sor. Több szerzőre enged következtetni az a tény is, hogy a miniatúrák különböző stílusúak. Emellett az első 24 lapon látható kézírás némileg eltér a többitől, a további lapokon olvasható írás viszont megegyezik azzal, amellyel Grigorij kolofonja készült. Ráadásul az olvasmányok címét a fentiekhez képest egy kissé más stílusban készítették. Tehát az evangélium szövegét valószínűleg legalább ketten másolták. A három scriptor azért nem bizonyítható, mert az olvasmányok címének az előző kettőtől eltérő kézírása esetleg az egyik könyvdíszítő művésztől is származhat. Az Osztromir-

⁹ PVL, 71. Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (NPL). Moszkva (M.)-L., 1950. 184. Osztromir családjának több generációja is fontos szerepet játszott az óorosz történelemben.

¹⁰ Rozov, 22–23. B. A. Ribakov: Osztromirova letopisz. In: Iz isztorii kulturni Drevnyej Ruszi. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo unyiverszityeta, 1984. 71–72.

¹¹ Szlovár knyizsnyikov i knyizsnosztyi Drevnyej Ruszi. Vip. I (XI – pervaja polovina XIV v.) Otv. red. D. Sz. Lihacsov. L., 1987. 106. A kötet Grigorijjal foglalkozó szócikkét szintén Ny. Ny. Rozov készítette.

evangéliumot tehát többen készítették, s közülük nyilvánvalóan Grigorij volt a legfontosabb. A szerzők létszámán kívül a készítés helye is kérdéses, mert nincs feltüntetve a kolofonban. A szakirodalomban Kijevet vagy Novgorodot jelölik meg, de van kompromisszumos elképzelés is, mely szerint a kódexet egy kijevi személy írta Novgorodban.¹²

Az Osztromir-evangéliumban három nagy, egyenként egy egész oldalt betöltő miniatúra található. Az első szenvedett legtöbbet az idők során: a pergamen, amelyre festették, megvetemedett, a színek pedig részlegesen elmosódtak. Megmaradt részei azonban alkotójának magas szintű tudásáról tanúskodnak. Ezen a miniatúrán pompás, arannyal és élénk színekkel – vörössel, kézzel, zölddel – gazdagon díszített keretben egy idős férfi áll. Az arcvonásaiból szinte semmi sem látható, de a ruhája alapján feltételezhető, hogy azt is jól rajzolták meg. Ezt egy másik személy arca is alátámasztja, egy alacsony asztalka előtt ülő fiatal férfié. Rajtuk kívül a miniatúrán két állatfigura (sas és gepárd) található. A tekercest tartó sas János apostol attribútuma, az viszont nem egyértelmű, mit jelképez a keret tetején lépegető gepárd. A második miniatúra főszereplője Lukács evangélista. Őt a szokásostól eltérően jelenítették meg, mivel nem ír, hanem ülőkéjéről fölemelkedve, előrenyújtott kezekkel fölfelé, egy írástekerésre és saját szimbólumára, az ökörre tekint. Egész lénye megkapó pszichológiai feszültséget áraszt. A harmadik miniatúra kerete hasonlóan gazdagon díszített, mint az elsőé. A részletek tekintetében azonban ez a legszegényebb. Készítője még asztalt sem rajzolt, s az evangélista a keret kiszögellésén ül. Fönről viszont az attribútuma, az oroszlán egy vaskos könyvet nyújt neki. Innen tudjuk, hogy Márkot láthatjuk. A legrosszabbul Máté evangélista járt, az ő portréja ugyanis hiányzik, a számára fenntartott pergamenlap üresen maradt.¹³

Művészi szempontból értékesek az Osztromir-evangélium iniciáléi is. Az evangéliumi olvasmányok kezdő szavai miatt ezek csaknem mindig a cirill ábécé díszes B vagy P betűi. (A latin alfabétum V, ill. R betűinek felelnek meg). B iniciáléből 135-öt, míg P iniciáléből 88-at számoltak össze. A 11. századi művészek az azonos betűkből nem készítettek két egyformát, mindegyik számára találtak sajátos rajzolatot és színekombinációt. Az evangéliumos könyv iniciáléinak állatfiguráit vizsgálva azt látjuk, hogy a különös, sok színnel festett, fonatdíszes ornamensekből ragadozó madarak csőre és hol kutyákra, hol pedig krokodilokra hasonlító kimérák feje bukkan elő. Az iniciálék színeit keskeny vonalak választják el egymástól. Ugyanezt a módszert alkalmazták a miniatúrákon, leginkább a

¹² Rozov, 23–24. Újabban H. Tóth Imre foglalkozott az Osztromir-evangélium készítésével. A scriptorok munkáját a szerző lényegében arra az időszakra tette, mint ez a tanulmány. Azonban arra a meglepő következtetésre jutott, hogy a másolás 19 hónapot vett igénybe, azaz 570 napot: H. Tóth Imre: Bizánc és Róma között. Aetas, 2008/1. 80. 1056 októberének második fele és 1057 májusának első fele között valójában kevesebb mint 7 hónap, vagyis kb. 200 nap telt el. Ennyi ideig tartott az evangélium szövegének másolása.

¹³ Rozov, 21–23. Ruzsa György: A régi orosz festészet kapcsolatai. Balassi, Bp., 1998. 23.

ruhák redőinek elkülönítésénél. A fenti módszer a B és P iniciálékát a miniatúrákhoz teszi hasonlatossá.¹⁴

Az Osztromir-evangélium sorsát nem lehet pontosan rekonstruálni. Nem tudjuk például, mi történt vele az elkészítését követő hat és fél évszázadban, mivel története csak a 18. század elejétől ismert. Ekkor a Moszkvai Kremlben őrizték. 1701-ben a Feltámadás-templom vagyonának összeírója a leltárjegyzékben megjegyezte, hogy ez egy régi könyv, és feltüntette a keletkezés évét. Az 1720-as összeírás készítője már Grigorij diakónus kolofonját is lemásolta. Ugyanebben az évben I. Péter (1682–1725) cárnak „az eredeti és történelmi kéziratos könyvek” összegyűjtéséről rendelkező ukáza alapján az evangéliumot Moszkvából Szentpétervárra küldték. Arról nincs információnk, mi történt vele a következő 85 évben. Csak 1805-ben, 9 évvel II. Katalin cárnő (1762–1796) halála után bukkant fel ismét. Ja. A. Druzsinyin, a cárnő egykori személyi titkára talált rá Katalin gardrójában. Druzsinyin a következő évben a kódexet átadta a szentpétervári közönyvtárnak, a mai Szaltikov-Scsedrin Könyvtárnak. Ettől kezdve az Osztromir-evangélium nem került ki a kutatók látószögéből, bár sorsa a 19. század további részében és a 20. században sem nélkülözte a fordulatokat. 1852-ben ezüstborítást kapott, és speciális vitrinben helyezték el. 1932-ben eltulajdonították a biztonságosnak vélt vitrinből. Az elkövetőket szerencsére még aznap elfogták. Kiderült, hogy csak a nemesfém érdekelte őket, a kódex értékével nem is voltak tisztában, s miután a nemesfém-borítást letépték, a könyvet egyszerűen bedobták a legközelebbi szekrénybe. A fenti eset után a kódexet egy széfbe zárták. A II. világháború idején a legrégebb orosz könyvet a könyvtár többi kódexével és a levéltári fondokkal együtt a hátszögbe menekítették. 1957-ben a Szaltikov-Scsedrin Könyvtár megünnepelte az Osztromir-evangélium készítésének 900 éves évfordulóját. Ebből az alkalomból restaurálták, de az a döntés született, hogy többé nem kötik be. Inkább sebészek által használt selyemmel fűtétek össze ívfuzetenként, és tölgyfából készült speciális tokba tették.¹⁵

A Msztyiszlav-evangélium

A 12. századi újszövetségi könyvek közül a leghíresebb a Msztyiszlav-evangélium. Megrendelője igazán dicső ősökkel büszkélkedhetett: dédapja, Bölcs Jaroszlav és apja, Vlagyimir Monomah (1113–1125) egyaránt a legjelentősebb kijevi nagyfejedelmek közé tartozott. Msztyiszlav apja megbízható támaszának bizonyult, s eredményesen képviselte a dinasztia Monomah-ágának érdekeit. Kiváló hadvezéri képességei már 20 éves korában megmutatkoztak, amikor is Vlagyimir Monomah fiai és a csernyigovi fejedelmek között belviszály dúlt a Kijevi Rusz északkeleti részén. Msztyiszlav évtizedekig állt Novgorod élén, s

¹⁴ Rozov, 23–24. Szlovar knyizsnyikov, 106.

¹⁵ Rozov, 5–6, 8–9.

ezalatt jelentős építkezésekre került sor. Novgorodi helytartóként több hadjáratot vezetett nyugat felé a csudok (észtek) ellen, s délen részt vett a kunokkal vívott harcokban is. 1117-ben apja elhívta Novgorodból, és egy kisebb déli központ élére állította. 1125-ben Msztyiszlav elfoglalta a nagyfejedelmi trónt. A Kijevi Rusz egyes területeit testvérei, ill. fiai által ellenőrizte. Akaratával azokban a központokban is számolni kellett, amelyek nem függték tőle közvetlenül. Kijev korábbi politikai súlyát azonban csak sorozatos katonai akciókkal tudta megőrizni. Ezek mellett jutott energiája egy litvánok elleni hadjáratra és templomok építésére is. Halála után a Kijevi Rusz fokozatosan többé-kevésbé önálló egységekre bomlott. A fentiek alapján érthető, miért nevezik Bölcs Jaroszlav dédunokáját Nagy Msztyiszlávnak.¹⁶

A Msztyiszlav-evangélium 1115 körül, tehát minden bizonnyal még a fejedelem novgorodi helytartósága idején keletkezett. Kolofonja tanúsága szerint Msztyiszlav megrendelésére Kijevben készült. Elképzelhető, hogy a megrendelő az Osztromir-evangéliumot tekintette mintának. A zárószöveg a szerzők személyére is fényt derít: Oleksza, egy pap fia másolta, míg az arannyal való festést Zsagyen mester végezte. Fényűző kötését ezüstből, aranyból, drágakövekből és zománcból állították össze. A kolofon azt is elárulja, hogy Naszlav, a fejedelem kíséretének tagja Bizáncba vitte a kódexet, s a drágakő-díszítés ott készült, de a teljes munkafolyamatot Kijevben fejezték be. Msztyiszlav evangéliumos könyvét 213 lapra írták unciális írással. Az olvasmányok kezdő szavait aranybetűkkel jelezték, az oldalak szépségét szövegdíszekkel és különböző színű iniciálékkal fokozták. Az evangélisták miniatúráit különálló lapokra festették.¹⁷

A Jurjev-evangélium

Az eddig bemutatott két novgorodi evangélium közül az elsőt egy előkelő származású helytartóhoz, a másodikat pedig egy helytartó-fejedelemhez kapcsoltuk. A harmadik, a Jurjev-evangélium a novgorodi Jurjev (azaz a Szent György vértanú)-kolostor apátja számára készült. Magyar vonatkozása is van, mivel illusztrátora minden bizonnyal egy Feodor nevet viselő magyar férfi volt. Sajnos a kódexfestőről nem maradtak ránk megbízható adatok. Még az sem egyértelmű, hogy az illusztrátor személye megegyezik-e a másolóéval. A Jurjev-evangélium készítésének helye – az Osztromir-evangéliuméhoz hasonlóan – nem ismeretes. Egyesek szerint novgorodi eredetű, míg mások Kijevhez kapcsolják. Valószínűleg 1119 és 1128 között másolták és festették, tehát csaknem egyidős Msztyiszlav fejedelem evangéliumos könyvével. Jelenleg Moszkvában, az Állami Történeti Múzeumban őrzik.

¹⁶ PVL, 96–121. NPL, 202–207. Polnoje szobranije ruzszkih letopiszej (PSZRL). Tom I. M., 1962. 290–301. PSZRL. Tom II. M., 1962. 276–294.

¹⁷ Isztorija Kijeva, 150. Ribakov, 71.

A Jurjev-evangélium illusztrációi nagy mesterségbeli tudást és jó ízlést tükröznek. A kézirat sok szövegdíszet tartalmaz, s ezek közül különösen érdekesek az embereket és állatokat formázó, valamint az indafonatos iniciálék. A kódexet összesen 65, jó kompozíciós készségről és gazdag fantáziáról tanúskodó, tematikailag is igen változatos, piros színű iniciálé díszíti. Határozottan állítható, hogy valamennyi iniciálé egy kéz műve. Feltűnőek a román és bizánci stílusjegyek, de még a távoli szasszanida művészetre emlékeztető vonásokat is felfedezhetünk. Néhány iniciálét valószínűleg nyugat-európai stílusú fém tárgyakra másoltak. Ilyenek például az edény vagy ló formájú betűk. A megkapó szörnyállat-ornamentika másik forrásául egy bestiárium szolgálhatott.¹⁸

Szvjatoszlav gyűjteménye

A gyűjtemény megrendelője Bölcs Jaroszlav fia volt. Az Elmúlt idők elbeszélése szerint Jaroszlav a halála (1054) előtt öt fia között osztotta fel a Kijevi Rusz területét. A végakarata szerint Izjaszlavé lett a nagyfejedelmi cím, de a főhatalmon két fivérével kellett osztoznia. Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod közös uralkodásának idejét (1054–1073) a történetírás a triumvirátus időszakának nevezi. 1073-ban a két fiatalabb fivér elűzte Izjaszlávot Kijevből. A felbujtó, Szvjatoszlav így megszerezte a nagyfejedelmi trónt, s haláláig, 1076-ig meg is tartotta azt. Az Elmúlt idők elbeszélése az Izjaszlav elleni fellépést, tehát az atyái végakarát megsértését nagy bűnnek nevezte.¹⁹

A történéseket a mai napig is foglalkoztatja Szvjatoszlav kijevi trónra kerülése és nagyfejedelemsége. Ezzel kapcsolatban két nézetet ismertetünk az utóbbi évek szakirodalmából. Ny. F. Kotljár – szintén a fenti forrás alapján – arra a következtetésre jutott, hogy Szvjatoszlávot óriási hatalomvágy jellemezte, Izjaszlav elűzését pedig a társadalom egyértelműen elítélte. Egy másik forrást elemezve a szerző megállapította, hogy Szvjatoszlav ellen fellépett annak az időszaknak a fő ideológusa, Feodoszj, a Barlangkolostor apátja. A tekintélyes szerzetes Izjaszlav ismételt trónra ültetését követelte az új nagyfejedelemtől. A Kotljár szerint mohó és erkölcsi gátlások nélküli Szvjatoszlávot érzékenyen érintette az elítélő vélemény: először Feodoszjot is el akarta üzni Kijevből, de később megdondolta magát, s a kegyeit kezdte keresni. Az erőviszonyokat fenti kutató úgy ítélte meg, hogy Izjaszlav elűzése után az ellenőrzött területek nagyságát, az anyagi erőforrásokat, valamint a katonai erőt tekintve Szvjatoszlav jelentősen felülmúlta öccsét, Vszevolodot, és irányította az újonnan létrehozott duumvirátust, amely inkább de facto jött létre, semmint a testvérek közötti szerződés megkötésével. Tulajdonságai miatt Kotljár ugyan elítélte a nagyfejedelmet, az államiság szempontjából azonban távolról sem tört pálcát fölötte: Szvjatoszlav

¹⁸ Ruzsa, 24–25. Isztorija Kijeva, 150. Rozov, 33, 35.

¹⁹ Bölcs Jaroszlav „végrendelete” és Szvjatoszlav hatalomra kerülése: PVL, 70, 78–79.

kijevi uralkodásának évei lényegében az egyszemélyi monarchia helyreállításának időszakát jelentették. Ő lényegében az óorosz állam teljes körű hatalommal bíró gazdájává vált.²⁰

A. V. Korolenkov figyelemre méltó, bár esetenként megkérdőjelezhető értékelést dolgozott ki. Tanulmányában többször emlékeztetett arra, hogy az Elmúlt idők elbeszélését Vszevolod fia, Vlagyimir Monomah idején átdolgozták, tehát a forrás nem mindig megbízható. Izjaszlav elűzésével kapcsolatban például részben megosztotta a felelősséget: úgy vélte, hogy Vszevolod fejedelem nyilván területeinek növelésére és befolyásának megerősítésére számítva támogatta Szvjatoszlávot. Korolenkov tendenciózusnak ítélte az Izjaszlav eltávolítása utáni időszakot bemutató adatokat is. Szerinte az Elmúlt idők elbeszélése általában rendkívül gyengén világítja meg Szvjatoszlav uralkodását, s emellett az 1073 és 1076 közötti eseményekről szóló információk rá nézve vagy semlegesek, vagy kedvezőtlen színezetűek. A forrás a fejedelem hatalomvágyát és hiúságát húzza alá, valamint azt, hogy semmibe vette apja és Isten akaratát, ellenben egyetlen pozitív tulajdonságát sem említi. Hiányzik a nekrológja is, nyilván „a halottakról csak jót, vagy semmit” elv alapján. A rendelkezésre álló információkból Korolenkov néhány nyugodt évre következtetett. Szerinte az 1073–1076 közötti időszak kedvező volt. Nincs hír járványokról, elemi csapásokról, kun betörésekről. A háborúk közül mindössze egy csehek elleni hadjáratot és egy Beresztye (Breszt) elleni lengyel támadást lehet megnevezni. Elkezdődött a kijevi Barlangkolostor Mária mennybemenetele székesegyházának építése. Ennek alapításában maga a nagyfejedelem is részt vett, s a kezdeti sűrlődások után rendezni tudta viszonyát Feodoszj apáttal. A szerző úgy vélte, mindez kedvezően hatott Szvjatoszlav presztízsére. Összességében pozitív értékelést adott az uralkodóról: amit Szvjatoszlávról tudunk, az körültekintő politikusnak mutatja őt. A kijevi trónon ugyan nem törvényesen ült, de a megszerzett hatalmat méltó módon használta fel, és korának egyik legnagyobb személyisége lett.²¹

Szvjatoszlav gyűjteménye az Ostromir-evangélium után a Kijevi Rusz második legrégebb datált kódexe, a házi olvasásra szánt gyűjtemények közül pedig a legrégebb.²² A kolofonja szerint 1073-ban Ioann diakónus írta Szvjatoszlav nagyfejedelem számára, a szakértő szemnek azonban úgy tűnik, hogy legalább két scriptora volt, s munkájuk között a határ a 186. lapon húzódik. Ott az első oszlop első 12 sorát még az egyik írta, a lap és a kódex további részének szöve-

²⁰ Ny. F. Kotljár: Drevnyerusszkaja goszudarsztvennoszty. Sz-Pb., 1998. 176–179.

²¹ A. V. Korolenkov: Knyaz Szvjatoszlav Jaroszlavics i nyekotorije aszpekti jevo polityiki. Otyecsesztvennaja isztorija, 2003/4. 159, 163.

²² Ot redkollegii. In: Izbornyik Szvjatoszlava 1073 g. (Izbornyik) Otv. red.: B. A. Ribakov. M., 1977. 3. Ny. A. Mescserszkij: Vzaimootnosenyija Izbornyika 1073 g. sz Izbornyikom 1076 g. In: Izbornyik, 90. Rozov, 12.

gét pedig a másik. A kézirat a kijevi könyvkészítő műhelyben készült.²³ A gyűjteményben megtalálható a megrendelő szokásos magasztalása, melyben egyebek mellett az olvasható, hogy a magát tudatlannak nevező szerző Szvjatoszlav nagyfejedelemtől kapta a megbízást. Meglepő viszont, hogy a megrendelő azonos tartalmú magasztalása kétszer is helyet kapott a kódexben. Az első a második lap hátsó oldalán, egy keretben található, s nem túl szép kézírással készítették. A második a 263–264. lapra került. Ott nem korlátozta keret a scriptort. A magasztalás egyes részegységeit pontokkal választották el egymástól, valamennyit új sorban kezdték és kis aranyiniciálékkal jelölték meg.²⁴

Szvjatoszlav gyűjteményének olvasmányai a negyedik lapon kezdődnek, és a cím újszövetségi és más szövegek rövid magyarázatát ígéri. Valóban találhatók benne kommentárok egyebek mellett az Újszövetség, sőt még az Ószövetség egyes tételeihez is. A tematika azonban messze túllépi a címben jelölt kereteket, s asztronómiai, természetfilozófiai, matematikai, fizikai, zoológiai, botanikai, grammatikai, poétikai, történelmi, etikai és teológiai témájú írásokat is tartalmaz.²⁵

Formai szempontból érdemes megjegyezni, hogy a gyűjteményt alkotó olvasmányokat két oszlopra bontva, unciális írással készítették. Némileg meglepő viszont, hogy egy helyen, a 127. lap hátoldalán 13. századi unciálist találunk. Két lapon a szöveg fekete betűit aranyfestéssel húzták ki. A kódexben jelenleg 266 lap található. Eredetileg a kéziratnak minden bizonnyal 35 ívfüzete volt, egyenként 8 lappal, következésképpen 280 lapot tartalmazott. Ez esetben 14 lap elveszett belőle. Figyelemre méltóak a gyűjtemény illusztrációi is. Összesen 10 miniatúra található benne. Ezek közül négy három-, ill. ötkupolás templomot ábrázol síkbeli keresztmetszetben. Sorrendben az elsőt a harmadik lapon találjuk: egy fényűző, de némileg túldíszített keretben stilizált, ötkupolás templom látható, amelynek belsejében szentek, legfőképpen egyházatyák állnak. A lap hátoldalára ugyanennek a miniatúrának egy másik változatát festették, s még két további variáció készült. Szvjatoszlav gyűjteményének lapszéli díszei is különlegeseek. A korszak kódexeiben olyan sötét színű rajzok is találhatóak, amelyeket tollal vagy ecsettel készítettek. Külön lapokon, ill. a szövegek melletti lapszéleken helyezkednek el, és általában nem kapcsolódnak a szöveghez. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy később készültek. A kézirat és a rajzok elkészítése között akár hosszú idő is eltelhetett. Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteményében kontúros, halványan színezett lapszéli rajzokat találunk. A tinták színe azonban megegyezik a kódex alapszövegének színével, s a rajzokat értelmező feliratok paleográfiai ismertetőjegyei is azt bizonyítják, hogy a rajzok a szöveg-

²³ Rozov, 13. L. P. Zsukovszkaja: Izbornyik 1073 g. Szugyba knyigi, szosztojanyije i zadacsi izucsenyija. In: Izbornyik, 23. Ot redkollegii. In: Izbornyik, 3.

²⁴ Rozov, 12. Zsukovszkaja, 24.

²⁵ Rozov, 13. Ot redkollegii. In: Izbornyik, 3. Ruzsa, 24.

gel egy időben készültek. Tehát a gyűjtemény ebben a vonatkozásban kivételnek számít.²⁶

Tanulmányunk a Kijevi Rusz eredetiben fennmaradt kódexeinek bemutatására törekszik, mégsem kerülheti meg az egyik másolatot. Az utóbbit tévedésből gyakran ugyancsak Szvjatoszlav gyűjteményének nevezik. Az 1076. évi gyűjtemény egyetlen, 1445-ben készült másolatáról van szó. Ez a könyv méretét tekintve csak mintegy negyede Szvjatoszlav gyűjteményének. Miniaturák nincsenek benne, egyéb díszítést is csak elvétve tartalmaz. Az 1073. évi gyűjteményhez hasonlóan házi olvasás céljára készítették. Az utolsó lapon található kolofon szerint szerzője, Ioann 1076-ban, Szvjatoszlav fejedelem idején állította össze. Ioann nyilván ugyanaz a diakónus, akivel az 1073. évi gyűjteményt is összefüggésbe hoztuk. Ezúttal azonban valószínűleg saját részére készített válogatást, mivel a kolofonban Szvjatoszlávot nem megrendelőként említi. Ugyanitt az is olvasható, hogy Ioann a kódexet sok fejedelmi könyvből állította össze. Ez a kitétel minden bizonnyal Bölcs Jaroszlav egykori könyvtárára vonatkozik, amelyhez Szvjatoszlav a kijevi trón révén jutott. (Az 1073. évi gyűjtemény valószínűleg csaknem teljes egészében egy görögről szláv nyelvre fordított könyvre vezethető vissza, míg az 1076. évi válogatásban szereplő művek csak körülbelül felének sikerült a görög eredetijét megtalálni, s jó néhány benne felhasznált munka már szláv nyelvű lehetett.) Az 1076. évi gyűjtemény másolata igazi könyvtörténeti szenzációt is tartogat. Miközben azt a magasztalást tartalmazza, mint három évvel korábbi rokona, az áll benne, hogy Simeon részére készült. Ioann tehát részben vagy jórészt kétszer is lemásolt egy Simeon bolgár cár számára görögből fordított kéziratot, csak az 1073. évi gyűjteményben a bolgár uralkodó (893–927) nevét kitörölte, és az óoroszlav fejedelem nevével helyettesítette. A történelem szeszélye folytán Simeon gyűjteménye elveszett, míg Szvjatoszláv é ránk maradt.²⁷

Ha Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteményének sorsát vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy csak a 19. század elejétől rendelkezünk megbízható adatokkal. A kódex 1817-ben a Nyikon pátriárka által a 17. században alapított Moszkva környéki Új-Jeruzsálem-kolostorban volt. Nyikon Moszkvában nemcsak szertartás-könyveket, hanem más jellegű munkákat is összegyűjtött. Lehetséges, de nem bizonyítható, hogy Nyikon hozatta a gyűjteményt a fenti kolostor könyvtárába 1658-ban, amikor lemondott a pátriárkai hatalomról. Tehát a kézirat történetének csaknem hat évszázada teljesen ismeretlen, és az is csak feltételezhető, hogy a megtalálása előtti közel 160 évet az Új-Jeruzsálem kolostorban töltötte.

²⁶ Zsukovszkaja, 19, 25. Rozov, 12. Isztorija Kijeva, 149–150. Ruzsa, 24. G. I. Vzdornov: Riszunki na poljah Tyipografszkovo Usztava. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga. Redkollegija: V. Ny. Lazarev, O. I. Podobedova, Sz. O. Smidt. M., 1972. 90.

²⁷ Rozov, 12–14, 16. Ot redkollegii. In: Izbornyik, 3. Zsukovszkaja, 8–9. Mescerszkij, 90–92. M. V. Scsepkina: K izucsenyiju Izbornyika 1073 g. In: Izbornyik, 224.

Ny. P. Rumjancev gróf mecénás, valamint a régiségek szakértője és tisztelője volt. K. F. Kalajdovics paleográfus-nyelvész is anyagi támogatást kapott a tőle. 1817-ben Rumjancev megbízásából Kalajdovics egy társával együtt megvizsgálta a Moszkvai Kormányzóság néhány régi kolostorának kéziratait, s ekkor találta meg az Új-Jeruzsálem-kolostorban Szvjatoszlav gyűjteményét. 1834-ben a kézirat a kolostorból Moszkvába, a Szinódusi Könyvtárba, majd a 20. században, a bolsevikok hatalomra jutása után a moszkvai Állami Történelmi Múzeumba került.²⁸

A kódex népszerűségét és fontosságát az alábbi tények is alátámasztják. A középkortól kezdve többször lemásolták, ill. átdolgozták. Napjainkban közel húsz másolata ismert. 900 éves jubileuma alkalmából több tudományos tanácskozást rendeztek. 1973 decemberében az akkori Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyik szekciója B. A. Ribakov akadémikus elnökletével ülésezett. Ezen a rendezvényen L. P. Zsukovszkaja volt az előadó. 1974. október 31-én és november 1-jén a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a Bolgár Tudományos Akadémia D. Sz. Lihacsov akadémikus elnökletével közös konferenciát tartott.²⁹ Némileg megkésve, de a publikációk átfutási idejét ismerve nem meglepő módon, 1977-ben Moszkvában tanulmánykötet jelent meg Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteménye (Izbornyik Szvjatoszlava 1073 g.) címmel. Az utóbbira fentebb többször is hivatkoztunk.

A Tipográfiai kézirat

Ezt a kódexet egy ideig a moszkvai Szinódusi Nyomda könyvtárában őrizték. Innen származik az orosz elnevezése (Typografszkij Usztav). Mivel a fenti kifejezés nehezen fordítható magyar nyelvre, jobb híján a Tipográfiai kézirat címet használjuk. A kéziratot unciális betűkkel pergamenre írták. Eredetileg 125 lapból állt, azonban az eleje és a vége is elveszett. Egy egyházi szabályzat részlete és kottával ellátott énekek gyűjteménye maradt meg belőle. Ez az egyik legrégebb eredeti óorosz kódex, pontosabban töredék. A kutatók többsége szerint a 11. század végén vagy a 12. század elején keletkezett. Egyes vélemények szerint a Novgorod közelében elhelyezkedő Pszkovban készült. Azonban a tárgyalt időszakban a kódexírás, ill. másolás Pszkovban alacsonyabb színvonalú volt, mint Novgorodban, és a pszkovi egyházi könyvtárakat is novgorodi könyvekkel egészítették ki. Ezért sokkal valószínűbb, hogy a Tipográfiai kéziratot Novgorodban írták. A sorsáról viszonylag keveset tudunk. A készítését követő századokat illetően nincsenek információink. A 17. század második felében a pszkovi Szentlélekről elnevezett női kolostorban őrizték. 1679-ben a városból nagy mennyiségű könyvet vittek Moszkvába. Ezek között volt a fenti kézirat is. Moszkvában elő-

²⁸ Zsukovszkaja, 14–18.

²⁹ Zsukovszkaja, 5, 13. Mescserszkij, 91. A rendezvényekhez: Ot redkollegii. In: Izbornyik, 3–4.

szőr a Szinódusi Nyomda könyvtárába, majd a híres Tretyakov Képtárba került.³⁰

A Tipográfiai kéziratot a kora mellett elsősorban az illusztrációi teszik értékessé. Lapszélein kontúros rajzokat találunk, s ezek – az ilyen típusú alkotások közül – a Kijevi Rusz művészetének legérdekesebb példái. A rajzok döntő többsége egy kéz munkája, és a 12. század elejére, ill. első felére datálható. Annak, hogy az utóbbiak nagyjából egyidősek a szöveggel, több bizonyítéka is van. Egyrészt három rajz felirata a betűk alakját tekintve nem különbözik a mellettük levő szövegtől. Ezekben az esetekben a tinta színe és árnyalata is megegyezik. Ráadásul úgy tűnik, hogy a rajzok döntő többségét egy személy, az egyik scriptor készítette. Talán ugyanaz, aki a kódex megmaradt részét írta. Másrészt a rajzok nem hasonlítanak a 11. század második felében készült rajzokra. Ha például a Szvjatoszlav 1073. évi gyűjteményével vetjük őket össze, eltérést tapasztalunk a tematika és az alakok ruházata tekintetében. Lényeges különbség figyelhető meg a rajzok készítésének technikájában is, mivel a Tipográfiai kéziratól eltérően a gyűjteményben a zodiákus (állatöv) jegyeit egy kissé kiszínezték. A fenti kódex rajzai inkább a 12. század stílusával mutatnak közös jegyeket.³¹

A Tipográfiai kézirat lapszélein kis méretű, de gondosan elkészített rajzok találhatóak. Ezek közül hét érdemel figyelmet. Az első egy pihenő földművest, míg a második egy angyalt ábrázol, deréktól fölfelé. A harmadikon egy templom bejárata előtt imádkozó ember látható. A templom valószínűleg nem konkrét típust mutat. Még az sem állapítható meg, hogy milyen anyagból épült. A negyedikon ábrázolt férfi hasonlít a korábban említett földművesre, csakhogy nem pihen, hanem mozgásban van. Ez az életkép nem köthető semmiféle egyházi tematikához. Az ötödiken egy félkör alakú, egymásra boruló fémlemezekből készített páncélt viselő férfi igyekszik megállítani a rátámadó vadállatot. A hatodik rajz témája viszont kifejezetten bibliai, hiszen a súlyos aszály idején a Jordán folyón túl, a pusztában elrejtőzött Illés prófétát mutatja. Felül még az a holló is kivehető, amely isteni parancsra kenyeret visz neki. A hetediken éles, görbe csőrű madár (sas vagy sólyom) látható. Nem tudni, hogy a készítője pontosan mire akart utalni vele. A Tipográfiai kézirat rajzai nem kapcsolódnak sem egymáshoz, sem a kódex szövegéhez, s a korszak részben egyházi, részben világi jellegű alkotásainak kis csoportjához tartoznak. A Kijevi Rusz és az óoroszl fejedelemségek időszakában a fenti művészeti irányzat jóval nagyobb szerepet játszott, mint a mongol hódítást követően.³²

³⁰ Vzdornov, 91–92, 102.

³¹ Vzdornov, 102–103.

³² Uo. 93–104.

Adalékok

A Kijevi Rusz eredeti kódexeinek tanulmányozása számos adalékkal szolgál a történettudomány különböző területei számára. Ezúttal néhány fontos könyv-, politika- és életmód-történeti információt ismertetünk. Az Osztromir-evangélium Lukács evangélistát ábrázoló miniatúrája ugyan nem minden esetben tükrözi a perspektíva törvényeit, azt azonban jól mutatja, hogy a középkorban milyen eszközökkel írták és díszítették a könyveket. A képen az evangélista éppen egy tekercest készül átvenni szimbólumától, az ökörtől. Úgy tűnik, hogy Lukács csak az ökör kedvéért hagyta abba az írást. Előtte, egy állványon nyitott kódex található, amelynek bal oldali lapján már ott a kész szöveg, a jobb oldali viszont jórészt még üres. Az utóbbin egy sor kivételével mintha vonalak lennének, bár az egyik kissé görbére sikerült. Az evangélista előtti asztalon leginkább a scriptor kellékei (körző, lánc, tintás vagy festékes doboz, oldószeres edény, pálcakészlet, szivacs, tajtékkő) láthatók. A fenti eszközök némelyikének rendeltetése magyarázatra szorul. A körzővel és a kis láncsal a pergamen lapjait jelölték be vonalazás előtt. Korábban és később is előfordult, hogy a kódexmásolók nádpálcát használtak. Itt legfeljebb az a meglepő, hogy miközben az Osztromir-evangélium szövegét kétségkívül tollal írták, a művész toll helyett pálcákat helyezett az asztalra. A szivacs és a tajtékkő szintén nélkülözhetetlen kellék volt. Az előbbivel a még meg nem száradt szöveg hibáit mosták le, az utóbbival pedig elírás esetén a már megszáradt tintát kaparták ki. Egyébiránt a scriptor eszköztára nem teljes, hiszen a vonalzó hiányzik róla. A fenti eszközökkel rajzolni is lehetett, magas művészi színvonalú díszítések készítésére azonban nem voltak alkalmasak. A különlegesen szép miniatúrák festéséhez ecsetre lett volna szükség.³³

Amint említettük, az 1073. évi gyűjtemény jórészt egy Simeon bolgár cár részére görögül szláv nyelvre fordított könyv másolata volt. Valószínűleg a díszítés is a mintát vette alapul. Szvjatoszlav neve a szövegben csak a két magasztalásban és a kolofonban bukkan fel. A kódex elején azonban rendkívül jelentős színezett rajz található: a nagyfejedelem családjának portréja. Ez a korszakból ránk maradt azon csekély számú alkotások egyike, melyek történelmi személyiségeket ábrázolnak. A miniatúrán Szvjatoszlav kijevi nagyfejedelem mellett felesége és fiai (Gleb, Oleg, Dávid, Roman és Jaroszlav) láthatók. A családfő egy kódexet tart a kezében, nyilván az általa megrendelt gyűjteményt. Az egyik fiút, valószínűleg Dávidot a fejedelemasszony takarja, ezért csak a sapkája látszik. A legfiatalabb fivér, Jaroszlav az anyja előtt áll, de még a derekáig sem ér. A családtagok merev tartással, szorosan egymás mellett állnak. A kompozíció síkszerű, frontális, a fejek a törzsekhez képest szokatlanul nagyok. A kis Jaroszlav portréja talán valamivel életszerűbb, viszont testének arányai inkább

³³ Rozov, 21–22. A miniatúra viszonylag jó reprodukciója: Ruzsa, 23.

egy felnőtt férfi testarányainak felelnek meg. Összességében megállapítható, hogy a portré művészi színvonala meg sem közelíti a kor bizánci miniatúráinak színvonalát.³⁴

Az 1073. évi gyűjtemény fenti miniatúráján az egész nagyfejedelmi család bizánci típusú ruhában látható. Szvjatoszlav kerek tetejű, prémszegélyes, fülvédővel ellátott sapkát visel. Ruhájának jó részét, sőt bal kezét is piros béléses, aranszegélyes, kék köpeny fedi, melyet a jobb vállánál egy csat kapcsol össze. A köpeny alatt zöld színű, alul piros szegéllyel, fontebb pedig arany kézelővel díszített tunikaféle (kaftán) található. A lábán zöld szattyáncsizma van. A nagyfejedelem feleségének bő ujjú, vörössárga ruháját a derekánál öv, alul szegély díszíti. Alatta aranykézelős tunikát és piros árnyalatú csizmát visel. Az öt fiú közül csak kettőnek a ruházata látható viszonylag jól. A másik háromét részben vagy teljesen a szülők takarják. Gleb és a kis Jaroszlav kaftánját szegély, öv és a fő ruhadarabtól eltérő színű kézelő teszi díszesebbé. Négy fiú kaftánján gallér is kivehető. Az utóbbi az apa ruhájáról hiányzik. Az összes testvér süvegszerű, prémszegélyes szövetsapkát visel.³⁵

A családot ábrázoló miniatúra a könyvtörténet szempontjából azért képvisel különleges értéket, mert egyértelműen bizonyítja, hogy az 1073. évi gyűjtemény valóban Szvjatoszlav tulajdonában volt. Politikátörténeti szempontból pedig azért fontos, mert kiegészíti a nagyfejedelem fiaival kapcsolatos évkönyvi adatokat. A miniatúra jelentőségét az az ismeretlen személy is felismerte, aki a 19. században ellopta, és egy ideig magánál tartotta. Mint ismeretes, Szvjatoszlav gyűjteményét K. F. Kalajdovics találta meg 1817-ben a Moszkva környéki Új-Jeruzsálem-kolostorban. Röviddel a gyűjtemény felfedezése után a miniatúra eltűnt belőle. Maga a kódex 1834-ig a kolostorban maradt, de a csoportos portré eltulajdonítása hivatkozva A. Ny. Olenyin, a Művészeti Akadémia elnöke Filaret metropolitán keresztül követelte a szinódustól, hogy a kéziratot vigyék a Szinódusi Könyvtárba, s ez meg is történt. A miniatúra sorsa még ebben az évben érdekes fordulatot vett: egy ismeretlen személy visszajuttatta Szergej Uvarov grófnak, az akkori oktatásügyi miniszternek. A miniszter átadta az Oruzsejnaja palatának, vagyis a kincstárnak, a kódexben pedig egy másolattal helyettesítették. Ma az 1073. évi gyűjtemény és a miniatúra egyaránt a moszkvai Állami Történeti Múzeumban található, az utóbbit azonban a kézirattól elkülönítve, bekeretezve, üveglap alatt őrzik.³⁶

Míg Szvjatoszlav gyűjteményének miniatúrája alapján a nagyfejedelmi család viseletéről szerezhetünk információkat, a Tipográfiai kézirat több rajza az

³⁴ Zsukovszkaja, 18. Ruzsa, 23–24. Vlagyimir Petruhin: *Drevnyaja Rusz*, IX v. – 1263 g. M., 2005. 114.

³⁵ A nagyfejedelmi család ruházatának ismertetéséhez: *Russzkij isztoricseszki kosztyum dlja szceni*. Szosztavila: Ny. Giljarovszkaja. M-L., 1945. 8.

³⁶ Zsukovszkaja, 18. Az Oruzsejnaja palata kifejezés fegyvertárat jelent, valójában azonban a Moszkvai Kreml kincstárát értjük alatta.

egyszerű emberek viseletét és az általuk használt eszközöket mutatja be. Az egyikén a felirat szerint egy gyelatyel, vagyis dolgozó ember látható. Az ásó alapján úgy tűnik, a művész egy földművest ábrázolt. A földműves hosszú, térdig érő, szűk, de nem feszes ujjú, ingre emlékeztető ruhát visel, melyet öv fog össze. A lábán puha, szűk csizma van. Mintha elfáradt volna a munkában, és pihenne egy kicsit. Így viszont szemügyre vehetjük a mellette heverő ásót. Amennyiben a művész helyesen adta vissza a szerszám formáját, nem lehetett könnyű vele ásni, mivel nem volt elég hegyes a vége. Egyébként fából készült, de a hegye vasborítást kapott. Viselettörténeti szempontból érdekes a templom előtt imádkozó ember is. A ruhája alapvetően megegyezik a földművesével, a ruhaujjak azonban jóval hosszabbak, lejjebb érnek a kézfejnél. Egy másik rajzon szereplő férfi ruházata viszont teljesen megegyezik a földműves viseletével. Az ábrázolás további adalékkal szolgál: a férfi éppen úton van, s a bal vállán egy botra akasztott kosarat visz. Ez alapján még arról is képet alkothatunk, hogy milyen kosarat fontak és használtak a Kijevi Rusz északnyugati részén a 12. század első felében.³⁷

³⁷ A Tipográfiai kézirat rajzaihoz: Vzdornov, 94–97, 99.

ZARÁNDOKLAT ÉS BÚCSÚJÁRÁS MAGYARORSZÁGON MINT A VALLÁSI TURIZMUS ELŐZMÉNYE A 18. SZÁZADIG¹

Misóczki Lajos

Bevezető a fogalmakról

A 'búcsú' szó eredete honfoglalásunk előtti időkből való. Ótörök eredetű, és felmentést jelentett. Évszázadok múltán még a következő jelentéseket vette fel: 1.) *engedély* ~ *licentia*, 2.) *bűnbocsánat* ~ *indulgentia*, 3.) *búcsúvétel* ~ *discessus*, 4.) *zarándoklat* ~ *peregrinatio*, 5.) *templombúcsú* ~ *dedicatio ecclesiae*, 6.) *körmenet*, kivonulás ~ *processio*, 7.) búcsúban rendezett *vásár*.² A búcsú fogalma a magyar népnelvben a szent helyekre irányuló zarándoklatot, az ottani ünnepi sokadalmat és a templom védőszentjének ~ *dedicatio ecclesiae* emlékünnepét is jelentette.³ Egy 19. századi meghatározás szerint a *búcsúhely* szent hely, ahová a hívek ájtatosságból zarándokolnak, hogy ott meggyónván és áldozván bűnbocsánatban részesülhessenek. *Búcsújárás* lehet 1.) valamely szent helyhez vonulás, 2.) körmenet egyik szent helyről egy másikhoz. Világi meghatározás szerint a búcsú, vagy búcsújárás azonos a szent helyre *zarándoklással* bűnbocsánat végett.⁴

A búcsú összefügg a bűnbánattal. Az őszinte bűnbánó részben vagy egészben mentesült a bűnei után járó büntetéstől. *Búcsúnyerés* egy-egy megszentelt helyhez, általában templomhoz fűződött. Az Egyház templomokat látott el a búcsúnyerés kiváltságával. Ez az adott templom esetében elindította annak tömeges és szervezett felkeresését, azaz a zarándoklatokat, a meghatározott ünnepeken.⁵ A 20. században az egyik zarándok atya megfogalmazása szerint: „A búcsújárás katolikus népünknek egyik legnagyobb élménye. A nép lakóhelyéhez kötött. A *zarándoklat* viszont útrakelés... A lélek messzire, Isten közelségébe vágyik. Ennek a messzebbre menésnek titokzatos (misztikus) útja a búcsújárás... A bú-

¹ Elhangzott a Szent István Rádióban, 2008. április 22-én.

² BÁLINT Sándor–BARNA Gábor 1994. 16.

³ Uo., 161.

⁴ CZUCZOR Gergely és FOGARASI János 1862. 818–819.

⁵ BARNA Gábor 1990. 14.

csújárás áldozatvállalás is, fáradalokkal. Két fő mozzanat sarkallja a zárándokot: a *vezeklés* és az *elégtétel*, s ezért a búcsújárás a *bűnbánat* ünnepélyes, nyilvános kifejezése.”⁶ A zárándoklat ~ zárándoklás szavaihoz fűződő *zárándok* szavunk az egyik, 20. századi megfogalmazás alapján távoli szent helyre vagy kegyhelyre hitbuzgalomból elgyalogoló hívőt jelent. Valaki zárándokként *zárándokhelyre* megy. Van egyéni zárándok, de általában tömegesen *zárándokolnak*.⁷

A zárándoklatok három *típusa* ismert: 1.) *Kegyes* vagy klasszikus, amely a zárándoklat alaptípusa. 2.) *Vezeklő*, amely lehetett *önként* vállalt vagy kötelezően *előírt*. 3.) *Politikai*, amellyel az uralkodók hazai védőszenthez vagy távoli országbeli zárándokhelyre járultak. Ide sorolható a magyar királyok vagy főurak részvétele a *keresztes hadjáratokban*, Anjou uralkodóink zárándoklatai és Zsigmond királyunk római útja.⁸

Zárándoklás, búcsújárás

Felkészülés a zárándoklásra. Út, utazás

Többnyire a tavasztól ősziig terjedő időszakot választották a kegyhelyre zárándoklók. Öltözetük egyszerű volt. Általában fedetlen fejjel, a zárándokok védőszentjének, a Santiago de Compostelához kapcsolódó Szent Jakabnak öltözetét utánozva – széles karimájú kalappal, köpenyben, tarisznyával, kulaccsal, bottal jártak.⁹ Hasonlóan a hivatalos, kereskedelmi, rokon látogatás, gyógyulás és egyéb céllal útra kelőkhöz, a zárándokokat is megviselték az úti és az időjárási viszontagságok. Rablók, fosztogatók hátráltatták haladásukat akár távoli (külföldi) zárándokhelyre, akár közelebbi (hazai) búcsúba mentek. Olykor még az életüket is elvehették az útonállók.¹⁰ Ezért gyakran több százan, sőt több ezren összefogva indultak útnak. De az egyéni zárándoklás is megmaradt.

A zárándokok, búcsúsok hazai és kapcsolódó külföldi útjai megegyeztek a kereskedelmi utakkal, a korai zárándokutak a hazánkon átvonuló keresztesek útvonalával.¹¹ Miután úthoz alkalmas ruhát öltöttek, és ételmet vettek magukhoz, elbúcsúztak családjuktól, ismerőseiktől, mert nem tudhatták, hazatérnek-e. Még végrendelkezők is akadtak. Voltak, akik egészségüket nem kímélve fedet-

⁶ IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom 1991. 5.

⁷ JUHÁSZ József – SZŐKE István – O. NAGY Gábor – KOVALOVSKY Miklós 1982. 1527

⁸ CSUKOVITS Enikő 2003. 48–88.

⁹ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 35.

¹⁰ Késői szépirodalmi emlékek közül 1.: ENDRÓDI Sándor 1898. 134–137. A czelli búcsú. ANTALÓCZI Lajos – LISZTÓCZKY László 2000. 143–147. A celli búcsú

¹¹ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 39. PAPPVÁRY Árpád 2002. 23. Magyarország a XI. században, 28. Magyarország a XIII. század második felében, 32. Magyarország (XIV–XV. század), 34–35. Magyarország (XV–XVI. század)

len fejjel, útravaló nélkül, csak zarándokbottal és áldozati gyertyával kezükben indultak el. Útnak indulás előtt mindenki valamely templomban (általában helybeli templomban vagy kápolnában) szentmisén fohászkodott Istenhez, Máriához vagy a szentekhez, segítsék őket a vállalt út és felajánlásaik, fogadalmaik teljesítésében. 1606-ban a „magyar bíboros Ciceró”, Pázmány Péter esztergomi érsek még imádságot is adott a zarándokok kezébe. Ez, az Útonjárók könyörgése így hangzott: „Irgalmas, kegyes Isten,... adj nekünk és a mi útonjáró atyánk fiainak jószerencsés utat és csendes üdőt;... Légy nekünk... utunkban vigasztalásunk, melegben árnyékunk, esőben és hidegben hajlékunk,... veszedelmünkben gyámolunk...”¹² Az úthoz hozzátartozott a test bűnbánó sanyargatása böjtöléssel. Gyalog indultak útnak. A betegek és idősek szekereken utazhattak. Mindig akadt helybeli csatlakozók, akik velük tartottak a további úton.

Szállás, ellátás

Az Árpád-házi királyok zarándokházakat építettek a külföldi, nagy zarándokhelyeken, amelyekben a vezeklők megszállhattak. A búcsúhelyre érkezésig pihenni az útjukba eső templomba tértek, ahol nappal imádkoztak, éjszaka aludtak. Ha a templomban vagy kolostorban kevesen fértek, előkerültek a szekereken hozott sátrak, és azokban pihentek.

Fogadóknak nem szálltak meg a zarándokok, legfeljebb étkezni tértek be. Általánosan a templom mellett emelt sátorban főztek, étkeztek. Az 1545. évi trienti egyetemes, római katolikus zsinat („amely munkájával lezárta a középkort, s az egyház történetében új korszakot nyitott meg”¹³) a búcsúkkal kapcsolatban is intézkedett. Ezt figyelembe véve br. Pongrácz György váci püspök 1675-ben egyházmegyéjében a búcsújárókat tiltotta, hogy a templom szomszédságában főzzenek, a sátorban italt mérjenek, vagy mulatozzanak.¹⁴

Az első évszázadok emlékei

Utak külföldre

A zarándoklatok fő készítője a vallásos cselekmény és cél vállalása volt. A gyaloglás vagy utazás minden más vonatkozása csak kiegészítette azt. Fő mozzanatai a gyalog, lóháton, kocsin vagy hajón közlekedés, valamint az étkezés, szállás biztosítása az elindulástól a hazaérkezésig.

A katolikus zarándoklatok kezdeti példái I. (Szent) István király és utódainak uralkodása idején létrejött és megszilárdult magyar római katolikus egyházszer-

¹² PÁZMÁNY Péter 1606. 139.

¹³ Uo., 95. Hiv.: VANYÓ Tihamér 1933. 8. A búcsúkra: 71–79., 83–89., 101–111., 124–125., 178–196., 201–291., 302–388., 400.

¹⁴ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 95.

vezet életében gyökereztek. A hazai kegyhelyek híján kezdetben a már létező búcsújáró helyekre zarándokoltak. Elsőként a *Szentföldre* nyílt „nagy” zarándokút a Nyugat-Európából zarándoklóknak és nekünk is. I. István érdeme, hogy ezt, a Magyarországon átvezető utat 1018-ban nemcsak megnyitotta előttük, hanem biztonságossá is tette.¹⁵ Ez az út Győr–Fehérvár–Tolna–Baranyavár–Valkóvár–Nándorfehérvár vonalon vezetett, és amelyen a magyar zarándokok is jártak: a Balkánon Niš, Szófia és Konstantinápoly, Kis-Ázsián Nicea, Antiochia és Tripolisz érintésével Jeruzsálemig. Ez volt a „*jeruzsálemi*” zarándokút.¹⁶ Szent István Konstantinápolyban és Jeruzsálemben is *zarándokházat* építtetett, hogy legyen hely a hosszú úton megpihenni.¹⁷

A *nagy zarándoklatok* ~ *peregrinationes maiores* másik célállomása Róma, Szent Péter és Pál sírja volt. Neveztek ezt a Rómába Ravennán keresztül vezető utat „*apostoli*” útnak is.¹⁸ Szent István a Rómába irányuló magyar zarándoklást is támogatta. Rómában templomot és ötszobás vendégházat építtetett pékséggel és boltokkal a magyar zarándokoknak.¹⁹ Hazánkból nagyobb tömegben 1300-tól, a jubileumi szent évek meghirdetését követően zarándokoltak Rómába, ahol a többi vezeklővel hét templomot látogattak végig.²⁰

A nagy zarándoklatok harmadik állomása az ibériai félszigeten *Santiago de Compostela* volt, a Szent Jakab apostol tiszteletére szentelt templom. A Szent Jakabot tisztelő búcsújárók őt magát is zarándokként képzeltek el. Zarándokkappal és zarándokbottal ábrázolták.²¹

A magyar zarándokok Itáliában *Bariba* és *Loretoba* is eljutottak. Különösen az utóbbi volt nagy hatású kegyhely:

Szűz Mária názáreti lakóháza, a Szent ház köré a hagyomány szerint templom épült, amelyet a muzulmán hódításkor, 1291-ben az angyalok Palesztinából a horvát tengerparti *Tersattoba* vittek. Azonban az angyalok onnan is tovább vitték, s az itáliai *Loretoban* helyezték el. (Tersatto ~ Trsat lakói a volt templom helyén új templomot építettek, amely ugyanúgy zarándokhely lett, mint a loretoi.) 1502-ben Corvin János herceg, I. Hunyadi Mátyás király fia száz főnyi kísérettel zarándokolt el Loretoba. 1513-ban a pápaválasztásra tartó Bakócz Tamás esztergomi érsek is járt ott.²²

¹⁵ GYÖRFFY György 1988/1. 12.

¹⁶ História, 2006, 2. sz., 30–31. Csorba László: A Szent István-i zarándokutak. GYÖRFFY György 1988/2. 73.

¹⁷ LEPOLD Antal 1928. XI.

¹⁸ História, 2006, 2. sz., 30–31. Csorba László: A Szent István-i zarándokutak, 31.

¹⁹ Az 1776-ig fennálló templom és vendégház alaprajzát és metszetét az ismertetéssel l.: DERCSÉNYI Dezső 1988. 158., képgyűjtemény

²⁰ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 32.

²¹ LEPOLD Antal 1928. XII. Magyarországi példáit l. ott.

²² BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 34.

A szentek és vértanúk sírjaihoz vagy ereklyéinek őrzőhelyeihez a *kisebb zarándoklatok ~ peregrinationes minores* vezettek.²³ Szinte magyar nemzeti búcsújáró helylé vált a német *Aachen*. I. (Nagy) Lajos királyunk 1367-ben még magyar kápolnát is építtetett az ottani dómban, amelyben Szent István, Szent Imre és Szent László ereklyéit helyeztette el. Az osztrák *Máriacell* templomát, amely a Kincstári Madonna-képet őrzí, Nagy Lajos király építtette. A lengyel *Czestochowa* kegyhely szintén Nagy Lajos idejéből vált a magyar zarándokok gyakori úti céljává.²⁴

Kölnben a dómba, a Makkabusok és a Szent Orsolya-templom ereklyéihez zarándokoltak magyarok. Hathetes ottani tartózkodásuk idejére ingyen szállást és ellátást (napi kétszeri étkezést) kaptak az ipperwaldi „magyar házban”. Megemlíjtük a német *walldürni* és *willsnacki* (Szent Vér-kegyhely), a *wartburgi* (Árpád-házi Szent Erzsébet-kegyhely az „Erzsébet úton” ~ „Elisabethstrasse”-n), továbbá a *duisburgi*, *gladbachi*, *trieri*, *düreni*, *königsdorfi*, valamint a belga *bottalaeri* kegyhelyet, mint a magyarok által is látogatott zarándokhelyt.²⁵

A normandiai *Mont-Saint-Michelbe* ~ Szent Mihály-hegyen Szent Mihály arkangyal tiszteletére, *Toursba* Szent Márton sírjához, Észak-Írországba az Ulster tartományi Angyalok szigetén levő barlangba, *Szent Patrik purgatóriumába* is jártak a zarándokok. Magyarországról az utóbbi helyre Krizsáfánfy ~ Krizsáfán fia György 1353-ban, Tar Lőrinc 1411-ben zarándokolt. Mindkettőjük írásban rögzített „pokolbeli” látomásai fennmaradtak.²⁶

Búcsújárás hazai helyekre a 11–16. századig

Személyekhez fűződő kegyhelyek

A hazai búcsúhelyek és zarándoklatok már a 11. században kialakultak. Árpád-házi szent királyaink sírja és ereklyéinek őrzőhelye a középkorban búcsújáró kultuszt bontakoztatott ki. Szakrális ~ szent központtá vált a Szent István (975–1038) sírját magába foglaló, általa alapított *fehértvári* bazilika.²⁷ (István szentté avatása 1083-ban volt.) 1249-ben IV. Ince pápa negyvennapos búcsút engedélyezett István, Imre és Szűz Mária ünnepén az oda zarándoklóknak. Szent István ereklyéit számos magyarországi búcsújáró helyen őrizték; a Bihar vármegyei

²³ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 29.

²⁴ BARNA Gábor 1990. BÁLINT Sándor–BARNA Gábor 1994. 42–48.

²⁵ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 41–43.

²⁶ Uo., 43–44. Krizsáfán fia és Tar részletesen, 335 oldalon bemutatott és elemzett útjára vö.: V. KOVÁCS Sándor 1985

²⁷ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 53. Több királyunkat, így (Könyves) Kálmánt, (Álmos herceget), II. Bélát, Gézát, III. Istvánt, IV. Istvánt, III. Bélát, III. Lászlót, I. Károly Róbertet, I. Lajost, Albertet, I. Mátyást, II. Ulászlót, II. Lajost és (Szapolyai) Jánost Fehértvárott temették el. VÉG Gábor 1993. 16–93.

Szentjobbon és *Csatáron*, a Hont vármegyei *Bozók*on, a Zala vármegyei *Zalaváron*, a Győr vármegyei *Szent Márton-hegyén* ~ Pannonhalmán, *Pécs*ett és *Zágrábremetén*. A törökök kiverése után a fehérvári zarándoklatok nem éledtek újjá.²⁸

István fiának, Imrének (1007–1031) szintén *Fehérvárott* volt a sírja. (Szentté avatása 1083. november 4-én zajlott le.)

Szent Gellért (980–1046) tisztelete a törökök megjelenéséig *csanádi* sírjánál folyt; Szent Lászlóhoz (1046–1095) könyörgés a második sírhelyénél, a *várad*i templomban történt. (Lászlót III. Béla kérésére III. Celesztin pápa 1192-ben avatta szentté.) „Szent László nagyvárad

egyháza és sírja a középkori magyar állam egyik legfontosabb szakrális központjává vált.”²⁹ Több pápa búcsúengedélyt adott az oda zarándoklóknak. Felkeresték a sírt magyar királyok is, így 1453-ban V. László. Az 1500-as évek hitújításai a Szent László emlékek elpusztítását is magukkal hozták. 1565. június 22-én fanatikus protestánsok szétzúzták Szent László márvány koporsóját és csontjait. Száz évvel később Várad, a „*magyar Compostela*” 1660-ban a törököké lett, akik az épen maradt templomi díszeket, szobrokat is megsemmisítették.³⁰ Szent László emléke és tisztelete mégsem maradt nyomtalan. Legendássá vált „vízfakasztásának” számos emléke. Helyükön gyógyforrások „keletkeztek”, sőt fürdők létesültek. Búcsújáró hely lett *Mátraverebély-Szentkút* Nógrád vármegyében; *Gyöngyös* határában, Heves vármegyében; *Debrődön*, Abaúj vármegyében; *Csík-szépvízen*, Csík vármegyében; *Nyitrán* és még néhány helyen a Szent László ‘lovának ugratása’ vagy ‘patkója nyomán’ keletkezett forrás. Víz fakadt még a király kardja, bárdja vagy lándzsája csapása nyomán is.³¹ A bihar vármegyei Váradal szomszédos *Szent László*-(*vagy Püspök*-) *fürdő* nevét 1549/1563-ban Georg Wernher ekként említette: „A meleg vizek között... van Váradon, amit Szent László fürdőnek neveznek. Talán, mert Szent László fürdött benne, vagy mert Szent László temploma és sírhegye nem messze van tőle.”³² 1681-ben Tarnóczy Stephanus azt közli, hogy „*Nyitrán*, a szent király ünnepén mindig nagy tömeg verődik össze”.³³ 1683-ban Simplicissimus említi, az abaúji *Debrőd* Szent László forrásához búcsúsok járnak.³⁴

Szent Margitot (1242–1270), IV. Béla király lányát a *Nyulak szigetén* már életében szentként tisztelték. A sírjához zarándoklók közül sok súlyos betegség-

²⁸ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 54. „Szent István király... nemcsak a magyarság szentje lett, hanem az... itt élő nem magyar népeké is. Uo. HEVENESI, Gabriel S.J. 1737. 28. VIRÁG Benedek 1983. 115–116. RÉVAY József 1926. 380–381. DIÓS István 1984. 809.

²⁹ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 60. HEVENESI, Gabriel S.J. 1737. 56. RÉVAY József 1926. 409. DIÓS István 1984. 788.

³⁰ Uo., 61–62.

³¹ Uo., A szerzők térképen feltüntették a helyeket. Uo., 61.

³² WERNHERN, Georg 1563. CCIII.

³³ TARNÓCZI Stephanus 1681. 452–464.

³⁴ SIMPLICISSIMUS 1956. 243.

ben szenvedő meggyógyult, de sírjához a búcsújárás csak 1409-ben kezdődött XII. Gergely pápa jóváhagyásával. Sírhelyét a 16. századi vallási villongások és a török megszállás során szétdúlták. Csontjait több helyre, végül Pozsonyba menekítették, és tisztelték szent emlékét a 18. századig. Ereklýéit II. József idején semmisítették meg.³⁵

Remete Szent Pál (228–341) *budaszentlőrinci* sírja, ereklýéje azért kapott különös figyelmet, mert a magyar eredetű pálos rend főkolostorában volt. E szerzetesek névadójaként tisztelték. Említette ezt a *Chronica Hungarorum* is, amely szerint 1473-ban: „E helyen tisztelik e szent atyának érdemeit, nagy néptömeg szokott itt összegyűlni...”³⁶ A budaszentlőrinci kolostort a „*pálos rend Monte Cassinójának*” is nevezték. Minden évben sokan érkeztek a szent sírjához. Ugyanis a királyi székhelyhez közel volt, ahová eljártak ügyeket intézni és ők, meg a vásárokra érkezők dolguk végeztével Szent Pál ereklýéjéhez mentek. Ott nemcsak fohászkodtak, hanem a sírnál történt újabb és újabb csodákról is hallhattak, amelyek hírért szerte vitték az országban. A hívek zarándoklatra ösztönözték a gyógyulni vágyókat is. Ereklýéjét a törökök elől Trencsén várába vitték, ahol tűzvész martaléka lett.³⁷

Kapisztrán Szent János (1386–1456) *újlaki* sírja a Szerémségben az obszerváns ferencesek kolostorában volt. A törökök betöréséig Magyarország 179 településéről zarándokoltak betegek a sírjához, akiről feljegyezték csodás gyógyulásukat. A törökök elől az ereklýéit az 1516-ban Perényi István által építtetett nagyszőlősi ferences rendházba menekítették. 1556-ban protestáns főurak a sírját és csontjait összetörték.³⁸

Búcsújárás egyéb helyekre

A Szent vér-ereklýék kegyhelyei

A leghíresebb vérző ostya kegyhely hazánkban a Tolna vármegyei *Báta* benecés kolostorában volt, ahová királyok, főurak és egyszerű hívek is elzarándokoltak.³⁹ Az Abaúj vármegyei *Kassa* épülő dómjába, a Szent Vér-ereklýéhez a búcsúengedélyt 1402. március 1-jén IX. Bonifác adta. Az engedélyből kiderült, hogy „feltűnően nagy számban szoktak elzarándokolni nemcsak a hívők, hanem

³⁵ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 62–63. HEVENESI. Gabriel S.J. 1737. 84. RÉVAY József 1926. 445.

³⁶ Szent Pál ereklýéjének Velencéből Szentlőrincre átvitele ~ translációja 1381. november 14-én történt. Az idézetet l.: *Chronica Hungarorum* 1473. 124–125.

³⁷ BÁLINT Sándor–BARNA Gábor 1994. 63.

³⁸ Uo., 68–70. HEVENESI, Gabriel S. J. 1737. 216. RÉVAY József 1926. 454. DIÓS István 1984. 625.

³⁹ Uo., 66. II. Ulászló és II. Lajos is járt a bátai kolostorban. A mohácsi csata előtt II. Lajos ott gyónt meg, és áldozott utoljára.

a hitetlenek is”.⁴⁰ Az ottani búcsújárásnak a protestáns hitújítás vetett véget. A Varasd vármegyei *Ludbreg* templomának Szent Vér-ereklyéjét az 1400-as évektől a 20. századig felkeresték a zarándokok. A Vas vármegyei *Vasvár* Szent Vér-ereklyéjéhez a domonkosok Szent Kereszt nevű templomába 1500–1532-ig, a törökök megjelenéséig zarándokoltak.⁴¹

A Mária-tisztelet szent helyeihez kapcsolódó zarándoklás

A 11–13. századi szent helyekre irányuló búcsújárás

Az országosan jelentős búcsújáró helyeken túl több, helyi jelentőségű kegyhely létezett. Közöttük legfontosabbak a *Mária-tisztelet* folytán kialakult helyek. Az óbudai *fehéregyházi* búcsújárás a hagyomány szerint a 11. századból eredt. Ott, Árpád fejedelem sírja fölé Szűz Mária tiszteletére templomot építettek. Ezt a „XIV–XV. században jelentős tömegeket vonzó... búcsújáró helynek említik”.⁴² I. Lajos király adományából épült a Pozsony vármegyei *Máriavölgy* kegytemploma.⁴³ A Baranya vármegyei *máriagyűdi* kápolnát 1148-ban II. Géza király alapította. A Tolna vármegyei *Szekszárd* búcsújáró kolostorát 1180-ban (?) III. Béla király építtette. A Sopron vármegyei *fraknoi* templomot Szent István idejére keltezik. 1210 óta jelentek meg *Mátraverebély-Szentkúton* a zarándokok. A *székesfehérvári* bazilikába Szűz Mária ünnepeire IV. Ince pápa 1249-től engedte a búcsújárást. A Sopron vármegyei *Kisboldogasszony* templomát 1201-től látogatták a búcsúsok. A *lőcsei*, II. András király alapította (?) premontrei kolostor Mária-kultuszát a hitújítás szüntette meg. A Borsod vármegyei *bélháromkúti/bélapátfalvai* Nagyboldogasszony cisztercita rendi apátság az 1232. évi alapításától búcsújáróhely volt 1534-ig (?)⁴⁴ A 13. századra esett még a Hont vármegyei *Ipolyság*, a *pozsonyi* ferencesek és a Vas vármegyei *Röjt* templomába irányuló búcsújárás. *Körmöcbánya* 1250 körül épült templomába Szűz Mária tiszteletére „nagy búcsú járások voltak” a hitújítás idejéig.⁴⁵ A Zala vármegyei *kapornaki* bencés apátság Mária képéhez az 1260-as évek óta a török hódoltságig zarándokoltak. A loretoi kápolna alapján felépített „*tersattoi* Mária kép előtt különösen a tengerészek ájtatoskodtak”.⁴⁶

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo., 68.

⁴² BARNA Gábor 1990. 20.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo., 34

⁴⁵ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 72. Hiv.: ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál 1696. 127–133.

⁴⁶ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 72.

A 14. századi szent helyekre irányuló búcsújárás

A magyarországi lovagkor idején jelentős számú kegyhely keletkezett. Közülük a török hódoltság és a reformáció után is több helyen a búcsújárás megmaradt, vagy újjáéledt.

A Moson vármegyei *Boldogasszony* falunak a neve is a Mária-tiszteletre emlékeztetett, amely már 1335 óta búcsújárókat fogadott.⁴⁷ A Sopron vármegyei *Borsmonostor* 1380, a Pozsony vármegyei *Máriavölgy* templomának Mária-kegyszobra 1384 óta az ország egyik leglátogatottabb búcsújáró helye volt. A csodákat hallván I. Nagy Lajos, aztán a lánya, Mária, később Zsigmond, I. Mátyás, I. Lipót, III. Károly, Mária Terézia és II. József zarándokolt oda.⁴⁸ A Komárom vármegyei *Csatka* pálos kolostora 1357-től épült; a mellette emelt Sárlos Boldogasszony-kegykápolna és szentkút még a múlt században is vonzotta a zarándokokat.⁴⁹ A Bars vármegyei *Új bánya* csodatevő Mária-kegyképéhez a búcsújárás az 1300-as évek végén kezdődött.⁵⁰ A Békés vármegyei *Gyula/Gyulamona* bencés templomában őrzött Mária-kegyképhez „nagy népsohaság zarándokolt”.⁵¹

A 15. századi szent helyekre vezetett búcsújárás

A Mária-tisztelet helyei újabb településekkel és odairányuló zarándoklatokkal gyarapodtak.

A Vas vármegyei *Pinkakertes* templomának Mária-kegyszobrához kezdődött búcsújárás „a reformáció ideje alatt sem szenvedett törést”. Ellenben a *gencsi* Szűz Mária-kápolnához vezetett búcsút a reformáció visszaszorította.⁵² Az obszerváns ferencesek három, kiemelten jelentős búcsújáró helye közül elsőként a *szeged-alsóvárosi* templomról szólunk. Már I. Mátyás király idejében „búcsújáró központ”, amelynek Mária-kegyképét egyik alkalommal ő maga is megajándékozta. A Heves vármegyei *gyöngyösi* ferences templom az 1400-as évek óta búcsújáró hely. (Az „Arany Pietája” az 1600-as évekből való.) A *csiksomlyói* templom Mária vagy Napbaöltözött Asszony-kegyszobrához (a világ legnagyobb méretű ilyen szobra) az ország távoli helyeiről is elzarándokoltak.⁵³ A három helyre a búcsújárás napjainkig nem szűnt meg. Szintén ferences volt a

⁴⁷ SCHAEFER Jakab S. J. 1897. 16–17.

⁴⁸ SZILÁRDFY Zoltán 1994. 388.

⁴⁹ HARASZTI Mihály 1993. 10–14.

⁵⁰ ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál 1696. 145–146.

⁵¹ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 176–177.

⁵² Uo., 78.

⁵³ Uo. SCHAEFER Jakab S. J. 1897. 38., 98. BARNA Gábor 1990. 71–72. IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom 1991. 116–117.

délvidéki *Bács* Szent Antal-kápolnája, amelyben a névadó napján (június 13.) „tartottak népes búcsújárásokat”.⁵⁴ A *nyitrai* Fájdalmas Anya-kápolna Mária kegyesobránál a zarándokok között sok csodás gyógyulás történt.⁵⁵

A török idők, a reformáció és az ellenreformáció évszázadainak szent helyeire tartó búcsújárás a 16–18. században

Mivel a török megjelenése létező veszedelemmé vált, Mária a török-ellenes küzdelem égi támogatója lett, akinek a kegyhelyei száma ismét gyarapodott. Esterházy Pál 1690-ben *tizenegy* máriás kegyhelyről szólt, ugyanő az 1696-ban közzétett könyvében már *nyolcvanhárom* újonnan nyílt búcsújáró kegyhelyet sorolt fel.⁵⁶ A Mária-kultusz, Magyarországnak Mária Országaként emlegetése I. István királyunkra utal, aki az országot neki felajánlotta, amely azóta „Szűz Mária uralma alatt áll...”⁵⁷ Erre emlékeztet Esterházy a Mennyei korona című könyvének Ajánló levelében, amelyben Máriát ekképp szólítja meg: „O Dücsösséges Mennynek, Földnek Császárné Aszszonya, az Mindenható Attya Istennek el-jegyzett Leánya, mi Megváltó Jesusunknak Szentséges Anyja, a Szent Lélek Istennek tisztaságos Jegyese, Magyar Ország örökös és Kegyelmes Aszszonya...”⁵⁸

Létüknek több helyen vagy a török pusztítása, vagy a reformáció terjedése vetett véget. Ugyanúgy a búcsús helyekre irányuló zarándoklatoknak is. Ezért az 1545. évi *trienti* római katolikus zsinat szellemében a megújuló Mária-tisztelet követői (nemcsak a török, hanem) a reformáció kultuszhely elleni támadásait is (a szerzetes rendekkel az élen) igyekeztek elhárítani. A nagy lendülettel megújult 17. századi búcsújárás alapját az erősítette, hogy „Mária és a szentek képei előtt végzett ájtatoskodásról szólva hangsúlyozták,... azok nem a képeknek, a holt anyagnak, hanem az ábrázolt szenteknek szólnak”.⁵⁹

A Moson vármegyei *Máriakálnok* kápolnájához a zarándoklat 1553-tól kezdődött. A fentebb említett *gyöngyösi* Fájdalmas Anya szobrához a búcsújárást a török nem tiltotta. A Zala vármegyei *Csátár* kolostorához a török idején szintén folyt a búcsújárás. A Somogy vármegyei *Andocs* kápolnájának Mária kegyképéhez „a búcsújárókat a török... tiszteletben tartotta”.⁶⁰ A Zágráb vármegyei *Re-*

⁵⁴ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 78–79.

⁵⁵ Uo., 79.

⁵⁶ Uo., 94. Hiv.: ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál 1696. évi kötetére

⁵⁷ ZACHAR József 2006. 90.

⁵⁸ ESTERÁS/Esterházy Pál 1696. I.

⁵⁹ Uo., 97.

⁶⁰ Uo., 80. L.: SCHAEFER Jakab S. J. 1897. 10.

mete pálos kolostorának Mária kegyszobrához a búcsújárás 1525-ben kezdődött.⁶¹

A görögkeletiek ~ ortodoxok Bereg vármegyei *munkácsi/csernekhegyi* bazilita kolostorába, valamint a Zemplén vármegyei *Máriakút* és *Bukóc* erdei kápolnájához is élénk búcsújárás folyt a 16/17. században.⁶²

Más kegyhelyen vagy a török vagy a reformáció szüntette meg a 16/17. században a búcsújárást.

A Szabolcs vármegyei *Nyírbátor* ferences templomának csodás Mária-képét a hitújítók megsemmisítették. A Heves vármegyei *pásztói* cisztercita apátsági templom csodatévő Mária képének tisztelete a reformáció idején szűnt meg. A Pozsony vármegyei *Boldogfa* temploma szintén a reformációig volt búcsújáró hely. Nevével együtt az ottaniak vallása is megváltozott a mai, Vas vármegyei *Ostffyasszonyfának*. Régen Boldogasszonyfalva volt a neve. Templomának csodatévő Mária képéhez a búcsújárás az Ostffy-család protestáns hitre téréséig folyt.⁶³

A 17. században a protestáns erdélyi fejedelmek uralma és Habsburg-ellenes hadjáratai idején is pusztultak a zarándokhelyek. A Nyitra vármegyei *Zoborhegyi* karthauzi kolostor és Mária-kegyképe, a Kolozs vármegyei *Kolozsmonosor* rendháza, a szepességi *Lőcse*, a szabolcsi *Nyírbátor*, a nógrádi *Losonc*, továbbá *Brassó* és a Hunyad vármegyei *Vajdahunyad* „szent helyeit (a hitújítás) tellyességgel elpusztította”.⁶⁴

Főúri és szerzetesi alapítású kegyhelyek között említjük a folytonos búcsújárást, vagy több ezer zarándokot vonzó, Mária tiszteletére emelt templomokat, illetve azok Mária kegyszobrait, kegyképeit:

A 17. században hg. Esterházy Pál által alapított vagy felújított kegyhely létesült a Moson vármegyei *Boldogasszony* helységben, a Sopron vármegyei *Frakón* (1695-től), *Kismartonban*, *Kisboldogasszonyban* és *Oslin*.⁶⁵ Gr. Grassalovich Antal *Máriabesnyőn* alapított kegytemplomot.⁶⁶ A somogyi *Segesd* Pieta-kápolnáját 1755-ben gr. Széchényiek építették.⁶⁷

A loretoi kápolnák közül három búcsújáró helyé lett: a fentebb említett *tersatoi*, az imént említett *máriabesnyői* és a Sopron vármegyei *lorettoi* ~ *lorettomi*. A Napbaöltözött Asszony-kegyszobrai közül a *csíksomlyói* ferencesekéhez és a *szegedi* alsóvárosi, szintén ferences templomhoz zarándoklókról szól-

⁶¹ ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál 1696. 43.

⁶² BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 80–81.

⁶³ Uo., 80.

⁶⁴ Uo., 90–91.

⁶⁵ SCHAEFER Jakab S. J. 1897. 16., 32., 52., 78.

⁶⁶ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 97–98.

⁶⁷ Uo., 98.

hatunk.⁶⁸ Az utóbbi helyen az 1650. évi szentévi búcsún sokan megjelentek.⁶⁹ 1716 után kezdődött a búcsújárás a Szerém vármegyei Péterváradal szomszédos *Tekia* Havi Boldogasszony-kápolna Mária-kegyképéhez. A *pécsi* Havi hegyi-kápolna a 18. század elejétől „a környék kedvelt búcsújáró helyévé vált a vidék magyar, horvát és német lakosságának.”⁷⁰ A Zemplén vármegyei bodrokhelyi/sátoraljaújhelyi ‘Csudalatos Boldog Asszony’-képről az 1696. évi Menyeyi Korona ezt közölte: „Vagyon Sáros Patakhoz nem messze Remete Szent Pál klostromban... Bóldogságos Szűz Képe... (amely) Búcsú járásokkal messze földről is látogatattik.”⁷¹ A Segítő Szűzanya-kegyképének búcsús helye lett a gömői *Krasznahorka* várának kápolnája, úgyszintén a Fejér vármegyei *Bodajkon*, a Komárom vármegyei *Vértessomlón*, a somogyi *Turbékon* és a Bács-Bodrog vármegyei *Doroszlón*.⁷² A Heves vármegyei *Egerben*, az 1689-ben, Tirolból megtelepedett szerviták Szent János-plébániatemplomának Fájdalmas Anya-szobrának tisztelete is sok zarándokot vonzott.

Búcsújárás folyt a *könnyező* Mária-képek kegyhelyeire is. A zempléni *Klátóc* templomának Mária-ikonja 1670-ben vért könnyezett, és ez indította el oda a búcsújárást. A vasi *Királyfalva* Fájdalmas Anya-templom képének könnyezését a katonák 1683. augusztus 14-én észlelték. A szabolcsi *Máriapócs* templomának Mária-ikonja 1696. november 14. és december 8. között könnyezett.⁷³ A Szolnok-Doboka vármegyei *Füzesmikola* román ortodox templomban a Mária-ikon 1699. február 15-től március 12-ig könnyezett. Oda és a *kolozsvári* jezsuita templomba áthelyezett kegyképhez „erős búcsújáró gyakorlat bontakozott ki”.⁷⁴ A *győri*, a Pozsony vármegyei *nagyszombati* és *szentantali* templomok könnyező Mária-kegyképei iránti tiszteletre jellemző, hogy a *nagyszombatihoz* 1730/1740 körül évenként húszezren zarándokoltak.⁷⁵

Nemzetiségeink kedvelt búcsújáró helyei közül német eredetű *Máriaremete*, a *budakeszi Makkos Mária*, *Solymár*, a Tolna vármegyei *Csicsó*, a baranyai *Máriakéménd*, a zalai *Homokkomárom*, (üveg kegyképe egyedüli Magyarorszá-

⁶⁸ SCHAEFER Jakab S. J. 1897. 102., 58., 22., 98.

⁶⁹ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 101.

⁷⁰ Uo., 104.

⁷¹ ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál 1696. 115., CXXII. Említi a Pozsony vármegyei modordorfi, a Nyitra vármegyei szentharaszi, a trencsén vármegyei szalcai/szalkai és a Bars vármegyei, (1250 óta meglévő körmői templom csodálatos Mária-képét. Uo., 117., 123., 127.

⁷² SCHAEFER Jakab S. J. 1897. 56., 14., 104., 24. IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom 1991. 160.

⁷³ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 108., 110. Máriapócs a világ legnagyobb görög katolikus búcsújáró helye. Uo., 105.

⁷⁴ Uo., 112.

⁷⁵ Uo., 113.

gon – SZ. Z.), a Pest vármegyei *Hajós* és a Heves vármegyei Egerszalók kegyhelye.⁷⁶

Délszlávok alapította búcsújáró hely volt a Fejér vármegyei *Ercsiben*, horvát alapítású a somogyi *Buzsákon*.

A bácskai *Bácskeresztúron* ruszinok alakítottak ki kegyhelyet. A Zaránd (Arad) vármegyei *Máriaradna* templomának kegyképéhez magyar, német, bosnyák, román és bolgár búcsúsok jártak.⁷⁷

* * *

A vallási élet 18. századi élénkülése, a barokk virágzás, a Regnum Mariánum eszmeisége akarva-akaratlan már a búcsújárás addig halvány turizmus jellegét is láthatóbbá tette, erősítette.

„A búcsújárás a társadalom és az egyház változásai nyomán hol erősebben, hol kissé háttérbe szorítva, de évszázadok óta része a katolikus ájtatosságnak... Nem változott azonban az idők során az, hogy zarándoklatra többféle indítékből vállalkoztak a hívek. Útjuk során kegyes és világias élmények... egyaránt hatottak rájuk.”⁷⁸ Mivel a zarándoklat egyben utazás és vallásos cselekedet is, a lelki buzgósággal egyszerre kapcsolódik a hazai vagy külföldi helyek látásának óhaja, idegen vidékek és emberek megismerése. A búcsújárásnak ezek a vonásai napjainkig felismerhetők.⁷⁹

Jegyzet

Rövidítések

br.	báró
Ford.	Fordította
Gr., gr.	Gróf, gróf
hg.	herceg
H.n.	Hely nélkül
Hiv.	Hivatkozik
kiad.	kiadás
köt.	kötet
l.	lásd
Szerk., szerk.	Szerkesztette, szerkesztette
Uo.	Ugyanott
Vál.	Válogatta

⁷⁶ Uo., 116–117. SZILÁRDFY Zoltán 1994. 337., 324., 344., 325., 336., 330.

⁷⁷ BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994. 116–117.

⁷⁸ SÁNDOR Ildikó 1998. 24.

⁷⁹ Uo.

Irodalom, források

- ANTALÓCZI Lajos – LISZTÓCZKY László 2000: Régi nagy patronánk. Magyar Mária-versek. Eger, 2000
- BÁLINT Sándor – BARNA Gábor 1994: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Debrecen, 1994
- BARNA Gábor 1990: Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Gyomaendrőd, 1990
- Chronica Hungarorum 1473. Szerk. és ford.: Horváth János. Budapest, 1973
- CZUCZOR Gergely és FOGARASI János 1862. A magyar nyelv szótára. Második köt. Pest, 1862
- CSUKOVITS Enikő 2003: Középkori magyar zarándokok = GLATZ Ferenc szerk.: História Könyvtár. Monográfiák 20. Budapest, 2003
- DERCSÉNYI Dezső 1988: Szent István király római temploma és vendégháza = KIRÁLY László szerk.: István király emlékezete (1031). Bibliotheca Historica. Negyedik kiad. Budapest, 1988
- DIÓS István szerk. 1984: A szentek élete. (WEISBENDER, Joseph 1978) Budapest, 1984
- ENDRÓDI Sándor 1898: Összegyűjtött költeményei 1867–1897. Budapest, 1898
- ESTERÁS/ESTERHÁZY Pál, Galanthai, hg. 1696: Menyei korona... H.n., 1696
- GYÖRFFY György 1988/1. István király = KIRÁLY László szerk.: István király emlékezete. Bibliotheca Historica. Negyedik kiad. Budapest, 1988
- GYÖRFFY György 1988/2. A jeruzsálemi zarándokút. A jeruzsálemi itinerárium magyarországi része = KIRÁLY László szerk.: István király emlékezete (1031). Bibliotheca Historica. Negyedik kiad. Budapest, 1988
- HARASZTI Mihály 1993: Csatka. Műemlékek. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára 466. Veszprém, 1993
- HEVENESI Gabriel 1737. Ungaricae Sanctis indicia... Tyrnaviae. (Reprint: Ford.: Sinkó Ferenc, Budapest, 1988)
- IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom 1991: Búcsújárók könyve. Szécsény, 1991
- JUHÁSZ József – SZÓKE István – O. NAGY Gábor – KOVALOVSKY Miklós, 1982: Magyar Értelmező Kéziszótár M–ZS. Budapest, 1982
- V. KOVÁCS Sándor 1985: Tar Lőrinc pokoljárása (1411) = BELLA György és SZALAI Anna szerk.: Magyar Ritkaságok. Középkori Magyar Viziók. Ford.: BEL-LUS Ibolya, BORONKAI Iván, Érszegi Géza, IMRE Flóra. Gyomaendrőd, 1985
- LEPOLD Antal 1928. Előszó = RÉVAY József: Zarándokút a szenthelyekre. Szenthelyek könyve. Budapest, 1928
- PAPP-VÁRY Árpád 2002: Középkori történelmi atlasz. Budapest, 2002
- PÁZMÁNY Péter 1606. Művei = TARNÓC Márton: Pázmány Péter művei. Magyar Remekírók. Debrecen, 1983
- RÉVAI József 1926. Szentek legendái. Budapest, 1926
- SÁNDOR Ildikó 1998: Új zarándoklatok. Adatok a búcsújárás turizmus jellegű vonatkozásaihoz = FEJÓS Zoltán szerk.: A turizmus mint kulturális rendszer. H.n., 1998
- SCHAEFER Jakab S. J. 1897: A bold. Szűz Mária kegyhelyei Magyarországon. Budapest, 1987
- SIMPLICISSIMUS 1956. Magyar avagy erdélyi Simplicissimus (1683) = TURÓCZI-TROSTLER József szerk.: Magyar Simplicissimus. Ford.: Varjú Elemér. Aurora IV. Budapest, 1956

- SZILÁRDFY Zoltán 1994: A magyarországi kegyképek és –szobrok tipológiája és jelentése = BÁLINT Sándor–BARNA Gábor: Búcsújáró magyarok. Budapest, 1994
- TARNÓCZI Stephanus 1681. Rex admirabilis, Sive Vita S. Ladislai Regis Hungariae Historico Politica... Viennae, 1681
- VANYÓ Tihamér 1933: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. Olaszországi Magyar Oklevéltár II. Budapest, 1933
- VIRÁG Benedek 1983: Magyar századok. Vál.: MEZEI Márta, ford.: Wimmer Éva. Gyomaendrőd. (1808), 1983
- WERNHERN, Georg 1563. Moscouiter wunderbare Historien... Ungarischer wunderbaren wasseren... Basel, 1563
- ZACHAR József 2006: Egy az Isten, egy a Nemzet. Írások Jézus-hitű magyar eleinkről. Balatonvilágos, 2006

BÉCSI FORRÁSOK A THÖKÖLY-SZABADSÁGHARCRA

Zachar József

Az elmúlt esztendőben ismétlődően mód nyílt gróf Thököly Imre és az általa vezetett szabadságküzdelem évfordulós megemlékezéseire, ezek keretében újabb tudományos kutatási eredmények bemutatására. Ezek közül kiemelkednek a 2005-ben, Thököly halálának 300. évfordulójára emlékezve, Vaján és Hajdúszoboszlón, majd 2007-ben, a fejedelem születésének 350. évfordulója alkalmából Eperjesen és ismét Hajdúszoboszlón tartott tanácskozáson elhangzottak. Bár semmiképpen sem tartom magam a XVII. század hivatott kutatójának, csupán e korszakba is kirándulásokat tett történésznek, ugyanakkor viszont korábbi hivatali tevékenységem során is kapcsolatba kerültem a Thököly-szabadságharc körüli idősakkal. Ezt fontosabbnak tartom, ezért ezúttal nem történészként, hanem levéltárosként szeretnék megnyilatkozni, már csak az alapján is, amit a magyarországi oszmánellenes felszabadító háborúval kapcsolatos háromszáz éves rendezvények során Ausztriában tapasztaltam. Ugyanis történészként arra kellett felfigyelnem, mennyire csupán két téma, a Bécs ellen irányuló 1683-as oszmán támadás és az annak elhárításában jelentős szerephez jutott hadvezérek állnak még ma is az osztrák hadtörténetírás középpontjában. Más megközelítésben viszont levéltárosként azt kellett tapasztalnom, mennyire nem hasznosítják még ezzel kapcsolatosan sem az osztrák levéltárakban elfekvő, magyar vonatkozású forrásegységeket. Mivel legújabban azt is fel kellett ismernem, még nagyobb a tájékozatlanság a Thököly-szabadságharcra kapcsolatosan hazai feltárást végző ifjabb kollégák közt, megérlelődött bennem ez az írás. Rá kellett döbbernem, mennyire érdemes lenne számos, itthoni levéltárakban még nem fellelt vagy már nem fellelhető forrás nyomában ausztriai kutatást végezni. Ez ügyben szeretném segítségképpen megosztani ismereteimet.

Mondanivalómat annak tükrében, hogy a magyar történelem leginkább hadtörténelem, az e vonatkozású forrásokat őrző és gondozó bécsi közintézménnyel, az Osztrák Hadilevéltárral (Österreichisches Kriegsarchiv) kezdem. E vonatkozásban is az ifjabb kutatók szempontját érvényesítve haladok. Így először a legkönnyebben kutatható forrásegységre, a visszaemlékezésekből, emlékiratokból, beadványokból (Mémoires) álló és az ezzel együtt, de külön sorozatként kezelt hadtörténelmi kéziratok (Manuscripte zur Kriegsgeschichte) állagra hívom fel a figyelmet. Mindkettőben számos, megjelenésre nem került, de rendkívül fontos és sokszor már nem elérhető forrás, illetve ezekre is építő feldolgozás

hever el. Jelen témánk szempontjából (Klasse I. Türkenkriege) kevés sikert ígér az előbbihez tartozó sorozat, míg az utóbbiból az egykori események és a napjaink erre irányuló feltárása közt éppen féldőben tevékenykedő gróf Johann Georg Brown (1742–1794) altábornagynak három önálló, egyes magyarországi hadjáratú esztendőket császári hadiszempontból feldolgozó tanulmányát is kiemelendően tartom. (Feldzug des Herzogs Karl von Lothringen in Ungarn 1687; Feldzug des Feldzeugmeisters Graf Caprara, später des Kurfürsten Max Emmanuel von Bayern 1688; Feldzug des Markgrafen Ludwig von Baden 1689).

Ugyancsak külön állagot képez az Osztrák Hadilevéltárban a hagyatékok gyűjteménye (Nachlässe), amelyben e korszak számos egykori szereplőjétől megmaradt irategyüttes is fellelhető, így például gróf Rudolf Rabatta (1636–1686) császári altábornagy hagyatéka (B-43). Bizonyára ezek sem lehetnének figyelmen kívül hagyottak a hazai fejlemények vizsgálata során.

Fenti gyűjtemények említését azért is fontosnak és kiemelendően találtam, mert tapasztalatom szerint a korai, így a XVII. századi időkkel kapcsolatosan a kutatók a legtermészetesebb módon az Udvari Haditanács Levéltárának (Archiv des Hofkriegsrates) állagához fordulnak az Osztrák Hadilevéltárban. Miután azonban ennek a központi intézménynek beérkező és elküldött, a maival ellentétes értelmű német jelzettel hordozó „küldemények” és „kiadmányozások”, azaz beérkezett és kiküldött két irategyüttesében (Akten des Hofkriegsrates: Expedit, ill. Registratur) a XIX. századi barbár iratmegsemmisítés nyomán alig néhány e korabeli irat meglétét tapasztalják, hamar feladják az itteni kutatást. Ezt mindenképpen rosszul teszik, mivel kevés hiánnyal megvannak ezeknek a ma már nem létező egykori iratoknak az eredeti nyilvántartókönyvei (Indizes) mindkét sorozatban, ezek pedig akár időrendjükben, akár mutatóik alapján az egyes iratok szerzői, címzettjei vagy témái szerint legalább rövid regesztaként megismerhetők, és némileg enyhítik az iratvesztést.

Ugyancsak segítséget nyújtanak e tekintetben az Udvari Haditanács Levéltárának különgyűjteményei. Elsőként ezek közül a „Hadseregvezérlések” névvel visszaadható (Armeeschemata), különböző korokban készült áttekintő összegzések állagát említem. Ebben szerepelnek olyan korai korokbeli összeállítások, amelyekből fontos elszórt adatokhoz juthatunk. Példának okáért a „Névjegyzék, török háború, 1683–1684” címet viselő iratból (Nr. 6) világossá válik a következő három adat: „gróf Esterházy József győri vicegenerális, a Thökölytől átszökött ezredese”, „Gombos ezredes, az átszökött thökölyanusok parancsnoka”, „Homonnay gróf ezredesként Thökölytől állt át”.

Még sokkal gazdagabb ilyen elszórt adatok szempontjából a másik haditanácsi levéltári különgyűjtemény, amely az ugyancsak némileg félrevezető „Kinevezések” (Bestellungen) nevet viseli. Ez is a XVI. századig visszamenően, így tárgyalt korunkra vonatkozóan is számos már elfelejtett személyt, helyszínt, eseményt őrzött meg. Ezúttal ezen iratok sokszínűségének jelzésére e megőrzött

iratok közül is említést érdemel legalább néhány mindeddig felhasználatlan. Ilyen az 1675. március 22-i „A felső-magyarországi rebelliseknek adott magyar kegyelmi rendelet” (Nr. 1944) vagy az 1675. április 26-i „Nyílt parancs a Felső- és Alsó-Magyarországon lévő valamennyi német katonának, illetve határőr-seregebelinek a hadi közreműködés folytatására” (Nr. 1947, 1948). Más irányból megközelítve ezek közt van a keltezés nélküli „Menlevél vagyis útipasszus Apaffy erdélyi fejedelem részére” (Nr. 1965), vagy éppen az 1680. február 3-i „Utasítás Gubacsóczy János magyar udvari kancellár és nyitrai püspök számára a nyitrai főkapitányságra vonatkozóan” (Nr. 2083). Még két, egyáltalán nem kinevezést tartalmazó példaként említve, ugyancsak ezek közt található az 1682. augusztus 8-i „Nyílt parancs a magyarországi vallási törvénycikkelyekről” (Nr. 2151) vagy az 1683. augusztus 23-i „Magyarországi rendelet valamennyi mág-násnak, aki elpártol Thököly mellől” (Nr. 2309).

Feltétlenül az is figyelmet érdemel jelen szempontunkból, hogy a „Hadsereg-vázlatok” különgyűjteményébe is keveredett jó néhány az egyébként „Kinevezések” gyűjtőfogalom alatti állagba külön besorolt iratok közül. Ismét csak példaként szolgál az 1677-ből származó, pontosabb időpont nélküli „Pártfogólevél Babocsay Ferenc, Bezeredy, Szemere, Tóth Veszprémben és Pápán található katonái számára” (Nr. 2001), vagy éppen „Gróf Erdődy Miklós 1678. augusztus 26-i kinevezése Dalmácia, Horvátország és Szerémség bánjává” (Nr. 2044).

Áttérve az Osztrák Hadilevéltár másik legismertebb állagára, a Régi Tábori Iratok Levéltára (Alte Feldakten) sorozatai ismét számos meglepetéssel szolgálnak. Legfontosabbnak az tűnik, hogy az 1683-mal kezdődő „Török háború” (Türkenkrieg) irategyüttese ugyan megvan, viszont az éppen a Thököly-szabadságharc szempontjából legfontosabb esztendőik egykori iratainak ismét csak alig egy töredéke maradt fenn eredetiben. A szintén a XIX. században barbár módon megsemmisített hatalmas iratmennyiség tartalmára megint csak utalnak a mutatókönyvek és részben a selejtezési jegyzőkönyvek is. Ennél azonban még fontosabb, hogy a XX. századi modernebb felfogású levéltárrendezések során azt az eljárást követték, hogy a más ausztriai és egykori német-római birodalmi kéziratok állami, egyházi, városi vagy magángyűjteményekben felbukkant egykori másodpéldányokat másolatok formájában elhelyezték az eredeti iratok kiegészítéseként. Így ma már az 1683–1685 közti évekre vonatkozó 187–190. számú kartonban lévő és kutatható irategyüttes kilenczede ilyen idegen helyről bekerült másolat. Bizonyára ezek is számos meglepetéssel szolgálhatnak a magyar kutatók számára is.

Áttérve a másik ausztriai történelmi levéltár gyűjteményeire, a külön igazgatott Udvari Pénzügyi és Udvari Kamarai Levéltár (Hoffinanz- und Hofkammerarchiv) ugyancsak érdemes figyelmünkre a Thököly-szabadságharc vonatkozásában is. Azonban ezúttal is elszórt iratokról van szó, amelyek egybehordása fiatalabb kutatók áldozatos munkáját, szorgalmas jövődöbeli kutatását igényli. Két iratsorozat különösen kiemelendő, az egyik a „Vegyes magyar témák”

(Vermischte Ungarische Gegenstände) gyűjteménye, a másik az „Emlékeztetőkönyvek” magyar sorozata (Gedenkbücher – Ungarische Reihe). Előbbi a vonatkozó éveket tartalmazó első tíz iratcsomó áttekintését igényelné, utóbbi pedig a 431–435. kötetét.

Tapasztaltabb és témában jártasabb magyar kutatók előtt jól ismert, hogy leggazdagabb anyagot és legtöbb sikert ígérő a harmadik és legjelentősebb ausztriai történelmi levéltár, a Házi, Udvari és Állami Levéltár (Haus-, Hof und Staatsarchiv) számos állagot egyesítő gyűjteményegyüttese. Ezúttal ismét csak jelezni tudjuk a jövődől további kutatások célszerű irányait. Természetesen elsőként a „Hadi iratok” (Kriegsacten) állagát kell említenünk, a Thökölly-szabadságharc és az ezzel kapcsolatos török ügyek forrásait a 206–213. csomó tartalmazza. A bécsi döntéshozatali mechanizmus megértése szempontjából fontos előterjesztések, uralkodói kéziratok, tanácskozási jegyzőkönyvek az „Udvari Levéltárak” (Hofarchive) állagában az Állami Kancellária (Staatskanzlei) iratgyűjteményének 5. és 6. csomójában vannak. Mindkét vonatkozásban számos fontos részkerdeést illetően újabb adatokkal szolgálhat az „Államosztályok Iratai” (Akten der Staatenabteilungen) állag vegyes eredetű Turcica gyűjteménye, főleg a 151–152. iratcsomó, valamint a Polonica gyűjtemény 81. iratcsomója. Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy létezik egy „Török oklevelek és államiratok” (Türkische Urkunden und Staatsschriften) megnevezésű különgyűjtemény is, amelynek számozatlan többszáz foliója közt is célszerű lenne felkutatni az elszórt vonatkozó iratokat.

Visszatérve a háborús iratvonatkozásokhoz, a Habsburg-háznak a Német–római Birodalommal való egybekapcsolódása miatt nem kerülhetők meg e bécsi állami történelmi levéltár ezirányú iratállagai sem. A Birodalmi Udvari Kancellária (Reichshofkanzlei) három vonatkozásban is figyelmünkre méltó lehet. Az „Előterjesztések” (Vorträge) számozatlan iratai közt több szól a magyar ügyekről, beleértve a Thökölly-szabadságharcot is, főleg 5a, 5b, 5c, 5d iratcsomóban. A „Birodalmi Gyűlés Iratai” (Reichstagsakten) közt a magyar ügyekre vonatkozóak kibővülnek a magyarországi török háborúval kapcsolatosakkal, jelen tárgyunk vonatkozásában ezek főleg 200–206. iratcsomóban lelhetőek fel. Hasonlóképpen váratlan helyen, „A békével kapcsolatos iratok” (Friedensakten) alsorozatában, azon belül is a 148., 149. csomóban hevernek el a Thököllyvel kapcsolatosan a külhatalmakkal folytatott iratváltások. A külön kezelt „Főbizottsági iratok” (Akten der Prinzipalkommission) két alsorozata, a „Jelentések” (Berichte) és „Utasítások” (Weisungen) 20–27., illetve 1–4. iratcsomója további adatokkal szolgálhat. Külön állagot képvisel az ugyancsak e bécsi történelmi levéltárban őrzött másik fontos német–római birodalmi forrásagyüttes, a Mainzi Főkancelláriai Levéltár (Mainzer Erzkanzleiarchiv). Az előzőeknél sokkal gazdagabb az ebben az állagban elhelyezett Birodalmi Gyűlési Iratok (Reichstagsakten) Militaria sorozata, elsődlegesen a 219. és a 220., továbbá a 260–268. csomó jöhet szóba.

Még mindig a Házi, Udvari és Állami Levéltárnál maradva, legnyilvánvalóbban általában a magyar történelem, így a Thököly-szabadságharc szempontjából két további különsorozata semmiképpen sem kerülhető meg. Minden kutató számára legnyilvánvalóbban ez – a „Hungarica” (pontosabban Collectanea Hungarica) megnevezésű irategyüttes, amelyen belül a témánk szerint szóba jöhető és jövő iratok a Specialia alsorozat 324–328. számú, de betűjelzésekkel tovább bontott csomóiban vannak. Ezen túlmenően azonban van egy „Magyar Iratok” (Ungarische Acten) megnevezésű további forrásegyüttes is, amelynek „Általános Iratok” (Allgemeine Acten) alsorozatában az adott időszakra vonatkozó „vegyes levelezés” a 177., míg a „hadi ügyek” iratai a 377. csomóban lelhetőek fel, ugyanakkor a „Vegyes iratok” (Miscellanea) alsorozatának 427. csomója is tartalmaz számos témánkat érintő iratot, sőt több Thököly-levelet is.

A Bécsben maradt magyar vonatkozású iratok közti szemlélésünket itt megszakítva, arról is szólnunk kell, hogy magyar szempontból is fontos egykori ottani központi irányító szervek hagyatéka ma már nem az egykori birodalmi székesfővárosban keresendő. Egyetlen e vonatkozású fontos kiterőként a cseh korona országaira irányítanám az ifjabb kutatók figyelmét. A Cseh Udvari Kancellária (Böhmische Hofkanzlei, Česká Dvorská Kancelár) irategyüttese ma Prágában a Központi Állami Levéltárban (Státní Ústřední Archiv, Praha) kutatható. Ennek a 44. és 45. csomójában a thökölyanusoknak a szomszédos morvaországi és sziléziai határterületekre irányult betöréseivel kapcsolatos források hevernek el. Ugyancsak e vonatkozású további források vannak a Morva Tartománygyűlés Levéltárának (Landesarchiv der Stände in Mähren, Snémovní Akta) ma Brünnben az Állami Területi Levéltárban (Státní Oblastní Archiv v Brně) őrzött kormányzósági iratai (Guberniumsakten, Gubernium) 136. csomójában. Hasonlóképpen ilyen jellegű iratok várnak magyar kutatóra az egykori Sziléziai Tartományi Levéltárnak (Landesarchiv Schlesiens,) a lengyelországi Wroclawba (Breslau, Boroszló) az ottani Állami, Vajdasági és Városi Levéltárba (Archiwum Panstwowe Miasta Wroclawia i Wojewódswa Wroclawskiego) került, és ott területi részegységek szerint széttagoltan őrzött zömétől elszakítottan ma a csehországi opavai (troppai) Állami Területi Levéltárban (Státní Oblastní Archiv v Opavě) gondozott alamóci (olmützi, olomouci) érsekségi iratai (Akten des Erzbistums Olmütz, Arcibiskupství Olomouc) 115. csomójában.

Am olyan meglepő tapasztalatot is szerezhettünk, hogy Wenzel Ferdinand von Lobkowitz herceg és Ferdinand von Dietrichstein gróf, az adott idő két fontos csehországi német államférfia közti levelezés, amely az egykori két családi levéltárba került, és, ma két, a litomeritzi (litomericei) és a brünni (brnoi) területhez tartozó cseh fióklevéltárat képez, gazdag thökölyanus vonatkozásban. Előbbi helyen és gyűjteményben B-60, utóbbi helyen és gyűjteményben 34–19 jelzet alatt az 1679–1686 közti időből 108, illetve 61 foliónyi forrás vár feldolgozásra. Ugyanígy további és továbbvezető példaként a sziléziai Schaffgotsch grófi családnak a lengyelországi Wroclawba szállított és ma ott őrzött levéltára

(Archiwum Schaffgotschów) őrzi (a XXIX. stos papierów, pudlo 136, numer 132 jelzet alatt) Christoph Leopold Schaffgotsch gróf és Franz Anton von Klebelsperg gróf 1673–1688 közti, 179 oldalnyi levelezését. Alapvetően ez is a Thökölyvel kapcsolatos hadieseményekről szól. Egyébként egykori álamférfiak számos további egykori családi levéltárból különböző országok kisebb mai levéltáraiba került és ma ott elheverő esetében mindenütt hasonló a helyzet.

Végül más és talán még meglepőbb irányba kell tovább vinnem a Thökölyszabadságharcral kapcsolatos kutatási lehetőségek irányát. Szólnom kell ugyanis arról is, hogy a belső-ausztriai tartományok, azaz Krajna, Karintia és Stíria háborús együttműködésére, vagyis a thökölyanusok és az oszmánok támadásának elhárítását célzó hadielőkészületekre vonatkozó iratok a Krajnai Tartománygyűlés (Landstände für Krain, Dezelni Stanovi za Kranjsko) ma Ljubljanában a Szlovén Állami Levéltárban (Archiv Republika Slovenije) elfekvő 126. csomójának 210. konvolutát képezik. E csomó 209. konvolutában, valamint a 134. csomó 227. konvolutában további magyar vonatkozású, témánkat is érintő iratok vannak.

Még ennél is tovább vezet bennünket is az egykori Görz és Gradiska Hercegesített Grófság Levéltára (Archiv der gefürsteten Grafschaft Görz und Gradiska), amely ma a kettészakított Görz város olasz fennhatóságú területén, Goriziában a Tartományi Történelmi Levéltárban (Archivio Storico Provinciale) csak olasz néven megdva (Archivio degl'incliti Stati di Gorizia e Gradisca) található. Meglepő módon az „Igazságügyi és magániratok” (Atti Giurisdizionali e Privati) állagába tagoltan, a „Különböző sorozatok” (Serie diverse) közé besztva a „Hadügyek” (Affari militari) hatvankét tétele közt egyenesen korszakunkra vonatkozó thökölyanus forráseggyüttesre (IV-2-A, IV-2-B) lelhetünk. Ennek meghatározása: „Az 1678-as s következő magyarországi hadjáratokra vonatkozó doboz” (Carton concernanti la campagna in Ungheria 1678 sgg). Besorolási sorrendben azonban ennél bővebb tartalmú, az 1670-től 1684-ig terjedő időből származó hűségnyilatkozatok, hadibeszámolók, fogolynévsorok, jelentések, levelek, összesen 93 irat, továbbá egy 1682-es, a felvidéki eseményekről vezetett napló alkotja ezt az irateggyüttest.

Ez esetben a címzésekben és több irat tartalmából kikövetkeztethetően a császári állandó hadseregben szolgáló és villa novai báróból birodalmi grófi méltóságra emelt Carl Strasoldo (?–1686) egykori tábori irattárának ezredesként Szatmárban, majd generális-főstrázsamesterként Kassán, végül altábornagyként Eperjesen teljesített hadiszolgálata idején keletkezett töredékéről lehet szó. Csak érdekességként említjük néhány irat aláíróját: 1670-ből Tyukody és Zemplén vármegye közössége (mindkettő: Nr. 17), 1676-ból báró J. Schmidt tábornok (Nr. 22) és egy névtelen jelentéstévő (Nr. 23), 1684-ből Nagy Ferenc tábornok és 1682-ből Schieffenberg ezredes (Nr. 29), ugyancsak 1682-ből Zsilinszky István várnagy, 1683-ból Arzay Mihály, ismét 1682-ből báró Barkóczy Ferenc ezredes és 1681-ből négy Perényi: István, Ádám, György és Pál (valamennyi e sorrendben: Nr. 28).

Nem kerülhetjük meg annak a gondolatnak a felvetését sem, hogy a Habsburg-uralkodók itáliai tartományaira tekintettel a legmeglepőbb helyeken működő mai olaszországi levéltárakba is kerültek fontos magyar vonatkozású iratok. Így például az egykori Nápolyi Királyság azonos nevű székhelyén, az ottani Állami Levéltárban (Archivio di Stato di Napoli) fekszik el egy 195 oldalnyi bekötött levélköteg a vol. 99.4.146 jelzet alatt. Ez a családtól idekerült együttes a gróf Antonio Caraffa császári tábornoknak a Thököly Imre hadai elleni magyarországi harcairól szóló 71 levelet és beszámolót tartalmazza.

Rövid figyelemfelkeltő mondanivalónk végére értünk. Tanulmányként befejezésül szeretnénk nyomatékosan hangsúlyozni, hogy még három évszázaddal gróf Thököly Imre halálát követően is érdemes, egyúttal szükséges az általa vezetett szabadságharcral kapcsolatosan újabb és újabb levéltári feltárásokhoz kezdeni. A fentiekén túl még számos további meglepetés érheti a korszak magyar kutatóját, különösen, ha kiterjeszti feltáró munkáját az ezúttal tudatosan és főleg terjedelem hiányában nem érintett számos magán-, városi és egyházi levéltár állagaiban, és nemcsak mai hazai, meg korábbi magyarországi térségekben, hanem szerte az egykori Habsburg Birodalom legkülönbözőbb gyűjteményeiben.

(A 2005. október 14-én Vaján, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Múzeumok Igazgatósága és a Vay Ádám Múzeum tudományos ülésén elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata.)

A JEZSUITA REND SZEREPE A XVII–XVIII. SZÁZADI EGER KÖZÉPFOKÚ OKTATÁSÁBAN

Csesznokné Kukucska Katalin

A címben megjelölt téma kifejtése előtt néhány gondolat a jezsuiták oktatási rendszeréről, amely hosszú évszázadokra meghatározta a középiskolákban folyó tanítási rendet. Ezek az oktatási koncepciók a jezsuiták feloszlása után tovább éltek, más tanítással foglalkozó rendek programjában.

„A 16. század utolsó évtizedeiben már egész Európára kiterjedt a jezsuiták szerzetesrendjének szervezete, az ellenreformáció céljainak szolgálatában sorra állították iskoláikat. Az elsőt még 1548-ban nyitották meg Messinában, s a következő évtizedekben már európai hírű kollégiumaik működtek Kölnben, Rómában, Prágában, Bécsben és sok más városban. Ekkor még ők is minden iskolájuk részére külön helyi szabályzatot és tananyagrendszert készítettek. Magyar földön 1561-ben jelentek meg először Nagyszombatban Oláh Miklós hívására, s ettől kezdve 1567-ig ők töltötték be az újjáalakított gimnázium és akadémia tanári tisztségeit”¹ A jezsuiták fő célja egy egységes nemzetközi iskolaszervezet létrehozása volt, vagyis egy olyan központi tananyag, tanterv, osztályszerkezet és oktatási rendszer kidolgozása, amelyet minden ország valamennyi városában egyformán alkalmazhattak. Így került végleges bevezetésre 1599-ban a Ratio Studiorum, amelyet Magyarországon is alkalmaztak.

A Ratio Studiorum külső alakjára nézve nem tartalmaz részletes fejtegetéseket, hanem egyszerű pedagógiai szabályokat a rendtagok számára. Szabályok osztják fel a tananyagokat, és ehhez kapcsolódnak az elszórt módszertani útbaigazítások.

A tanterv főbb jellemvonásai:

„1. A tananyag egysége. Egyidőben egy főtárgyat ír elő, s körülötte csoportosul a többi, de mindig csak rokontárgyak.

2. A tárgyak egymásutánjában a Ratio a tanulók korának megfelelő fokozatokat tartja szem előtt. Az emlékezet erős fejlődése korában (10–14 év) a grammatikát, a képzelet és kedély kialakulásának korszakában (15–16 év) a költészetet, a stílust, ékesszólást, az értelem érése korában (16–18 év) a filozófiát s a

¹ Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 242–43.

reális tantárgyakat írja elő. Az egyes gimnáziumi osztályok anyaga osztályról osztályra koncentrikus körökben bővül.

3. A középiskolai osztályokban csak egy tanár tanít (osztálytanár-, nem szaktanárrendszer)

4. A Ratio tanítási célja az „efformatis ingenii”, a tulajdonképpeni elemképzés.

5. A testi fejlődésre való tekintettel a napi tanítást két részre osztja, hetenként a vasárnapon kívül is egy másik szünetnapot rendel el.

6. A iskolai hitoktatás.”²

Az útmutatás csak fiúkra vonatkozott, mert a jezsuiták csak fiúiskolát vezettek, de a rend támogatta azokat a női szerzetesrendeket (orsolyák, angolkisasszonyok), amelyek célja a leánynevelés volt. Katolikus világnézet, tudatos hit, műveltség – ezeket kívánta elmélyíteni diákjaiban a rend, ennek eredményeként új katolikus értelmiség jelenik meg Európában. Ezért foglalkoznak csakis a közép- és felsőszintű oktatási-nevelési intézményekkel. A jezsuiták csak gimnáziumot és akadémiát hoztak létre, az alsó fokú oktatással nem foglalkoztak.

A gimnázium 6 osztályból állt:

„I. osztály: classis elementaris, a parvisták, vagyis elemisták osztálya. Előkészítő osztály a gimnáziumra. Mint a különböző elnevezésekből is kitűnik, ez a fokozat az elemi iskolát pótolja.

II. osztály classis infima grammaticae = alsó grammatikai osztály, vagyis a gimnáziumi, illetve kisgimnáziumi tagozat I. osztálya. Tanulóit principistáknak hívják.

III. osztály classis media grammaticae vagy syntaxys = felső grammatikai, vagyis III. kisgimnáziumi osztály, tanulói a syntaxisták.

IV. osztály classis suprema grammaticae vagy syntaxys = felső grammatikai, vagyis III. kisgimnáziumi osztály, tanulói a syntaxisták.

V. osztály: poesis vagy humanistas = a klasszikus irodalmi tanulmányok osztálya, a tagozat szempontjából pedig a gimnázium IV. a nagygimnáziumi tagozat I. osztálya, tanulói a poéták.

VI. osztály: retorica (elogventia) = a klasszikus irodalmi tanulmányok, vagyis a nagygimnáziumi tagozat II. és a teljes gimnázium legfelső osztálya, tanulói a rétorok.”³

Természetesen, akik tovább akartak tanulni, azt megtehették a rend által fenntartott akadémiákon. A jezsuita gimnáziumokba mindenkit felvettek, akik szüleik kíséretében megjelentek, és egy kis próba után alkalmasnak mutatkoztak a tanulásra. A nemesség és gazdag polgárok fiain kívül a szegény sorsú diákokat

² Petruch Antal: Jézus Társaság mint tanítórend. In: A négyszázéves Jézustársaság jubileumi kiadása. Szerkesztette: Banga Béla S. J. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1940. 193.

³ Hets J. Aurelián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938. 11–12.

is felvették. Közülük nagyon sokan konviktusokba kerültek, itt nemcsak élelmet és szállást kaptak, hanem szigorú tanulási rend is volt. Persze a gazdagok gyermekei is bekerültek ide, bár őket szüleik inkább magánháznaknál helyezték el. A rend tandíjat nem szedett, és minden iskolai szolgáltatás ingyenes volt. Az akadémiák csak jogi tekintetben különböztek az egyetemektől, talán egyszerűbb volt a felszerelésük, kevesebb volt a tanárok és diákok száma. Ilyen akadémiát találunk, vagyis filozófiai és teológiai főiskolát Budán, Győrben, Kolozsvárott és Zágrábban, és pusztán teológiát Egerben.

A szerzetesrendek közül Egerben a középfokú oktatásban a jezsuiták, majd őket követően a ciszterek vettek részt. Mohács előtt „Eger középiskoláinak őse a régi káptalani vagy székesegyházi iskola volt. Az egri káptalani iskolából első okleveles adatunk 1275-ből maradt ránk. A XIII-ik századtól kezdve ismerjük az egri káptalani iskola tanárainak: az olvasó (lector) és az éneklő (cantor) kánonoknak a neveit. A XIV. században az olvasó és éneklő kánonokok a tanítás terén csak a címet, a méltóságot viselték és az ellenőrzést gyakorolták.”⁴

Az egri káptalani iskola tanulói általában egyházi pályára készültek, de voltak közöttük, akik csak a kor műveltségét akarták megszerezni. A diákokat az elemi és középiskolai ismeretekre oktatták, de voltak, akiket magasabb szintű ismeretekre oktattak. Az egri káptalani iskola még a XVI. század II. felében is fennállott, majd Verancsics Antal Egri püspök szervezte újra.

Miután a török 1596-ban elfoglalta Eger várát, az egyház is elárvult, így a káptalani iskola is megszűnt. 1687-ben szabadult fel Eger a török uralom alól, és lassan a lakosok is visszatértek, sőt a szerzetesek is, akiknek azelőtt is kolostoruk volt. Itt viszont megjelent egy újabb szerzetesrend is, a jezsuiták, akik a város átvételére kiküldött kamarai biztos engedelmével 1687. december 18-án telepedtek le a mai Dobó Gimnázium helyén, ahol akkor egy kisszerű török mosea és 14 török lakás állott.

„Az első jezsuita Pantalonyák István, már közvetlenül az átadás után megjelent a városban és kiválasztotta azt a területet, amely alkalmasnak látszott a templom, az iskola és a rezidencia felépítésére.”⁵ „1688-ban csak ketten voltak Podl Kelemen és Bellusi Ferenc. Valóságos hittérítő munkát kellett végezniök, mert a szomszéd vidékről hamarjában betelepült lakosság azzal együtt, mely a török után itt maradt, a katolikus keresztény vallást csak nevéből ismerte. A gyermekek oktatását azonnal magok szerették volna kezökbe venni.”⁶ Majd Chrastel János jezsuita pap elkezdte a tanítást 1689-ben, egyelőre ideiglenes helyen. „A jezsuiták Egerben 1688-ban misszió házat alapítottak, 1696 óta a

⁴ Nagy Béni: Az egri főgimnázium története (1776–1914). Eger Lyceum, 1914. 5.

⁵ Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai III. 1561–1773. Akadémia Kiadó, Bp., 1988. 127.

⁶ Borovszki Samu: Magyarország vármegyéi. Heves vármegye. Országos Monográfiai Társaság, Bp., 1909. 306–307.

város állandó lakói. Misszió-házuk rezidencia, majd megkezdett kollégium nevet kapott. 1739 óta rendes kollégium, rektor vezetése alatt. Oly híressé vált az egri kollégium, hogy 1757 óta ide telepedtek a jezsuita atyák harmadik próbára.”⁷ Támogatóik bőven akadtak, az egyik legnagyobb párfogó I. Lipót volt, aki egy egri belvárosi telket adományozott a rendnek.

Fenessy püspök is segített nekik, miután meglátogatta először az év közepén püspökségének székhelyét, hogy plébániát alapítson. „Sokat, mindent várt a jezsuiták térítő és tanító buzgóságától, ezért kész lett volna értök minden áldozatra. Csakhogy a püspökségnek javai még mind idegen kézben voltak. Kevés járandóságából mégis, még tehetsége lesz arra, hogy teljes kollégiumot alapíthasson, három jezsuita atya ellátására évenként háromszáz császári tallért, negyven köböl bort és húsz kila búzát rendelt. Ez az első alap, amelyen az egri gimnázium keletkezett.”⁸

A gyermekek oktatásával Balogh Andrászt bízták meg, majd az ő tanítványai közül választotta ki Chrastel János azt a 15 főt, akikkel a gimnáziumi oktatást megindította. Amikor ez a 15 fő a harmadik osztályt befejezte, két új tanár is érkezett, Szilágyi István és Viczen János személyében. A tanítás a mosea mellett álló két török házban folyt, majd 1692-ben nyilvánosan záródott az iskolai év, üdvözlő beszédekkel, szavalatokkal. A közösség soraiban Fenessy püspök is ott volt.

Sajnos 4 éven át nem fejlődött a gimnázium, mert megfelelő anyagi alap nem volt hozzá, pedig „Széchenyi György gróf 1689-iki alapítólevelével, amely 1695-ben emelkedett érvényre, az egri gimnáziumnak volt megalapítója. 60 ezer rajnai forinton kiváltotta a magyar királyi kamarából a schavnikai [szepességi – Csesznokné K. K.] ciszterci apátságot és ezen apátság összes birtokait és bármilyenű jövedelmeit az egri jezsuita gimnázium alapjára örök időkre lekötötte. A schavnikai javak tényleges birtokába a jezsuiták 1695-ben jutottak.”⁹

Fenessy püspök továbbra is sokat segített nekik, többek között az elemi oktatást a plébános felügyelete alá rendelte. A jezsuiták ezek után Egerben is csak gimnáziumot tartottak fenn, majd a VI. osztály is megindult, sőt a Mária-kongregáció is megalakult 1697-ben. „De sem, templomuk sem házuk nem felelt meg a szükségnek, azért 1699-ben mikor savnikai s két később kapott borsodi birtokuk valamelyes jövedelemmel kecsegtette őket, elkészítették az építendő templom és kollégium tervét. A terv szerint a kétemeletes épülettömeg a rendelkezésre álló terület déli részét elfoglalandó templommal együtt teljes négyszöget tett volna, úgy hogy a templom és a kollégium homlokzata előtt tíz öl széles és ötven öl hosszú szabad tér maradjon s ez az előtt elvonult utzától öt-hat lábbal magasabban álljon. Még azon évben hozzáfogtak a nyugatnak hirtelen emelkedett domb levágásának, s a kollégium és a Borgia Szent Ferenc emlékére

⁷ Nagy Béni, 13.

⁸ Borovszki, 307.

⁹ Nagy Béni, 13.

emelendő templom alapkövét 1700. július 31-én letették. Az alapköv letételét Telekessy püspök végezte, aki az 1699-ben elhunyt Fenessy Györgyöt a püspöki székben követte.”¹⁰

A jezsuiták egyik legnagyobb támogatója Telekessy püspök volt, aki jelentős pénzüsszeget adományozott nekik az új épületek, különösen a templom építéséhez. 1715-ben bekövetkezett halála után székét gróf Erdődy Gábor foglalta el, aki szintén buzgón támogatta a rendet a kezdeti ellentét után. Öccse, a nyitrai püspök is meglátogatta, akinek tiszteletére iskolai ünnepséget is rendeztek, sőt unokaöccsét is idehozta tanulni. A jezsuita gimnáziumnak több gazdag támogatója is volt: Foglár György, Püspöki András, Handler Ignác és Buttler Lajos gróf.

A Rákóczi szabadságharc idején súlyos veszteség éri a jezsuitákat Egerben. 1703-ban Bercsényi seregének hírére a tanulóifjúság elmenekült, a város lakossága a várba menekült, s velük két jezsuita volt, a rendház feje, és a gimnázium igazgatója. Nemcsak Egerben, hanem más városokban is súlyos veszteségek érték őket. „Ha már most számszerűleg összegezzük a veszteségeket, akkor a következő adatokat kapjuk meg. Az 1706. évi személyi kimutatás szerint a jezsuitáknak hazánk területén nem számítva ide Erdélyt, összesen 32 házuk volt 323 rendtaggal Ezekből megmaradhatott a kassai és a nagyszombati kollégium 55 taggal. Feloszlott tehát 30 ház és kiutasított 268 rendtag. Ez utóbbiak 1707 nyarán már mind kint voltak hazánk területén. Mielőtt azonban útra keltek volna, nehogy hallgatásuk a száműzetésbe való beleegyezést jelentse, Beszeviczy valamennyiük nevében május 8-án még egyszer tiltakozott az esztergomi érsek előtt ezen eljárás ellen.”¹¹

A későbbiekben Rákóczi is érezte mozgalmának igazságtalanságát a katolicizmussal, különösképpen a Jézus társasággal szemben. Bár 1709-ben Heister generális ura, I. József nevében az összes vármegyéknek és városoknak közrendeletet adott ki, hogy büntetés terhe mellett, a lefoglalt egyházi javakat vissza kell adni, a jezsuiták nem mertek visszashálingózni, csak a szatmári béke után. „Június 25-én az uralkodó külön rendelettel is megszüntette száműzetésüket, s kimondta, hogy mindazon kollégiumok, templomok, iskolák, és ezeknek összes járuléka, amiket a jezsuiták a felkelés előtt Magyarországon jogosan birtokoltak, de a felkelők jogtalanul megfosztották tőlük, azok ismét mind visszashálingóznak rájuk.”¹²

Így hamarosan visszatértek, és a Ratio Studiorum alapján megindult az oktatás. Egerben a gimnázium növendékeinek a száma ugrásszerűen megnőtt, és a környékbeliek érdeklődése is fokozódott az intézmény iránt. Ebben nagymértékben közrejátszott a Mária-társulat nyilvános szereplése, a szokásos iskolai ünne-

¹⁰ Borovszki, 307.

¹¹ Meszlényi Antal: II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, Bp., 1936. 300.

¹² Meszlényi, 304.

pek, illetve a színi előadások. „Mert jezsuiták, a mint egri intézetők, legalább az osztályok számát tekintve teljessé lett, a régebb idő óta virágzó intézeteikben divatos színi előadásokat is mindjárt meghonosították.”¹³

„Magyarországon – mint köztudott – a hivatásos világi színjátszás csak a XVIII. század végén indult meg. A közönség színi igényeit az ezt megelőző időkben az iskolák egészítették ki. Az iskolákat a különféle vallások és szerzetesrendek tartották fenn, ezért az irodalomtörténet külön csoportba sorolja a protestáns és katolikus színjátszást, illetve a katolikus színjátszáson belül megkülönböztet ferences, jezsuita, piarista, pálos és minorita iskolai színjátékot. Valamennyi közül a legmegalapozottabb a jezsuita színjátszás, a ferences történetileg első, a piarista és pálos színjáték pedig nagyobbára csak a XVIII. század végén virágzik s inkább a komikum felé hajlik. A jezsuiták pedagógiai és propaganda céljaik elérése érdekében rendeztek látványos, reprezentatív darabokat, tanárjelöltjeiket dramaturgiai előképzésben részesítették, a piaristák és pálosok a jókedv szolgálatába állították darabjaikat. A ferences színjátszás elsősorban a magyar nyelvű népi, vallásos témájú misztériumjátékok tekintetében remekelt. A minorita színjátszásról eddig határozott profil nem alakult ki.”¹⁴

A jezsuita iskolákban minden évben volt drámai előadás, volt olyan év, hogy több alkalommal is. Ezek a darabok csak akkor maradtak el, ha a betanító moderátor máshová ment el évközben, súlyosan megbetegedett, vagy netalán meghalt. A siker minden esetben biztosítva volt egy-egy színdarab előadása során. Nemcsak a város közönsége, de a környékbeli nemesség is megjelent, nem ritkán más vallásúak is. Különösen a diákok szülei nézték nagy érdeklődéssel az előadásokat, hiszen valamennyinek a fia szerepelt. A jezsuiták az érdeklődés felkeltésével jutottak el fő céljukhoz, a vallásos neveléshez.

A közönség vallásos nevelése a legfőbb cél a jezsuita drámai előadásoknál, ezt a Ratio Studiorum és a valamennyi teoretikus drámaírójuk hangoztatja. „E fő cél nélkül meg sem érthetjük a jezsuita drámát. Nem a költőiesség a cél, a technikai felszerelés csak eszköz. A fő cél, hogy méltóságos, komoly, teljes nagyságú cselekményt utánozzanak, az előadást az érzésre irányítsák, az elbeszélés nem fontos, fő a szánakozás és a félelemkeltés, ezek segítségével lehet a lelket legjobban megszabadítani a darabban feltárt szenvedélyektől.”¹⁵

A jezsuita drámáknál a tárgyválasztást két szempont irányította, egyrészt a Ratio Studiorum, másrészt az előkelők társadalmi osztálya. A jezsuita iskolák kódexe csak olyan darab előadását engedélyezte, amely tárgya szent vagy egyes irányú volt, illetve női személy vagy női öltöny nem fordult elő benne. A jezsuita drámákra jellemző még a bonyodalom, ezen azonban a cselekmények

¹³ Kasuba Domokos: Az egri gimnázium története. Értesítő, 1894/95, Eger, 1895. 17.

¹⁴ Kilián István: Latin nyelvű komédia 1720-ból a Miskolci Levéltárban. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, 1972. 221.

¹⁵ Hets J. Aurelián, 72.

bonyolult menetét kell érteni, és nem a mai értelemben használt drámai bonyolalmat. Ha egy jezsuita iskoladrámát közelebbről megvizsgálunk, jól láthatjuk, hogy e műfajnak megvannak a sajátosságai. A cselekményt prologus vezette be, amelynek tartalma attól függött, hogy milyen alkalomra készült a mű. Ha egy patrónus tiszteletére, akkor természetesen felköszöntő, máskor meg erkölcsi tanulságot tartalmazott.

„A főcselekmény legtöbbször három, ritkán öt felvonásból állott. A jelenetek száma az egyes felvonásokon belül nagyon is egyenlőtlen. A jezsuita drámát ünnepélyes alkalomkor, legtöbbször más darab keresztezte. Mégpedig, vagy tagozódva, minden felvonás előtt, vagy pedig egész terjedelmében az előadás valamelyik szünetében. Az előbbi főleg mithológiai képekből alakult és szorosan összefüggött a főcselekménnyel. De korán sem szabad arra gondolnunk, hogy a darab megértését segítette elő. Ez a legtöbbször énekes játék csupán külső pompa kedvéért volt függeléke az előadásnak. Az éneket zene kísérte.”¹⁶ Legtöbb esetben a darab elején az evilági emberek dölyfösek, szinte mindent akarnak, a darab végére azonban emberi gyarlóságukért megbűnhődnek.

Városunkban a jezsuiták által irányított gimnázium – ma Dobó István Gimnázium – színpadát az átalakított két török ház udvara jelentette, mivel az elég tágas volt. Itt rendezték az ünnepségeket, majd később az iskolai drámákat, amelyeket már 1699-től rendszeresen előadtak. Ebben az évben – 1699-ben – az új püspök, Telekessy István is megtekintette a diákok színvonalas műsorát.

„Telekessy püspöknek annyira megnyerte tetszését a tanulók ügyessége, hogy mindjárt akkor maga tűzte ki a következő évben előadandó iskolai dráma tárgyát: Eger várának 1552-iki védelmét. A dráma hamar elkészült és a tanulók az iskolai év végére pontosan be is gyakorolták.”¹⁷ Az volt a cél, hogy bemutassák, a kereszténység kis csapata Dobó István vezetésével milyen hősiességgel harcolt, a nagyszámú török ellen. A darabot a szabad ég alatt a két török ház udvarán felállított színpadon adták elő, mivel a házak udvara nagy közönség befogadására alkalmas volt. A darab bemutatása nemcsak a témája miatt igen fontos nekünk, egrieknek, hanem azért is, „mert a tanárok és diákok ekkor egy erre a célra kiváló scenikai lehetőségeket nyújtó szabadtéri színpadot rendeztek be. A kollégium és a templom épülete mögött akkor még egy sziklás meredélyes terület feküdt. A jezsuiták telkét, ezt a meredek sziklával tarkított területet akkor is, mint még ma is az egykori városfal zárta be, sőt akkor még létezett ugyanitt egy bástyaszerű őrtorony is. A színjátékhoz itt hét ösvényt építettek ki, ez hét játékszintet jelentett. Ezzel egy középkorban is ismert scenirozási hagyományt elevenítettek fel. A különböző színhelyeket ugyanis nem színpalak és kullisszák segítségével rendezték be felvonásonként, hanem az emeletes színpadon rendezték be, s a szereplők azon a szinten, illetve színhelyen jelentek meg, ahol

¹⁶ Juharos Ferenc: A magyarországi jezsuita iskoladrámák története. Szeged, 1933. 134.

¹⁷ Kasuba, 17.

éppen a drámatéma megkívánta. Az eredeti városfal tehát Egerben egyben a színpad céljait is szolgálta. Hogy az illúzió tökéletes legyen a sétányokra a várparancsnok ajánlatára machinae aereae – két azaz bronz ágyukat helyeztek el, s egy-egy jelenetnél szükség szerint el is sütötték ezeket. Később a várkommandáns az iskolának ajándékozta ezeket a löfegyvereket.”¹⁸ Az előadást nemcsak a szülők, hanem a messzebb lakó nemesek, sőt a váci püspök is megtekintette. A darab osztatlan sikert aratott, a szereplők hatalmas tapsot kaptak.

Mielőtt bárki arra gondolna, hogy az egeri tanárokat a kényszer bírta rá, hogy a szabadtéren játsszanak, igen nagyot téved, mert ez a megoldás egy nagyon jó rendezői ötlet volt. A téma megkívánta a szabad teret, és itt említeném meg, hogy Egernek ez volt az első nagyszabású szabadtéri színi előadása. A Dobóról szóló dráma bemutatásával Telekessy és az egeriek hagyományt is teremtettek. Egyébként az egeri várvédőkről 1729-ben Pozsonyban és 1766-ban Kassán is mutattak be iskolai színdarabot.

Az 1729-es pozsonyi bemutatón a dráma igen hosszú címet kapott: Keresztén Hercules avagy Achomet vezéren dücsőséges diadalmát vevő Dobó István Eger Várának főkapitánya. „A tizennégy ”kimenetelre” jelenetre tagolt dráma előadásának napjára a gyakorlatnak megfelelően schémát, színi programot, mai szóval élve: színlapot adtak ki. Egy-egy színlap nemcsak a szereplő diákok nevét, hanem az előadás egy-egy jelenetének argumentumát, azaz rövid cselekmény-összefoglalását is tartalmazza.”¹⁹

A ma élők számára talán egy kicsit különös világot jelent a XVIII. századi iskolai színpad. Sajnos a szereplők kiválogatásánál nem a rátermettség döntött, hanem az előkelő származás, hiszen a jezsuita dráma a nemesi osztálytudat hordozója volt. Az előadások, talán a rendezés miatt igen látványosak voltak. Az Egerben az 1700-ban előadott dráma alapján ezt a következtetést lehet levonni. „A programot három nyelven: magyarul, latinul és németül nyomtatták ki. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a drámát is három nyelven adták volna elő. A többnyelvű schema afféle mankó volt a latin szöveget kevésbé vagy egyáltalán nem értők számára. Harmincnégy, név szerint megnevezett szerepe volt. A program közli a szereplők nevét. Ezekon kívül azonban fellépnek muzikusok, katonák, táncosok, hírnökök és még sokan mások.”²⁰

Felmerül a kérdés természetesen, hogy honnan veszi az ötletet Telekessy püspök, hogy az egeri diákokkal ilyen jelentős helytörténeti témát adasson elő. Két verzió, feltételezés lehetséges: az egyik, hogy Sopronban és Nagyszombatban a jezsuitáknál nevelkedett, első állomáshelye pedig Rozsnyó volt, s itt láthatott törökellenes témájú drámát. A másik pedig, a hozzánk közelebb álló, bizo-

¹⁸ Kilián István: A törökverő magyarok az iskoladrámában. Dobó István Vármúzeum Évkönyve, Eger, 1974. 177–178. (Kilián 1974/1.)

¹⁹ Kilián 1974/1. 178.

²⁰ Kilián 1974/1. 179.

nyítja, hogy igazi lokálpatrióta volt. Talán ez utóbbit támasztja alá, hogy a város első püspöke, Szent Buldus történetét, aki Szent Gellért püspökkel halt mártírhalált, 1703-ban mutatták be, közel 60 év múlva újból színpadra fogják állítani.

Az egyre emelkedő tanulói létszám a jezsuitákat arra ösztönözte, hogy új nagyobb színházat építsenek. „1702-ben Regai Imre tanítót megbízzák a színi ügyek vezetésével. 1703-ban arannyal szegett színpadi függönyt és egyéb kellékeket, berendezési tárgyakat vásároltak a színpad számára. Ekkor már machinulát, azaz valamiféle gépezetet is alkalmaztak, hogy az illúziókeltés tökéletesebb legyen. A Rákóczi-szabadságharc alatt a színpad az iskola épületeivel tönkrement.”²¹ Mikor a jezsuiták a Rákóczi szabadságharcot követően ketten visszatértek, csak javaik pusztulását tapasztalták, s szinte előről kellett kezdeniük mindent. Telekessy rögtön anyagi támogatást nyújtott nekik, de hosszú idő kellett, míg ismét talpra álltak és a tanulók száma is gyarapodott.

A jezsuiták újból elkezdték az építkezést, előbb a kollégium megkezdett két szárnyát kezdték építeni, majd a templomot. A gimnázium alapkövét 1750. június 1-jén rakták le, és 4 év múlva készen állt a szokatlanul tágas épület, „földszinten három, az első emeleten négy előadó a második emeleten pedig 50 láb hosszú, 45 láb széles és 24 láb magas díszteremmel s hozzá színpaddal. Az épületet akkor, felszerelés nélkül 18.000 forintra becsülték. Barkóczy püspök avatta fel 1754. július 31-én és, hogy a tanulóknak semmiféle alkalmatlan szomszédságuk ne legyen, az épülettel nyugatra határos 37 öl hosszú és 29 öl széles telkét a rajta álló házzal a jezsuitáknak ajándékozta.”²² Igaz, hogy olyan kikötéssel adományozta házát, hogy abban élete végéig lakhat. A jezsuiták is úgy látták jónak, hogy az új iskolában színházterem is legyen, hiszen a szabadtéri előadások az időjárástól nagymértékben függtek. Így szinte érthető, hogy az újonnan emelt jezsuita iskola, a mai Dobó Gimnázium második emeletén, a díszterem mellett, a színházterem foglalt helyet.

A terem méretei, ha átszámoljuk a mai adatokra: „A terem hossza hozzávetőlegesen 15 méter volt, szélessége valamivel több, mint 12 és fél méter, magassága pedig hét és fél méter lehetett. Más kérdés hogyan tudták használni ezt a majdnem négyyszögletű termet. Hiszen már a görögök óta a legkedvezőbbnek a patkó alakú színházat tartották. A nézőtéren természetesen kiképezhették úgy is a széksorokat, hogy azok patkó alakban sorakoztak egymás mellett és mögött. Nem ismerjük a színpad méreteit. A terem hosszából ez is levehető nagyobb területet. A teremben talán az oldalfalak mentén és hátul karzatot is építettek, s a közönségnek egy tekintélyes részét, talán egyharmadát ezen is el tudták helyezni. Hogy azonban a hátsó sorokban is jobban tudják látni a színpadon történeteket, ezért a színpadtól távolodva a széksorokat lépcsőzetesen megemelték. Így adataink szerint olyan színházat nyertek, amelynek földszinti ülőhelyein hozzá-

²¹ Kilián 1974/1. 174.

²² Borovszky, 310.

vetőlegesen 120, a karzaton mintegy 60 néző férhetett el. Bizonyos, hogy nem támlásszéket állítottak be, ilyeneket legfeljebb csak az első sorokban ülő előke-lőségek használtak, hanem lócákat, ezeken pedig több személyt is össze tudtak zsúfolni.”²³

1754-ben az új iskolaépület színházában mutatták be először Faludi Constantinos Porphyrogenetos című iskoladrámáját. A színpad ekkor már nagyon fejlett volt, és tökéletes illúziót tudtak kelteni egy gép segítségével, de a színpadi technika számos fajtáját is kidolgozták és alkalmazták Egerben. Így egy-egy előadás látványa lenyűgöző, és biztos sikert jelentett a szereplők nagy száma, a költséges jelmezek, drága díszletek miatt is.

Eger közönsége 1761-ben ismerkedhetett meg a Boldisár király című, magyar nyelvű drámával. A drámát Székesfehérvárott írta egy ismeretlen szerző s az ottani drámafűzetben lehet megtalálni az egri színlapot, a végzések cselekményét összegző szöveggel, a szereposztást, illetve a drámaschémát. Ezt Barkóczy püspök tiszteletére adták, és a szerepeket eljátszó diákok nevét is közlik.

Egyébként az egri színpad témaválasztása nagyon vegyes képet mutat, 8 évtized alatt 163 dráma címe ismeretes, amelyek között bibliai, ókortörténeti, Európa-, Ázsia- és magyar történeti, valamint a szentek életéről szóló drámák találhatók.

A Boldisár király című, magyar nyelvű dráma magja a VI. században játszódik. Perzsia kiterjeszti hatalmát Khaldea felett, s Belsazar uralmát megtöri. Természetesen a darab írója eköré egy mesét komponál, amelyből egyértelműen kiderül a közönség számára, hogy a zsarnok ellen tevékenykedő személyek felmentést kapnak a drámában. Külön nyeresége a drámatörténetnek, hogy ez a kényes téma magyar nyelven született, így a latinul nem igazán jól tudó közönség is megértette.

„A vallásos darabok közül 20 alkalommal vittek színre olyan darabot, amelynek tárgya az ifjú, aki az erényes útról tékozló fiúként a bűnök irányába indult, később azonban megbánta tettét, s visszatért az atyai házba, vagy a szerzetesi életben kereste örömét. Összesen tíz alkalommal vittek színre ószövetségi történetet, ehhez képest elenyészően kevés az újszövetségből vett dráma-téma. Alig vittek színre legendát. Szent Buldus története kétszer is színre került. Egyszer jelenítették meg Szent Imre életét. A jezsuita szentek, mint például Regis Szent Ferenc élettörténete s másoké többször is megjelent a színen.”²⁴

Természetesen nemcsak vallásos témájú darabok jelennek meg, hanem ún. profán tárgyú játékok, ilyen pl. farsang idején a Bacchusról, a bornak és vidámságnak istenéről szóló darab, s a jezsuiták nyilván ezzel a farsangi álarcos mulat-ságokat szerették volna keresztény keretek közé szorítani.

²³ Kilián István: Az egri jezsuita iskola színjátszásának adatai (1692–1772). Különnyomat az Egri Főegyházmegye Sematizmusa VI-ból, Eger, 1993. 186.

²⁴ Kilián 1993. 187.

Az egri színpadon nagyon gyakran jelenik meg az olyan színjáték, amely az apa és gyermek viszonyát mutatja. Ezek vagy az apa túlzott szigorát, vagy a gyermek túlzott pénzpocsékolását, ravaszságát ostorozták. „1769-ben Fenhéjázó és maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága”²⁵, vagyis Molière Úrhatnám polgárának szabad átdolgozást mutatták be Egerben. Ha csonkítva is, de Molière eljutott hozzánk is, nevetségessé téve a megformált polgári alakot. A darabok szerzőit néhány kivétellel nem ismerjük. Ismert nevek, pl. Faludi Ferenc, vagy Puchperger Márton, aki a Hunyadiak történetét írta és rendezte meg. Hatos Imre a Thermisztoklésről szóló darabot fordította latinról magyarra.

Ha mégis több ismeretet akarunk szerezni, akkor a Historia Domust kell tanulmányozni, hiszen ebből megtudjuk az előadott darabok témáját, az előadó osztályt, az ott tanító tanárt, mivel a rendezés minden esetben az osztályt tanító tanár feladata volt. Egy-egy ilyen előadáson jelen volt a város előkelősége, a püspök, sőt a megye és város nemesei, polgárai. Egy-egy előadás nézőinek száma időnként elérte a 200 főt is.

„Tagadhatatlan a dráma műfajával Magyarországon az iskolák diákjai és tanárai ismertették meg a közönséget. Eger a XVIII. században a diákszínpad tekintetében vetekedhetett a legnagyobb jezsuita városokéval, mint Nagyszombat, Kolozsvárral, Kassával.”²⁶ „Annyi bizonyos, hogy az egri színpadnak a környékről összesereglett nézőközönsége vegyesen „elegyítve” kapott profán és szakrális témát. Vonzotta a közönséget ez a sok színű témaválasztás, s a kezdetleges szabadtéri színpad, vagy a kor kívánalmainak megfelelően felszerelt, és a XVIII. század második felében létesült színház tökéletes színi illúziót tudott kelteni a vegyes összetételű nézőközönségben. S ez a drámai élményt teremtő erő külön nyeresége minden olyan városnak, ahol bármilyen felekezeti, bármilyen célzatosságot megvalósító iskolai színpad létezett. Ha pedig a színjátékos diákok magyarul szólaltak meg, s ez különben a protestáns iskolákban nem volt ritka jelenség, akkor már a magyar nyelvű magyar drámairodalom éltetőivé hagyományozóivá is váltak.”²⁷

1773. június 21-én, amikor XIV. Kelemen pápa híres bullájával megszüntette a jezsuita rendet, a pápát csak politikai szándék vezérelte. Indoklása szerint erre azért van szükség, hogy a béke és a kiengesztelődés helyre álljon a Bourbon udvarral. A bulla és a helytartósági rendelet meghagyta, hogy a tanítást folytatni kell a további intézkedésig. Az egri gimnázium fiatal jezsuita tanárai azonban nem akartak maradni, mert úgy érezték, „hogy önzetlen munkájuk fejében a kormány részéről semmi emberséget nem tapasztaltak.”²⁸ A rend feloszlásával

²⁵ Jezsuita iskoladráma 1581–1773. II. kötet. Szerkesztette: Takács József. Bp., 1937. 123.

²⁶ Kilián 1993. 188.

²⁷ Kilián István: Boldisár király. Archívum 3. Heves Megyei Levéltár Közleményei, Eger, 1974. 96.

²⁸ Kasuba, 31.

azonban nem szűnik meg sem a tanítás, sem az iskolai színjátszás. A többi szerzetesrend folytatja a hagyományt a jezsuiták módszerei alapján.

ESZTERHÁZY KÁROLY EGRI PÜSPÖK LITURGIKUS KÖNYVE (1768)

Miskei Antal

1. Bevezetés

„Csodálatra méltó tetteinek emlékezetes dolgai közepette, amelyeket az Úr, a mi Megváltónk az emberiség üdvére az Ő végtelen bölcsessége folytán létrehozott, és a földön küzdő Egyházának – amelyet vérevel szerzett – mint irántunk való szeretete és el nem múló öröksége megtartásának igen hathatós és készséges, illetve állandó jelét apostolainak szolgálatára és igehirdetésére jóakaratóan rábízta, és méltónak tartotta elismerni; és nem utolsósorban az igen tiszteletre méltó szentségeket, úgy mint Krisztus vérenek és érdemeinek teljes edényét, amelyeket, ha méltóképpen használunk, ha megfelelő módon és időben alkalmazunk, akkor nemcsak megtisztultan és a bűnöktől feloldozva születünk újjá Isten fiainak reménységére, hanem annyival növekszünk és erősödünk is az égi erényben, ahányszor annak részeseivé válunk.

Ezért van az, hogy a Katolikus Anyaszentegyház kezdettől fogva hívei lelki üdvéért és az erények gyarapodásáért buzgólkodik, és semmi sem kívánatosabb a számára, mint az, hogy a szentségeket minden időben pontosan és illő módon kiszolgáltassák azok, akik a lelkek gondviselését ünnepélyes és szent szertartásokkal szolgálják, s amelyeket a titkok méltósága és szentsége végett a Katolikus Egyház már régen létrehozott; és ugyanazok nagy áhitattal, hittel, reménnyel és szeretettel támogassák azokat, akik számára az üdvösség nagy becsben van, vagy pedig akik ezen [szertartások] nélkül nem tudnak sem megigazulni, sem az egyszer megszerzett [szentségekben] kitartóan megmaradni vagy növekedni.” Ezekkel a sorokkal kezdődik az a latin nyelvű szertartáskönyv, amelyet az Egri Főegyházmegyei Könyvtár *Rituale Agriense, seu formula agendorum in administratione Sacramentorum ac caeteris publicis functionibus* címmel őriz.¹

¹ A mű teljes címe: *Rituale Agriense, seu formula agendorum, in administratione Sacramentorum, ac caeteris ecclesiae publicis functionibus. Jussu et autoritate excellentissimi, illustrissimi ac reverendissimi domini, domini Caroli e comitibus Eszterhazy de Galantha, perpetui in Frakno arcium et dominiorum Pápa, Ugod et Devecser haereditarii domini, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopi Agriensis, incl. comitatum Hevess et Exterioris Szólnok articulariter unitorum supremi, et perpetui comitis, utriusque ss. caes. et apost. regiae majest. status consil. actual. intimi, etc. etc. Agriae, typis scholae episcopalis. Anno M.DCC.LXVIII.* Magyarul: „A szentségek kiszolgáltatásához és az egyház többi közfeladatának elvégzéséhez használatos Egri Rituálé, azaz szertartáskönyv. A kegyelmes, méltóságos és főtisztelendő úrnak, galánthai Eszterházy

E páratlanul értékes munka tartalmát tekintve öt fejezetre oszlik:

1. rész: szentségek (kereszttség, bérmlás, bűnbánat, oltáriszentség, betegek szentsége, házasság), kivéve az egyházi rend;
2. rész: beteglátogatás, elhalálozás előtti áldások, temetés;
3. rész: rendes és rendkívüli áldások;
4. rész: körmenetek, litániák;
5. rész: ördögűzés.

Az egri egyházmegye papjai számára készült rituálés könyv 1768-ban a Vármegyeházán működő püspöki nyomdából került ki. A szedési munkálatokat Purhardt György nyomdász végezte, a nyomtatáshoz szükséges papír beszerzése a Pozsony megyei pilavöröskői papírmalomból történt. Az áru Pozsonyból Pest érintésével a püspökség szekerein érkezett meg Egerbe. A nyomda 1761 óta meglehetősen komoly felszereléssel dolgozott: három nyomtatóprésszel és számos betűkészlettel, amelynek egy részét 1768 májusában felújították, így korszerűsítve az amúgy is tekintélyes berendezést.²

Az Egri Rituálé további különlegessége, hogy benne két alkalommal latin–magyar–német–, „szláv” nyelvű bejegyzés is előfordul egyidejűleg.³ A jelen írás ennek a négy nyelvűségnek az okát igyekszik feltárni. Arra a kérdésre keresi a választ, milyen összefüggés mutatható ki a könyv kiadása és Eszterházy Károly egri püspök egyházpolitikája között.

2. Liturgikus könyvek a középkori Magyarországon

A hittérítés jellegéből adódóan a keresztény magyar liturgiában eleinte délnémet, Rajna-menti, észak-itáliai és bizánci hatások érvényesültek. Az államalapítást követő évtizedekben a hazai istentiszteleti élet főleg Franciaországból és Lotharingiából kapott ösztönzést. Ennek ékes bizonyítéka az egyik legrégebb magyar liturgikus kódex, az ún. *Szelepcsényi-evangelistarium*, amely a liége-i egyházmegye részére készült, illetve az 1075–1083 között összeállított *Esztergomi Benedictionale*, amely olyan templomszentelési szöveget őrzött meg, amelynek gyökerei az egykori frank birodalom területére nyúlnak vissza. A víz-

Károly grófnak, Fraknó várának örökös urának, Pápa, Ugod és Devecser uradalmak örökletes urának, Isten és az Apostoli Szék kegyelméből egri püspöknek, tekintetes Heves és Külső-Szolnok vármegyék törvénycikkével szabályozott unitusai (görög katolikusai) örökös főispánjának, a szentséges császári és apostoli királyi felség valóságos belső titkos tanácsosának stb. stb. parancsára és végzéséből. [Szedetett] Egerben, a püspöki iskola betűivel, az 1768. esztendőben.” (A továbbiakban: Rit. Agr., 1768.). A rövidített latin nyelvű cím az Eszterházy Károly emlékkönyv (Eger, 1999.) 401. oldalán található.

² Iványi Sándor: Az egri püspöki nyomda a 18. században (Vázlat). In: Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Szerk.: Antalóczy Lajos. Eger, 1993. 255–256. (Az Egri Főegyházmegye sematizmusa 6.)

³ Keresztelés: Rit. Agr., 1768. 14–16. és 20–23. Házasság: Rit. Agr., 1768. 86–87, 89–91. és 94–96.

szentelés rítusában salzburgi mintákat követő Hartvik-féle *Agenda Pontificalis* a háromkirályok betlehemi hódolatát és a szent asszonyok Krisztus sírjánál tett látogatását elevenítette fel. A székesfehérvári bazilika káptalani iskolájában másolt kottás antifónás könyvben, a *Codex Albensis*ben (12. század eleje) már tetten érhetők a szilárd rendben öröklődő hazai sajátosságok, ám azok véglegessé válása még jó ideig váratott magára. A Pray-kódex *Nagy-Sacramentariuma* nyelvtörténeti érdekességgel is szolgál: a *Halotti Beszéd és Könyörgéssel*, amely mint népnyelvű prédikáció került a szövegbe.⁴

A 13–15. században a nyugati eredetű liturgia végleg megszilárdult a Kárpát-medencében, s a szertartások nélkülözhetetlen kellékének számító kéziratos és nyomtatott szerkönyvek úgyszólván minden egyházi intézményben a klerikusok rendelkezésére álltak. Ezek közül a legfontosabbak – csupán felsorolásszerűen – a következők (zárójelben a tartalmuk):

I. A szentmisén használatosak: *Sacramentarium* (a pap állandó és változó imái), *Lectionarium* (olvasmányok, szentleckék), *Evangeliarium* (evangéliumok), *Antiphonarius Missae* vagy *Graduale* (időszakos és állandó énekek), *Missale* (teljes misekönyv), *Missale Notatum* (hangjelzésekkel ellátott misekönyv)

II. A zsolozsma végzésekor használatosak: *Psalterium* (zsolnárok), *Hymnarium* (himnuszok), *Antiphonale* (antifónák, rezponzóriumok), *Capitulare* (a szertartásvezető imái), *Lectionarium Officii* (olvasmányok), *Breviarium* (teljes zsolozsma), *Breviarium Notatum* (kottás breviárium).

III. Egyebek: *Rituale* (a pap és a diakónus által végzett szentségek, szentelmények, körmenetek), *Pontificale* (püspök-, pap-, templom- és harangszentelés) stb.⁵

Abban, hogy a keresztény liturgia a középkorban országonként egyedi jellegzetességeket hordozott, legfőképpen a központi szabályozás hiánya játszott közre. A helyzet azonban a 16. század második felétől gyökeresen megváltozott. A tridenti zsinat (1545–1563) befejezése után ugyanis a pápák – a rituálék kivételével – az összes liturgikus könyvet kijavították, és azokat az egész nyugati egyházban kötelezővé tették.⁶

⁴ *Radó Polikárp*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Bp., 1973. 230–231. (Commissio Academiae Scientiarum Hungaricae Pro Historia Libri); *Török József*: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Bp., 1985. 49–66. *Török József*: A katolikus egyház és liturgia Magyarországon (A kezdetektől a 19. század végéig). Bp., 2000. 12–117. (A magyar műveltség 1100 éve)

⁵ Liturgikus lexikon. Szerk.: *Kühár Flóris* és *Radó Polikárp*. Komárom, 1933. 12, 30, 90, 106–107, 232–233, 241, 337, 354. és 359. *Várnagy Antal*: Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete. Abaliget, 1995. 352–361. és 503–505.

⁶ A középkori és újkori egyetemes liturgiátörténet áttekintéséhez alapmű: *Radó Polikárp*: A megújuló istentisztelet. Múlt – jelen – jövő. Bp., 1973. 53–103.

A reform természetesen hazánkat sem hagyta érintetlenül. A legelső nyomtatott magyarországi rituálé, amely 1496-ban „Az áldott esztergomi egyház kórusa szerint végzett szolgálat vagy keresztelés” (*Obsequiale seu baptismale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis*) címmel Nürnbergben látott napvilágot, még éppúgy a korábbi gyakorlatot követte, mint Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568) 1560. évi szerkönyve (*Ordo et ritus sancte Metropolitane ecclesie Strigoniensis*), amely a rohamosan terjedő protestáns irányzatokkal szembeni védekezést szolgálta. Telegdi Miklós pécsi püspök (1579–1586) és érseki helynök viszont 1583-ban Nagyszombatban már egy olyan, ráadásul magyar nyelvű intelmekkel és szentbeszéddel teletűzdelt szertartáskönyvet (*Agendarius, Liber continens ritus et caeremonias, quibus ... in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur. Quibus additae sunt lingua vernacula piaae et catholicae aliquae exhortationes ad eos, qui utuntur sacramentis et qui eorum administrationi intersunt*) adott ki, amely messzemenően figyelembe vette a tridenti zsinat végzéseit.⁷

A következő újítás Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) nevéhez fűződik, aki 1625. július 26-án kelt körrendeletével bocsátotta ki papjai számára az ún. Esztergomi Rituálét (*Rituale Strigoniense*). A latin nyelvű munka V. Pál pápa (1605–1621) 1614-ben megjelent *Rituale Romanum*ához alkalmazkodott, igaz, olyan formán, hogy a régi magyar szokásokat is fenntartotta.⁸ Minthogy a Pázmány-féle szertartáskönyv hatálya kiterjedt az egri püspökség területére is, joggal vetődhet fel a kérdés: miért került sor 1768-ban a *Rituale Agriense* kiadásra.

A mű bevezetőjében Eszterházy Károly mindössze két okot jelölt meg. Először, hogy az egri egyházmegye plébánosainak álljon rendelkezésére egy olyan kézikönyv, amely a szentmisén kívüli papi teendők ellátásához nyújt hasznos útmutatást. Másodsor, hogy a lelkipásztorok köteleességteljesítésük közben semmiben se szenvedjenek hiányt, s előnyben részesüljenek azokkal szemben, akik a nem hivatalos, vagyis a római katolikus egyház által jóvá nem hagyott rítusokat végzik. Okfejtésében Eszterházy azt is kiemelte, hogy elődeihez hasonlóan a szertartáskönyvet hozzáigazította az 1614. évi Római Rituáléhoz, s azt a püspökség új betűivel kinyomtatta „mindazok számára, akik a lelkek gondozásával foglalkoznak”.⁹ Tekintettel arra, hogy 1761-ben az egri egyházmegye terü-

⁷ Rajner Lajos: A Rituale-kérdés Magyarországon. Bp., 1901. 45–65. Oláh Miklós Bécsben kiadott szertartáskönyvének címe magyarul: „A szent esztergomi metropolita egyház szertartásrendje és rítusai”. Telegdi Miklós nagyszombati művének magyar fordítása: „Szerkönyv, amely azokat a rítusokat és szertartásokat tartalmazza, amelyeket az esztergomi egyháztartományban és egyházmegyében használnak. Ezekhez nemzeti nyelven [függelékként] hozzáadattak kegyes, katolikus és más buzdító beszédek azok számára, akik a szentségeket használják, és akik ezek kiszolgáltatásában közreműködnek”.

⁸ Mihályfi Ákos: A nyilvános istentisztelet. Bp., 1933. 38–44.

⁹ Rit. Agr., 1768. Praefatio, III–IV.

letén 268 pap végzett lelkipásztori munkát, a kiadott példányszám körülbelül 270–300 darab lehetett.¹⁰

Első olvasatra úgy tűnhet, hogy az érvek nagy általánosságban való megfogalmazásával álluk szemben. Valójában éppen az ellenkezőjéről van szó. Ha alaposabban utána járunk a dolgoknak, hamar rájövünk, hogy a főpásztori érvelés az ügy lényegére tapintott rá.

3. A ruszinok uniós mozgalma

A 18. századi Magyarországon egyháztörténeti szempontból a legnagyobb horderejű változást az ortodox népesség egy részének Rómával való újra egyesülése idézte elő. A szakirodalomban vallási unióként emlegetett esemény a görög katolikus (*unitus*) felekezet megszületését eredményezte, amelynek létszáma a század végére elérte a 600 000 főt.

Az uniót elfogadó pravoszlávok négy alapvető kérdésben adták fel korábbi álláspontjukat: elismerték a római pápa egyházfői hatalmát, tudomásul vették a tisztítótűz meglétét, elfogadták, hogy a harmadik isteni személy, a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származik, illetve azt, hogy a legszentebb Oltáriszentséget ostyával és kovászos kenyérral is lehet ünnepelni. Mindezekért az engedményekért cserében megőrizhették szertartásaikat, és papjaiknak, akik elvben egyenrangúak lettek a római katolikus papsággal, engedélyezték a nősülést és a családalapítást.

A Magyar Királyság területén az uniós mozgalom először a ruszin nép körében indult meg: Ungváron 1646. április 24-én 63 ruszin pap egyesült Rómával, s példájukat a következő években számos egyházi személy követte. A folyamat jelentőségét mutatja, hogy a ruszin hívek 1689-ben De Camelis János személyében püspököt is kaptak.

Csakhogy ez az állapot újabb problémák forrásává vált. Az új főpásztort ugyanis VIII. Sándor pápa (1689–1691) apostoli vikáriusnak, míg I. Lipót császár és magyar király (1657–1705) munkácsi püspöknek nevezte ki. Ráadásul az uralkodó kikötötte, hogy De Camelis és utódai a mindenkori egri püspöknek feltétlen engedelmességgel tartozzanak.

A komolyabb összetűzés azért maradt el az érintett főpapok között, mert a görög származású püspök minden erejét a pravoszláv papoknak a katolikus egyházba való visszatérésére fordította. Missziós munkáját a király és az esztergomi érsek egyaránt nagyra értékelte. I. Lipót 1692. augusztus 23-án kiadott oklevelével a ruszin papokat gyermekeikkel együtt kiemelte a jobbágysorból, s a latin rítusú papokkal egyenlő politikai jogokban részesítette. Mivel a rutén lakosság körében a liturgia nyelve az egyházi szláv volt, Kollonich Lipót eszter-

¹⁰ *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp., 1984. 430. (Az Egri Főegyházmege sematizmus 1.)

gomi érsek (1695–1707) a nagyszombati egyetemi nyomdát cirill betűkkel szereltette fel, s itt nyomtatta ki a munkácsi püspök számára nélkülözhetetlen liturgikus könyveket.

Bármilyen sikeresnek is bizonyultak a kezdeti lépések, a két főpásztor egymáshoz való viszonyát nem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Továbbra sem lehetett tudni, hogy a munkácsi görög katolikus püspök gyakorolhat-e teljes körű joghatóságot a rá bízott plébániák felett, illetve szedhet-e tizedet az egri egyházmegye területén élő unitus hívektől. A vita tehát nem egyszerűen jogi problémákat vetett fel, hanem nagyon is gyakorlati kérdéseket feszegetett.¹¹

Mint köztudott, gróf Eszterházy Károly 1762-től 1799-iben bekövetkezett haláláig állt az egri püspökség élén. Egyházmegyéje Heves, Borsod, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár és Szabolcs vármegyékre, a Jászságra, a Nagyikunvárosra és a hajdúvárosok egy részére terjedt ki. Ezen a hatalmas területen püspökként, Heves megye örökös főispánjaként, valamint Eger városa és a püspöki birtokok földesuraként tudta érvényesíteni akarátát. Valamennyi feladata közül a rá bízott püspökség kormányzása állt legközelebb a szívéhez.¹²

Am alighogy átvette az egri egyházmegye vezetését, Eszterházy azonnal összetűzésbe került a görög rítusú rutén lakosság egyházi előjárójával, Olsavszky Mánuállal, akiknek határozott kívánsága volt egy önálló püspökség felállítására. A rutének, akik Sáros, Zemplén, Ung, Bereg és Máramaros megyékben éltek nagyobb számban, hathatós támogatóra leltek Mária Terézia (1740–1780) személyében. A királynő 1766. április 30-án levelet intézett XIII. Kelemen pápához (1758–1769), amelyben kinyilvánította, hogy a munkácsi címzetes püspökséget tényleges püspökséggé szándékozik alakítani, s az újdonsült püspököknek teljes körű főpapi joghatóságot fog biztosítani. Az uralkodó kezdeményezését a Kúriában két konzisztoriális ügyvéd képviselte: Stephanus de Angelis és Aloysius Conquelinus. Az Apostoli Szentszék, hogy kellőképpen tájékozódjon az ügyben,

¹¹ *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 271–272. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.); *Pirigyi István*: A magyarországi görögkatolikusok története. I. Bp., 1990. 142–144. (A továbbiakban: *Pirigyi*, I. 1990.); *Katus László*: Vallások, egyházak (1699–1790). In: Magyar Kódex 3. Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790. Főszerk.: *Szentpéteri József*. Szerk.: *Stemler Gyula*. Bp., 2000. 323.

¹² *Kádár László*: Eszterházy Károly racionalizmusa. In: *Vigilia*, 1999. 64. évf. 6. sz. 443–444. A főszövegben azért tüntettem fel az 1762. évet a hivatalba lépés esztendejének, mert Mária Terézia királynő ugyan 1761. október 10-én nevezte ki Eszterházy Károlyt egri püspökké, a főpásztor azonban csak 1762. június 29-én kezdte meg egri működését. Eszterházy életének korszerű monografikus feldolgozása még nem készült el, jöhet olyan kiváló szakember is értekezett róla, mint Pfeiffer János. (*Pfeiffer János*: Emlékezés gróf Eszterházy Károly püspökről [1725–1799]. Veszprém, 1940.). Legújabbban Bitskey István foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat: *Bitskey István*: „Püspökünk, példánk és tükörünk volt...” Eszterházy Károly életpályája és egyénisége. In: *Eszterházy Károly emlékkönyv*. Szerk.: *Kovács Béla*. Eger, 1999. 7–22.

kikérte Eszterházy véleményét is, aki anyagi megfontolásból természetesen ellemezte a királynő előterjesztését. A Tridentinum szellemében nevelkedett, s munkáját valóban hivatásának tekintő főpap úgy ítélte meg, hogy az szolgálja leginkább a katolikus egyház érdekét, ha a különböző felekezeti hívek lelki életét csupán egyetlen püspök irányítja.

XIII. Kelemen pápa hosszas gondolkodás után végül elfogadta Eszterházy érveit, s az egyházmegye felállításához nem járult hozzá. Mária Terézia, miután tudomásul vette a Szentatya döntését, 1768. augusztus 24-én rendeletben mondta ki, hogy a görög katolikus püspök a területileg illetékes egri megyéspüspök rendes joghatósága alá tartozik, s egyúttal felszólította Bradács János munkácsi apostoli helynököt, hogy a felmerülő vitás kérdéseket személyesen intézze el Eszterházy püspökkel. Ugyanakkor Kaunitz kancellár révén tudatta Rómával, hogy eredeti tervét nem adta fel, hanem csak felfüggesztette.¹³

Nagyon valószínű, hogy ebbe a folyamatba illik bele az Egri Rituálé kiadása is, amelynek bevezetője 1766. november 14-én íródott, maga a szerkönyv pedig 1768 nyarán–őszén, a nyomda új betűkészletének beszerzése után jelent meg. A magyar, német és „szláv” nyelvű mondatok a keresztelezés és a házasságkötés szertartásának ismertetésekor fordulnak elő. Akkor, amikor a keresztszülők hitvallást tesznek, illetve, amikor az oltár előtt álló párok kinyilvánítják házasságkötési szándékukat. Röviden: amikor a jelenlévők közvetlenül, élőlőben kapcsolódnak be a szentség kiszolgáltatásába.¹⁴

4. Véggövetkeztetés

Röviden összegezve az eddig elmondottakat, úgy tűnik, hogy Eszterházy Károly püspököt nem annyira liturgikus, mint inkább egyházpolitikai okok készítették az Egri Rituálé kinyomtatására. A rendkívül széles látókörű főpap feltehetően arra igyekezett rámutatni, hogy az egyházmegye papságának rendelkezésére áll egy olyan mintaszerű szertartáskönyv, amely képes kielégíteni a magyar, a német és a „szláv” nyelven beszélő közösségek lelki szükségleteit. A német sza-

¹³ Zsathkovics Kálmán: Az egri befolyás és az ez ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében. III. közlemény. In: Századok, 1884. XVIII. évf. X. füzet. 839–877. Bosák Nándor: Eszterházy Károly püspök és a görög katolikusok. In: Eszterházy Károly emlékkönyv. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1999. 165–188.

¹⁴ A történelmi hűség kedvéért meg kell említeni, hogy a bűnbánat szentségének tárgyalásakor is előfordulnak magyar nyelvű betoldások a szövegben: „Isten tégedet úgy segéllyen, Bóldog Aszszony, és mind a’ több Szentek, hogy ennek utána, a’ te Egyházi Birád előtt törvényben állasz; az Anyaszentegyháznak engedelmes lész; és a’ mit törvény szerént teneked a’ Biró parantsol, azt meg miveled: Isten tégedet úgy segéllyen.” Egy sorral lejjebb a feloldozás szövege némi módosítással így hangzik: „Isten tégedet úgy segéllyen, Bóldog Aszszony, és mind a’ több Szentek, hogy ennek utána, engedelmes lész az Anyaszentegyháznak, és a’ te Lelki pásztornak, és Istennek segítségével, meg oltalmazod magadat efféle vétektül, mellyért ez úttal átokba estél volt: Isten tégedet úgy segéllyen.” In: Rit. Agr., 1768. 64.

vakkal tarkított „szláv” nyelvet azok az ortodox és görög katolikus rutének beszélték, akik a Sáróstól Máramarosig húzódó „Ruténia” területén, közvetlenül a szepességi szászok szomszédságában laktak. Eszterházy erőfeszítései csak részben bizonyultak eredményesnek, mivel 1771. szeptember 19-én bekövetkezett az, ami ellen évekig küzdött: XIV. Kelemen pápa (1769–1774) „*Eximia regalium*” kezdetű bullájával felállította a munkácsi görög katolikus püspökséget, s az élére kinevezett Bradács Jánost 1771. szeptember 26-án megerősítette hivatalában.¹⁵

¹⁵ *Hodinka Antal*: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bp., 1909. 607–621. *Pirigyi*, I. 1990. 157–165. p.; *Pirigyi István*: A görögkatolikus magyarság története. Bp., 1991. 29. *Katus László*: Egyházi–politikai kapcsolatok a török kiűzése után (1700–1848). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: *Zombori István*. Bp., 1996. 178.

REFORMKORI MAGYAR LAPOK A NYUGAT-EURÓPAI NEMZETEK KARAKTERÉRŐL

Kiss László

Az alábbiakban arra teszünk rövid kísérletet, hogy megvizsgáljuk: a reformkori magyar lapok hogyan látták és jellemezték Nyugat-Európa nemzeteit.¹ Személyes élményeken és tapasztalatokon alapuló, a valóságnak többé-kevésbé megfelelő képet nyújtottak-e a nyugat-európai népek, nemzetek jelleméről, karakteréről, vagy ellenkezőleg. Régi klisékre, 18. századi német, francia „források”-ra támaszkodtak. Pontos vagy félrevezető, hiányos információkat közvetítettek-e – a Nyugat-Európában soha nem járó – magyar olvasóiknak. Egyáltalán, mit tudtak, mennyit tudtak, milyen ismereteket szerezhettek Nyugat-Európa népeiről, a nyugati nemzetek karakteréről?

Ez a vizsgálódás nem haszontalan, mert – a nemzeti önmeghatározással, az identitáskereséssel párhuzamosan – a 19. század első felétől a sokajkú, soketnikumú Magyar Királyságban is felerősödött, és a nemzeti narratíva központi elemévé vált a „saját” és az „idegen” szembesítésének kísérlete.² A nemzeti önkép megrajzolása során a reformkori lapok magyar szerzői és szerkesztői – egyebek között – a nyugati népek karakterének, nemzeti jellemvonásainak megrajzolásával, más nemzetekkel történő összehasonlításukkal is megpróbálkoztak. A közölt írások egy része a fejlődésben élenjáró nyugat-európai országok viszonyainak bemutatásával pozitív mintát, követendő példát kívánt nyújtani a magyar polgári és nemzeti átalakulás számára.

Néhány esetben ez a viszony ambivalens volt. Széchenyi István például, aki Wesselényi Miklós társaságában 1822-ben Angliába utazott, egyrészt elismerte a nyugati civilizáció vívmányait, azonosult velük. Másrészt viszont azt a nyomasztó civilizációs szakadékot is érzékelte, amely Magyarországot a fejlett világtól elválasztotta. Nem csoda, hogy a naplójában számos pesszimista megjegyzést is találni az ország fejlődési perspektíváiról.³

¹ A reformkori útinaplókból, útirajzokból kirajzolódó, átfogó Nyugat-Európa – kép elemzése külön tanulmány feladata lehet.

² *Fried István*: A saját meg az idegen. (Önkép és a másik képe: horvát–magyar viszonyulások.) Forrás, 2004/10. 38. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0410/fried.html>

³ Lásd *V. Popova-Nowak, Irina*: A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat, 2006. 26. sz. 134–135. (A továbbiakban: Popova-Nowak, Irina) – A naplókra lásd *Wesselényi Miklós*: Báró Wesselényi

„Mi” és „Ők”

A pozitív nemzeti önképek megteremtése a nemzeti ébredés időszakában elválaszthatatlan volt a másokról alkotott – a saját csoport képétől többnyire negatívabb – „más-kép”-ek megalkotásától, a hasonló és eltérő vonások kiemelésétől, a furcsának vagy „más”-nak tekintett szokások, tulajdonságok összegyűjtésétől.

Ez a saját nemzet iránt elfogult szemlélet számos leegyszerűsítést és általánosítást tartalmazott, és nem is volt új. Közvetlen összefüggésben állt a régi etnocentrikus szemlélettel, a sztereotípiákra épülő sajátos látás- és gondolkodásmóddal. „Ó, Uram, lásd az angolok abszurd természetét, nem tudják megállni, hogy ne nevéssenek és gúnyolódjanak mindenben, ami furcsán fest” – írta naplójába Samuel Pepys 1662. november 27-én.⁴ Ugyancsak a 17. században vetette papírra jószándékú gondolatait René Descartes: „Azért hasznos megismerni más népek szokásait, hogy egészségesebben tudjuk megítélni a sajátjainkat, és ne gondoljuk, hogy mindaz, ami a mienktől eltérő, nevetséges vagy ésszerűtlen, ahogy ezt gyakran állítják olyanok, akik nem láttak semmit.”⁵ A kortársak és az utódok azonban többnyire nem úgy gondolkodtak, mint a francia filozófus. Az etnocentrikus csoporttudat ugyanis alapvetően a „saját csoport” értékeinek és törekvéseinek felnagyítására épült. A „mi-csoport”, és az azzal szembeállított „ők-csoport”-hoz tartozók jellemét, karakterét, jó és rossz tulajdonságait megpróbálta néhány rövid szóba, kifejezésbe vagy mondatba összesűriteni, minél rövidebben megrajzolni.

Ennek klasszikus példája az 1720-as években feltehetően Stájerországban keletkezett, fogadók falán elhelyezett Völkertafel volt. A táblázat a fontosabb európai népeket jellegzetes öltözeteikben ábrázolta, miközben tulajdonságaikat jellemezte. Mindezt abból az alapvető célból tette, hogy egyfajta használati utasítást adjon a fogadóba betérő idegenekkel való elővigyázatos bánásmódhoz. Így lett a spanyol gögös, ám csodás természetű, bölcs, írástudó, férfias, nagylelkű, ugyanakkor hírre és dicsőségre vágyó és fennhéjázó. A francia már kevesebb elismerést kapott a táblázat – minden bizonnyal – német készítőjétől: könnyelmű, beszédes, gyermeket, a hadakozást kedvelő, változó viseletű, család, illetve ravasz és szélhámos. A taljánok (olaszok) tulajdonságai is meglehetősen vegyesek voltak: alattomosak, féltékenyek, kéjsóvárok, fecsegők, ugyanakkor éles elméjűek, szeretik az aranyat, a harcban viszont elővigyázatosak. A legjobb tulajdonságokkal – érdekes módon – nem a németek, hanem az angolok rendelkeztek: jó alakúak, kedvesek, elbájosak, nőiesek, ők a világ bölcsei és a tengerek

Miklós útinaplója. 1821–1822. Kolozsvár, 1925. *Széchenyi István: Napló*. 2. kiadás. Gondolat, Bp. 1982.

⁴ Az eredeti angol szöveg így hangzik: „*But Lord! To see the absurd nature of Englishmen, that cannot forbear laughing and jeering at every thing that looks strange.*” A teljes naplót lásd: *The Diary of Samuel Pepys*'s. <http://digital.library>

⁵ Idézi *Hill, Richard*: *Mi európaiak*. Geomédia Szakkönyvek, Bp. 1999. 345.

hősei, nyugtalanok, szeretik a munkát és a pompát. A saját nép tulajdonságai tehát nem voltak ennyire pozitívak. A németek ugyan nyíltszívűek, egészen jó tulajdonságokkal rendelkeznek, szellemesek, mindenkire hasonlítanak, mindent utánoznak, felülmúlhatatlanok a harcban, ám pazarlóak, az ivást kedvelik, és idejüket ivással töltik.⁶

Hollandok és dánok

Érdekes, hogy a reformkori magyar lapokban alig találni olyan úti beszámolót, amely személyes tapasztalatokon, friss élményeken alapult volna. Ez nem volt véletlen. A magyar utazók túlnyomó többsége ugyanis – írja Irina Popova-Nowak –, soha nem jegyezte fel élményeit. Ráadásul a hosszas utazás, különösen külföldre, még a reformkorban sem volt elterjedt gyakorlat Magyarországon. Pulszky Ferenc visszaemlékezése szerint, akik megengedhették volna maguknak, azok is csak fürdőbe, vagy hivatalos ügyekben Bécsbe utaztak. Ha valaki „tovább utazott, egész életében beszélt külföldi kalandjairól”. Ez az idézet arra is rávilágít, hogy miért jegyezték fel tapasztalataikat a – többnyire még mindig előkelő származású, de mindenképpen – tehetős utazók. Így számíthattak életre szóló élményeik megörökítésére.⁷

Pulszky Ferenc az 1830-as évek második felében – többek között – Hollandiába is eljutott. Nyugat-európai körútjáról 1836-ban az „Úti vázlatok”-ban számolt be.⁸ Úti élményeinek egy részét a „Társalkodó” rendelkezésére bocsátotta. A célja – a fentiekén túl – feltehetően az volt, hogy személyes élményeit másokkal is megossza, és az olvasóközönség természetes kíváncsiságát kielégítse.

A „Holland. Úti-vázlat” című beszámolót a lap 1838-ban közölte. Pulszky aprólékos pontossággal írta le Rotterdam, Hága, Leyden és Amszterdam látnivalóit, nevezetességeit. Ugyanakkor csak futólag, mintegy mellékesen tért ki a hollandok nemzeti karakterére. Ráadásul a nézőpontja teljesen megváltozott. Már nem napi, személyes tapasztalatait rögzítette (például a hollandok öltözetéről, viseletéről, szokásairól stb.). A holland nemzeti karaktervonalakat – évtizedes hagyományokat és beidegződéseket követve – az állam és a nép sajátos történelmi fejlődéséből, valamint Hollandia geográfiai fekvéséből vezette le. Idézzük: „Holland lelkületét a’ Rajna és tenger képezte; már a’ föld maga is vagy a’ Rajna ajándéka, vagy a’ lakosok fáradhatatlan szorgalmának jutalma... Ezen roppant munkálatok edzék a’ hollandit szabad férfivá...” Hasonló volt a folytatás is. Anglia és Franciaország megerősödése és konkurenciája következtében Hollandia a 17–18. században lépett „a’ másodrangú birodalmak’ sorába, ‘s a’

⁶ A táblázatot lásd: *História*, 1987. IX. évf. 1. sz. 17. – Az eredeti táblázat internetes változatát lásd: <http://www.jungeforschung.de/europa-bilder/voelkertafel.htm>

⁷ *Popova-Nowak, Irina*, 135.

⁸ *Útirajzok Európáról*. In: *A magyar irodalom története*. III. kötet (1772–1849). Szerk.: Pándi Pál. Akadémiai, Bp. 1965. 576.

hollandinak karaktere, mellyben szabadságszeretet ‘s nemzeti érzelem, kereskedési pontosság és csekély tisztaság, élnetlenség a’ társas életben ‘s valódi fényűzés középlik, két fővonással gazdagodott-meg: megvető büszkeséggel..., ‘s a’ multnak élénk visszakívánásával. De ezek egyszersmind hátráltatják a’ nemzet haladását...”⁹

Pulszky Ferenc utazásával egy időben, 1837-ben jelent meg Kassán Hrabovszky Dávid „Utazási rajzok Némethonban a keleti tenger körül látott és érzett életképek szerint” című leírása, amelynek a „Dán viszonyok”-kal foglalkozó részét a „Társalkodó” 1838. végén közölte. A dánok nemzeti szorgalmát és nyelvét – tapasztalati alapon – a svédekével hasonlította össze. „Milly virágzó kereskedés mutatkozik Dániában: ellenben milly szomorú csend fogadja az utast az oda csak egykét mérföldnyire fekvő Schonen, svéd tartomány’ partjain!... Nyelv, karakter, szokás, részint égálj is, ...e két szomszéd honban egészen rokonok. De mi a’ népszorgalmat illeti, mennyire fölötte áll Svecziának Dánia! S milly szörnyű hátramaradást szül az illy csekélyebb haladás!”

Hrabovszky a fejlett dán és az elmaradott svéd viszonyok szembeállításával – jól kivehetően – a magyar gazdaság, szélesebb értelemben Magyarország elmaradottságára, fejletlenségére célzott, példalózni kívánt. Ezt nem is titkolta. „S fájdalom! e’ viszonyok fölötti eszméletek egészen azon észrevételeket újítják meg emlékezetemben, mellyek szemlélődésem’ számára kínálkoznak, valahányszor keletfelől Bécs felé megyek!”¹⁰

Amikor a dánok magyarokétól fejlettebb nyelvvel és nemzeti kultúrával fejelesztő igyekezetével foglalkozott, buzdítani, serkenteni kívánt. Hrabovszky ugyanis – Kölcsey Ferenchez hasonlóan, akinek a nemzeti nyelv ügyében mondott beszédére hivatkozott is – a herderi fogantatású nyelvemzeti felfogás híve volt. Azt vallotta, hogy a kiművelt nyelv a nemzet létének, s egyúttal a nemzet karakterének is alapja. A dán nemzet ebben a tekintetben is jó úton halad. „Jól-lehet nyelvök...csak a’ nagy német–törzsök’ egy kisded ágának látszik lenni; bár a’ nemzet érintkezése más népekkel, főkép a’ németekkel, ...otthon is igen gyakori; még is határozott elsőséget tud ő nyelve’ számára kivíni a’ népélet’ minden ügyeiben...Sőt a’ dán...legnagyobb szorgalommal virágoztatja parányi literatúráját, ‘s megszégyeníti bennünket.”¹¹ Hrabovszky a dánok nyelvét a „síkidéki német” legközelebbi rokonának tekintette, de látta a lexikai vagy hangzásbeli eltéréseket is. „Legközelebbi rokonánál, a’ siknémetnél, kellemesebben hangzik, nem olly selypes, ‘s miveltségénél fogva gazdagabb. Az angolnál pedig kevésbé sziszegő, gömbölyűbb ejtésű, kivált a’ szépnem’ szájában. ...Egy fajú vele a’ svéd’ nyelve, nem nagy különbözéssel, minek oka alkalmasint e sekélyebb virá-

⁹ Társalkodó, 1838. augusztus 15. 7. évf. 65. szám, 254.

¹⁰ Az idézeteket lásd: „Töredékek Hrabowszky utazási-rajzai 3dik részéből. I. Dán viszonyok.” Társalkodó, 1838. december 19. 13. évfolyam, 101. szám, 398.

¹¹ Ugyanaz

goztatásában létezik; kitűnő az éneklő hangnyomásnál fogva, valamint nálunk az alföldi köz magyar' szőjejtése, szemközt a' míveltekkel.”¹²

Hrabovszky „Töredékek”-je a dán nemzet egyéb sajátosságaira is kitért. Elgondolkodtató, hogy – Pulszky Ferenchez hasonlóan – a földrajzi fekvésnek ő is fontos szerepet tulajdonított. A német eredet mellett ugyanis egyéb sajátosságait „e' népnek szigeti fekvése hozza magával. E' fekvésben találok én igen tartós 's az életnedvre igen gazdag gyökeret a' nemzet' életfája számára. Itt alapszik minden csapás után mindannyiszor megújult tengerészete; itt azon sokféle részleges forrás az oly sokféle mutatózó, sokfélelekep gyümölcsező nemzeti erő' számára.”¹³

Spanyol nők és férfiak

Az általunk megvizsgált reformkori lapok közül egyedül a „Társalkodó” közölte 1835-ben egy magyar utazó személyes élményeken alapuló tudósítását. „A' mai spanyolok' lelkületi sajátságiról” című írás szerzője, Pekháta Sándor valóban azon kevesek közé tartozott, akinek sikerült a távoli Spanyolországba eljutnia. Annak ellenére, hogy a napóleoni háborúk idején Magyarországon különösen megnőtt az érdeklődés a franciák ellen hősiiesen harcoló spanyolok iránt, az érdeklődők csak kevés friss útleírásra vagy tudósításra támaszkodhattak. Az első olyan útikönyvet, amely részletes leírást adott Spanyolországról és a spanyol emberekről, Kis János adta ki Pesten 1808-ban, de ez is egy német munka fordítása volt. A német szerző igen nagy teret szentelt – a regionális és a városi különbségek kiemelésével – a spanyol nők bemutatásának, fizikumuk, jellemük, viseletük stb. aprólékos leírásának.¹⁴ Nem tudjuk, hogy Pekháta Károly ismert-e ezt a német munkát vagy sem, de egy biztos: ő is a spanyol nők erkölcsi és lelki sajátosságait elemezte, s személyes tapasztalatai feltehetően más forrásokból származó ismeretekkel és sztereotípiákkal is keveredtek. Ez utóbbiakra utal, hogy cáfolta és igaztalannak nevezte azoknak az utazóknak a vádjait, akik a spanyol, különösen pedig az andalúziai nőket sötét színekkel festették le. Ez szerintem nem igaz, mert őket a – spanyol lelki alkat egyik sajátosságát jelentő – tántoríthatatlan hűség és az erkölcsösség jellemzi. Otthoni neveltetésüknek köszönhetően fáradhatatlanok a házimunkában, jó háziasszonyok és a boldog házi- és társas élet letéteményesei. Nem ritkaság, hogy előkelőbb körökből való hölgyek is „cselédik közt varrás vagy egyéb nemükhöz illő munkával foglalkoznak...”¹⁵ Szelíden és emberségesen bánnak cselédekkel és alattvalóikkal.

¹² Ugyanott, 399.

¹³ Ugyanaz

¹⁴ Bővebben lásd *Kéri Katalin*: Bús donnák és más csodák. Magyar utazók írásai a spanyol nőkről (1808–1911). Valóság, 1999/7. sz. 58–64.

¹⁵ A' mai spanyolok' lelkületi sajátságiról. Társalkodó, 1835. február 18. 14. szám, 54.

A „vitéz kor” szellemét és a mór idők örökségét vélte felfedezni a spanyol férfiak „enyelgő-udvarias” viselkedésében és „indulat-gyöngédség”-ükben a szebbik nem iránt. További sajátosságaikat is felsorolta. „Önbecs-ézésből származó büszkeség, lelkesedés ‘s elszántság, tulajdonok, mellyek a’ lovagkor’ nemesb hölgyeiről a’ spanyol főbbrendű nőkre... nem csekély mértékben szállottak-által.” Végezetül kiemelte az alsóbb- és középrendű spanyolok erős szülőföld szeretetét, hazájukhoz és szűkebb páttriájukhoz való büszke és elfogult ragaszkodásukat, amelyről több ízben hallott.¹⁶

Az 1830-as évek végén a „Hasznos Mulatságok” két franciából fordított írást is közzé tett a spanyolok karakteréről. Az egyik Chateaubriand munkája volt, a másik egy ismeretlen szerzőtől származott a 18. század közepéről. Ezekből is látható, hogy a nyugati (vagy keleti) népek életét, kultúráját, jellemét, szokásait a reformkori magyar olvasóközönség gyakran francia vagy német közvetítéssel, vagyis idegen szűrőn és optikán keresztül ismerhette csak meg. Ez az optika viszont esetenként ugyanolyan félrevezető volt, mint számos, személyes élményen alapuló leírás is, amelyekben az aprólékos gonddal készített „objektív” leírások keveredtek/keveredhettek érzelmi töltetű, szubjektív benyomásokkal, vagy idegen írások megbízhatatlan információival.

Chateaubriand „A’ spanyolok caractere” című írásának magyar fordítása is ezek közé tartozott. Nem nehéz észrevenni a volt francia külügyminiszter rosszallását, összességében elítélő véleményét a spanyolokról, akik 1808–1813 között ádáz gerillaharcot folytattak, és komoly veszteségeket okoztak a megszálló Napóleonnak. Az 1820-ban kirobbant, liberális alkotmányt követelő spanyol felkelést pedig a Szent Szövetség veronai kongresszusa, illetve Chateaubriand (!) megbízásából a francia hadsereg fojtotta vérbe 1823-ban. A két szomszédos ország és nép kapcsolata tehát korántsem volt politikai-katonai feszültségektől mentes. Ez a negatív attitűd a spanyolok jellemrajzára is kivetült.

A rövid írás a spanyol karakter legfontosabb vonásának a – kétszer is hangsúlyozott – durvaságot és a kegyetlenséget tartotta. „A’ spanyolok keresztelt arabok, ‘s még most is meglátszik rajtok a’ durvaság bélyege.” A spanyol karakter és lélek mély sajátossága, hogy: „ha ellenséggel találkozik két szava van: öl vagy meghalsz.” A kegyetlenség, a durvaság és a gyilkos természet gyakran gyávasággal és féltékenységgel párosul. A büszke spanyolok karakterét egyéb tekintetben is a kettősség jellemezte a Montesquieu-re hivatkozó francia politikus szerint. Egyszerre dolgozók és lomhák. „Montesquieu többi közt igen jól mondja: minden lomha nemzet büszke, mert az melly nem dolgozik, magát azok felett hiszi lenni, mellyek dolgoznak.”¹⁷

¹⁶ Ugyanott, 55.

¹⁷ A spanyolok caractere (Chateaubriand). Hasznos Mulatságok, 1839. augusztus 31. Második félév, 18. sz. 71.

Chateaubriand tehát a 19. századi spanyolok jellemzéséhez régi, 18. századi mértékadó véleményt is felhasznált. A másik francia írás viszont tulajdonképpen 18. század közepi állapotokat tükröz. A spanyolok megítélése ez esetben kevésbé negatív, bár ez is kiemeli, hogy „ezen nemzet a’ dolog (értsd: munka – K. L.) iránt gyűlölséggel viseltetik..., ‘s restsége által magasztalja is magát...” Feltűnik a spanyolok másik, már ismert vonása is. „Minden más nemzet iránt idegenséggel, a’ Franczok ellen szinte gyűlölséggel... viseltetnek.” E mellett a spanyol nemzet „legfénylőbb tulajdona a’ nyíltszívűség”, amely egykedvűséggel, nagy hiúsággal és vallásossággal párosul.

Az ismeretlen francia szerző kitért a spanyol férfiak külsejére és a szerelmi viszonyokra is. „Characteriket két fő tulajdon bélyegzi, u. m. a’ szemüveg és ajkszakál. A’ szemüveg bizonyítja, hogy az azt viselők alapos tudósok, vagyis, hogy a’ sok könyvek olvasásától szemük gyenge. Náluk minden szemüveggel dicsekvő orrt, tudós orrnak mondhatni.” A spanyol a munkában ugyan rest, de szerelmes és heves természetű, így „szerelmi heve felettébb szívéen fekszik.” A férfiak a szerelmüket nagyon féltik. Hölgyeiket tehát féltékenyen őrzik a férfiaktól. Asszonyaik lábát és arcát befedik az „asszonyi gyengeségek” miatt. Ennek ellenére a spanyol hölgyek szerelme heves.¹⁸

Spanyolok és franciák

A „Hasznos Mulatságok” előző évi számában egy olyan – „pl.” szignójú – írás is található, amely a „Spanyol és francia” viselkedés megfigyelésen alapuló rövid leírására, illetve összehasonlítására vállalkozott. A merev ellentétpárokat felállító megközelítés akár az általánosító, sztereotípiákra épülő, előítéletes szemlélet- és gondolkodásmód mintája is lehetne. Ugyanabba a kategóriába tartozik tehát, mint a már említett német „Völkertafel”.

A leglényegesebb ellentétpárokat a jobb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaltuk:

francia

- hosszú hajú
- igen gyorsan és sokat beszél
- előbb főzeléket és húst eszik
- bor után iszik vizet
- az asztalnál sokat beszél
- ebéd után sétál
- gyorsan megy
- szolgálja az ura után megy

spanyol

- rövid hajú
- lassú és kevés beszédű
- előbb pecsenyét eszik
- vízre bort fogyaszt
- az asztalnál semmit sem beszél
- ebéd után alszik, vagy ül
- gondolkodva megy
- a szolgálja az ura előtt halad

¹⁸ Az idézetek helye: A’ Spanyolok, a’ XVIII dik Század’ közepén (Francziából). Hasznos Mulatságok. 1837. május 6. Első félév, 37. sz. 293–294.

– ha valakit magához int, ezt keze felemelésével és arca felé vitélél-vel teszi	– felemeli és ismét lebocsátja a kezét
– legutolsóként lép ki és be a házba	– legelsőként teszi ugyanezt
– mély alázattal kér alamizsnát	– követelő méltósággal kér alamizsnát
– ha szegény, ingén kívül mindenét eladja	– ingét adja el legelőbb, és a nyakfodrot, kardot és köpönyeget utoljára
– reggel a kabátját utoljára veszi fel	– reggel a kabátját legelőször ölti magára
– ruháját a gallérnál kezdi begombolni és a derekánál fejezi be	– ruhája gombolását a deréknál kezdi és a gallérnál végzi

Az ismeretlen szerző konklúzióját a legutolsó mondat tartalmazza: „A’ spanyolok és francziák közt csak egy közös dolog van, t. i. ‘a polgárháború.’”¹⁹

Angolok

Az angolok nemzeti karakteréről a „Hasznos Mulatságok” egy negyed évszázad alatt mindössze két írást közölt, a többi reformkori lap viszont még ennyit sem. Az egyik egy 1803-ból való német nyelvű tudósítás fordítása volt, amely 1818 első felében jelent meg a magyar lapban. A másik a megjelenésre váró „Sittenbuch Englands”-ból közölt részleteket 1839 őszén. Az angol nemzeti karaktert tehát „német szemüveg”-en keresztül ismerhette meg az érdeklődő magyar olvasó.

„Az Ángol Nemzeti character” német szerzője rögtön kiemelte, hogy Anglia szigeti fekvésének nagy befolyása van a nemzetre. Az angolok arcvonásai északi eredetet mutatnak. Az éghajlat miatt hajlamosak az öngyilkosságra és az életuntaságra. Gyűlölik a francia népet. Ez különösen erősen befolyásolja a nemzeti karaktert.²⁰ A németsege iránt kissé elfogult tudósító szerint az angolok nyelve nem a legszebb hangzású, ami az éneklést és a költészetet megnehezíti. Az angol tudományról sem volt túl jó véleménnyel: ezt csak a kenyérkeresés egyik módjának tekintik. Különösen a történetírásban, a politikában és a metafizikában jeleskednek. A zenét szeretik, de nem értenek hozzá.²¹

Azért az elismerő szavakban sem volt hiány. Az angolok nemzeti kevélysége vitézséggel és a haza szeretetével párosul. Szeretik a családot, a földművelést, a

¹⁹ Spanyol és franczia. (pl.) Hasznos Mulatságok, 1836. január 6. Első félév, 2. szám. 16.

²⁰ Közismert, hogy 1793–1815 között Anglia mind a 7 franciaellenes katonai-politikai koalíció tagja és egyik fő mozgatója volt.

²¹ Az Ángol Nemzeti character. Hasznos Mulatságok. 1818. Első félév, 18. szám. 139–140.

kereskedést és a gazdagságot, az önhaszon keresését. A társasági életet is kedvelik. A német szerző jó érzékkel vette észre az angol társadalom nyitottságát. Az angol nemzeti kevélység oka szerinte az, hogy „ők tsupán a’ törvényektől függenek, ‘s a’ születés sem a’ gazdagságtól, sem a’ betsülettől senkit el nem zár...”²²

A jó húsz évvel későbbi német könyvrészlet szerzője főleg az angol társadalommal ismertette meg a magyar olvasókat. Részben megerősítette, részben cáfolta a fenti állításokat. Ugyanakkor a kiindulópont majdnem hasonló volt. „Nagybritannia, e’ füstbe ‘s ködbe burkolt sziget mindennemű érzéki ‘s szellemi élvezetet nyújt gazdag, pazarló lakosainak...”²³ A folytatás azonban már jelentősen különbözött.

Nyomatékosan hangsúlyozta ugyanis az angol társadalom, illetve az angol nemzet alsóbb és felsőbb csoportjainak erős elkülönülését, zártságát, amelyre többször és több megközelítésben is visszatért. Az angolok egyik fő vonásának tartotta, hogy társaságban alárendelik magukat a magasabb állásúaknak. Ugyanakkor az angol egyén – rangjától, vagyonától függően – kérlelhetetlen szigort követel az alacsonyabb rendűtől. A felsőbb rendű angolok kedélynyugalmát ugyan sokan utánozni akarják, de ez nem szokott sikerülni, mert „könnyebb angol nemest kereskedőtől, mint hadi mént számártól megkülönböztetni.” A felsőbbrendű angolnak, eltérően a német nemestől, a száját sem kell kinyitnia, mert már a hallgatása is árulkodóan beszédes. Ugyanígy a „rongyokba öltözött előkelő hölgy is már megjelenésével kiválik az alsóbb rendű asszonyok közül.”²⁴

A német szerző meglátása szerint az angol társadalmi csoportok elkülönülése teljesen megszokott. Ez irigységet nem kelt, mert a csoportok tagjai csak a saját körükben keresnek mozgásteret. Ezzel együtt az angol társadalmi mobilitásra is felfigyelt. Ugyanis egyetlen kalmár és kereskedő sincs örökre kizárva a magasabb társaságokból, mert „mihelyt annyit szerzett magának, hogy kereskedésével már fölhagyhat és fehér keztyűket viselhet, ha különben művelt ember, a’ társaságban többé nem talál ellenzésre.”²⁵

Angolok és franciák

Az „Angol és francia” című névtelen írás, amely 1843 tavaszán jelent meg a „Társalkodó”-ban, az angolok nemzeti karakterét a franciákéval hasonlította össze, oly módon, hogy a különbségeket a politikai önzésből vezette le. „Minden politikai önzet a’ nemzetszellelem színét hordozza magán; de az angolt nagy kalmár-nemzet machiavelli bölcsessége hatá át, mellynek főpolitikai földművelő osztálya azon nagy elsőséggel birt Európa minden más arisztokrátiája fölött, hogy

²² Ugyanott, 139.

²³ Az angol. Hasznos Mulatságok. 1839. október 19. Második félév, 29. szám. 113.

²⁴ Ugyanott, 113.

²⁵ Ugyanott, 114.

a' kereskedés oligarchiai elvét jelesül érté, a' nemzet nagy kalmár ügyeivel soha összeütközésbe nem jött...”

Összehasonlította az angol és a francia hazaszeretetet. Úgy ítélte meg, hogy az angol „honszeretet” sokkal egyoldalúbb, hevesebb és kiállhatatlanabb, mint a francia, mert: „a' francia a' hiuságot, az angol a' kevélységet lázítja föl. A' francia szerint a' többi nemzet szellemileg áll alatta; az angol szerint erkölcsileg. Az angol a' világot feledi el önzete fölött; feláldozza a' természetet 's a' többi embernem fellázadt és lángra gyúlt minden érzelmét; a' francia önzetében a' világra emlékszik, akarja, hogy általa bámultassék, csodáltassék 's megtérittessék... Az angol uralkodni; a' francia elragadni való. Így a' politikában is.”²⁶

Sándor Ferenc erkölcsi költeményében is feltűnik – noha rövidebb, költői formában – az angolok és a franciák összehasonlítása. Itt is megjelentek a már ismert sztereotípiák. A csodálatra méltó Anglia a szigetek, a tengerek és a vizek ura. Kincsét, gyöngyét, aranyát innen szerezte, amelynek rettenetes hatalma előtt nemcsak a vizek és a tengerek hódolnak, hanem a fegyverrel megalázott nemzetek is. A magyarok okulására írt költeményben is ott található a tanító célzatú, de korántsem költői kérdés:

*„Kérded, mi tette halhatatlanná? – találd! –
Az ész, erkölcs, állhatatosság, egység, tanács,
Ugy van, de mindezek kutfője anyanyelve,
Mellyet becsül; kívánsz élni Magyar? Ezt tanuld,
Csak ezt, győzni világot – tudd meg – játék ezzel –”²⁷*

A nyugat-európai nemzetek karakterének összehasonlítása

A végére hagytuk a „Felső Magyar-oszági Minerva”, a „Hasznos mulatságok” és a „Társalkodó” azon írásait, amelyek nem egy konkrét nyugat-európai nemzetet jellemeztek, nem is két nemzet vonásait hasonlították össze, hanem – a hagyományos szemléletet követve, a Völkertafel mintájára – több nemzet karakterjegyeit sorolták fel, vagy vetették össze röviden, ugyancsak általánosító, sztereotip módon.

Kétségtelenül Szigeti Gy. Mózes munkája volt a legigényesebb. A „Nemzeti különbség”-nek már a bevezetője is – a kor színvonala szerinti – tudományos igényességről tanúskodik. A nemzeti karakterbeli és nemzeti érzésszerű eltérések okát a népek életmódjában, az éghajlatban, a nevelésben, a nyelvben, az öltözetben, a kultúrában, az igazgatás módjában, a társalkodásban, valamint a törvényekben vélte felfedezni. Ezek együttesen „okozzák az annyiféle Nemzeti

²⁶ Angol és francia. Társalkodó. 1843. április 13. 29. szám, 116.

²⁷ Sándor Ferencz: Nyelvválasztás. Erkölcsi költemény. Sas. Pest, 1832. február 25. IX. kötet, 76.

külömbégeket.”²⁸ A meglehetősen hosszú írás (nyelvvel foglalkozó) utolsó bekezdése a szerző igazi szándékát is felfedi. Idézzük: „Addig óh Magyarok! Hazám nagy Fijai halljátok meg e’ rövid felsohajtást, ‘s őrizzétek elfajulástól e’ Honni nagy kincseket, ‘s tartsátok fenn ez-által Nemzetiségteket, A’ siából hozott ősi Karakterteket, nagy és dicső tulajdonságtokat. Terjesszétek-ki ez által is híreket neveteket Nemzetekről Nemzetekre, mint egykor fegyveretek élein Kelet-től Nyugotig száguldott.”²⁹

Szigeti Gy. Mózes Montesquieu és a 18. századi tudósok nyomdokain haladt. Jelentős szerepet tulajdonított a klímának. Szerinte a nemzeti karakterek és indulatok eltéréseit ez okozza. A nagyon meleg, de termékeny égöv ugyanis elpuhítja, dologtalanra és rövid életűvé teszi az ott élő embereket. Ellenben Észak-Európában, a csaknem örökös hó, jég és fagy megedzi az emberek testét, erőssé, hosszú életűvé és tűrő képessé teszi őket. A mérsékeltébb éghajlati öv a legkedvezőbb, amely szép, ideális embereket nevel. Az itt élő emberek erősek, győzelemre termettek, hosszú életűek, büszkén fenyegető tekintetűek és nyílt lelkűek.³⁰

Ezekből a premisszákból kiindulva vizsgálta meg az olaszok, a spanyolok, az angolok, a franciák, a németek, valamint a magyarok és a törökök nemzeti karakterét. Az olasz éghajlat kies és forró. Ezért az olaszok a zene, a festészet, a költészet és a képzőművészet iránt igen fogékonyak. Az éghajlattal magyarázható az is, hogy az olasz ember jelleme „heves, forró, képzelete tüzes, ravasz, boszszú-álló, alattomos, fántás-égoista.” A spanyol grand viszont „büszke, üres képzeletű, dagályos..., Nemzete kényes, szokásos, ‘s buja.” Az angolokat víz és vizenyős levegő veszi körül. Emiatt „az Anglus méléző, szeret gondolkodni,..., Nemzetiségit mélyen érzi, süllyedt lelke mindég dülja a’ természetet. – A’ Francia tüzes, jó szívű, heves Patriota, barátja az újjításoknak, pártos, lázzadó-indulatú, szeles.” Ez utóbbi mondatból az is látható, hogy Szigeti Gy. Mózes sem tudta magát függetleníteni a mátt említett „történelmi látásmód”-tól. A franciák pártos, lázzadó, szeles természetét láthatóan a francia forradalomból vezette le, és viszont. A németeknek is csupán egyetlen mondatot szentelt. „A’ német szorgalmatos, derék, jó szívű, fáradhatatlan tudományos Nemzet.”³¹

A nyugat-európai népek, illetve nemzetek karakterével foglalkozó többi írás nem tudományos igénnyel született, s nem is magyar szerzőtől származott. 18. századi külföldi munkák fordításáról, illetve tekintélyes német, francia stb. tudósok gondolatainak ismertetéséről volt szó. Ezek is olyan régi információkat közvetítettek tehát, amelyek nem, vagy csak részben tükrözték a nyugat-európai

²⁸ Szigeti Gy. Mózes: Nemzeti különbség 1. Felső Magyar-országi Minerva, 1828. július. 4. évfolyam, 3. negyedév, 7. füzet, 1770.

²⁹ Ugyanott, 1780.

³⁰ Ugyanott, 1771.

³¹ Az idézetek helye: ugyanaz

népek, nemzetek valós, 19. századi viszonyait. Ráadásul tele voltak leegyszerűsítésekkel, általánosításokkal, sztereotípiákkal. Ebből következően egy részük könnyen megjegyezhető szellemes mondásokat, anekdotákat is tartalmazott.

„Egy társaságban valaki azt mondá, hogy a' németet, francziát 's angolt mindég meg fogja tudni különböztetni egymástól ha előttök olly pohár ital áll, mellybe légy esett. A' német mond ő, ki fogja inni a' bort, 's a' legyet a' pohár' fenekén hagyja; a' franczia először csínosan ki fogja venni a' legyet 's aztán issza-ki a' bort; az angol visszaadja a' poharat italostól 's mást kér.”³²

A „Társalkodó” első évfolyama egy száz évvel korábban élt híres lekipásztorra is hivatkozott, aki egyik prédikációjában az olaszt előrelátónak, a spanyolt ravasznak, a németet vitéznek, a magyart merésznek, a francziát pedig vakmerőnek nevezte.³³ A lap egy 18. századi külföldi író is idézett. Tanbe állítólag azt mondta, hogy ha ő minden lehetne, akkor Spanyolországban és Olaszországban legszívesebben pap, Poroszországban katona, Franciaországban udvari tiszt, Angliában pedig kereskedő lenne. „S mi változott meg 1832őig? – kérdezte a Hdgr. szignójú szerző. A válasza: – Nem sok...”³⁴

Ugyanebbe a kategóriába tartozik a „Hasznos Multságok”-ban megjelent „Nép – karakterek” című írás is. A kiváló német filozófus, Kant nyomán az európai nemzetek karakterhibáit a törökök szemével láttatta. A „Frankestan”-nak nevezett Európát a következőképpen osztotta fel:

„Divat ország (Franciaor.),
Szeszélyek' országa (Anglia),
Ősök' országa (Spanyolország),
Pompaország (Olaszország),
Czímek' országa (Németország, Dániával és Svédországgal együtt, mint germanus eredetű népektől lakottak),
Urak' országa (Lengyelország).”

Az európai gyarmatosítók, illetve észak-amerikai gyarmatosok tulajdonságait is bemutatta, hiszen úgy vélte, hogy ez „kicsiny, de nem fontosság nélküli... vonat ezen népek' karaktereiből”.³⁵ Ha a nemzetek idegen földön gyarmatot alapítanak, mit hoznak létre először? – kérdezte a névtelen szerző. A spanyolok kolostort, az olaszok egyházat, a hollandok börzét, az angolok erődöt, a franciák színházat és tánctermet, a németek viszont vendéglőt.³⁶

Észak-amerikai utazása során Chateaubriand is felfigyelt az Európából áttelepültek nemzeti karakterbeli különbségeire. Idézzük: „a' spanyol legelőbb is

³² Vonások a' népek characteréből.. Társalkodó, 1832. január 4. Első évf. 1. szám, 3.

³³ Ugyanaz

³⁴ Nemzeteket bélyegző vonások. Társalkodó, 1832. február 29. Első évf. 17. szám, 66.

³⁵ Nép – karakterek. Hasznos Multságok, 1837. január 4. Első félév, 2. szám, 16.

³⁶ Ugyanott, 15.

templomot épített, az angol kocsmát, a francia várfalakat 's egyszersmind táncpalotát.”³⁷

A 10 pontból álló jellemvonás lista összeállítóját nem zavarta, hogy a francia népről ellentétes információkat közölt. Az 1. pont – Voltaire nyomán – a franciákat zsémbelődő, de engedelmeskedő és hamar felejtő népnek tartotta. A 10. pont viszont már Stollberg 19. századi gondolatára hivatkozott, aki türelmetlen, gyorsan cselekvő, az eseményekkel szemberohanó színben tüntette fel őket. Ez a példa is jól mutatja, hogy a nemzeti karaktervonások sem állandóak, nem időtlenek. Olyan történelmi kategóriákról van szó, amelyek, akárcsak a nemzetek is, az idők során jelentős változásokon mentek keresztül. A „régí rend” idején a francia társadalom – legalábbis a mozgékonyabb, nyitottabb, dinamikusabb fejlődő angolokhoz képest – valóban az abszolút hatalomnak engedelmeskedő, nehezen mozduló rendi társadalom képét mutatta. A francia forradalom és az azt követő hektikus politikai események viszont megváltoztatták ezt a franciákról kialakított hagyományos képet. A 19. század közepére az „izgága” angolból egyre inkább „konszolidált úriember” lett. Az „engedelmes” francia pedig olyan nemzetté vált, amely kész „úszó-övet kötve habdagály ellen rohanni, hogysen a vízpadást bevárna, midőn száraz lábbal is általmehetne.”³⁸

Befejezésül ismételten megállapítható, hogy a magyar olvasók a reformkori lapokból meglehetősen ellentmondásos és megbízhatatlan információkhoz jutottak a nyugat-európai nemzetek karakteréről. Elenyésző a személyes tapasztalatokon nyugvó, magyar utazóktól származó tudósítások száma. Többségben voltak azok a franciából és németből fordított írások, amelyek nem magyar nézőpontból mutatták be a nyugati nemzeteket. Ráadásul a reformkori lapok szerzői és cikkírói előszeretettel hivatkoztak – főleg 18. századi – külföldi szerzőkre. Számos olyan régi írást közöltek, amelyek a Völkertafelhez hasonló hagyományos felfogást követték. Keveredtek bennük a nyugat-európai nemzetekről alkotott régi és új információk. A hitelesebb és pontosabb Nyugat-Európa-képre, illetve nemzeti jellemrajzra még jó ideig várni kellett.

³⁷ Vonások a 'népek' karakteréből. Társalkodó, 1832. január 4. Első évf. 1. szám, 3. – Feltételezhető, hogy ezeknek az állításoknak volt valamilyen régebbi közös forrásuk. Erre utal, hogy V. Károly – hasonló jellegű – szellemes mondásainak egyikét is közölte az írás. „6. *Ötödik Károly azt szokta mondani, hogy spanyol nyelven igen alkalmas istenhez szólni; diákon pompas beszédeket nyilvános helyeken tartani; olaszon követségi dolgokat végzeni; franczián dámák körül fényes társaságoknál udvarlani; lengyelen az ördögöt pokolba űzni; németen csatákban seregeket kormányzani.*” Ugyanaz.

³⁸ Ugyanaz.

NEMESI KÖZBIRTOKOSSÁGOK REGÁLÉ JÖVEDELMEI ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON

Petercsák Tivadar

A mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó lokális gazdasági közösségek tipikus formája a *közbirtokosság*. A rendi társadalomban *nemesi közbirtokosságot* (*compossessoratus*) jelentett, amikor az egy-egy településen birtokos nemesek fel nem osztható javainak a közös tulajdonlásáról és használatáról volt szó. Kezdetlegesebb formái a 17. században önszerveződéssel alakultak ki, és a 18. században váltak általánossá. A közbirtokosság magában foglalta mindazokat a javakat, amelyeket nem volt érdemes felosztani, mert gazdaságtalan egységek jöttek volna létre. Hagyományosan közösen használták az erdőket, legelőket, halászóvizet és a vadászati jogot, továbbá a királyi kisebb haszonvételeket (*regálé*), mint pl. a kocsmáltatást, a mézszárszék tartását és a vásártartási jogot. A kuriális faluközösségekben a közbirtokosság közigazgatási, rendészeti feladatokat is ellátott, földesúri joghatóságot gyakorolt.¹

Észak-Magyarország megyéiben az országos átlaghoz képest magasabb a nemesek aránya, hiszen a 16–17. századi végvári küzdelmek során a vitézül harcoló parasztkatonákat nemesi levéllel emelték ki a jobbágyok sorából. A II. József korabeli népszámlálás adatai szerint a legtöbb nemes Borsodban (15,2%) és Abaújban (8,1%) élt, de Hevesben is 6,7% volt az arányuk, szemben az országos 5%-kal. A nógrádi települések 26,2%-a, a Heves megyeiek 23,7%-a, a borsodiak 40%-a, a Gömör megyeiek 58,8%-a több nemes tulajdonában volt, akik a jobbágyföld nélküli *kuriális* és *armális nemesekkel* éltek birtokközösségben. Ennek a szervezeti kereteit a nemesi közbirtokosság biztosította, vagy nemesi kuriális községet alkottak. A 18. századra jó néhány Heves megyei faluban a kismemesi családok aránya elérte vagy meghaladta az 50%-ot.²

¹ Ld. részletesebben: *Kállay István*: A nemesi közbirtokosság. Levéltári Közlemények LIV. 1983. 101–148.; *Paládi-Kovács Attila*: Kismemesi társadalom és kultúra. In: Magyar Néprajz VIII. (Főszerk.: Paládi-Kovács Attila). Budapest, 2000. 138–172.; *Kósa László*: „Hét szilvafa árnyékában.” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001.

² *Paládi-Kovács Attila* 2000. 139.; *Kósa László* 2001. 18.; *Danyi Dezső – Dávid Zoltán*: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 1960. 63.; Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 1970. 35.; *Szabó László*: A palócok társadalomnéprajza. In: Palócok II. (Szerk.: Bakó Ferenc). Eger, 1989. 237–415.

Az utóbbi évtizedekben a régió megyei levéltáraiban, múzeumi adattáraiban folytatott kutatás alapján elsősorban a közös erdő- és legelőhasználat kérdését, a nemesi közbirtokosságok szervezeti és működési-gazdálkodási gyakorlatát vizsgáltuk.³

A nemesi közbirtokosságok számára rendszeres jövedelmet biztosítottak a királyi kisebb haszonvételek is. Ezek közül vásártartási joggal a hevesi nemesi közbirtokosság rendelkezett. A korcsmáltatásra, mészárszék és bolt tartására vonatkozó adatokat Atkáról, Besenyőtelekről, Hevesről és a nógrádi Cserhát-szentivánról találtunk. Ezek elemzése révén képet alkothatunk a regálék hasznosításának helyi gyakorlatáról, gazdasági jelentőségükről és a közbirtokossági tagok számára biztosított bevételi arányokról.

Az észak-magyarországi régióban ismert nemesi közbirtokosságok közül a hevesi rendelkezett vásártartási joggal. Ezt 1831-ben kérték a földesurak, s az uralkodó 1832-ben négy országos kirakodó- és állatvásárt (január 25., április 18., július 18., október 24.) engedélyezett. 1836-ban a közbirtokosok a kedden és pénteken tartandó hetivásár engedélyezését is kérték.⁴ Egy 1929-ben a község lapjában megjelent magyar fordítás szerint mikor az országos vásárok fenti napjai vásárnapra vagy nyilvános ünnepnapra esnének, abban az esetben a vásárok a vásárnapot vagy az ünnepnapot megelőző vagy közvetlenül azt követő napokon „*de sohasem a vásárnapra vagy ünnepnapra tartassanak*”.⁵

A vásárjövödelmeket a közbirtokosság árendásnak adta bérbe, akivel három-évenként szerződést kötöttek.⁶ Az árendát évi összegben állapították meg, amit a bérlő a vásárnak megfelelő hónapokban négy részletben fizetett be a közbirtokosság ezzel a feladattal megbízott tisztségviselőjének, az *adjunctus*nak vagy *igazgatói segéd*nek. 1844-ben a közbirtokosság Völgyi Lajos közbirtokos haszonbérlővel kötött szerződést három évre és az éves árenda 620 forint, amit a vásári hónapokban 155-155 forintjával fizetett be. A szerződés megkötésekor a bérlő 50 forint *bánom pénzt* is fizetett, amely összeg az utolsó évi bérleti díjba beszámítódott. 1849-ben „*az ellenséges viszonyos üdők miatt, minthogy a júliusi vásár meg nem eshetett 125 forint híjján bé fizetődött az éves 625 forint bérleti díj*”. Az 1851-ben kötött hároméves szerződésben már 795 forint az árenda. Az

³ L: *Petercsák Tivadar*: Nemesi közbirtokosság Hevesen. *Agria* XXXIV. 1998. 263–283.; *Petercsák Tivadar*: Egy feudális tulajdonközösség a XIX. század második felében. Az atkári nemesi közbirtokosság. *Agria* XXXV. 1999. 311–328.; *Petercsák Tivadar*: Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). Eger, 2003.; *Petercsák Tivadar*: Nemesi és paraszti közbirtokosságok Nógrád megyében. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIX. 2005. 77–86.

⁴ I. Ferenc császár oklevele: Heves Megyei Levéltár (HML) XV-4/15. *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 262.

⁵ Heves és Vidéke 1929. 16. sz. 1–2. Közli *Berecz Mátvás*: Heves kereskedelmi élete és pénzügyi élete a polgárosodás időszakában. In: *Tanulmányok Hevesről*. (Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József) Heves, 2001. 207–227. 11. jegyzet.

⁶ Forrás: Hevesi Helytörténeti Gyűjtemény (HHGY). Hegedüs-hagyaték.

1887. november 6-án tartott gyűlésen ismét az évek óta vásári haszonbérlő B. Szabó Imre jelentkezett bérlőnek. Mivel panaszra okot soha nem szolgáltatott és kötelezettségeit pontosan teljesítette, a közbirtokosság 1888. január 1-től három évre meghosszabbította a bérletet. *„Köteles azonban a bérlő az eddigi feltételeken felül 12-16 db marha befogadására alkalmas aklot a cédulaház környékén sajátjából felépíteni és a legközelebbi vásár alkalmával a használatnak átadni, mely akol a bérlet elteltével a közbirtokosságé leend minden kárpótlás nélkül”*. Az akol létesítését szolgabírói rendelet írta elő a beteg marhák számára. A bérlő kötelességévé tették, hogy a vásárteret minden vásár után tisztíttassa ki. 1890. július 16-án a vásárbérlő kérésére felére mérsékelték a negyedévi 275 forint bérleti összeget, mivel a július 13-án megtartott országos vásár alkalmával *„a marha hajtás hatóságilag betiltva volt”*. Ez a vásár szokott a leglátogatottabb, s így a legjövedelmezőbb lenni, azonban arra sem marha, sem sertés, sem juh nem volt hajtható, a szokásos vásári közönségnek a fele sem jelent meg. Ezért mérsékelték a negyedévi bérleti összeget a felére.

Külön vásári bevételt jelentettek a közbirtokosságnak a *vásár helybéli elsőbbségért* kapott összegek. A pénztár kezelésére vonatkozó szabályozás 4. pontja szerint *„a helypénz s vásár helybéli elsőbbségekre fizetett summák egy külön jegyzékre összeírattassanak, s azok a vásár haszonbérlőnek elősmerésével ellátva a kormányzó úrnak (a közbirtokosság vezetője) utalványozásra minden vásár után által adandók”*. Vásár helybéli elsőbbségért 1838-ban 25 forintot fizetett az egri csizmadia cég, 1844-ben Prüm József kömlei izraelita az állandó árulóhelyért 5 forintot, 1849-ben Blau Jakab kereskedő 5 forintot adott. Jabretzki Márton helybeli szabómester a vásártéren folyvást kint álló két deszkasátorért 1846-tól 1851-ig minden évben 25 forint díjat rótt le.

A hevesi *Vásár Tér* egy 1842-ben készített térképmásolat szerint a város belső területét félkörívben övező *Közlegelőből* volt leválasztva.⁷ A 19. század első felében készült vázlatrajz tükrözi a *„Hevesi összes közbirtokosság tulajdonát képező vásártér”* szerkezetét. A város és az *Erdő-dűlő* közötti háromszög alakú területen belül külön rész szolgált a lóvásárnak, a sertésvásárnak. Egy árok és út választotta el egymástól a helybéli és az idegen szarvasmarha eladására szolgáló területet. A vásártér közepén található a kirakodóvásár, ahol egy sorba épített fabódék is vannak. Egy gémeskút rajzát is láthatjuk, amelyre nagy szükség lehetett mind az emberek, mind az állatok számára. Az 1830-as, 40-es években nyomon követhető, hogy milyen javításokat végeztek a cédulaház melletti gémeskúton. 1838-ban a kútvedret vasaltatták Pászti kováccsal. 1843. április 24-én egy új vasas vedret vásároltak 1 ft 30 krajcárért. 1845. szeptemberében azonban az egyik vasabroncsot már cserélni kellett a vedren (30 krajcár). Ebben az évben 150 égetett téglával rakatták ki a vásári kutat. 1846. januárjában az elhasznált kútgém helyett 3 ft 23 kr-ért újat készítetttek.

⁷ HML U. 147.

Az 1830-as, 40-es években minden számadásban előfordulnak a *cédulaház* felújítására, karbantartására vonatkozó kiadások. Egy 1844-ben készült inventárium azonban két *cédulaházról* szól: egyik a *piaci deszka cédula ház*, másik a *külső cédula ház*.⁸ Mind a kettő a vásár területén található, de a rajzok alapján csak a kút melletti lokalizálható. A *cédulaház* funkciója a vásári helypénzek befizetéséhez és az igazolásul kiszolgáltató *cédulákhoz* kapcsolódhatott.

A *külső cédulaház* lehetett az az épület, amelyik nagyobb szobájában tartották a közbirtokossági összejöveteleket, gyűléseket. 1851-ben a *gyűllési szoba* kifejezéssel is találkozunk.

A *cédulaház(ak)* évenkénti javítása, tisztántartása sok munkát és kiadást jelentett a közbirtokosságnak. A kiadások között leggyakoribb a faljavítás, meszelés, kovácsmunkák, ablaküvegezés, a kémény javítása és rendszeres tisztíttatása a kéményseprővel.

Az inventárium szerint a *külső cédulaház* előtt állt a marhaakol, és valószínű, hogy az épület hátsó kisebb szobájában és konyhájában lakott a számadásokban évenként 25 forint bérrel szereplő *akolgazda* (1838), *cédulaházi gondviselő akoly gazda* (1844), *cédulaházi lakó akoly felvigyázó* (1846), *cédulaházi aklos Nagy Pál* (1849), illetve *aklos* (1851). Az *akol* javítására évenként költöttek: 1838-ban zár igazítása, 1843-ban a kerítés javítása, a karfák évenkénti újítása, 1849-ben pedig „*a vásári akolnak a császári hadsereg által tett elpusztítása helyre hozására 57 ft 30 krt-^l*” fordítottak.

1898-ban egy alispáni leirat a hevesi nagyvásártéren a lóvásár területét fa korláttal vagy árokkal leválasztandóvá teszi. A közbirtokossági gyűlés határozata szerint az árokkal való kerítést választják úgy, hogy a lovak felhajtása egy helyen történjen, mivel a vásárban egy állatorvos van alkalmazva. Ugyanezen az október 24-i gyűlésen – amelyen 7 közbirtokos jelent meg – foglalkoztak a Földművelődésügyi Minisztérium, a megyei alispán és a járási főszolgabíró azon intézkedésével, miszerint „*a közbirtokosság a heti piacok tartamára is köteles okleveles állat-orvost alkalmazni ... A járási állat-orvos szemben a közbirtokosság ajánlatával minden heti piactól 3 forintot követel. Ezen összeg túl magas, mert egy évre 156 ft-ot tenne ki*”. Határozatot hoztak, hogy az állatorvos követelését túl magasnak tartják, mivel a heti vásárok rövid időtartamúak, ekkor csak sertéseket árulnak, az állatorvosnak nincs sok elfoglaltsága a vásárban és a magángyakorlatát ezeken a napokon is teljesítheti. Megbízták az elnököt és két közbirtokossági tagot, hogy tárgyaljanak a díj mérsékléséről.

A vásárban vitás kérdések fölötti bíraskodásra is sor kerülhetett. Erre utal az 1846-os számadásban szereplő kifizetés: 15 ft a „*vásári bíraskodási honorárium*” a járási főszolgabíró és az esküdtek részére.

A *piaci cédulaház* inventáriumában szerepelt 1844-ben két vízpuska, amit tűz esetén használhattak. Valószínűleg azokról van szó, amelyeket 1838-ban

⁸ HHGY 94. 1. 5.

készítettett a közbirtokosság 80 forintért Hupka János lakatossal és 4 ft-ért az asztalossal. 1846-ban már a vízipuskákat tartó deszkaódéról olvashatunk, s ekkor az egyik elromlott vízipuskához új ládát csináltattak 10 forintért az asztalossal, a fém munkákért pedig 7 ft 30 kr-t fizettek a lakatosnak.

A hevesi közbirtokosság 1840-es, 50-es évekből fennmaradt *számadási könyvei* alapján nyomon követhetők a vásári és piaci haszonbérből befolyt bevételek és azok aránya az összes bevételen belül. 1843-ban 577 ft 30 kr (2 717 ft 51 kr), 1844-ben 648 ft 45 kr (2 406 ft 22 kr), 1846-ban 620 ft (2 260 ft 36 kr), 1851-ben 710 ft (1 601 ft 51 kr) bevételt könyveltek. Ezek az összegek az éves bevétel 21%-át, 26,9%-át, 27,4%-át és 44,3%-át jelentették. Egy alispáni jelentés szerint az 1898–1900 közötti időszakban a hevesi közbirtokosság vásári jövedelmeit csak a hatvani, a gyöngyösi és az egri vásárból származó jövedelmek múlták felül.⁹

A korcsmáltatás, mézárszék és boltok tartása több nemesi közbirtokosság számára biztosított rendszeres jövedelmet.

A besenyőtelki közbirtokosok már 1769-ben megegyeztek abban, hogy a községben csak egy korcsma és mézárszék legyen. Ezért tilalmas volt kurta kocsmát tartani, bort, sört és pálinkát háznál pénzért árulni az ital elkobzása és 12 forint büntetés terhe mellett. A kocsmát javítására rendelték a piaci jövedelmeket. „*Amennyiben a korcsma szűk volna, nagyobbíttasson vendégszobákkal, istállóval és szekérszinnel*”, valamint a piac előtt „*építtessen egy görög bót*” (vegyeskereskedés). Ugyanakkor szabad volt a szolgák konvenciójában, a pásztorok vagy munkások bérében bort vagy másféle italt adni.¹⁰

A nógrádi Szentiván közbirtokos nemesei 1734-ben úgy döntöttek, hogy ha nem akarják folytatni a közös korcsmáltatást, akkor egyénileg is mérhetik a bort, pálinkát és sört, de csak akkor, ha a hadnagy engedélyezi, és „*megkóstolván árát nem szabja*”. Aki megadott icce mértéknél kevesebbet mérne, 12 forintra büntetik. „*Falunak közönséges (közös) hasznára pedig minden akótól ... egy-egy pint, pálinkából minden iccétül egy-egy polturát tartozik adni*”.¹¹

A leleszi közbirtokosok korcsmáltatásáról 18-19. századi feljegyzés maradt fenn. Az egy-két évre bérbeadott szántófölddel és réttel együtt a bérlő részesült a „*fundus*” után járó kocsmái és mézárszéki közös jövedelmekből.¹²

A hevesi nemesi közbirtokosság bérbeadta a kocsmáltatási jogot és a mézárszék tartását. A három kocsmái bérlő panaszos levelet írt az úriszéknek a kurta kocsmák elszaporodása miatt, amelyet az 1818. február 29-i közbirtokossági

⁹ Berecz Mátvás 2001. 215.

¹⁰ Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete. Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848 előtti szervezetéről. Budapest, 1928. 27–28.

¹¹ Pálmány Béla: A cserhádi Szentiván nemesi községének szabályrendeletei (1734–1817). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVIII. 1993. 119–136.

¹² Dobó István Vármúzeum. Egri Néprajzi Adattár 1683–73. 53., 81.

gyűlésen olvastak fel. Eszerint „... majd minden parasztember, akinek csak szőlleje legyen, szabadon mérik boraikat sokféle színek alatt, de vannak olyan parasztemberek is, akik más helyről vagy mástól megvesznek öt, hat akó bort a magok számára, és azt másoknak szabadosan elmérik. Nemkülönben a nemes földesurak között is találatnak, akik boraikat szabadon méreik a maguk házá-nál.” 1849-ben a tilos italmérésen rajtakapott Jábrezky Márton borát elkobozták, de a szomszédos településekről is többen hordószám hordták literenkénti kimérésre a bort. 1887 végén írtak arról, hogy 1888. január 1-én a *Parti* és a *He-gyes kocsmák* új bérlőkhöz kerülnek. Az átadás előtt szükségesnek tartotta a közbirtokosság, hogy a kocsmák és melléképületek állapotát megvizsgálják. A boltokra vonatkozóan 1831-ben döntöttek, hogy csak öt bolt lehet Hevesen, a többi bezáratásáról gondoskodjon a director.¹³

Hevesen két mézárszék – kisebb és nagyobb – működött, melyet 1842-ben Morvai Farkas és Blajer Izsák bérelt a közbirtokosságtól. Morvai Farkas már az 1830-as években is árendás volt, és 1833. szeptemberében a közgyűlés részlete-sen szabályozta a bérlést. Az árenda három évig (1834–1836) tartott, s ezért minden új esztendőre 576 forintot kellett fizetni a közös kasszába. A bérlő köte-les minden vasárnap és ünnepnap sertéshúst mérni, először a földesuraknak, 8 órától viszont bárkinek. Borjú- és bárányhúst „nem csak fertály számra, hanem font számra is tartozik adni határozott áron. Legyen mindig becsületes, jó marha húsa elegendő mind az uraságok, mind a köznép részére ... A sertés hús is bent a székben méressen és faggyút is elegendőt tartson.” Fontosnak tartották megje-gyezni, hogy a hús „kimérésére köteles becsületes ...keresztén ...legényt tartani, akiért felel.” A bérlő köteles volt az épületeket jó karban tartani és úgy vissza-adni az árenda lejártakor. A gondatlanságból eredő kárt tartozik megtéríteni. Az árendás kérésére vállalják, hogy „tavasszal az uraságok fognak neki kertet adni és abban istállót építtetni és körül árkkoltatni.”

A mézárszék felügyeletével 1831-ben az egyik közbirtokost, Szabó Imrét bízták meg, hogy a kisebb visszaéléseket szóbeli fenyítéssel végezze, a nagyob-bakat pedig a directornak vagy a járási szolgabírónak jelentse be. 1846-ban a *hús comissárius* tisztséggel találkozunk, amikor Nagy Sámuelnek 75 ft fizetést ad-nak ki ezért a munkáért. Szükség lehetett a mézárszék felügyeletére az iratok-ban található panaszok, bejelentések miatt. Az 1831. december 27-i közgyűlésen foglalkoztak Nyíró Jánosnak a mézáros árendás és a székálló legény elleni pa-naszával. A székálló legény nem csak goromba szavakkal illette a földesuraknak húsért járó cselédjeit, hanem hamisan is szokta mérni a húst úgy, hogy 3 fontnak fél font híja is szokott lenni. Az árendás büntetés terhe mellett ne nézze el tovább az ilyen nyilvános visszaélést – határozták –, és köteles a székálló legénynek olyan fizetést adni, hogy ne legyen kénytelen az ilyen hamis tolvajsághoz ra-gaszzkodni. A legényt ezúttal szóval, máskor pedig „érezékenyebben” fogják meg-

¹³ HHGY Hegedüs-hagyték.

fenyíteni. 1823. december 30-án viszont a mészárszék árendás panaszolta el, hogy a „helybeli zsidóság a sakter által feles számmal bárányokat kóseroltatnak a maguk számára, és mivel a zsidóknak a bárányt megvenni nem szabad, azt a mészáros tetemes kárával eladják. A mészárszék árendás panaszja helyesnek találtatván, a helybeli zsidóságnak ezentűl a kóser bárány vágattatás confiscatio büntetés alatt megtiltatik, a mészárosnak ellenben szoros kötelességül tétetik, hogy a zsidóság számára mindenkor elegendő kóser bárányhúst tartson a székben.”¹⁴

Hevesen a mészárszék haszonbérből évente 2-300 forint jövedelme származott a közbirtokosságnak, ami az 1840-es években az összes bevétel 9,3-21,1%-át tette ki.

A mészárszék árendából befolyt jövedelem mellett a közbirtokosságnak rendszeres kiadást is jelentett a működtetése, a mészárszék épületeinek felújítása. 1838-ban írták, hogy „a mészárszék körül 2 esztendő alatt tett javítási költség 63 ft 21 kr.” 1843-ban a mészáros lakásnál végzett üveges munka 6 ft, a közös mészáros lakásnak újbóli építésére egyszer 798 forintot, másodszor 475 forintot fizettek. A lakatosmunka (13 ft 43 kr) mellett az istálló és a kút javítása 22 ft 25 kr-ba került. 1845-ben a mészárszéki kúthoz vettek egy *vállúnak* való fát és kifaragtatva, valamint a helyszínre szállítva fizettek érte 12 ft 30 kr-t. 1851-ben a kút *gémjét* kellett cserélni 1 ft 40 kr-ért. A mészárszékbe való húsvágó tőkét is a közbirtokosság vette, 1852-ben 5 forintba került.

A kocsmáltatás és a mészárszék bérbeadása Atkárón is jövedelmet biztosított a közbirtokosságnak. A bérbeadás árverés útján történt 3-4 évre – 1885-től 6 évre – Szent György-napi fordulóval. 1857-ben készült egy „haszonbéri szerződés” tervezet, amelyen minden újabb bérléshez elvégezték a „*megkívántató kiigazításokat*”.¹⁵ 1873-ban az alábbi szerződést kötötték Vaisz (Veisz) Sámuel haszonbérlővel:¹⁶

„Haszonbéri Szerződés

Mely egyrésztől az Atkári T. közbirtokosság, másrésztől Vaisz Samuel Atkári lakos és haszonbérlő között az Atkári kisebb kir. haszonvételeket illetőleg következő föltételek alatt kötöttet:

1°. Az Atkári közbirtokosság részéről a közös kisebb haszonvételek, nevezetesen a bor, sör és palinka mérhetési jog, a három hónapig tartó községi korcsmáltatási jognak épségben hagyása, úgy szinte az italok árulása iránt kiadott felsőbb szabályok megtartása mellett 1873 év April 24ik napjától számítandó folytonosan következő három évekre haszonbérbe által adatik. Egyébiránt

¹⁴ HHGY 98 .1. 31.

¹⁵ HML V-207/4. 11–13.

¹⁶ HML V-207/4. 130–131.

bárki másnak a határban bort, sört, pálinkát, iczénként elmérni vagy akonal (akónál) kisebb mennyiségben eladni akár a határba bevinni szabad nem lészen (kivéve régi jóféle bort butellába beteg számára). Ellen esetben ha valaki által ebbeli joggyakorlatában háborítatnék, a haszonbérelőnek tulajdon felperessége alatt illeténi sérelmet, a törvény szabta úton orvosolni teljes szabadság engedetik, a netalán elkozozandó italok, és hús egész mennyisége ötöt illetendvén.

2^{or} Tartozik haszonbérő a községet naponkint egész éven által jó, elegendő, egészséges, fris marhahússal, (a ju hús mérhetés ön tetszésere hagyatván,) valamint jó egészséges italokkal a községet három éven át ellatni tartozik. A húsmérésre nézve megjegyztetik, hogy azt azon árban tartozik haszonbérő méretni, amint ő árban az a legközelebb eső szomszéd községekben méretik.

3^{or} Haszonbérő tartozik évenkint 600, az az hatszáz forintot osztrák értékben fizetni, még pedig mindenkor felét Szt. Györgykor, másik felét Szt. Mihály napkor mindig előre a közbirtokossági intézkedés folytán kezébe adandó kulcs szerint, kinek kinek befizetni tartozik. Mely összegből haszonbérőnek bármi szín alatt vagy ez érdemben teendő folyamodására lehúzás nem engedtetik. Ha a kiszabott napok után 8 nappal fizetési kötelezettségét elmulasztaná, akkor az igazgató saját felperessége alatt a fizetni elmulasztott összeget, minden okozandó költségekkel együtt a legrovidebb sommás szóbeli eljárás útján a bérő vagyonából szabadonn választva megveendő leszen.

4^{or} A kir. kissebb haszonvételekhez tartozó belső telek a rajta lévő vendégfogadó épület, mészárszék, és istállóval együtt leltár mellett a közbirtokosság által kijavítván adatván által a haszonbér elteltével is ugyan azon leltár mellett jókarban tartozik a bérő visszaadni. A bérő az épületeket általa viselendő költségen a haszon bér kezdetén azonnal tartozván tűzkármentesíteni, és a tűzmentesítésről szóló igazolványt Igazgató urnak azonnal át adni, – mely épületben árulhat minden bolti czikkeket melyek felsőbb engedély mellett árulhatók.

5^{or} A haszonbéri pénz mennyiségtől valamint a belső telektől járo minden némű adót minden beszámítás nélkül mind a három év alatt haszonbérő tartozik fizetni oly szoros értelemben hogy a bérben adó közbirtokosság a fizetendő haszonbéri összeget minden ado fizetési csonkítás nélkül veendi kezéhez egészen továbbá fogyasztási adót a községi ¼ évi korcsmáltatási jog után járó fogyasztas adó kivételével a bérő tartozik viselni úgy a haszonbérlett épületeken, a bérlett ideje alatt előfordulandó kissebbszerű kiigazításokat 20 az az húsz o.é. frt. erejéig minden beszámítás nélkül saját költségén teljesíteni s nyugtával igazolni tartozik. A szerződés ervényesítésére pedig fél évi haszonbért a szerződés alairasa után azonnal lefizetni tartozik.

6^{or} Ha netalán valamely birtokos, vagy lakos marhájának szerencsétlenségből a lába eltörne, vagy hasonló előre nem látható véletlen eset fordulna elő, akkor az igazgató által megvizsgáltván, ha különben egészséges és kimérésre alkalmasnak találtatik, köteles a bérő a községi előljáróság úgy az igazgató, s a

károsult közbejöttével, a kérdéses húst lemázsálás után folyó árban amennyit belőle ki bír mérni a tulajdonosnak kifizetni, a faggyút pedig folyó árban felvenni.

7er Ezen bérletett a közbirtokosság beleegyezése s jóváhagyása nélkül alhaszonbérletbe adni szabad nem leend.

8er Köteleztetik haszonbérlő az általa kibérelt vendégfogadó épületében egy szobát tisztán s kellően bebútorozva, a birtokosság szabad rendelkezésére tartani, azon megjegyzéssel azonban, hogy ő maga is használhatja, s csak akkor tartozik át engedni midőn valami közös szállást igénylő tisztviselő vagy megyei pandúr, vagy bármely hatósági egyén megjelenik hogy azon esetben tiszta s alkalmas elhelyezést nyerhessen (értve egyedül a szálásolást). Ezen kötelezettség kiterjesztetik az istállóra nézve is és pedig olyformán hogy minden elő fordulandó alkalomkor két lonak alkalmas helyet adni tartozik.

9er Minden a kir. haszonvételekre vonatkozó kormányi rendeleteknek feltétlenül olyformán veti alá magát a bérlő hogy azok ha a jelen szerződés bármely pontjaival jönnének is össze ütközésben, ennek érvényét legkevésbé sem gyöngítik, semmi leszámításra haszonbérlőt fel nem jogosítják, azon egyetlen esetet kivéve, ha netalán a regale benefitium megszüntetnék, magában értetődik, hogy akkor a bérleti fizetés is meg fog szünetetni.

Másrészről Veisz Sámuel haszonbérlő ezen kir. kisebb haszonvételeket önkakaratomból és az itt előttem felolvasott s fent leírt feltételek mellett átvettem, attól a haszonbéri évek folyama alatt el nem álhatván, azoknak minden pontjaiban megtartására magamat s jogutódaimat ezennel kötelezem s biztosítékul mindenfelé akárhol található ingó s ingatlan vagyonommal magam lekötöm. Kelt Atkárón 1873. April. 14-én.”

Veisz Sámuel 1858-tól 1885-ig volt bérlője a kisebb királyi haszonvételeknek, aki 1873-ban 600 ft, 1882-ben 750 ft, 1884-ben pedig 1 000 ft bérleti díjat fizetett.

1884-ben kötelezték a bérlőt, hogy még azon évben egy, legalább 30 szekér jég elhelyezésére alkalmas jégvermet készítsen a vendéglő udvarán saját költségére. Azt köteles minden évben jéggel megtölteni, illetve jéggel folyamatosan ellátva tartani. A jégverem azonnal a közbirtokosság tulajdonába kerül, de az árendás feladata, hogy jó karban tartsa. „Köteles a bérlő a jég készletből a jelentkező községi lakosok bármelyikének felszólítására jeget csupán gyógyszer gyanánt ingyen kiszolgáltatni. Köteles bérlő egy egész marha húsának elhelyezésére kellő nagyságú 100 ft-nál nem olcsóbb hústartó jégszekrényt 1885. év április 24. napjára saját költségén vásárolni s azt azonnal céljának megfelelően használatba venni.” Ez is a közbirtokosság tulajdonát képezi.¹⁷

A nemesi közbirtokosságok közös jövedelmeiket teljes egészében vagy részben felosztották egymás között. Rendszerint a közgyűlésen állapították meg

¹⁷ HML V-207/4. 198–199.

a *szétosztás kulcsát*, ami általában a belterületen birtokolt telkek arányának felelt meg.¹⁸

A regálé jövedelmek szétosztásának folyamatát az atkári közbirtokosság dokumentumai alapján követhetjük nyomon.¹⁹ Itt 1857–1891 között biztosították, hogy a közbirtokosok közvetlenül a bérlőtől megkapják a királyi kisebb haszonvételek bevételeinek birtokuk arányában rájuk eső részét. A közbirtokossági *jegyző* félévenként elkészítette a haszonbéri összeg birtokarányos elosztását a közbirtokosok között, és a „kulcsot” a bérlőnek átadva, az közvetlenül az egyes tagoknak fizette ki a járandóságot. Ez 1857. szeptember 29-én összesen 210 forint volt, amiből az 50 közbirtokos 1 ft 5 kr-tól 20 ft 46 kr-ig terjedő összegben részesült.²⁰ A félévenként szétosztható *angária* összege a közös költségek levonása után néhány évben a következőképpen alakult:²¹

1857	Szent Mihály-nap	210 ft
1858	Szent György-nap	166 ft 18 kr
	Szent Mihály-nap	204 ft 30 kr
1861	Szent György-nap	168 ft 53 kr
1863	Szent Mihály-nap	280 ft
1865	Szent Mihály-nap	134 ft 9 kr
1866	Szent György-nap	195 ft
1874–1875 évben		348 ft 2 kr
1888 októberben		500 ft
1889 júliusban		600 ft

Voltak olyan évek Atkáron, amikor a közgyűlés részben vagy teljesen visszartartotta a haszonbért valamilyen fontos cél megvalósítása érdekében. Így 1857-ben templom építéséhez járultak hozzá, 1860-ban pedig az ugyanezen okból felveendő 1 000 ft kölcsön visszafizetése alapjának szánták.²² 1863-ban és 1864-ben úgy határoztak, hogy a félévi haszonbér összegét nem osztják fel, hanem „*a jelen évi rendkívüli szárazság okozta nyomor enyhítésére fordítassék*”, illetve 150 ft osztassék ki az azonnali segélyezésre szoruló községi lakosok között.²³ 1879-ben és 1883-ban a réteken lévő csatornák kitisztítására fordították a regálé jövedelmet, mert a közbirtokosok elhanyagolták ezt a munkát.²⁴

¹⁸ Hasonlóan történt az abonyi közbirtokosságban is. *Kállay István* 1983. 117.

¹⁹ HML V-207/4.

²⁰ HML V-207/4. 16–17.

²¹ HML V-207/4.

²² HML V-207/4. 11., 77.

²³ HML V-207/4. 79–81.

²⁴ HML V-207/4. 154., 190–191.

Vizsgálataink alapján megállapíthatjuk, hogy a nemesi közbirtokosságok a királyi kisebb haszonvételek gyakorlásával biztosították a települések kereskedelmi tevékenységét, hússal való ellátását, szabályozták az italmérést, és a regálék bérbeadásával rendszeres jövedelemhez jutottak. Ezekből újíttották fel, tartották karban a közösség tulajdonát képező épületeket, az utakat, hidakat, vízelvezető árkokat, de alkalmoszerűen segítéyzésre is fordították. A hevesi közbirtokosság számadásai alapján megállapítható, hogy itt az összes bevételen belül 1843-ban 30,5%-ot, 1844-ben 38,2%-ot, 1846-ban 41,2%-ot, 1851-ben pedig 65,5%-ot biztosítottak a közbirtokosság számára a regáléból befolyó jövedelmek. Atkáron ezeket a bevételeket birtokarányosan felosztották a közbirtokosok között.

A királyi kisebb haszonvételek fontosságát húzza alá az atkári nemesi közbirtokosság megszűnésének indoka 1908-ban.

„Nincs ...célja, hogy a közbirtokosság, mint testület tovább reprezentáljon, mert régi jogait, melyek különösen a közös királyi kisebb haszonvételek használatában nyilvánultak meg és közbirtokossági közjövedelmet képeztek, átvette a kormány, általa a jogok ellenértéke fejében fizetett váltság összeg még 1891. évben az akkori közbirtokosok között feloszlott.”²⁵

Már az 1873. március 29-én megtartott közgyűlésen foglalkoztak azzal, hogy *„a regale beneficium eltörlése a törvény útján mielőbb várható”*. Az 1888. évi XXXVI. t.c.z. 10. §-a intézkedett a regálé megváltásáról, így a közgyűlés 1889. február 14-én napirendre tűzte a haszonvételi jogban való részesedés arányának a megállapítását. Név szerint felsorolják az 52 résztulajdonost a tulajdoni arányok feltüntetésével. *„Megjegyzetetik, miként a szétosztás alapjául a közbirtokosságot közösen illetett 32 nádori telek vetetett mint a régi arányosítás alapja.”* Az elosztás könnyebb megvalósítása céljából a tulajdoni hányadokat százezred részekre változtatták. A legkevesebb Illés Mihályé volt (64/100 000), a legtöbb Gosztonyi Béláé (13 126/100 000).

A közgyűlés azt is elhatározta, hogy a kártalanítási eljárás lebonyolításával Malatinszky Györgyöt bízzák meg teljes felhatalmazással. Az egr-i királyi törvényszék 1891. április 14-én értesítette az időközben megbízott Hanák Kolos ügyvédet, hogy az Atkár községben gyakorolt italmérési jogért megállapított 12 671 ft 97 kr. összeg milyen felosztás szerint illeti meg a résztulajdonosokat. A tulajdoni hányadoknak megfelelően pl. Illés Mihályt 8 ft 11 krajcár, Gosztonyi Bélát 1 663 ft 33 krajcár illette meg. A törvény szerint a kártalanítási tőke kifizetésére csak az 1892. év végén került sor.²⁶

A korcsmáltatási jog megváltása után még mindig a közbirtokosság tulajdonában maradt a kocsmáépület, amelynek 1-3 évi bérbeadásáról vagy eladásáról tárgyaltak 1889. novemberében. Egyhangú határozattal kimondták, hogy eladják

²⁵ HML V-207/4. 286–301.

²⁶ HML V-207/4. 221–249.

a jelenlévő volt bérlőnek, Lövy Lajosnak 2 500 forintért. November 30-án az igazgató meg is kötötte az adásvételi szerződést.²⁷

Atkáron a közbirtokosság felosztatására az 1908. június 10-i közgyűlésen került sor, Hevesen pedig 1911. augusztus 8-án határoztak úgy, hogy a vásártartás jogáról lemondanak és vételre kínálják fel a községnek. Még az évben megállapodtak, hogy a vásárteret a rajta lévő cédulaházzal és felszereléssel 50 000 korona vételárban örökáron eladják Heves községnek.²⁸

²⁷ HML V-207/4. 237–239.

²⁸ HML V-207/4. 17–19., 47–49.

„TÖRTÉNETI MUNKÁKAT RENDSZERESEN OLVASS!” (HERZEN)

Kaló Ferenc

Az oktatási kormányzat által a közoktatás különböző szintjein elrendelt felmérések, a nemzetközi összehasonlítást mutató PISA összefoglaló jelentés (2006), az olvasáskutatók, könyvterjesztők által végzett közvélemény-kutatások egy nagyon figyelemreméltó, elgondolkodtató (ugyanakkor már ezen írás elején nyomatékosan alá kell húznunk, hogy azonnali cselekvésre készítető!) tendenciát mutatnak: egyre kevesebben, egyre kevesebbet olvasunk Magyarországon – diákok, felnőttek egyaránt.

Az utóbbi években mind többször olvashatunk az írott sajtóban, hallhatunk a rádióban, a televízióban a fenti tényről; gyakorló pedagógusok körében pedig szinte napi beszédtema. A tanulók (sajnálattal, sőt megdöbbenéssel vehetjük tudomásul, hogy nem csupán az alsó tagozatos gyerekekről van szó!) gyengén teljesítenek a szövegértés, az értő olvasás terén. Az olvasott szöveg hiányos felfogása, megnemértése pedig befolyásolja az előrehaladást tanulmányaikban, hátrányosan érinti a felsőoktatási intézményekbe lépést, távlatilag a magasabb iskolai végzettséget, így csökkenti a munkábaállás, a munkavállalás esélyeit.

A kétséget kizáróan tényeken nyugvó probléma okait, a megoldás lehetőségeit avatott szakemberek (társadalomkutatók, pedagógusok, pszichológusok, olvasáskutatók) keresik. Minden bizonnyal komoly szerepet tulajdoníthatunk a felgyorsult, globalizálódó világunknak, az egyre sokasodó, más úton-módon történő információszerzésnek, az egyes társadalmi csoportok szociális viszonyainak, a családok életkörülményeinek, a szülőknek, éppúgy, mint az iskolának, a pedagógusnak. Az iskolát, a pedagógust – a nem minden esetben jó értelemben vett – teljesítményorientáltság vezérli, nyomasztja, aminek egyenes következménye a lehető legrövidebb idő alatt az olvasás (technikai értelemben vett!) elsajátítása.

Ez talán még érthető, magyarázható. Az azonban már aligha – de sajnos helylyel-közzel ilyen információk is napvilágot látnak –, hogy az úgynevezett kötelező olvasmányok egyikét-másikat az adott műből készült film alapján „dolgozzák fel” az irodalom órán, sőt maga a tanár adja tippként a tanulóknak, hogy a rövidített, kivonatolt változatot is elegendő elolvasniuk. Ily módon a legfontosabb, a könyvek megszerettetése, az olvasás örömeinek megélése szenved csorbát, szorul háttérbe.

A fent leírtak hallatán, olvasva az egyáltalán nem alaptalanul kongatott vészharanghíreket az olvasási (helyesebben nem olvasási!) szokásokról, két dolog jutott eszembe.

Az egyik A. I. Herzen gyermekeihez írott levelei, ezen levelek újraolvasása.

Herzenről bizton állíthatjuk: nagy idők nagy tanúja volt. 1812. március 12-én, azaz néhány hónappal Napóleon Moszkvába történő bevonulása előtt született egy előkelő orosz nemes, I. A. Jakovlev és a német származású Luise Haag gyermekeként. Herzen néven lett ismertté, amely a német Herz (szív) szóból ered. Kamasz fejjel élte meg az 1825-ös dekabrista felkelést, ennek következményeit. Kiváló nevelők, házitanítók (orosz és külföldi származásúak) tanították, már gyermekkorában megtanult oroszul, németül, franciául. Oroszország legrégibb, leghíresebb egyetemén, a moszkvain, fizika–matematika szakon végzett, de igazából mindig is a filozófia és az irodalom iránt érdeklődött.

A francia utópikus szocialista tanok olvasása, terjesztése miatt a cári rendszer – alig egyetemi tanulmányai befejezése után – száműzte Moszkvától távoli városokba (Vjatka, Vlagyimir). Visszatérte után meghatározó szerepet játszott az 1830-as, 40-es évek eszmei vitájában (szlavofilek, nyugatosok). 1847-től emigrációban élt: szemlélője volt az 1847 végi, 1848 eleji itáliai eseményeknek, tanúja volt az 1848-as párizsi forradalomnak, a bukásnak, a véres leszámolásnak június 23–26-án.

Az 1851. december 2-i államcsínyt követően Londonba költözött, ahol létrehozta a cenzúramentes, szabad orosz sajtót (*Sarkcsillag, Harang*). Londonban jelentős szerepet töltött be az orosz és más népek – köztük a magyar emigráció – életében, baráti kapcsolatokat ápolt ezen emigráció képviselőivel (Mazzini, Garibaldi, Kossuth, Pulszky Ferenc, Worcell, Victor Hugo stb.), az *Emlékek és elmékedések* c. memoárjában valamennyiükről szép portrét rajzolt.

A másik emlék egy negyedszázadnál is korábbi, rádióban hallott beszélgetés Keresztury Dezső professzorral.

Keresztury Dezső (1904–1996) író, irodalomtörténész, műfordító, az Eötvös Kollégium tanára, majd igazgatója, 1945–1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, folyóirat irodalmi, kulturális rovatának szerkesztője, az MTA főkönyvtárosa volt (és tovább sorolhatnánk a közéletben, a hazai irodalmi életben vállalt szerepét).

Máig visszacsengenek fülemben (az akkor elhangzott és feljegyzett) bölcs szavai: „A könyv az ember egyik legfontosabb találmánya, múltak őrzője, jövőndők nevelője, a művelődés folytonosságának főntartója... Egész életem könyvek társaságában, igézetében folyt le. A jövőt sem tudom elképzelni könyvek nélkül,... olvasás nélkül nem tudnék élni: szükségem van rá, mint a vízre, a levegőre.”

Két távoli világ és ember – leküzdve az idő- és tér szabta korlátokat – közel került hozzám, találkozott. Különösnek tűnhet, de rokonlelkeknek érzem őket.

A 19. század orosz forradalmi demokrata gondolkodóját, íróját, publicistáját, aki nem csupán a korabeli orosz, sőt európai társadalmi gondolkodásra, de sok vonatkozásban az utókorra is rendkívül nagy hatást gyakorolt és a 20. század magyar irodalmi élet, közélet kiemelkedő egyéniségét közel hozta bennem az olvasás semmivel nem pótolható élményének hangsúlyozása, a könyvek határtalan tisztelete, szeretete.

Az olvasás fontosságáról, örömről, a könyvek jellem- és emberformáló szerepéről általuk mondottak, írottak máig aktuálisak, napjainkra is szóló üzenetet hordoznak, örökérvényű igazságtartalommal bírnak.

Elvitathatatlan, megcáfolhatatlan tény és tapasztalat, hogy a könyvek, az olvasás megszerettetése a gyermekkorban kezdődik.

Így volt ez Herzen esetében is. Az előkelő nemesi családban született gyermek édesanyja jóvoltából, nevelői és a tudományok iránt érdeklődő apa gazdag könyvtára révén korán kapcsolatba került a könyvekkel. Kezdetben – mint a gyerekek általában – válogatás nélkül olvasott. Orosz gyermekmesék, La Fontaine meséi, útleírások, színházi műsorok, francia regények tarkították olvasmányai palettáját. Ezek sorából kiemelkedik az első igazán mély élményt adó mű, Beaumarchais: *Figaro házassága*. De gyermekkora, serdülőkora kedvelt írója volt Schiller is, aki egész életén át elkísérte, akihez életének bensőséges, válságos óráiban bizalommal, megnyugvással fordulhatott.

A Schiller-hősök tisztelete fűzte össze életre szóló barátsággal az ifjú Herzent és a kor jeles költőjét, Ny. P. Ogarjovot. E hősök szabadságeszménye, harcuk az elnyomottakért, az igazságtalanság ellen nemcsak mély nyomokat hagytak lelkükben, de egyúttal eszményképek is lettek számukra.

A *Haramiak* társadalom ellen lázadó, saját szabadságáért is küzdő Karl Moor-ja, a zsarnokság ellen teljes szenvedéllyel kiálló, másokat is lángra gyújtó Posa márki (*Don Carlos*), a népéért életét áldozó Jeanne d'Arc, a nemzeti függetlenség harcosa, Tell Vilmos olyan példaképek voltak Herzen előtt, akiket az orosz viszonyokra vonatkoztatva is érdemes és dicső követni, még akkor is, ha a harc vége a börtön, a szibériai száműzetés.

Ifjúkori nézeteit, nyugodt szívvel leírhatjuk, forradalmi nézeteit – a fentiekén túlmenően – Voltaire, Diderot, Rousseau, Goethe, Shakespeare, s természetesen a jelentős orosz írók, költők – élükön a dekabrista Rilejev és a sokszor megcsodált, rajongásig tisztelt és szeretett Puskin – formálták.

Említést érdemel, s – úgy vélem – a gyerekekben is tudatosítandó az a herzeni gyakorlat is, hogy sokszor újra- és újraolvasta a jelentős műveket, s mert ő maga is változott, változtak a körülmények, az őt körülvevő világ is, mindig talált bennük újat, éppen neki vagy barátainak, harcostársainak szólót. Így volt ez Beaumarchais említett művénél (mintegy tízszer olvasta), vagy Shakespeare, Victor Hugo, George Sand esetében, nem is szólva az orosz irodalom olyan nagyságairól, mint Puskin, Lermontov, Gogol, Turgenyev stb.

Mivel a jellem formálásában, a világról alkotott kép alakításában, az etikai, esztétikai nézetek fejlesztésében az olvasás, a könyvek Herzen szerint rendkívüli jelentőséggel bírnak, nagy gondot fordított gyermekei ez irányú nevelésére is. Irányította, ellenőrizte olvasásukat, jegyzéket állított össze számukra az elolvasandó művekről, gyakran maga olvasott fel nekik orosz klasszikusok remekműveiből.

A későbbiekben is – gyermekeihez írt levelei bizonyítják – állandó érdeklődést tanúsított olvasmányaik iránt, felhívta figyelmüket egy-egy jónak tartott könyvre, mindenekelőtt a klasszikusok rendszeres olvasására.

Az 1858. szeptember 29-én Szása fiához írt levél napjainkban is aktuális mondandót tartalmaz. A természettudományok iránt érdeklődő fiút figyelmeztette az egyoldalú képzettség hátrányaira, óva intette a sajnos napjainkban is élő veszélyként jelentkező szakbarbárságtól. Javasolta neki, hogy foglalkozzon a filozófia kérdéseivel is, s legfőképp olvasson: „...ne felejtsd el, hogy a sokoldalú műveltség legnagyobb fegyvere – az olvasás. Nem árt megismerkedni az antik világgal sem – nem csupán a tankönyvekből. Olvasd Homéroszt, Szophoklészt... Történeti munkákat rendszeresen olvass!”¹

Talán még egyértelműbb, még világosabb az olvasás fontosságának hangsúlyozása az 1859. június 22-én írt levélben. Ugyancsak fiának írta: „...olvasás nélkül nincs igazi műveltség, nincs és nem is lehet sem ízlés, sem jó stílus, sem széleskörű szakértelem; Goethe és Shakespeare felér egy teljes egyetemmel. Olvasással az ember évszázadokat él át, nem úgy mint a tudományban, ahol az utolsó, letisztult eredményt kapja, hanem útitársként, együtt haladva, időnként le-letérve az útról.

Az újságok és folyóiratok olvasása is nagyon fontos, de én a könyvekről beszélek, ... melyek nélkül az ember nem lehet teljes, egész.”²

A lányaihoz írt leveleiből is hozhatunk példát, ahol hasonló gondolatokat fogalmazott meg a maradandó, minden időnek szóló könyvek olvasásának fontosságáról, az Iliász, az Odüsszeia, Shakespeare, Goethe, Dante – hosszan sorolhatnánk a műveket és a neveket – elengedhetetlen ismeretéről.³

Olvasmányélményein, gyermekeinek ilyen irányú nevelésén túlmenően figyelmet érdemel az is, hogy Herzen – sokirányú, széleskörű irodalmi, publicisztikai, politikai tevékenysége mellett – a gyermekirodalomnak is szentelt írást.

A gyermekirodalommal kapcsolatban megfogalmazott elvárásait, nézeteit George Sand: *Histoire du véritable Gribouille* c. művéhez írt Előszóban fejtette ki Herzen. (A könyv megjelenésére 1860-ban a Szabad orosz nyomda kiadásá-

¹ A. I. Herzen: *Szobranyije szocsinyenyij v tridcatyi tomah*, Moszkva, 1954–65, T. XXVI, sztr. 211. (A továbbiakban *Szobr. szocs.*, a római szám a kötetet, az arab szám az oldalt jelzi.)

² *Szobr. szocs.* XXVI, 276.

³ *Szobr. szocs.* XXVII, 349.

ban *Gribouille kalandjai* címmel került sor Londonban, 1861-en Moszkvában is kiadták Herzen Előszava nélkül, 1899-ben a szóban forgó Előszóval is.)

George Sand (Lucile-Aurore Dupin, 1804–1876) francia író nő korának igen népszerű, ugyanakkor ellentmondásos alakja volt. Életvitelével, öltözkéssel (férfiruhát viselt, pipázott) viharos szerelmeivel (Musset, Chopin) gyakran keltett megbotránkozást.

Romantikus regényeiben (*Spiridon, Consuelo, Valentina, Lélia* stb.) a női egyenjogúság, a társadalmi korlátok, az előítéletek elleni harc szószólója.

Az említett gyermekkönyvet 1850-ben írta George Sand, amit Herzen hamarosan olvashatott, mert az 1851. június 12-én Párizsban Szása fiához írt levelében a gyermekhőst példaként állította gyermeke elé, olyan hőst látva benne, aki őszinte, akinek igazságszeretete követendő, aki képes másokért tenni, a legdrágábbat, életét is kész feláldozni.⁴

Később, a *Renaissance par J. Michelet* c. írásában (1855) a mű szokványosítottól eltérő voltát, végkifejletét húzta alá: „A regényekben és elbeszélésekben – ugyanúgy, mint a bírósági hivatalban – megbüntetik a bűnöst, a jó győzedelmeskedik; ha másként van, a regény sérti az olvasó erkölcsi érzését. George Sand elvetette ezt a hazug, hamis megszokást... A *Gribouille* c. nagyszerű meséje úgy végződik, hogy Gribouille elpusztul a tűzben és senki nem menti meg csupán azért, hogy kitüntetés adhassanak neki odaadó viselkedéséért.”⁵

A mű méltatása, megoldásának újszerűsége Herzen tolla alatt a kapitalista társadalom moráljának éles bírálata váá nőtt. A gyermekhős fölötté áll e hazug morálnak, melynek normái szerint a kötelességteljesítés nem belső igényből, mély meggyőződésből, őszinteségből, hanem külső, formális és felszínes tényezőkből (jutalom, kitüntetés vagy büntetés), kényszerből fakad.

Igazán jó gyermekkönyvet nem könnyű írni, hiszen annak elsődleges feladata az érdeklődés felkeltése az olvasás iránt, a szórakoztatva nevelés. Csak így érhető el, hogy a gyerekek eljussanak a „komolyabb” könyvekhez. A gyermekek számára írt könyvek róluk szóljanak, érzelmileg is közel álljanak hozzájuk, életkoruk szintjén nekik beszéljenek. Ezekben legyen erkölcsi tanítás, de az ő nyelvükön, szellemi fejlettségi szintjükön; s ez ne mesterkéltséget, erőszakot, s főként ne hamis morált hirdető legyen.

Herzen úgy látta, hogy e nehéz feladat igazi megoldása csak igen kevés írónak sikerült. Ennek oka szerinte az, hogy „A gyerekek szeretik a meséket. De a mesék vagy az értelmetlenségig ostobák, vagy unalmasak. Az előbbiekben mindent feláldoznak az írók a fantasztikum kedvéért. Az utóbbiakban, pedig mindent megöl az erőltetett, banális és egyáltalán nem helyénvaló erkölcsi tanulás. Csupán egy könyv kivételével – a *Robinson*; éppen ezért olvassák a gyerekek!”⁶

⁴ *Szobr. szocs.* XXIV, 178.

⁵ *Szobr. szocs.* XII, 279–280.

⁶ *Szobr. szocs.* XIV, 356.

A továbbiakban George Sand művét is e kevés jó gyermekkönyv közé sorolta, melynek hőse „...Frissességet és tisztaságot áraszt...”, aki úgy jelenik meg olvasói előtt, mint „... önzetlen, odaadó, szeretetet árasztó, de éppen ezért állandóan üldözött természet...”, akit még „...szülei is bolondnak tartanak, mert nem csaló és nem tolvaj.”

Végeredményben az író eleget tett az elvárásnak, miszerint „felemelőbbet az erkölcsi tanulságnál nem lehet propagálni a gyerekeknek”, s ezt úgy tudta megoldani, hogy az erkölcsi tanulságot „a gyermeki poézis teljes bájába öltöztette”. Így a gyerekek élvezettel olvassák e könyvet, „...lelkeseznek Gribouille-ért, szeretik e kis csudabogarat, ... szenvedélyes együttérzéssel kísérik. Miután elolvasták, újra nekilátnak.... Ronggyá olvassák, – ami a gyermekkönyv sikerének fokmérője, csúcspontja”.⁷

Mindezen gondolatok felidézését azért tartom helyénvalónak, mert – amint korábban is említettem – napjainkra érvényes, nekünk is szóló mondanót érzek bennük. Herzen példája, a máig ható eszmefuttatások arra serkenthetnek – kell is, hogy serkentsenek – szülőket, pedagógusokat, az oktatás, a közművelődés bármely szintjén, területén tevékenykedőket, hogy tegyenek, még többet tegyenek a könyv szeretetére való szoktatás, nevelés, az érdeklődés felkeltése, a gyerekek, felnőttek olvasási igényeinek kielégítése érdekében.

Korunkban, való igaz, könnyebb, kényelmesebb úton-módon is kaphatnak gyermekeink lényeges információkat, maradandó élményeket – gondoljunk csak a rádió, a televízió, a film, a számítógép természetesen nem lebecsülendő, de voltaképpen mégis másféle nevelő, oktató, izlésformáló, szórakoztató szerepére.

A média, a számítógép-használat olvasási szokásokra gyakorolt hatása a szakemberek körében napjainkban is vitatott. Egy-egy ilyen úton-módon szerzett élmény a könyvek megszerettetése felé is terelheti gyermekeinket, ugyanakkor az egyszerűbb, vonzóbb információhoz jutás negatívan is hathat.

A felnőttek, szülők felügyelete nélkül, egyedül sokat számítógépező, tévéző gyerekhez – életkori sajátosságaiból adódóan – feldolgozhatatlan vagy helytelenül, rosszul feldolgozott információk juthatnak el, amelyek károsan hatnak érzelmi életének fejlődésre, jellemének alakulására. Ez esetben már igen komolyan felvetődik a környezet, a szülők felelőssége.

Rohanó világunkban, a rideg valóságot tekintve bizonyára nem találnak osztatlan egyetértésre, mégis idekíváncsoznak az olvasáskutató mondatai: „...az a szülő, pedagógus, aki nem szereteti meg a gyerekekkel az olvasást, olyan bünt követ el, mintha betiltaná az álmokat és a szerelmet. Álom nélkül, pedig az ember elpusztulna, ezt kísérletek igazolják. Az álmok felszabadítóak, szorongásoldók. A szerelem, pedig a saját korlátozott létünkéből való kilépés esélyét adja meg. És mindezt együtt megadja az olvasás: a naponkénti léleképítés morzsáját kínálja fel. Hogy az ember ne kövesse el ugyanazokat a hibákat, ne lépjen

⁷ *Szobr. szocs.* XIV, 357.

ugyanabba a csapdába – ebben többek között a mesék, a történetek által felkínált tükör segít...

Az az édesanya, aki nem ringatással, mondókával, énekkel oldja a gyerek apró görcseit, az nagyot hibázik. A gondozás mellett a szavak melegét, a szavak varázsát is nyújtani kell feléjük. Akinek ezt adják, az maga is hamar mesélni kezd, kitalál történeteket. És később kíváncsi lesz, olvasni fog.”⁸

Úgy gondolom tehát: semmiképpen nem szabad, hogy a könnyebben elérhető, mégis alapvetően más, nem mindig alaptalanul hangoztatott passzívabb befogadást igénylő formák háttérbe szorítsák gyermekeinknél, tanulóinknál az olvasást, a könyvet, ami Keresztury Dezső fent említett szavaival „...az ember egyik legfontosabb találmánya, múltak őrzője, jövődők nevelője, a művelődés folytonosságának fönntartója.”

⁸ Az olvasás a boldogság tapasztalása. Balázs Éva interjúja Dr. Nagy Attila olvasáskutatóval. Metro, 2006. szeptember 22. 5.

CHURCHILL SZEREPE/JELENLÉTE A BRIT GYARMATI HARCOKBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ANGOL–BÚR HÁBORÚRA

Pap László

Sir Winston Churchillről mindannyian tudjuk, hogy elkötelezett híve volt a Brit Birodalom, sőt a Brit Világbirodalom kiterjesztésének, majd fenntartásának. Más kérdés, hogy az angol történelem két évszázadon át tartó sikertörténetének utolsó időszakára lett Anglia első embere, s első miniszterelnöki megbízatása után néhány év alatt a Brit Nemzetközösség elemeire hullott szét.

Ezért írta John Charmley – Churchill egyik életrajzírója, aki végig kemény kritikáival illette Churchill pályafutását –, hogy 1945-ben véget ért a dicsőség („The end of the glory”)¹. Az a három meghatározó dolog, amelyért Churchill évtizedeken keresztül harcolt, megszűnt, felbomlott, kudarcba fulladt. Az első a Brit Világbirodalom fenntartásának célja, mely tulajdonképpen a II. világháború befejezésével s a gyarmatok gyors egymásutánjában történő függetlenedésével megszűnt létezni. Szervesen ehhez kapcsolódik a második, miszerint Anglia a világpolitika meghatározó, megkerülhetetlen tényezője. A második világháborúból győztesen kikerülő Anglia óriási veszteségeket szenvedett, s így még az európai politikát sem volt képes éveken át jelentős mértékben befolyásolni, nem-hogy a többi kontinens eseményeit felügyelni. Ekkoriban kezdett kialakulni a kétpólusú világrend, melyben Angliának epizódszerep jutott. A harmadik dolog elsősorban ideológiai jellegű. Konzervatív politikusként folyamatosan küzdött a diktatúrát hirdető, egy-egy társadalmi réteget vagy fajt kiemelő egyeduralmi rend (kommunizmus, nácizmus) ellen. A nácizmust ugyan sikerült legyőznie, ám 1945-ös választási vereségekor – ahogyan azt 1946-os fultoni beszédében is megfogalmazta –, a kommunista Szovjetunió előretörése megállíthatatlannak tűnt. Nem beszélve arról, hogy hazájában baloldali – Attlee-től szenvedett vereséget – munkáspárti kormány alakult.

A fenti események kétségtelenül bukásnak számítanak, mégsem állítanám, hogy Churchill egész élete, pályafutása sikertelen. Ennek a tanulmánynak nem a kissé elfogult Charmley-val folytatott vita a célja. Inkább azt szeretném bizonyítani, hogy Winston Churchill mennyire a Brit Nemzetközösség híve volt, s pró-

¹ Charmley, John: Churchill – The End of Glory – A political biography. Hadder and Stoughton Press, London, 1993. 689.

bálom bemutatni azt a korai időszakát, amiről talán kevesebb szó esik, mégis hatást gyakorol a későbbi kiemelkedő államférfi nézeteire, terveire, ambícióira.

Sir Winston Leonard Spenser Churchill egy régi, konzervatív arisztokrata család sarjaként látta meg a napvilágot nagyapjának, Marlborough hetedik hercegének kastélyában, a Blenheim Palace-ben. Persze mivel az angol nemesi jog szerint a cím és a vagyont csak az elsőszülött örökli, Churchill édesapja, mint fiatalabbik, csak a Lord Randolph nevet viselte.² Hogy mennyire nem véletlen Churchill brit gyarmatok iránti ragaszkodása, az családi előzménnyel is bizonyítható, mivel apja, Randolph Churchill 1885 második felétől hét hónapon át Indiáért felelős miniszter volt. Igaz később pénzügyminiszter pozíciót is betöltött (a legfiatalabb pénzügyminiszter volt a maga 37 évével) Salisbury II. kormányában, ám ez nagyon rövid ideig tartott (1886. július–december). Gyarmatügyi-miniszteri pozícióját nagyobb lelkesedéssel végezte, mert családi hagyatékknak tartotta.

Az „ősi Churchillek” ugyanis a külpolitikában mindig aktívan közreműködtek.

1886. december 22-én a költségvetés leszavazása után megírta lemondólevelét, s noha hirtelen felindulásából csak fenyegetésnek szánta, Salisbury elfogadta, s ezzel Randolph végleg kikerült a nyilvános politika színhelyéről.³ Lord Salisbury a következőket vallotta Randolph Churchillről: „Randolph és a Mahdi (a szudáni fanatikus vallási felkelés vezére) nagyjából hasonló mértékben foglalkoztat. A Mahdi örültnek tette magát, holott valójában igen világos elme. Randolph esetében a fordítottja a helyzet.”⁴

Lord Randolph ezután nem tudta feldolgozni, hogy kikerült a politika vérkeringéséből – hiszen az 1886-os választásokon elsősorban neki köszönhették a toryk Gladstone liberális miniszterelnök legyőzését, és sokan Salisbury helyére követelték – ennek hatására önmarcangolásba kezdett, mely lassú, de biztos szellemi leépüléshez, s teljes idegi összeroppanáshoz vezetett. Lord Randolph megháborodott elmével 1895-ben, alig 45 évesen hunyt el.

Ahhoz, hogy Winston Churchill korai éveit, s későbbi állandó bizonyítási kényszerét megértsük, tisztáznunk kell apja politikai szerepvállalását. A fiú rájongva tisztelte apját, az ő nyomdokain akart továbbhaladni, később egy terjedelmes életrajzot is írt róla. Churchill tanulmányait hét éves korában az ascoti St. George-ban kezdte, majd három év múltán 1884-ben Brightonban folytatta. 1941-ben Sir Cyrill Norwood, az ascoti St. George College elnöke írta: „A kis Churchill mindenképpen a hadsereg tagja akart lenni.”⁵

Mivel Churchill kedvenc tárgyai az angol, a történelem és a vívás voltak, egyenes volt az út a hadsereg felé. Mindezt ugyan apja, Randolph hatására tette,

² Krockow, Christian Graf: Churchill – Korrajz a 20. századról. Gabó Kiadó, Bp. 1999. 12.

³ Jenkins, Roy: Churchill. Pan Books Ltd., London 2001. 17.

⁴ Krockow: Churchill, 16.

⁵ Charmley: Churchill, 11–12.

ám bizton állíthatjuk, Winstonnak sem volt ellenére. 14 évesen, 1888 tavaszán vették fel Harrowba, amely a XIX. század során jelentős politikusokat adott a briteknek: Peelt, Palmerstont és másokat. Harrowban jól érezte magát, noha sosem tűnt ki tanulmányaival, s igazán nem is készült fel sikeresen a sandhursti Királyi Katonai Akadémiára. Két sikertelen kísérlet után a harrowi igazgató, Cannon Welldon ajánlotta azt Randolphnak, hogy Winstont küldje magántanárhoz, a felvételi vizsgára felkészítő James századoshoz, akinek „intenzív csirkefarmja” jó kiképzőközpontnak bizonyult.⁶ Harmadszorra Churchill-t felvették lovassági kadétnak, s ez nagy fordulatot jelentett tanulmányi eredményeiben is. 1893 szeptemberében jutott be a sandhursti Királyi Katonai Akadémiára, s az ott eltöltött 15 hónap alatt olyan jól érezte magát, hogy a tanulásban is jelentős eredményeket ért el: a 150 fős évfolyam nyolcadik legjobbja lett, szakszerűen bánt a lovakkal és kitűnően lovagolt.

A fentiek hatására – és némiképpen a Churchill családnévnek köszönhetően – 1895 februárjában a 4-es huszárok alhadnagyává nevezték ki. Az időpont egy sajnálatos eseménynek is szólt, édesapja 1895. január 24-én halt meg. Ezt tanárai, katonai főnökei „fájdalomdíjúl” adták neki, és ő élt is ezzel a lehetőséggel.

„Az 1895 és 1900 közötti évek színesség, változatosság és élménygazdagság dolgában felülmúlták mindazt, amit addig ismertem. Ahogy így utólag visszapillantok, hálás lehetek Istennek, amiért megajándékozott ezzel az élettel. Minden áldott napom szép volt, s minden újabb nap még szebb, mint az előző. Magaslatok és mélységek, kalandok és utazások, s közben örökké a mozgás érzése és a remény ábrándképe. Előre mind, ti fiatalok szerte a világon. Nincs egyetlen elvesztegetni való órátok sem. El kell foglalnotok a helyeteket a létért folyó harc frontján. Húsztól huszonötig, ezek a megfelelő évek. Ne elégedjétek meg azzal, hogy elfogadjátok a dolgokat úgy, ahogy vannak. Tiétek a Föld minden kincsével egyetemben. Lépjétek örökötökbe, vegyétek át a felelősséget! Emeljétek ismét magasba a dicső zászlókat, vigyétek őket az ellenségek ellen, akik ismét gyülekeznek az emberség frontjai előtt. Csak lobogtatnotok kell ezeket, hogy az ellenségeitek szétszédjenek. Soha el ne csüggedjétek, amikor kudarc ér. Ne hagyjátok magatokat jóllakatni sikeretek dicséretével és személyetek elismerésével. Elkövetek majd mindenféle tévedéseket, de amíg nagyvonalúan gondolkodtok, amíg kitartotok igazatok mellett és támadtok, soha nem fogtok kárt okozni a világnak, vagy azt komoly veszélybe sodorni. A világ arra van teremtve, hogy az ifjúság áhítozzon rá és megszerezze.”⁷

Ez az idézet Churchill „Ifjúkorom” című művéből való, melyben a saját élet-történeti szakaszát hozza fel példaként a mindenkori ifjúság számára. Az 1895–1900-as időszak Churchill életének egyik legfontosabb szakasza, hiszen a „foglalkozásbeli átmenet” is ekkor következett be. Huszár alhadnagyként gyarmati

⁶ Jenkins: Churchill, 20.

⁷ Churchill, Winston Spencer: My Early Life. Roving Commission, London, 1930. 18–19.

háborús résztvevő, majd haditudósító, végül pedig rátalál az ő megfelelő „szakmájára” a politikára.

Ez az öt év volt élete legboldogabb időszaka. Jóval később, sok-sok év múltán úgy fogalmazott, hogy akkoriban úgy nyílt meg előtte a világ, akár „Aladdin előtt a csodabarlang. A húsz- és huszonöt éves kor közötti időszak! Azok voltak csak a szép évek!”⁸ Ezalatt megfordult Kubában, háromszor járt Indiában, harcolt Szudánban és végül Dél-Afrikában.

A brit haderő egy része Indiában teljesítette szolgálatát, s 1896-ban a 4. huszárezredet is odavezényelték. Mivel több évre tervezték ott-tartózkodásukat, indulás előtt mindenki hosszú szabadságot kapott.⁹ Míg a legénység többnyire pihenésre, dorbévolásra, önfeledt szórakozásra használta fel ezen időszakot – hiszen ki tudta, mi vár rá Indiában –, Churchill homlokegyenest mást tett. Szabadságát arra használta fel, hogy háborús tapasztalatot szerezzen. Ezért Kubába utazott, ahol az egyetlen, akkor fellelhető fegyveres konfliktus volt a világon.

A lakosság felkelt a spanyol gyarmati uralom ellen. Winston ekkor rábírta édesanyját, írjon a család jó barátjának – Henry Drummond-nak, aki apja közeli barátja és párttársa volt –, az akkori madridi nagykövetnek, járjon közbe érdekében a spanyol kormánynál, hogy beléphessen a spanyol hadseregbe, és részt vegyen a felkelők elleni harcokban.¹⁰ Végül a megfelelő kapcsolatok révén Churchillnek és tisztársának Reggie Barnes-nak lehetősége nyílt megfigyelni a helyszínen a spanyol hadműveleteket.¹¹

Útját szponzorálni kellett, ezért Churchill szerződést kötött a Daily Graphic című konzervatív napilappal. Így tudósításokat küldött Kubából, s már ennél az első írói szárnypróbálgatásnál is feltűnést keltett színes írásaival. Minden nyomtatásban megjelent cikke után 5 fontot kapott, s mivel a napilap számára nem volt kifizetődő külön tudósítót küldeni Kuba szigetére, a szerződés megkötött.

Churchill számára a harcterek mégis csalódást keltettek, hiszen Kubában igazából partizánháború folyt. Ez azt jelentette, hogy izgalmas, küzdelmes harcok helyett véget nem érni akaró menetelésekről, szárazságról és trópusi esőről tudott főként beszámolni. Ellenségnek se híre, se hamva nem volt.

Izgalmas cikket írt arról, ahogyan a „láthatatlan ellenség” lelőtte a lovát, miközben ő egy fatörzsön ülve ebédelt.¹² Másik cikkét pedig arról írta, hogyan lepék meg őket: „Forró nap volt, és kíséreléssel együtt rávettünk néhány tisztet arra, hogy fürödjünk meg a folyóban. A víz pompás volt, meleg és tiszta, s a környék is lenyűgöző. Amikor a parton újra felöltöztünk, hirtelen lövést hallottunk, aztán még egyet és még egyet. Végül már sortűz zúdult ránk, a golyók ott

⁸ Haffner, Sebastian: Churchill. Európa Könyvkiadó, Budapest 2003. 27.

⁹ Krockow: Churchill, 29.

¹⁰ Budin, Stanislav: Churchill élete. Multipress 2000 Kft., Budapest, 2000. 9.

¹¹ Jenkins: Churchill, 28.

¹² Budin: Churchill élete, 10.

süvítettek a fejünk felett... Aznap éjjel az egyik golyó átluggatta a sátramat...” Kubai tartózkodásakor a legjelentősebb – talán az egyetlen igazi – csata a La Reforma-i csata volt, melyen részt vett, ahol – mint írja:” Sok lőszer fogyott az eredmény mégis csekély volt, hiszen a felkelőknek egyszerűen nyoma veszett a vadonban.”¹³ Kubából végül spanyol kitüntetéssel ért haza, s a 4. huszárezreddel indult Indiába. 23 napi utazás után annyira türelmetlenül várta már a partraszállást, hogy egy csúszós kikötői lépcsőre ugorva kificamodott a jobb válla. Ugyan könnyen helyre tudta tenni, de egész életét végigkísérte az, hogy a legváratlanabb és legkényelmetlenebb pillanatokban újra kiugrott a válla.¹⁴

Az indiai Bangalore-ban, a helyőrségi szolgálatot, amely 1896 őszén kezdődött, a hadnagy meglehetősen unalmasnak találta. Napi munkája mindössze három órát vett igénybe és délelőtt 10.30-ra véget is ért.¹⁵ A 4-es huszárok nyolc és fél évet töltöttek ilyen foglalatossággal, de Winston Churchill csak tizenkilenc hónapot maradt. Szabadidejében olvasott, hogy bepótolja mindazt a tudást, amit társai oxfordi vagy cambridge-i tanulmányainak során szereztek.

Közben India északnyugati részén, az Afganisztánnal szomszédos, örökké forrongó határvidéken ismét felkelés tört ki, és Churchillnek sikerült eltávozást szereznie a csapattestétől – ahol továbbra is unatkozott –, hogy tudósítóként az új izgalmasabb helyszínre siessen. A felkelésről – melynek színhelyeül a lázadó pathan törzsek India és Afganisztán határánál lévő Swat-völgyet választották – és a büntető expedíció szervezéséről Churchill 1897 júliusában hallott. Mivel az expedíciós haderőt Sir Bindon Blood vezette, Churchill „nyeregben” érezte magát. 1896 nyarán ugyanis – még Angliában – egy estélyen Churchill erőszakosságának köszönhetően sikerült olyan „ígéretfélét” kicsikarnia Bloodtól, mely szerint, ha a jövőben újabb expedíciós sereg élére állítják, a fiatal huszártiszt vele mehet. Természetesen Blood kinevezésének hallatán Churchill rögtön táviratozott neki, akitől azonban sokáig nem jött válasz. Végül édesanyja befolyásának segítségével kapott Bloodtól egy kétértelmű, ám bátorító táviratot: „Nagyon nehéz; semmi üresedés; jöjjön haditudósítóként; megpróbálok benyomni! B.B.”¹⁶

A hadjárat, amelyben részt vett a malakandi gyalogság oldalán, egyszerre volt veszélyes és brutális, s ugyan a háború halállal is fenyegetett, Churchill nem hitte, hogy eléri a korai halál az északnyugati fronton: „Hiszek a csillagokban, hogy nekem még vannak fontos dolgaim a Földön, világon.”¹⁷ Átélt meneteket, támadásokat, mézárásokat; egyszóval valódi veszélybe került. Újságírói pályafutása szempontjából mérsékelt sikert hozott a kaland. Mind az indiai Pioneer,

¹³ Randolph S. Churchill és Martin Gillbert: Winston S. Churchill – I. kötet, London, 1998. 275.

¹⁴ Jenkins: Churchill, 22–23.

¹⁵ Uo.: 23.

¹⁶ Winston Spencer Churchill: My Early Life. London, 1930. 137.

¹⁷ Charmley: Churchill, 20.

mind a Daily Telegraph akkreditálta. Az utóbbi azonban mindössze öt fontot fizetett hasábonként, ellentétben a tizenöt vagy a húsz fonttal, amit néhány hónappal korábban remélt.

A Malakand-hadjárat lehetőséget adott Churchillnek, hogy bátorsága mellett hatalmas iramát, munkabírását is megmutathassa. Az innen küldött beszámolóinál lényegesebb az a tény, hogy a Swat-völgyben és környékén szerzett tapasztalatai vezettek első könyve megírásához: *The Story of the Malakand Field Force* (A malakandi haderő története). 1897. október végén érkezett vissza a 4-es huszárok nyugalmas törzshelyére Bangalore-ba. Körülbelül hat hétig volt Blooddal és csapataival, a könyvét pedig mintegy öt hét alatt írta meg.¹⁸

A könyvben nem csupán a felkelők elleni büntető hadjáratot írta le, de bírálta a brit tisztek taktikai hibáit és az angol közigazgatás politikai módszereit is. Az utóbbi kegyetlen bánásmódjával behajszolta a hegyi törzseket a felkelésbe.

Édesanyja, Lady Randolph gyorsan kiadatta a könyvet, mely munkát Churchill Sir Bindon Bloodnak ajánlotta.

A könyv nagy érdeklődést keltett, s a legtöbben elismerően nyilatkoztak róla. Persze a mű által kiváltott figyelem és a dicséretnek nagy része elsősorban a Churchill névnek szólt. Még a walesi hercegtől is kapott egy elismerő levelet, aki egyébiránt nem tartozott a leglelkesebb olvasók táborába: „A lehető legnagyobb érdeklődéssel olvastam a könyvet, és úgy vélem, hogy a leírások és a nyelvezete általában kiváló. Mindenki olvassa, s mindenki csak az elismerés hangján szól róla.”¹⁹ Az újabb munkájával Churchill bizonyítani akarta, hogy ő az egyetlen, aki megfelelő tájékoztatást tud nyújtani Lord Salisbury miniszterelnöknek a szudáni helyzetről 1898-ban. Ezzel tehát India után Afrika következett.

Anglia, Franciaország és Németország már a nyolcvanas években osztozkodni kezdett a „fekete kontinensen”. Az angolok meghódították Egyiptomot, berendezték az országban protektorátusukat és folytatták előrenyomulásukat dél felé. Először is Szudánra, Egyiptom déli szomszédjára akarták rátenni kezüket. Szudán fővárosa, Kartúm ostroma közben azonban Gordon kormányzó elesett, s az expedíció összeomlott. A szudániak kikiáltották önálló államukat, élén a mohamedán vallási vezetővel, Mohamed Ahmeddel, vagyis a Mahdival, melyre válaszul London megtorlásra határozta el magát. A Mahdi halála után Kitchener brit generális új expedíciót indított Kartúm ellen. Churchill mihelyt tudomást szerzett róla, Londonba sietett – Indiában ismét szabadságotlatta magát –, hogy biztosítsa részvételét a büntető hadjáratban.

Churchill számára sajnálatos módon, Kitchener hallott már a nyughatatlan természetű és ezért az ő felfogása szerint cseppet sem katonás hadnagyról, és semmiképpen sem akarta környezetében látni. Sőt Kitchenert felbőszítette Chur-

¹⁸ Jenkins: Churchill, 31.

¹⁹ Randolph S. Churchill és Martin Gillbert: Winston S. Churchill, I. könyv, 2. rész. London, 1986. 930.

chill korábbi műve, melyben brit parancsnokok cselekedeteit bírálta. Ezért Churchill kénytelen volt mozgósítani minden kapcsolatát, elsősorban édesanyját, végül pedig még a miniszterelnököt, Lord Salisburyt is, hogy elérje célját. Kemény fél évébe tellett, míg sorozatos kísérletek után sikerült kierőszakolnia az engedélyt. Végül, ha Kitchener nem is, de szárnysegédje – Wood generális – megegyezett, hogy Churchill haditudósítói igazolvánnyal, kizárólag saját felelősségére és zsold nélkül csatlakozhatott az expedícióhoz.²⁰ A Hadügyminisztérium háborzongató feltételeket fektetett le Kairóba való utazása kapcsán: „Értelemszerűen a saját költségén utazik, és abban az esetben, ha megölnék, vagy megsebesítenék a küszöbönálló hadműveletekben, a brit hadsereget semmilyen anyagi felelősség nem terheli”.²¹ Az ügyet – paradox módon – segítette egy a 21-es ulánusoknál szolgáló fiatal tiszt balszerencsés halála. Közben Kitchener is engedett, s belátta, hogy nem ellenkezhet a végtelenségig a helyi, kairói felettesével, a londoni hadsereg-főparancsnokokkal, s magával Anglia miniszterelnökével egy személyben. A fentiek megmutatják, hogy milyen befolyásos embereket sikerült meggyőznie – elsősorban Lady Randolphnak.

1898. július 24-én megkezdte – egyik szokásosnak mondható – vonat- és hajóútját kelet felé. Életének ebben a szakaszában azonban kész volt elviselni a kényelmetlenséget „csupán öt éjszakát és négy napot” annak érdekében, hogy ismét harci cselekmény közelébe kerüljön.²² Szintén ügyesen intézte a publikálási lehetőségeit is, hiszen Londonból való elindulása előtt megegyezett a Morning Post-tal, hogy hasábonként 15 fontot kap a tudósításaiért.

Egyiptomból délnek, egyedül lóháton vágott az útnak az előrenyomuló sereg után. Kitchener Kartúmtól nem messze Atbarából indította utolsó előrenyomulását augusztus 24-én, melyet a szeptember 2-i Omdurmán-i csata zárt le. Az omdurmáni csatát ugyan megnyerték a britek, ám nem a híres, de céltalan lovasrohamnak köszönhetően. A roham egyenlően súlyos veszteségekkel járt a brit és a dervis oldalon egyaránt. Churchill hadteste, a 21-es ulánusok egy tisztet és húsz közkatonát veszítettek, további négy tiszt és negyvenhat közkatona megsebesült, egy mindössze alig háromszáz fős egységből. Ráadásul 119 ló is megdöglött, ami súlyos érvágás volt egy lovas egységnek.²³

A győzelem kivívása után a Mahdi örökösének, Abdullah kalifának a fővárosa, Omdurmán elesett, és a hadjárat ezen szakasza lezárult. A 21-es ulánusokat – közöttük Churchillt – kivonták a további akciókból, és az egység elindult hazafelé. Az expedíció végén igazolódtak Kitchener Churchill-lel kapcsolatos fenntartásai: a hadnagy tudósításában kritizálta Kitchenert, mivel olyan lelketlenül viselkedett a csatában megsebesült dervisekkel és azért, mert megszenstelení-

²⁰ Haffner: Churchill, 33.

²¹ Churchill: My Early Life, 182.

²² Randolph S. Churchill és Martin Gilbert: Winston S. Churchill, 985.

²³ Uo.: 979.

tette a Mahdi omdurmáni sírját (a dervis koponyájából ivott, majd tintatartót készítettett belőle). Churchill minden kétséget kizáróan ekkor okkal-joggal el-lenséges érzelmeket táplált Kitchenerrel szemben. A *The River War* című művében – amely terjedelme és a tárgya miatt nagyobb szellemi teljesítményt jelentett, mint korábbi könyvei – fenntartotta ezeket, a bírálatokat, noha Kitchener általános stratégiai irányításának elismerésével részben elvette azok életét.²⁴

1898. október elején Churchill már ismét Londonban volt, keményen dolgozott a *The River War-on* – mely a szudáni kalandról szól – és a saját jövőjén. Elhatározta, hogy kilép a hadseregből, ami pénzmegtakarítást jelentett, hiszen a nagystílű huszárélet évi 500 fontot kívánt. Abból a szempontból azonban kockázatos volt a döntés, hogy az egyetlen rendszeres jövedelemtől esett el és teljes mértékben az egyre növekvő, de mégiscsak bizonytalan irodalmi keresetére kellett támaszkodnia. Persze ekkor már az állt a döntés háttérében, hogy képviselőként be szeretett volna jutni a parlamentbe. Ez rövidtávon újabb jelentős kiadásokkal, s nem bevételekkel járt, de hosszabb távon hírnevet biztosíthatott volna neki.

1898. december 2-án még visszament harmadszor, s utoljára Indiába, ahol a 4-es huszárokkal megnyerte a lovaspóló bajnokságot, majd 1899. március 20-án végleg elhagyta Indiát, ahová soha többé nem tért vissza.²⁵

A *The River War* (A nilusi háború), melyet 1899 decemberében adtak ki, megörökítette a szudáni büntető hadjárat történetét. Ebben a műben a háborús eseményeket filozófiai megközelítésben találja és élces kritikáját adja a felsőbbrendű parancsnokainak, különösen Kitchenernek. A könyvben kifejti a brit imperializmushoz viszonyuló liberális nézeteit. Bár Salisbury elméletét kellett volna tolmácsolnia, s a miniszterelnök hatása kellett volna hogy érződjön, mégis Churchill úgy mutatta be kormánya első emberét – aki mellesleg segítette őt eljuttatni Szudánba – mint egy csökönyösségre képes embert, aki csatlakozik a butaság iránt fogékony „agyas, értelmes államférfiakhoz”.²⁶ Salisbury például a malakandi hadjáratot „határháborúnak” nevezte, s mint olyan, ami elindítja az „új civilizációt”, azonban Churchill tapasztalata Malakandról és később a *River War-ról* más konklúziót eredményez.

Noha úgy hirdette, hogy nála senki sem büszkébb a Brit Birodalomra, Churchill csodálata mégsem volt feltétel nélküli. Ugyan méltatja, sőt büszkeséggel tölti el, hogy a britek milyen eredményeket értek el Indiában, hisz ott valóban elősegítették, fejlesztették a civilizációt, de az afrikai esetet kritikus szemmel követi, s a Brit Birodalom hanyatlását érzi benne. Egyfelől a brit katonaság bátorságát emeli ki, ám komoly kritikát fogalmaz meg a brit kormánypolitika fő

²⁴ Winston S. Churchill: *My Early Life*, 211.

²⁵ Jenkins: Churchill, 44.

²⁶ Charmley: Churchill, 21.

irányvonalával szemben. Édesanyjának a következőket írta: „Pénzügyileg anyagi romlást előidéző, morálisan bűnös, politikailag nagy baklövés volt”.²⁷

Churchill megvetőnek tartja azt az utat, mely a patriotizmustól elvezet a sovinizmusig, és szerinte a háborúk megnyerhetőek emberi áldozatok nélkül is: „Minél előbb jönnek rá, hogy ez az út járhatatlan, valamint, hogy nincs olyan taktika, amely az embereket megvédi a golyótól, annál jobb!”²⁸ Reméli, hogy a britek a szabadság és a fejlődés útjára lépnek, ám ha mégsem, ő továbbra is könyörtelen kritikáját adja népének. Ezen okokért ítéli el Kitchener vezetési elveit, ahogy karóra szúrva vitette a Mahdi koponyáját és ivott-, majd tintatartót készített belőle.

Az angol közvélemény azonban nem látta ennyire sötéten Kitchener cselekedetét. Gordon tábornok életéért ugyanis példás bosszút követeltek. Az angolok azzal nyugtatták meg liberális lelkiismeretüket, hogy Szudán a rabszolga-kereskedelem felelevenítésére vállalkozott, és ezt London nem nézhette tétlenül. A brit hadsereg vezetői azt terjesztették, hogy a szudániak az elfogott keresztényekkel brutális kegyetlenséggel bántak el, ezért Churchill írásai, valamint a 14 éve elhantolt Mahdi síremlékének felrobbantása és hamvai elégetése (melyeket aztán a Nilusba szórtak) csak csekély felháborodást keltett.²⁹ Sőt Churchill komolyabb helyről is dorgálásban részesült, hiszen a kritikáira célozva a walesi herceg kijelentette: „Azt kell mondanom, hogy szerintem háború során hivatali alkalmazottaknak nem kellene sem leveleket írniuk különböző újságoknak, sem pedig kijelenteni erős ellenvéleményüket a rendszer működéséről”.³⁰

Az ifjú Churchill lassanként kezdte felfedezni új, immár harmadik (katona; újságíró) szakmáját, amely megkerülhetetlennek tűnt és mindent átfogott: a politikát. 1899-ben akadt is egy választókerület, ahol jelöltethette magát: ez a hely egy munkásváros Oldham volt. Konzervatív kormányzasi időszak kellős közepén az embernek – főleg ha kormánypárti színekben indul – vérmes reményei nem igazán lehettek. Churchill mégis másként gondolta és minden magától telhető megtett a győzelem érdekében, ám mindhiába: veszített.

Így elmondhatjuk, hogy több mint fél évszázadot átívelő képviselői pályáján rosszul rajtolt. A vereség nem volt katasztrofális, csak bosszantó. Tehát az ifjú Churchill négy ragyogó, kalandokban bővelkedő év és meredek ívű pályakezdés után 1899 nyarán rövid ideig tanácstalanul a levegőben lógott. A hadseregnek már tavasszal búcsút mondott, a parlamentbe vezető utat viszont nem találta meg elsőre.

²⁷ Uo.: 22.

²⁸ Uo.: 22.

²⁹ Szántó György Tibor: Anglia története. Akkard Kiadó, Budapest, 2003. 209.

³⁰ Charmley: Churchill, 23.

Mielőtt komolyan elgondolkodhatott volna a jövőjén, jelentős változás következett be a brit gyarmatpolitikában. 1899 októberében kitört az angol–búr háború.

A búr nemzet a XIX. század harmincas éveitől kezdve a „nagy népvándorlás” viszontagságai közepette formálódott. Nyelve holland alapokon nyugvó, sajátos afrikáner nyelv volt. Az új nemzet arra törekedett, hogy fenntartsa a fehér uralmon és a fekete szolgaságon alapuló életformát. Mindehhez ideológiai támaszul a sajátosan eltorzított kálvinizmust tették, mely szerint Isten választott népe a búr, s az afrikaiak szolgaságra vannak ítélve. A XIX. század folyamán a búrok a terjeszkedő brit kolonializmus elől északabbra vonultak, így amikor 1867-ben gyémánt-, majd 1884-ben aranylelőhelyekre találtak Transvaalban, Natalban és Fokföldön már brit uralom volt. Anglia ezt az uralmat ki akarta terjeszteni Transvaalra és Oranjéra, hogy a búr függetlenség felszámolásával hozzájusson a hatalmas természeti kincsekhez.

Közben feltűnt Cecil Rhodes, az angol gyarmati imperializmus jellegzetes alakja, aki ravasz tervet készített elő Transvaal bekebelezésére. Elképzelése szerint a johannesburgi brit telepesek 1895. december 27-én felkelést robbantottak volna ki a „búr zsarnokság” ellen, s a fegyveres harcba azonnal beavatkoztak volna azok a brit fegyveresek, akik „véletlenül” éppen a közelben tartózkodtak. A felkelés vezetői azonban elhalasztották az akciót. Amikor két nappal később betörték Transvaalba, hogy elfoglalják Johannesburgot és Pretoriát, a búrok bekerítették a támadókat, melynek során 134 angol fegyveres, a „felkelőkkel” együtt letették a fegyvert, megadták magukat. Ennek hatására II. Vilmos német császár táviratban gratulált Krügernek a puccskísérlet sikeres leveréséhez: „Öszinte jókívánságaimat tolmácsolom, abból az alkalomból, hogy baráti hatalmak segítségét nem kérve, saját erőből sikerült a fegyveres csapatokat, amelyek békebontóként behatoltak az Ön országába, népével levernie és helyreállítania a békét”.³¹ A britek ezen felbőszülve újabb engedményt csikartak ki a búroktól: minden külföldi, aki öt éve búr államban él, megkaphatta a választójogot. Ennek eredményeként a fokföldi választásokon a radikális „Afrikaner Bond” lett a vezető párt, s Lord Alfred Milner kijelentette: „Reform Transvaalban vagy háború!”.

1899 szeptemberében került sor Fokvárosban az utolsó tárgyalásra Lord Milner és Krüger között, mely eredménytelennek bizonyult. Angliában ezt követően mozgósítottak, majd hajóra szállítottak huszonötezer katonát. Krüger október 9-én követelte, hogy az angolok ne küldjenek újabb csapatokat országába, s kijelentette, hogy amennyiben 48 órán belül nem kap pozitív választ, azt hadüzenetnek tekinti.

1899. október 11-én az elutasító brit választ követően kitört a háború. Churchill jó előre gondolkodott és tervezett. Szeptember közepén a Daily Mail ked-

³¹ Makai György: Dél-Afrika: a vég kezdete? Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987. 33.

vező ellenajánlatával a zsebében, rendkívül előnyös tudósítói szerződést kötött a Morning Post-tal. Ez mutatja, hogy ekkor már olyan neve volt újságírói berkekben, hogy igen busás, havi 250 fontos honoráriumot ajánlottak neki, melyet természetesen elfogadott. A négy hónapos megbízatás a havi fizetés mellett minden költség megtérítéséről is gondoskodott.³²

Churchill október 14-én a Castle Line társaság Dunottar Castle nevű hajójának fedélzetén együtt utazott a háború frissen kinevezett főparancsnokával, Sir Redvers Bullerrel és egész törzskarával. Mindezek ellenére Churchill utazása nem telt kellemesen, hiszen gyűlölte a századforduló óceánjáróit, gyakran volt tengeribeteg. A hajó végül is október végére Fokvárosba juttatta, de a harcok innen még körülbelül 1500 mérfölddel távolabb folytak. Vonattal utazott tovább East Londonba, majd onnan egy másik hajóval Durbanbe, ahová három nappal előbb érkezett, mint Buller és törzskara.³³ Sietsége azzal magyarázható, hogy aggasztotta a helyszínre érkeznek-e egyáltalán, mielőtt a háború véget ér? Mindenesetre sietsége és ezen aggálya feleslegesnek bizonyult, hiszen a háború első hónapjait sorozatos vereségek jellemezték. A nehézkesen menetelő és rosszul vezetett brit alakulatok a fegyvert ügyesen forgató és a terepet kitűnően ismerő, mozgékony lovas búrokkal szemben csatát csata után vesztek el.³⁴ Churchill ezért Durbanból azonnal az ötven mérföldre, északra lévő Pietermaritzburgba utazott, ekkorra ugyanis a natali brit pozíciók már megrendültek, nem is szólva arról, hogy reménytelenné vált az Orange és Transvaal elleni akció. Majdnem az egész natali brit erő Ladysmithben rekedt (még száz mérfölddel északabbra) úgy, hogy a vasút-összeköttetést elvágták tőlük.

Churchill itt összefutott egy régi ismerősével az indiai észak-nyugati határvidékről, Aylmer Haldane századossal, akit épp akkor akartak továbbküldeni egy páncélvonattal, egy haditengerészeti ágyúval és néhány sebtében összeszedett csapattal, hogy az előrenyomulás lehetőségeit felmérje. Churchill élt a lehetőséggel, s természetesen vele tartott. A páncélvonatról alkotott véleménye a későbbiek során a My Early Life-ben a következő volt: „Semmi sem néz ki egy páncélvonatnál félelmetesebbnek és legyőzhetlenebbnek, ám valójában semmi sem olyan kiszolgáltatott és tehetetlen. Mindössze egy hidat vagy csatornát kell felrobbantani ahhoz, hogy a szörnyeteg mozgásképtelenné váljon, távol minden segítségtől, kiszolgáltatva az ellenség kényének-kedvének. Ez a lehetőség a jelek szerint nem fordult meg a parancsnokunk fejében.”³⁵ Churchill természetesen utólag írta mindezeket, miután átélte az alábbi eseményeket.

Körülbelül tizennégy mérföldnyire benyomultak ellenséges területre, amikor búr lovasok tűntek fel, mire a vonat vezetője pánikba esett, és minél előbb el

³² Budin: Churchill élete, 12.

³³ Jenkins: Churchill, 51.

³⁴ Krockow: Churchill, 37.

³⁵ Churchill: My Early Life, 257–258.

akart tűnni a „hadi zónából”. Több mint negyven mérföldes sebességgel száguldott, ám ezt a szerelvény már nem bírta, és kisiklott. A mozdony ugyan a síneken maradt ám három páncélkocsi lefordult, és elzárta a visszafelé vezető utat.

Miközben a britek Haldane vezetésével tűzharcba kezdtek a búrokkal, Churchill megpróbálta a kocsikat eltávolítani a sínekről. A mozdonyvezetőt meggyőzte, hogy a szerelvény ereje „eltakarítja” az útból az ott veszteglő kocsikat. Az elgondolást tett követte, majd siker koronázta, hiszen sikerült a mozdonnal és a maradék pótkocsikkal, valamint a sebesültekkel elmenekülni, majd visszatérni a brit oldalra. Churchill azonban nem ment velük, továbbra is ennek a kis összetűzésnek a középpontjában maradt. Váratlanul egy búr lovas puskacsövével került szembe: „Aznap reggel (1899. november 15-én) haditudósító voltom ellenére magammal vittem a Mauser pisztolyomat. Azt gondoltam, hogy megölhetem ezt az embert és azért, ami korábban történt velem, szívesen meg is tettem volna. Lenyúltam az övemhez, de a pisztoly nem volt ott. Amikor a vonalat próbáltam megtisztítani és le- és felugráltam a mozdonyra ... letettem a fegyvert... A búr célba vett és mivel úgy véltem, hogy semmi esélyem sincs, a magasba emeltem a kezem, és megadtam magam.”³⁶ Közben a többiek is megadták magukat. Pretoriába vitték őket, ahol Churchillt a többi tiszttel együtt egy átalakított börtöntáborba, a State Model School-ba zárták.

Churchill későbbiekben – elsősorban drámakedvelő és romantikus gondolkodása folytán – arra a szilárd elhatározásra jutott, hogy az őt elfogó lovas, maga Louis Botha volt, a későbbiekben Dél-afrika első miniszterelnöke. Mindezt arra alapozta, hogy 1902-ben találkoztak Londonban, s akkor Botha közölte Churchillel, hogy ő volt annak a körzetnek a parancsnoka, ahol a páncélvonat incidens történt. Erre asszociált Churchill azzal, hogy maga Louis Botha volt a mesterlövész. Fogsága során Churchill nagy játékos volt, hiszen egyszerre tetette magát nem harcoló személynek és katonatisztnak, persze mindegyiket a megfelelő helyen.

A búroknak végig azt bizonygatta, hogy ő a sajtó képviselője, ezért őt jogtalanul tartják fogva: „Mindvégig következetesen a sajtó képviselőjeként viselkedtem, semmilyen szerepet nem játszottam a páncélvonat védelmében és teljesen védetlen, fegyvertelen voltam, ezért 1899. december 8-án kérelmet nyújtottam be mint nem hadviselő a szabadon engedésem érdekében.”³⁷ Előtte november 30-án pedig a hadügyminisztérium főhadsegédének helyettesétől levélben kérte sorolják a „katonatisztek” közé, mert az a hír járja, hogy kicserélik a hadviselő tisztt foglyokat.

A búr főparancsnok kezdetben teljességgel elutasító volt a szabadon bocsátásával kapcsolatban, hiszen Joubert tábornok a következő táviratot küldte Pretoriába: „Azt javaslom, hogy fokozott elővigyázatossággal ellenőrizzék, mert

³⁶ Uo.: 266.

³⁷ Randolph S. Churchill és Martin Gilbert: Winston Churchill, 1077.

veszélyes lehet ránk nézve, sok bajt okozhat még nekünk. Azaz nem szabad elengedni addig, amíg a háború tart. Őrajta is múlt, hogy a páncélvonat egy része megmenekült.”³⁸

Foglyul ejtését november 15-én a következő szalagcímekkel adta hírül a Morning Post: „Egy páncélvonat csapdában, – Mr.Churchill fogságban”. Néhány nappal később az a hír terjedt el, hogy a búrok agyonlőtték foglyukat. Voltaképpen ebben nem is lett volna semmi meglepő, hiszen Churchill nem volt katona, s mint szabadcsapatost tetten érték.

Mivel helyzete elég reménytelen volt, ezért neki kellett lépnie, így lelépett. Kezdetben hárman – Haldane és Brockie hadnagy (vagy őrmester) – tervelték ki a szökést, bár Churchillt éppen neve (családja) és hírneve (eddig cselekedetei) miatt nem akarták bevonni tervükbe. Elképzeléseik szerint nemcsak átmásznak a kerítésen és eltűnnek, hanem még megrohanják és lefegyverzik a harminc börtönőrt, majd kiengednek még mintegy 2000 brit hadifoglyot, s ezzel övük lehet a főváros, és börtönbe ültetik a Krüger-kormány tagjait. Ez a terv természetesen teljességgel lehetetlen és reménytelen volt, ezért oldalaztak ki mellőle társai. Ő azonban kitartott legalább a szökés megvalósítása mellett. Maga az esemény jelentős ellentmondásokkal tűzdelt.

Haldane tábornok, Brockie hadnagy, Frederick le Mesurier hadnagy a dublini lövészekről, Thomas Frankland hadnagy véleménye a következő volt a szökésről. Churchill szökése kellemetlen helyzetbe hozta őket – Haldane-t és Brockie-t –, mert csak jelentős késéssel hajthatták végre a maguk szökését, három hónappal később. A legnagyobb ellenérzést az váltotta ki belőlük, hogy a végső, egyedüli akció tervét meg sem tárgyalta velük. Határozottan tagadták, hogy Brockie hadnagy hozzájárult volna ehhez, melyet Churchill állított. Az időpont a közös tervnek megfelelő volt. December 12-én, mivel a körülmények nem tűntek jónak, Haldane és Brockie elmentek vacsorázni, hogy majd később megpróbálják (előző éjjel már elhalasztották a szökést). Churchill ekkorra azonban már elvesztette a türelmét, és egyedül mászott át a kerítésen. Bár állítása szerint másfél – két órát várt társaira, melyet Haldane is alátámaszt, hisz még ő adott neki iránytűt és csokoládét.

Haldane hivatalos életrajzában (Companion Volume) mégis a következőképp bírálta Churchillt:

1. „Be kell vallanom, hogy meglepődtem és rosszulesett, hogy benne hagytak a slamasztikában, mert Churchill eltűnt a gondosan kiagyalt terv szerint, vagy legalábbis a szerint, amennyit abból ismert, s egyszerűen kilopta a falatot a szánkból...
2. ...Az igazság az, hogy Pretoriában én három emberre gondoltam, míg ő csupán egyre, önmagára ...

³⁸ Uo.: 1075.

3. Ha Churchillben lett volna annyi erkölcsi tartás, hogy beismerje: abban az izgalmas pillanatban reményt látott a menekülésre, és nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy megragadja az alkalmat, nem is gondolva rá, hogy társai menekülését kockáztatja ezzel, minden rendben lett volna.

... Nem így történt azonban, s mihelyt megtette a hibás lépést, egyre nehezebb volt visszakozni, ha egyáltalán ez megfordult a fejében, amint az idő telt, s végül is lehetetlenné vált. Ugyanis amit elvártak volna egy felelőtlen huszonöt-éves fiatalember spontán beismerésében, azt már elítélték volna az érett férfínál.³⁹

Charmley is teljes mellszélességgel Haldane pártját fogta, hiszen a szökésével kapcsolatban írja, hogy megszegte becsületszavát, hazudott és cserbenhagyta két társát, mindezt azért, hogy a saját maga menekülését előtérbe helyezze.

Churchill természetesen visszautasította, tagadta a vádakát, s a walesi hercegnek a következőket mondta: „Ez egy kitalált történet, egy kegyetlen és bűnös hazugság volt.”⁴⁰

Mindenesetre a történet miszerint cserbenhagyta két másik társát, még évekig foglalkoztatta a közvéleményt, s ez fokozatosan fenntartotta a Churchill szavahihetőségével és megbízhatóságával kapcsolatos kételyeket. Sőt az 1930-as évek második felében ismét felszínre került a történet, de Churchill továbbra is kitarított korábbi állítása mellett, miszerint a vád hamis, ő azért szökött meg egyedül, mert társai nem akartak vele menni.

Mivel az első hónapokban egymást érték a szégyenletes és kínos vereségek, 1899 novemberében és decemberében Angliában döbbent zavarodottság és levertség lett úrrá. Csak egyetlen köztisztületben álló idős hölgy, Viktória királynő viselkedett példásan brit módon. Amikor minisztere, James Balfour felkereste, hogy tájékoztassa a vereségekről, a királynő a szavába vágott: „Kérem, vegye tudomásul, hogy ebben a házban senki sincs leverve. Egy kudarc lehetőségében nem vagyunk érdekeltek. Ilyen lehetőség nem létezik.”⁴¹ Ilyen helyzetben, amikor semmi sem sikerül, és amikor már az egész ország kezd fejcsóválva kételkedni önmagában, az emberek a legkisebb huszárcsínynek is hajlamosak aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonítani. A siker – vagyis Churchill szökése – az újságokban és a köztudatban egy pillanatra képes volt elfedni a vereségek hatását.

Szökése után először egy félmérföldnyit gyalogolt a városon – Pretórián – át, amíg egy vasúti sínhez nem ért. Követte a sínpárt és elért az Eerste Fabrieka vasútállomásra. Tervét – mely szerint akkor ugrik fel a vonatra, amikor az éppen

³⁹ Uo.: 1104; 1110; 1115.

⁴⁰ Charmley: Churchill, 24.

⁴¹ Winston S. Churchill: A History of English-Speaking Peoples 4th part – The Great Democracies. London, 1958. 296.

elhagyja az állomást – csak nehezen tudta végrehajtani, mert kifícamodott válla miatt sohasem volt különösebben mozgékony alkat. A vonat üres szeneszsákokat szállított vissza a bányavidékre. Hajnalig még két állomást érintett a vonat, s ő Witbank közelében ugrott le róla, nyolcvan megtett mérföld után. Más kérdés, hogy céljáig, Mozambikig még kétszáz mérföld volt hátra. Másnap egész álló nap a dél-afrikai hőségben vándorolt enni- és innivaló nélkül, egyedül a Haldane-tól kapott csokoládéval a zsebében. Szökése második éjjelén egy bányához érkezett, ahol kimerültsége arra készítette, hogy segítséget kérjen. Úgy gondolta, talán talál valakit, aki szánalomból vagy kapzsiságból (minden további nélkül megvált volna 75 fontjától) nem fogja feladni a búr hatóságoknak. Hajnali fél kettőkor bekopogott egy ajtón, mellyel – mint később kiderült – hatalmas szerencséje volt. A lakás tulajdonosa John Howard angol bányamenedzser volt, aki befogadta, enni, inni (whiskyvel kínálta) adott neki, sőt még szivart is biztosított számára. Ezután megkérte egy munkatársát, Dan Dewsnapet, hogy engedje le Churchillt egy bányaszellőzőbe. Szökésben lévő hősünknek ez volt a következő szerencséje, mely nem is annyira a jelenben, mint inkább a közeli jövőben kamatozott.

Dewsnap ugyanis Oldhamból származott, s a felesége még mindig ott élt. Amikor Churchill az 1900-as általános választások elején visszatért a városba, a Királyi Színházban megrendezett nagygyűlésen elmondta megmenekülése történetét, megemlítette Dewsnapot is. Ekkor valaki izgatottan felkiáltott: „A felesége itt van a karzaton!”⁴²

Mindez csak fokozta a visszatérő hőst körülvevő szeretetet, illetve segítette választási győzelmében.

Körülbelül négy-öt napot töltött el a bányaszellőzőben patkányok kíséretében, de teljes ellátással. Végül szökése után egy teljes héttel – amíg az esemény miatti izgalom és lázas keresés alább nem hagyott, hiszen huszonöt font jutalmat tűztek ki a nyomravezetőnek – Howard és barátai egy gyapotbálákkal megrakott kocsiba rejtették, melyet a Delagoa-öbölbe tartó tehervonatra kapcsoltak. Úgy számolták, hogy tizenhat órás lesz az út, ám valójában legalább négyszer ilyen hosszú ideig tartott. Majdnem három napos utazás végén a vonat átvánszorgott a határon és Ressana Garcíanál egy hasadékon keresztül Churchill meglátta a peronon álló portugál hivatalnokok színpompás egyenruháit.

Churchillnek, ahogy biztonságba került, első dolga volt felkeresni Lourenco Marquesben a brit konzult, aki mindent megtett érdekében. Még aznap késő este hajóra szállt és december 23-án megérkezett Durbanbe, ahol óriási ovációval fogadták. Egyik napról a másikra világhírű lett. A városházán beszédet mondott hatalmas tömeg előtt, táviratok sokaságát kapta a világ minden részéről. Decem-

⁴² Churchill: *My Early Life*, 369–370.

ber 24-én csatlakozott Buller hadseregéhez, aki elismerte tettét, s megkérdezte: „Nagyszerű tettet vitt végbe! Tehetünk valamit Önért?”⁴³

Churchill hadnagyi kinevezése volt maga a „tett”, méghozzá a dél-afrikai könnyűlovassághoz. Sőt még a Morning Post tudósítói állását sem kellett feladnia, noha a brit hadügyminisztérium tiltotta az efféle kettősséget. Ezen minőségében még további fél évet maradt Dél-Afrikában, amíg Pretóriát el nem foglalták a britek, és amíg a háborút Churchill szerint meg nem nyerték. Számos komoly összecsapásban vett részt, s mindig bátran viselkedett többek között Spion Kopnál, Hussar Hillnél, Potgieter’s Ferrynél és Diamond Hillnél. Pretória meghódításakor Winston Churchill egy búroktól zsákmányolt kerékpáron elsőként vonult be abba az épületbe, ahol annak idején rövid fogságát töltötte, s ahol bajtársai végigraboskodták a hadjáratot.

Ezek után hamarosan a távozás gondolatával foglalkozott, s a hazatérést fontolgatta, mert a hadsereg szakértőihez híven maga is azt hitte, hogy a búrok fővárosának elfoglalásával véget ért a háború. Valójában azonban a harcok még több mint két, egyre keserűbb éven át tartottak. Erre figyelmeztetett is Churchill, hiszen ezen időszakban legalább olyan harcias volt szavakban, mint tetteiben, ám sokak szerint inkább a búrok mellett, s nem ellenük lépett fel írásaiban.

Hazafelé Durbanból, 1900 januárjában az alábbiakat táviratozta a Morning Postnak: „Ha az egész helyzetet felmérjük, akkor ostobaság lenne nem észrevenni, hogy félelmetes és veszélyes ellenféllel harcolunk. A burgherek kiváló tulajdonságai csak növelik a harci értéküket... Szembe kell néznünk a tényekkel. Egyetlen búr, a számára kedvező terepen, felér három–öt reguláris katonával. Ezért nagylelkű, megbocsátó politikát kell folytatni még a natali búrokkal szemben is, akik inkább lázadók, s nem hadviselők voltak. Békét és boldogságot kizárólag úgy lehet Dél-Afrikában teremteni, ha a holland és a brit fajok keverednek és megegyeznek egymással, hiszen Nagy-Britannia fennhatósága alatt egymás mellett kell élniük most és mindörökké.”⁴⁴ Hazafelé ugyanarra a Dunottar Castle-re szállt fel, amellyel Afrikába érkezett alig hét hónappal korábban.

Az eddigiekből látható, hogy mennyire tetterekész, állandó rohanásban lévő ifjú volt Winston Churchill, aki korai huszonéves korszakát a Brit Birodalom felségterületén lévő összes fegyveres konfliktusban „élte meg”. Huszonöt éves korában többé-kevésbé világhírnévre tett szert. Bármit is tett vagy mondott a jövőben, felkeltette a figyelmet, ha nem is mindig vívott ki egyetértést vagy elismerést. A hírességét bizonyítandó egy 1900-as New York-i előadása előtt híres író társa, Mark Twain a következő szavakkal mutatta be: „Hölgyeim és Uraim! Engedjék meg, hogy bemutassam Önöknek Winston Churchillt, öt háború hőst, hat könyv szerzőjét és Anglia leendő miniszterelnökét.”⁴⁵ Mark Twain és a kö-

⁴³ Uo.: 319.

⁴⁴ Randolph S. Churchill és Martin Gilbert: Winston Churchill, 1147.

⁴⁵ Krockow: Churchill, 40.

zönség talán viccesnek tartotta a felvetést, Winston Churchill azonban 1900-tól elindult azon a politikai számlétern, melynek a második világháborús miniszterelnökség lett a csúcsa. Ő komolyan gondolta irodalmár társa szavait, s ezt be is bizonyította.

JULIUS WOLF KÖZÉP-EURÓPAI GAZDASÁGI EGYESÜLETE (1904–1918)

Németh István

A XIX. század végén a német iparnak két Európa-stratégiai tábora alakult ki, amelyek egymástól független propagandaeszközzel és szervezettel rendelkeztek. Az első csoportot túlnyomórészt a nehézipar által meghatározott vonulat képviselte, amely az Össznémet Szövetség (*Alldeutscher Verband – ADV*)¹ 1891. évi megalakulásával jelentkezett a politikai közvéleményben. A szervezet elnöke Karl von der Heydt (1891. április 9–1893. július 5.) Ernst Hasse (1893. július 5–1908. február 9.) és Heinrich Claß (1908. február 9–1939. március 13.), a rajnavesztfáliai alapanyagipar szószólói voltak. Programja szerint a kezdetben *Allgemeiner Deutscher Verband*-nak (Általános Német Szövetség) nevezett

¹ 1890. szeptember 28-án Alfred Hugenberg kezdeményezésére Frankfurt am Mainban találkozót tartottak az 1886-ban Carl Peters által alapított *Allgemeiner deutscher Verband zur Förderung überseeischer deutsch-nationaler Interessen* (A tengerentúli német-nemzeti érdekek támogatására alakult általános német szövetség) képviselői és az 1890. június 28-i, a Nagy-Britanniával 1890. július 1-jén kötött Helgoland–Zanzibar szerződés (Anglia megkapta a Nílus forrása körül fekvő Ugandát és más kisebb fontosságú területeket, Zanzibár pedig protektorátusa alá került; az Északi-tenger partján fekvő Helgoland pedig Németország tulajdona lett) elleni tiltakozó felhívás kezdeményezői és aláírói, hogy megtárgyalják az együttesen alakítandó közös nemzeti szövetség ügyét. A szervezet 1891. április 9-én Berlinben *Allgemeiner Deutscher Verband* (Általános Német Szövetség) néven alakult meg, s 1894. április 12-én (1894. július 1-jei érvényességgel) *All-Deutscher Verband*-ra (Össz-Német Szövetség) változtatta nevét. (A magyar történetírás terminológiájában két szóhasználat, az össznémet, illetve a pángermán kifejezés honosodott meg. Tanulmányomban az össznémet kifejezést használom – NI). 1891. június 1-jétől megjelentette a *Mitteilungen des Allgemeinen Deutschen Verbandes* című közleményét, amelynek címét 1894. július 1-jétől előbb *Alldeutsche Blätter. Mitteilungen des Allgemeinen Deutschen Verbandes*-re, majd 1894. július 1-től *Alldeutsche Blätter. Mitteilungen des All-Deutschen Verbandes*-re változtatták. A szervezetet 1895. január 6-ától *Alldeutscher Verband*-nak nevezték (Reinhard Opitz [Hrsg.]: *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945*. Pahl Rugenstein Verlag, Köln, 1977, 100.). A pártok feletti, befolyásos nacionalista szervezet a népies (völkisch) és imperialista célokhoz kapcsolódva a német nemzeti tudat erősítését, határozottabb gyarmati politikát és gyors flottaépítést sürgetett, amellyel a leghatásosabban demonstrálható a német világhatalmi pozíció. A radikálisan sovinizta, a fajilag indokolt antiszemitizmust képviselő szövetség taglétszáma viszonylag alacsony (40 000 fő) maradt, de befolyásos kapcsolatokkal rendelkezett a kormányhoz és a császár tanácsadóihoz (Helmut M. Müller: *Schlaglichter der deutschen Geschichte. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1994, 203.*).

szervezetet „a bel- és külföldi német-nemzeti érdekek támogatására” hozták létre, amelynek feladata

„1. a hazafias öntudat felélesztése és küzdelem minden, a nemzeti fejlődéssel szembehelyezkedő irányzat ellen.

2. A német-nemzeti törekvések ápolása és támogatása minden országban, ahol a népünkhöz tartozóknak harcolniuk kell német sajátosságukért, s minden német elem összefogása a földön e célok érdekében.

3. Erőteljes német érdekpolitika támogatása Európában és a tengeren túl, kiváltképpen azért, hogy a német gyarmati mozgalom gyakorlati eredményekre vezessen.”²

A másik irányzatot túlnyomórészt az új ipari tőke képviselte, amelyet a Deutsche Bank-hoz, s akkori elnökéhez, Georg von Siemenshez kötődő vegyi- és

² *Alldeutsche Blätter*, 1894. január 1. In: Tokody Gyula: Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világszertei terveiben (1890–1918), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 40. Céljai miatt a külföldi sajtó a szervezetet rövidesen a német sovinszta és terület-szerző politika egyik legfőbb támogatójának tekintette. Történetéhez lásd többek között: Otto Bonhard: *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Berlin, 1920, Mildred Wertheimer: *The Pan-German League 1890–1914*, New York, 1924., Eckhart Kehr: *Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894–1901: Versuch eines Querschnitts durch die innenpolitischen, sozialen und ideologischen Voraussetzungen des deutschen Imperialismus*, Berlin, 1930, ill. uő: *Soziale und finanziellen Grundlagen der Tirpitzschen Flottenpropaganda*, in: Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.): *Der Primat der Innenpolitik: Gesammelte Aufsätze zur preussisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1965, Heinrich Claß: *Wider der Strom*, Leipzig, 1932. Lothar Werner: *Der Alldeutsche Verband 1890–1918*, Berlin, 1935. Siegfried Wehner: *Der Alldeutsche Verband und die deutsche Kolonialpolitik der Vorkriegszeit*. Diss. phil. Greifswald, 1935. Alfred Kruck: *Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890–1939*, Wiesbaden, 1954, Jürgen Kuczinsky: *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus*, Band II. *Propaganda-Organisationen des Monopol Kapitals*, Berlin, 1950., Hans-Ulrich Wehler: *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918*, Göttingen, 1973., Michael Peters: *Der Alldeutsche Verband am Vorabend des Ersten Weltkrieges (1908–1914): Ein Beitrag zur Geschichte des völkischen Nationalismus im spätwilhelmschen Deutschland*, Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, 1992. Az ADV magyarellenes, agresszív tevékenységét igyekezett bizonyítani Hangay Oktáv: *A nagynémet vagy pángermán egyesületek és működésük*, Kolozsvár, 1901., ill. uő: *Az Alldeutsch Szövetség (All-deutscher Verband)*, Kolozsvár, 1903. Az ADV és a magyarországi németiség kapcsolatához lásd Ingomar Senz: *Die „deutschnationale” Bewegung in Südungarn vor 1914*, in: *Süddeutsches Archiv* Bd. XV/XVI. 1972–73, 115–190., ill. uő: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg im Spannungsfeld zwischen „Alldeutschtum” und ungarischer Innenpolitik*. Diss. phil., Erlangen-Nürnberg, 1976., Günter Schödl: *Ungarns „Deutsche Bewegung” und mitteleuropäische Politik am Vorabend des Ersten Weltkrieges*. In: *Südostdeutsches Archiv*, Bd. XXII–XXIII. 1974–1975, 108–129., ill. uő: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890–1914. Zur Geschichte des „deutschen extremen Nationalismus”*. Erlangen Historische Studien, Bd. 3. Frankfurt am Main/Bern/Las Vegas, 1978., uő (Hrsg.): *Land an der Donau. Deutsche Geschichte im Osten Europas*, Bd. 5. Berlin, 1995. A fenti feldolgozásokat részlegesen értékeli: Flódung János: *Az Alldeutscher Verband létrejötte és ideológiai orientációja (Hozzászólás az ADV történetéhez)*. In: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. University Press, Pécs, 2001, 86–91.

elektroipari konszernnek képviselői (a politikában Hans *Delbrück*, Julius *Wolf*, Paul *Rohrbach*, Friedrich *Naumann*, a gazdasági vezetők körében az AEG-elnök Walter *Rathenau*, a Bagdad-vasút építését finanszírozó Siemens-utód Arthur *von Gwinner*, az elektroipari konszern-tulajdonos Robert *Bosch* és a hajózást kézben tartó Hapag-igazgató Albert *Ballin*) alkották. E csoport alapította meg 1904-ben a Közép-európai Gazdasági Egyesületet (*Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein*).³

1. Julius Wolf egyesületének megalakulása és tevékenysége (1904–1914)

Julius *Wolf* breslauri közgazdász és államjogász 1901-től dolgozott a közép-európai államok közös gazdasági érdekeit támogató terven. Cikkeiben kimutatta, hogy *ha Németország, Ausztria–Magyarország, Svájc, később talán Hollandia és a Balkán államai, még később pedig Olaszország, Franciaország és Belgium gazdaságilag közelednek egymáshoz gazdasági önrendelkezési joguk teljes megőrzésével, akkor az ilyen összefogásból valamennyi ország pozíciójának növekedésével, nyertesként kerülhet ki.* Eközben persze sok bizalmatlanságot kell eltávolítani az útból. A kételkedők megnyugtatására kifejtette, hogy nem gondol a vámok megszüntetésére, s a vámunió megvalósíthatatlan; a tervezett gazdasági egyesület semmiféle politikai agitációt vagy hangulatkeltést nem folytat; nem tervezi a részt vevő országok gazdasági önrendelkezésének csorbítását; az egyesületnek kifelé sincs semmiféle offenzív szándéka s tevékenységében a kereskedelempolitikai feladatok nem az egyedüliek és meghatározók.⁴

Az egyesület programját Németország, Ausztria és Magyarország vezető politikai és kereskedelempolitikai körei feltétel nélkül elfogadták, s megkezdődtek a tárgyalások, valamint az egyesület megalakításának előzetes munkálatai. Wolf azonban folyamatosan érzékeltette, hogy a gazdaságpolitikát egyre jobban érinti a dinamikus amerikai verseny, amely folyamatosan csökkenti piaca felvevőképességét; Nagy-Britanniában pedig a korábban ártalmatlan Fair-Trade-mozgalom a „chamberlainizmussal” a várakozásokat messze meghaladva hatalmi tényező lett, s az ország elzárkózásán dolgozva veszélyezteti az oda irányuló exportot. Ezért elérkezett a Közép-európai Gazdasági Egyesület megalakításának pillanata.⁵

1903 márciusában azonban visszalépett a korábban favorizált vámuniós gondolattól. Kissé elkéseredetten állapította meg, hogy a közép-európai vámunió huszonöt éve napirenden lévő gondolata nem valósult meg, pedig a nehézségek nem áthidalhatatlanok. A kétkedőknek a Német Vámszövetség példáján kimutatta, hogy a hozzá csatlakozó államok egykor szintén hasonló aggályokat fogal-

³ Lásd: Opitz 1977, 30–31.

⁴ Julius Wolf: *Materialien betreffend einen mitteleuropäischen Wirtschaftsverein*. Breslau, 1903. december. Lásd: Opitz 1977, 137–138.

⁵ Uo.

maztak meg. Bajorország és a Rajna-vidék különböző fejlettségi szintje – ipari állam és agrárállam –, mégsem akadályozta meg a Vámszövetség megalakítását. Miért akadályozná meg a vámuniót most Európa szívében?

A nagy gazdasági terület – írta Wolf – mindig fölényben van a kisebbel szemben. Észak-Amerika ipari előnye Európa felett azzal is magyarázható, hogy rendkívül nagy és igényes, egységes értékesítési területtel rendelkezik s e gazdasági terület kartelljei lemondtak a drágán termelő üzemekről. Termelésüket helyi szinten összpontosítják, ahol alacsonyabb költségekkel működnek. A nemzetközi kartellek ugyanezt tehetnék Európában, de a vámhatárok kizárják őket.

Szerinte a közép-európai vámunió csak Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági föderációjából indulhat ki. Azt hihetné az ember – méltatlankodott –, hogy az együttműködés legerősebb híve a német ipar, amely erősebb, mint az osztrák és a magyar. A tények azonban megcáfolják a várakozásokat: a német ipar nem akar tudni az „unióról”. A 35 ezer közvetlen és közvetett taggal rendelkező, túlnyomórészt nehézipari orientáltságú Német Iparosok Központi Szövetsége (*Centralverband deutscher Industrieller*) – amely a német ipari munkások hét tizedét foglalkoztatta –, elutasította a dél-német vámunió gondolatát, mint az amerikai veszély elleni fellépés eszközét. Osztrák részről pedig a nem német nemzetiségek elutasítják a Német Birodalommal kötendő gazdasági uniót, jóllehet a szláv és félig szláv tartományok – csehek, morvák, galíciaiak – a németeknél is nagyobb nyertesei lennének az összefogásnak.⁶

Ezért a továbbiakban már nem számolt közép-európai vámunióval. Helyette más formában, a *közép-európai gazdasági egyesület* alakításával igyekezett megmenteni a gazdasági unió egészséges és értékes gondolatát. Kezdetben, az egyesület szervezeti előkészületének szakaszában az egyesület célját is megfogalmazta elnevezésében (Egyesület a közép-európai államok közös gazdasági érdekeinek támogatására). Ha csak Németország és Ausztria–Magyarország jut egyezsége, súlyuk (57+47 millió = 104 millió lakos) akkor is jelentősebb lesz, mintha egyenként lépnének fel.⁷

Wolf rendkívül óvatosan látott munkához. Az egyesület alakuló felhívása elutasított minden politikai célt, s az álláspontokat rendkívül toleránsan kezelve az ellentétek érvényesítését és képviselőit sem kívánta zavarni. Elutasította a közép-európai vagy az európai vámunió eszméjének propagandáját, s abból indult ki, hogy a közép-európai államok a korábbiaknál jobban boldogulhatnak, ha

1. egyenlően szabályozzák gazdaságuk és gazdasági jogaik bizonyos ellentéteit,

⁶ Julius Wolf: *Ein mitteleuropäischer Wirtschaftsverein*, in: *Neue Freie Presse*, 1903. március 3. Lásd: Opitz 1977, 139–140.

⁷ Uo. 140–141.

2. kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják különböző intézményeiket (pl. határőrizeti szolgálat, az export és import ellenőrzése, clearing egyik országból a másikba),
3. előnyösen kezelik, vagy legalábbis megkülönböztetett figyelemben részesítik a vámokról, vasúti tarifákról folytatott népgazdasági megállapodásokat, stb.
4. folyamatosan vizsgálják e terület lehetőségeit az eddigi tárgyalásokra való korlátozás helyett, amelyek csak tízévenként esedékesek és gyors végrehajtást igényelnek,
5. a távoli országokban közös szerveket állítanak fel érdekeik képviseletére,
6. összehangolják álláspontjukat az ezen országokkal folytatott tárgyalásokon,
7. állandó döntőbírószágot állítanak fel a gazdaság, s főleg a vámügyek nemzetközi vitáinak elsimítására.

Egyértelműen kijelentette, hogy a valamennyi területen folyó szisztematikus munka esetén valamennyi állam nyertes lesz anélkül, hogy az államok gazdaságpolitikai, illetve politikai önrendelkezési jogát a legkisebb mértékben is érintené. A szervezettől idegen az agresszív vagy agitációs tevékenység; egész tevékenységében és végcéljaiban is a békét erősítő elem kíván lenni.⁸

1903. május 19-én az alsó-ausztriai mezőgazdasági társaság vitaestet rendezett a közép-európai államok gazdasági összefogásának kérdéseiről. Az iparosok és a mezőgazdaság képviselői nézeteltéréseik ellenére baráti körülmények között igyekeztek megtalálni a politikai és gazdasági élet kompromisszumának arany középútját. Karl *Auersperg* herceg, a mezőgazdasági társaság elnöke bevezetőjében rámutatott arra, hogy az ipart és a mezőgazdaságot elválasztó viták nem öncélúak, hanem a nagyobb mozgási lehetőség keresése vezeti a munka védelme és a munkalehetőségek érdekében, nem csak a műhelyekben és a gyárakban, hanem a földeken és az erdőkben folyó munkák esetében is.

Wolf referátumában az amerikai ipari és mezőgazdasági konkurencia bemutatására és az európai ellenlépések szükségességére helyezte a hangsúlyt. A kereskedelempolitikai helyzet kulcsának a történelemben példátlan amerikai fejlődést tekintette, amely úgy alakult ki, hogy Amerika semmit sem tett exportja megszervezése és a külföldi piacok megszerzése érdekében. E vonatkozásban a változások csak most kezdenek kibontakozni. A rendkívüli fellendülés oka elsősorban a hallatlanul nagy és azonos igényű felvevőpiac léte.

Az európai gazdaságpolitika nagy feladata – folytatta –, hogy Európa gazdasági teljesítőképességét legalább az amerikai felére növelje. A növekedés érdekében Európában is egyetértésre kell jutni abban, hogy valamely ország ipara milyen speciális területeket hagy nyitva a másik ország számára. A munkameg-

⁸ Uo. 141–142.

osztásban – az eddigi gyakorlattal szakítva – engedményekre van szükség. A termelési költségek csökkentése érdekében szakítani kell a régi sokoldalúsággal, sőt a gazdaság mindenoldalúságával, amely megnehezíti és megdrágítja a termelést. Európa mezőgazdasága ugyan nem valósíthatja meg az amerikai búza- és kukoricatermelő farmok rendszerét, de ahol lehetséges, az üzemágakat korlátozni kell. Mindez a különböző országok viszonyára is érvényes; e vonatkozásban is ajánlatos az országok közötti munkamegosztás létesítése, s a kereskedelmi szerződések rendszerének reformja.

A legnagyobb kedvezmény rendszerének híveként nem látta be, helyes-e a rendszer, amely a legnagyobb kedvezményt valamennyi országnak egyaránt biztosítja; az egyik a német árukat 50%-os vámmal sújtva piacát gyakorlatilag elzárja előlük, a másik, miként Anglia, pedig szabad bejutást enged számukra. Az ésszerűség a legnagyobb kedvezmény felmondását diktálná, de a vámháborút és az értékesítési piacok elvesztését egyik állam sem kockáztatja.

Wolf az egyesület céljaként az egyes országok ipari és mezőgazdasági specializálódását jelölte meg. Félő azonban, hogy a szakosodáskor Ausztria számára kevés termelnie marad. Ezért az osztrák termelők elsőrendű feladata a hazai piac megtartása, s csak másodsorban az Amerika elleni védekezés. Wolf és az agráriusok képviselői nem tervezték az Oroszországhoz való közeledést, s zárszavában hozzáfűzte, hogy az egyesület hivatalos programja az érintett országok gazdasági- és vámpolitikai autonómiája miatt nem tartalmaz korlátozásokat, hacsak az érintett állam azt nem kéri. A jövő nagy kérdése azonban a világpiacon ért folyó harc lesz.⁹

A német külügyminisztérium (Auswärtiges Amt – AA) 1903. szeptember végén véleményezte a birodalmi kancellária számára a Közép-európai Gazdasági Egyesület (Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein) küszöbönálló megalakítását. Az utóbbi időben több helyről jelentkezett a szándék – írták –, hogy a közép- és nyugat-európai államokat vám- és gazdasági szövetségbe (európaiba vagy csak közép-európaiba) tömörítve egyenjogúak legyenek az Orosz Birodalom, az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia – gyarmataikat és birtokállományát is magában foglaló – nagy gazdasági térségeivel. Az elképzelést azonban jelenleg és a távolabbi jövőben is kivitelezhetetlennek ítélték, mert szerintük a politikai és gazdasági érdekellentétek, a nemzetiségek és kormányformák különbözőségei áthidalhatatlanok.

A nehézségekkel Wolf teljesen tisztában volt, ezért Közép-európai Gazdasági Egyesülete nem vámszövetséget, hanem csupán az államok *gazdaságpolitikai közeledését* igyekezett megvalósítani, s együttműködésüket lépésről lépésre előkészíteni. Mindazonáltal az egyesület programjában felbukkant azon célkitűzés

⁹ Julius Wolf: *Materialien betreffend einen mitteleuropäischen Wirtschaftsverein*, i. m. V–VII, 7–12, 50–56. Lásd: Opitz 1977, 142–145.

is, amely a közép-európai államoknak *kölcsönös vámelőnyöket* biztosítana. Ezzel szerintük Wolf egyesülete is a többi külföldi ország ellen fordult.

A külügyminisztérium úgy ítélte meg, hogy a közép-európai országok kölcsönös vámkedvezménye az adott pillanatban megvalósíthatatlan, s *ütközik a birodalom politikájával*, amely elvben szilárdan ragaszkodik a legnagyobb kedvezmény rendszeréhez.

Wolf nézetei miatt külföldön még nem nyugtalankodnak – jelezte a külügyminisztérium –, mert azokat csak tudományos szempontból kezelik. Másként állna azonban a dolog, ha egyesületének élére a birodalom államfőjéhez közel álló német herceg lépne, amely azonnal felkeltene a külföld érdeklődését. Arra gondolnának, hogy az egyesület terveit a legfelsőbb helyről támogatnák. Mindezt Németország elleni hangulatkeltésre lehetne felhasználni, főleg Nagy-Britannia részéről, ahol kirobbant a küzdelem a gazdasági imperializmusra és a vámvédelemre való áttérés körül, s ahol Chamberlain pártja minden alkalmat örömmel megragadna, hogy gazdasági ellentétet szítson Németországgal szemben. A külügyminisztérium ezért óvatosságból azt javasolta, hogy Ernst Günter zu *Schleswig-Holstein* herceg ne fogadja el Julius Wolf felkérését az elnöki posztra.¹⁰

A Közép-európai Gazdasági Egyesület több éves előkészület után 1904. január 21-én alakult meg a berlini *Építészeti Házában*. Julius Wolf főreferátumában elmondta, hogy az egyesület megalakításával még az eltérő pártállásúak is egyetértettek. Külön kiemelte Georg von Siemens személyét, aki még röviddel halála előtt hozzá írt levelében is méltatta a különböző érdekek összefogására irányuló törekvését.¹¹ Emlékeztetett Herbert Bismarck herceg nyilatkozataira, aki a közép-európai vámszövetség gondolatát annyira egészségesnek tekintette, hogy nem kételkedett megvalósulásában. Kudarc esetén a régi kontinens gazdasági jövőjének nem sok jót jósolt. Különösen értékesnek tekintette a német Reichsbank elnöke, von Bilinski, s az Osztrák–Magyar Bank kormányzója, Dr. Koch támogatását. A porosz, az osztrák és a magyar kereskedelmi miniszter szintén támogatta a szervezet alakítását, miként *Tisza István* magyar miniszterelnök és Arthur *Goluchowski* gróf 1897. november 20-i történelmi nyilatkozata jelezte.¹²

Ernst Günther zu Schleswig-Holstein herceg az elnöki pozíció átvételekor az egyesületben tömörült államok közös érdekének tekintette a tengerentúli terelés elleni védekezést. Konkurensaiket néhány területen rendkívül erősnek tekintette, ezért kifelé közös érdekeik képviselését – kereskedelmi szerződések formá-

¹⁰ ZtsA, Potsdam, AA, Nr. 7557, Bl. 33, ill. Weltherrschaft im Visier, Berlin, 1975, 57–58. (4. dokumentum). Äußerung des Auswärtigen Amts an die Reichskanzlei über den „Mitteleuropäischen Wirtschaftsverein” Lásd: Opitz 1977, 146–147.

¹¹ Aus dem Bericht über die konstituierende Versammlung des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins im Architektenhaus zu Berlin (1904. január 21.) Lásd: Opitz 1977, 150.

¹² Uo. 151.

jában – sürgette. Az elnökségével megalakult egyesület igazgatósági tagja lett Otto Freiherr von Manteuffel titkos tanácsos, a porosz felsőház első elnökhelyettese, Hermann Paasche titkos kormánytanácsos, a berlini Reichstag második alelnöke, Julius Wolf, Max Roetger, az esseni Krupp-cég igazgatóságának elnöke, Bödiker titkos kormányfőtanácsos, a birodalmi biztosító egykori elnöke, Hans von Schwerin gróf, a német mezőgazdasági tanács elnöke, Richard Vopelius kohótulajdonos, a Német Ipar Központi Szövetségének elnöke és Hermann Hecht, a berlini exportcégek egyesületének elnöke.¹³

A Közép-európai Gazdasági Egyesület 20 paragrafusból álló *szabályzata*¹⁴ elutasította a politikai tevékenységet, s a kormányok figyelmét a gazdasági körülményekre irányítva a közös érdekek kialakítására törekedett. Eközben érintetlenül hagyta az egyes államok gazdasági és politikai önrendelkezési jogát. A gazdasági vonatkozásokat az eddigieknél egységesebben igyekezett szabályozni, miközben az államok kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják intézményeiket, egymáshoz közelednek s figyelembe veszik népgazdaságaik sajátos viszonyait, vám- és vasúti szállítási tarifáit, lehetőségeiket kiaknázzák, egységesen lépnek fel a távol-külfölddel folytatott tárgyalásokon, a nemzetközi viták, különösen a vámügyek elsimításakor.

Eszközük főleg a publicisztika, az információgyűjtés tagjaik számára, eljárás a hivataloknál és a nemzetközi kapcsolatokban, külföldi jogigényük támogatása, az érdekcsoportok közösen folytatott tárgyalásai különböző államokban, s nyilvános rendezvények, kongresszusok stb. rendezése.

Az egyesület tagjai lehettek kereskedelmi- és iparkamarák, gazdasági, műszaki, kereskedelemi vagy tudományos célokat folytató egyesületek és hasonló szervezetek, szakmai szövetkezetek, községek, ipari társaságok és tulajdonosaik és mindazok, akik legalább három éves tagdíj fizetését vállalják. Az éves tagdíj testületek és nagyüzemek számára 50, középüzemek és tulajdonosaik számára 20, kisüzemek és mások számára 10 márka.¹⁵

Az egyesület szerve a bizottság, a direktórium és a közgyűlés. A legalább 30 fős bizottságot a közgyűlés három évre választja, s tagjainak egyötödével már határozatképes. A bizottság üléseinek összehívását a direktórium dönti el, amely számára javaslatot dolgoz ki az egyesület éves bevételéről és kiadásairól. Az egyesületet kifelé a 8–12 fős direktórium képviseli. Végrehajtja a bizottság és a közgyűlés határozatát, s felhatalmazása van minden intézkedésre, amelyet szükségesnek tart az egyesület céljainak érdekében. Az egyesületi tagok összessége alkotja a közgyűlést, amelyet a direktórium hív össze. Ha más államokban is

¹³ Uo. 152.

¹⁴ Uo. 153–156.

¹⁵ Uo. 153–154.

megalakulnak szervezeteik, a direktórium velük egyetértésben az összeköttetés fenntartására nemzetközi irodát állít fel.¹⁶

1904. január 21-én a túlnyomórészt nehézipari orientációjú Német Iparosok Központi Szövetsége (*Zentralverband Deutscher Industrieller*) az Iparosok Szövetségével (*Bund der Industriellen*) együtt – amelyhez többek között a szász iparvidék, a Robert *Bosch* AG és a jénai *Carl Zeiss* konzern is tartozott, s rövidesen *Gustav Stresemann* képviselte őket – a Közép-európai Gazdasági Egyesület korporációs tagja lett.¹⁷

Az ipar szervezetei között azonban hiányzott az összhang. A főleg új iparágakat tömörítő Iparosok Szövetsége ellenezte a mezőgazdasági körök védővám-politikáját, s Németország ipari állammá válását követelte. Úgy vélték, hogy az amerikai prohibitív (védővám)-rendszer mintájára kiépített védővám-politika sajnálatos módon az európai államok kereskedelmi kapcsolatainak eltolódását eredményezte. A Német Birodalom a századfordulón kötött hét új kereskedelmi szerződése az európai államok egymás közötti védővám-harcának terméke. A német mezőgazdaság diadalmasan hirdette, hogy győzelmet aratott *Caprivi* kancellár (1890–1894) „Németország ipari állam”-ról vallott tanításai felett. Szerintük a kormány engedett az agrárius érdekeknek és feladta az ipari érdekek képviselőit.

Pedig a német kormány feladata a baráti és szomszédos országokkal szembeni vámsorompók leépítése lenne a közép-európai, lehetőleg azonban európai vámunió létrehozásával, amely az egykori német szövetségi államok Vámszövetségének mintájára egyesítenék erőiket Nagy-Britannia és Amerika konkurenciájával szemben. A kontinentális világgazdaság jövője a nagyobb stílusú vámegyesülésben rejlene.

Bonyolította a helyzetet, hogy a Német Iparosok Központi Szövetsége a mezőgazdaság oldalára állt, s 1901-ben kiadott nyilatkozata a gabonavámok felemelését, valamint a német ipar egyesülését sürgette a Német Ipartanács (*Deutscher Industrierrat*) keretében. Ezáltal olyan magas követelményeket támasztottak a német exportiparnak, hogy csak az új bázisú exporttámogatással működhet.

Az Iparosok Szövetsége ezért 1905. áprilisi felhívásában azt követelte, hogy a *Bülow* kancellár (1900–1909) vezette kormány a Reichstag határozata értelmében bocsásson jelentős összeget az évek óta tervezett „birodalmi kereskedelmi szervezet” és a „porosz tartományi iparhivatal” rendelkezésére. Az ipar szétfor-

¹⁶ Uo. 154–155.

¹⁷ Uo. 145–146.

gácsoltságának elkerülésére a 2300 tagot és 45 egyesületet tömörítő Iparosok Szövetsége összefogást sürgetett a „Harc az ipari államért” jelszóval.¹⁸

1906. január elején II. Vilmos jelentést kért a Közép-európai Gazdasági Egyesület tevékenységéről. *Von Posadowsky-Wehner* belügyi és *von Tschirschky* külügyi államtitkár 1906. január 23-i jelentésükben kifejtették, hogy a közép-európai államok közös érdekeinek támogatására alakult egyesület főleg a nagy gazdasági területtel rendelkező „távoli országokkal” fennálló kereskedelmi kapcsolatok szabályozására törekszik. Ezek a termelés univerzalizációja nyomán, magas vámokkal távol tartják az európai versenyt, miközben az ipari tömegtermelés révén folyamatosan növelik európai exportjukat. Az egyesület ilyen zárt gazdasági térségnek tekintette az Amerikai Egyesült Államokat és a brit birodalmat, s azzal a lehetőséggel számolt, hogy a jövőben Oroszország és Kelet-Ázsia is zárt gazdasági térséget alakíthat ki.¹⁹

A közép-európai államok közös érdekeinek további támogatására az egyesület számos gazdasági és jogi természetű feladatot határozott meg: a vám eljárások egyszerűsítését, vámügyi döntőbírók felállítását, a gazdasági jogok egyszerűsítését, stb. Nem törekszik vámunióra, s érintetlenül kívánja hagyni az egyes államok gazdasági és kereskedelempolitikai önállóságát. Célját inkább „kereskedelempolitikai szövetségek” révén igyekszik megvalósítani. Azzal érhet el jobb feltételeket, hogy a közösen cselekvő államok csak azoknak adják meg a legnagyobb kedvezményt, amelyek vámtételei nem lépnek át bizonyos határokat, illetve a legnagyobb kedvezmény elvéért cserében ellenkoncessziókat követelnek. Arra az esetre, ha az amerikai államok, vagy Anglia és gyarmatai kölcsönös előnyben részesítik egymást, kilátásba helyezték, hogy a közép-európai államok is kölcsönös előnyöket biztosítsanak egymásnak.

Az államtitkárok szerint az egyesület eddig két vonatkozásban fejtett ki pozitív tevékenységet: emlékiratok kidolgozásával támogatja a birodalom pillanatnyi kereskedelempolitikai feladatait, s azt meghatározott irányba igyekszik terelni. Élesen bírálja a birodalmi vezetésnek az Amerikai Egyesült Államokkal szembeni magatartását, de a vele folytatandó tárgyalások során tárgyszerű, szakmailag megalapozott anyagai hasznosak lehetnek számukra, jóllehet ezek lényegesen nem térnek el más gazdasági egyesületek (főleg a gazdasági kamarák, nagy szakmai egyesületek) véleményétől.

Másrészt az egyesület megkísérelte, hogy a többi közép-európai országban is megalakítsa szervezeteit, s célját a külföldi egyesületekkel összefogva valósítsa

¹⁸ Aus dem Aufruf des Bundes der Industriellen „Kampf um den Industriestaat!”. Zentrales Staatsarchiv Potsdam, Reichsamt des Innern, Nr. 7533, Bl. 162. és sk., ill. Weltherrschaft in Visier, Berlin 1975, 61. és sk. Lásd: Opitz 1977, 157–158.

¹⁹ Bericht des Staatssekretärs im Reichsamt des Innern, v. Posadowsky-Wehner, und des Staatssekretärs des Auswärtigen Amtes, v. Tschirschky, an Kaiser Wilhelm II. (1906. január 23.) Zentrales Staatsarchiv Potsdam, Auswärtiges Amt, Nr. 2499, Blatt 5–10. Kivonatolva lásd Weltherrschaft im Visier, Berlin, 1975. 64–65. Lásd: Opitz 1977, 159.

meg. Törekvései eddig csak Ausztria–Magyarországon jártak sikerrel; az egyesület alapítása Svájcban bizonyos fenntartásokkal fogadták, Franciaországgal pedig – amelynek bevonása pedig fontos lenne – még nem jöttek létre kapcsolatok.

Megállapították, hogy az egyedüli, Ausztria–Magyarországgal létrejött megállapodás nem erősítette lényegesen a németek tengerentúli – főleg az Egyesült Államokhoz fűződő – kereskedelempolitikai pozícióit. A Német Birodalom tengerentúli kereskedelmi forgalma tízszeresen meghaladja Ausztria–Magyarország ide irányuló kereskedelmi forgalmát. Svájcban főleg azért maradt sikertelen az egyesület eszméje, mert az alpesi ország az Egyesült Államokkal fennálló ellentéteit az autonóm módon nyújtott legnagyobb kedvezménnyel oldotta fel, anélkül, hogy kísérletet tett volna a Németországgal közös cselekvésre.²⁰

A jelentés nem számolt azzal, hogy Franciaország belátható időn belül érdeklődik az egyesület céljai iránt, főleg akkor, ha e szándékok német részről indulnak ki. Franciaország megnyerésének kilátástalanságát az államtitkárok nem annyira az ottani hangulatban, hanem inkább objektív akadályokban látták. Rámutattak, hogy Franciaország évek óta olyan kereskedelempolitikát folytat, amely a gyarmataival folyó kereskedelmet a francia kereskedelemnek tartja fenn, s nem várható, hogy a jövőben közeledne más hatalmak hasonló törekvéseihez. Jóllehet a jelenlegi gazdasági és politikai viszonyok között nincs remény arra, hogy az egyesület befolyásolja az európai kormányok kereskedelempolitikai intézkedéseit, de a közép-európai államok összefogásának jogossága mégsem vitatható el az önmagukban zárt, nagy gazdasági térségekkel – főleg az Amerikai Egyesült Államok és egy esetleges brit vámszövetség – szemben.

Az egyesület céljainak megvalósulását jelenleg áthidalhatatlan akadályok gátolják – írták jelentésükben. A szóba jöhető államok érdekei annyira eltérnek egymástól, hogy összefogásukat teljesen kizártnak tartották. Ha valamely közép-európai ország komolyabb gazdasági nézeteltérésbe bonyolódna az Egyesült Államokkal, a többi ország a konfliktusból különalku révén azonnal pillanatnyi gazdasági és politikai előnyökre törekedne. A közép-európai államok közös védekező intézkedéseivel csak akkor lehetne számolni, ha a nagy zárt gazdasági térségek Közép-Európára gyakorolt nyomása annyira erősödne, hogy általános szükségállapottól kellene tartani. Ilyen fenyegető jelek azonban jelenleg még nem léteznek. Ez a helyzet csak akkor fordulhatna elő, ha az észak-amerikaiaknak a Közép- és Dél-Amerikával kötött vámegegyezményekkel sikerülne kikapcsolniuk az európai versenyt az újvilágban, s ha a brit világbirodalom szintén elzárkózna a világforgalomtól.²¹

Jóllehet az egyesület céljainak megvalósulását a jelentés megvalósíthatatlannak tartotta, azt azonban egyértelműen hasznosnak ítélte, hogy a közép-európai államok közös kereskedelempolitikai fellépésének ébrentartása bizonyos hatást

²⁰ Uo. 160.

²¹ Uo. 161.

gyakorol az amerikai és brit törekvésekre. Ezek veszítenek vonzerejükből, ha kiderül, hogy céljaik elérése végül is a közép-európai államok gazdasági összefogásával járhat. A birodalmi közigazgatásnak ezért nincs oka fellépni az egyesület tevékenységével szemben, amíg az nem zavarja a kereskedelempolitikai intézkedéseit. Másrészt el kellene kerülni az egyesület hivatalos támogatását, amely azt a látszatot kelthetné, hogy a német kereskedelempolitika támogatja az egyesületi célokat; az egyesület külföldi tevékenységének sem használna, ha a német kormányt sejténék mögötte. Más közép-európai államok befolyásos köreiben meggyerése szigorúan csak magánegyesülések révén történhet. Ezért nem ajánlották, hogy a külföldi német követek külön utasítást kapjanak az egyesület törekvéseinek támogatására.²²

Az alldeutsch körök támogatták a Közép-európai Gazdasági Egyesület megalakítását, hiszen a németiség egyesítése programjuk központi része volt, s a közép-európai vám- és gazdasági terület előnyei is egyértelműnek tűntek,²³ de fenntartásaikat is megfogalmazták. Hasse az osztrák alldeutsch Paul *Samassa* és a német Theodor *Reismann-Grone* elnökségi tagok taktikai javaslatát igyekezett követni, hogy a csatlakozni szándékozó tagok engedékenységre szorítása érdekében velük szemben a lehető legnagyobb kereskedelmi- és közlekedéspolitikai nehézséget támasszák. Ezzel szemben a gazdasági egyesületek a vámegyütműködés közvetlen útját hirdették, amellyel megelőzték az össznémeteknek későbbi kibékülését a két monarchia politikai szövetségével.²⁴

Az alldeutschok emlékeztettek rá, hogy az egyesület megvalósulását mindedig politikai hátsó gondolatok, fiskális vagy egyéb aggodalmak gátolták. Úgy vélték, hogy korábban hiányzott a külső kényszer az ellentétes érdekek leküzdésére, mivel nem alakult ki olyan szükséghelyzet, amelyben az összefogást egyedüli gyógyeljárásaként alkalmazták volna. Álláspontjukon azonban végig húzódtak a magyarokkal szembeni erős fenntartások

Kifejtették, hogy Karl *Bruck* osztrák kereskedelmi miniszter – a lépés politikai célszerűségén túlmenően – már az 1850-es években felismerte Ausztria csatlakozásának szükségességét a német Vámszövetséghez. 1870-ben Bismarck is hasonló fontolgatott, s a német–osztrák kettős-szövetség előzetes tárgyalásain

²² Uo. 162.

²³ Jürgen Angelow: *Interessenidentität und Mächtekonkurrenz im Zweibund. Wirtschaftsraumliche, handelspolitische und militärstrategische Ziele im „Mitteleuropa“-Konzept zu Beginn des 20. Jahrhunderts* In.: Helmut Rumpler und Jan Paul Niederkorn (Hrsg.): *Der „Zweibund“ 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie. Historikergespräch Österreich–Bundesrepublik Deutschland*, Akademie der Wissenschaften, Wien, 1994, 319.

²⁴ Uo.

érintette is az ügyet, de *Andrássy* Gyulánál állítólag nem talált megértésre, mert ebben a magyarság hatalmi pozíciójának veszélyeztetését látta.²⁵

Szerintük az 1880-as években a közép-európai vámunió tudományos megalapozásában kiemelkedett a Rajna-vidéki *Alexander von Peez*, aki fiatal közgazdászként Ausztriába költözött, s az ottani gazdasági életben politikai és történelmi iskolázottságát e cél kimunkálásának szentelte. 1901-ben *Philippovich* bécsi közgazdászprofesszor kiadványában főleg gyakorlati emberek jutottak szóhoz, akik a vámegységet kilátástalannak tartották, s helyette az érintett gazdasági térség megkönnyített és megnövelt közlekedési forgalmát helyezték. Ezt az álláspontot képviselte egyébként Julius Wolf is, amikor újságcikkeiben Közép-európai Gazdasági Egyesület megalakítását sürgette.²⁶

Az *allddeutschok* a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország kiemelkedő politikai személyiségei, közgazdászai stb. részvételével megalakuló egyesülettel kapcsolatban figyelmeztettek a tevékenysége kapcsán jelentkező veszélyekre, és határozott tanácsokat adtak működésére vonatkozóan.

Ezek között leszögezték, hogy a Német Birodalomnak földrajzi helyzete, fogyasztói ereje, gazdasági szervezete, gazdagsága stb. miatt szükségszerűen a legerősebb hatalmi tényezőnek kell lenni a közép-európai vámterületen belül. Mindezt szemléletesen mutatja az Ausztria–Magyarország és a Német Birodalom közötti kereskedelmi forgalom alakulása. Ezzel természetesen tisztában vannak Ausztriában és Magyarországon, miként azzal is, hogy a gazdasági függőség politikai függőséggel jár, ezért ellenállnak mindennel szemben, amely a gazdasági függőséget erősíti. Másrészt azonban a vámegységhez vezető út éppen az erősebb hatalmának kihasználása révén érhető el; mindezt a Német Vámszövetség története is igazolja legutolsó fejezetéig, Hamburg bekebelezéséig. *Bismarck* is a gabonavámok emelésével kényszerítette Ausztriát kereskedelmi szerződésre. A közép-európai vámszövetség létrejöttében döntő körülmény lesz, hogy a Német Birodalom hajlandó lesz-e messzire tekintő, céltudatos gazdaságpolitikára, amely a közeli előnyökre való tekintett nélkül, határozottan alkalmazza a korbács és a mézesmadzag politikáját.²⁷

További tanácsként megemlégtették, hogy manapság már nem elégséges a kizárólag vámokkal folytatott gazdaságpolitika. Fontos tényező lett a közlekedés-politika is; Magyarország számára például az Oderberg–Berlin közötti porosz vasúti szállítási tarifa tízszer fontosabb, mint bármilyen vámtétel. Ismeretes az állategészségügyi rendelkezések hatása is. Ezért félő – folytatták –, hogy például a Közép-európai Gazdasági Egyesület magyar tagjai ezeket különösebb szűgyen-

²⁵ *Alldeutsche Blätter*, Nr. 3. Januar 1904, ill. *Zwanzig Jahre deutsche Arbeit und Kämpfe*. Hrsg. von der Hauptleitung des Alldeutschen Verbandes. Leipzig, 1910, 224–226. Lásd: *Opitz* 1997, 147.

²⁶ Uo. 148.

²⁷ Uo.

lősség nélkül megkísérlik érvként felhasználni, ha a magyar urak fájlalják a Német Birodalom gazdaságpolitikai érdekében valamilyen behozatalt nehezítő intézkedéseket. E törekvésekkel határozottan szembe kell szállni. Figyelmeztettek arra, hogy az egyesületben a Német Birodalomnak meg kell őriznie a szellemi vezetést, s a gazdasági közeledés jelszava nem vezethet meggyengüléséhez és a messze gyengébb partner erősödéséhez. Mindezt már az egyesület megalakulásakor tudatosítani kell.

Egyértelműen kijelentették, hogy a közlekedés javítását és az áruforgalom növelését nem tekintik „legbelsőbb, kívánatos” céljuknak; „számunkra a gazdasági viszonyok is csupán a célhoz vezető eszközök, természetesen az életben jelentős eszközök népiségünk támogatására és erősítésére.”²⁸

A Közép-európai Gazdasági Egyesület fokozatosan kiépítette szervezeteit és bővítette nemzetközi tevékenységét. Az aktuális gazdasági témákról rendezett közgyűlései, vitái és publikációi pedig élénk visszhangot váltottak ki a két monarchia közéletében. 1906. júliusban a felső-sziléziai Bányá- és Kohászati Egyesület közgyűlési határozattal csatlakozott a Wolf-vezette Közép-európai Gazdasági Egyesülethez, felhatalmazva elnökségét, hogy lépjen kapcsolatba Németország nagyiparának többi képviselőivel az egyesület minimum tíz évre történő finanszírozásának ügyében.²⁹

1906 novemberében Németország és Ausztria–Magyarország közép-európai gazdasági egyesületei Bécsben megrendezték első közös konferenciájukat. A vezető államférfiakat és a gazdaság első vonalbeli képviselőit az egyesület alelnöke, Max Roetger, az esseni Krupp-cég igazgatóságának elnöke köszöntötte, s találkozásukat mérföldkönek tekintette a közép-európai gazdasági élet megjavításáért folyó nagy, közös munkájukban. Az osztrák szervezet elnöki tisztét Ernst Edler von Plener, a közös legfelsőbb számvevőszék elnöke, a felsőház tagja, a magyar szervezetét pedig Wekerle Sándor miniszterelnök, a felsőház tagja látta el.³⁰

A németországi szervezet 1907 májusában Drezdában rendezett első közgyűlésén újválasztották az igazgatóság és a bizottság tagjait. A nyolcfős igazgatóságot tizenkét főre bővítették, s közülük tizenegyet választottak meg. Tagjai lettek: Ernst Günther herceg, a porosz felsőház tagja, Hermann Paasche, titkos kormánytanácsos, a Reichstag első alelnöke, Max Roetger, a Krupp-cég igazgatóságának elnöke, az esseni kereskedelmi kamara elnöke, Julius Wolf, az állam-

²⁸ Uo. 149.

²⁹ A felső-sziléziai Bányá- és Kohászati Egyesület közgyűlési határozata (Katowice, 1906. július 6.) Zentrales Staatsarchiv, Potsdam (ZstA), Auswärtiges Amt, Nr. 2499, Blatt 49., ill. Weltherrschaft im Visier, Berlin 1975, S. 64/65 (Dok. 9). Lásd: Opitz 1977, 163.

³⁰ Mitteleuropäische Wirtschaftsvereine in Deutschland, Österreich und Ungarn. Verhandlungen der ersten gemeinsamen Konferenz in Wien 1906 (Veröffentlichungen der Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereine, zugleich Heft III. der Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland), Wien und Berlin, 1907, S. 6/7. Lásd: Opitz 1977, 163–164.

tudományok professzora, Hans von Schwerin gróf, a Német Mezőgazdasági Tanács elnöke, Reichstag- és porosz képviselőházi képviselő, Richard Vopelius kohótulajdonos, a német iparosok Központi Szövetségének elnöke, a porosz felsőház tagja, Hermann Hecht, az exportcégek egyesületének elnöke, Henry von Boettinger titkos kormánytanácsos, a Bayer festékgyárak igazgatója, a porosz képviselőház képviselője, Conrad von Schubert vezérőrnagy, a Reichstag- és a porosz képviselőház képviselője, Jakob Rießer titkos jogtanácsos, jogász-professzor, a Német Bank- és Bankárszakma Központi Szövetségének elnöke, *H. Semlinger* kereskedelmi tanácsos, a dél-német gyapotiparosok egyesületének igazgatósági elnöke. Rajtuk kívül megválasztották az igazgatóság hat póttagját és a bizottság 42 tagját is.³¹

1908 szeptemberében az egyesület németországi szervezetének Mannheim-ben rendezett második rendkívüli közgyűlésén módosították alapszabályukat, s a szervezet önálló jogi személy lett. Neve *Közép-európai Gazdasági Egyesület Németországban* lett, amely a politikai célok elutasításával „a gazdasági és jogi kapcsolatok közelítésére”, a gazdasági viszonyok és jog azonos kezelésére, a nemzetközi érdekek lehetőleg közös vagy azonos érvényesítésére törekszik, elsősorban vám- és vámtarifaugyekben, valamint a nemzetközi viták rendezésében. Kifelé és befelé képviseli az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság közös igényeit, főleg a gazdasági törvénykezés és igazgatás területén, s közvetít az érdekeltérésekben.³²

A két monarchia gazdasági egyesületeinek elképzelése szerint a kereskedelempolitikai megállapodások nemcsak Németországot és Ausztria-Magyarországot érintenék, hanem kiterjednének az egész közép-európai térségre. 1909-ben ugyan Belgiumban megalakult az egyesület, de Franciaország, Svájc és Hollandia tervezett bevonása már megghiúsult, így nem került sor az exportorientált német ipar remélt „nagy közép-európai” vámegyütműködésére. Az Ausztria-Magyarországgal létrejött „kis közép-európai” megoldás kevésbé volt vonzó, így az a passzív kereskedelmi mérleg miatt 1905 táján, a kereskedelmi szerződések megújításakor alárendelt szerepet kapott. A Balkánon, valamint a Közel- és Közép-Keleten egyre bővülő gazdasági kapcsolatok és beruházások mégis betagozódtak a közép-európai – a világhatalmi pozíció magjaként – német gazdasági hegemonia elképzelésébe. Németország csak a közép-európai koalíció vezetőjeként – amely később hidat képezne az egész Közép-Európát átfogó német hatal-

³¹ Bericht über die Erste Generalversammlung des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland (Dresden, 27. Mai 1907) Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland, Heft IV, Berlin 1907, S. 50–55. Lásd: Opitz 1977, 165–168.

³² Bericht über die Zweite (außerordentliche) Generalversammlung des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland (Mannheim, 15. September 1908) Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland, Heft IV, Berlin 1908, S. 115 ff. Lásd: Opitz 1977, 168–169.

mi blokk számára – nöhetett volna fel „az egész világkereskedelem szabályozójává” a három világhatalom mellett.³³

A Közép-európai Gazdasági Egyesületek – már Belgiummal kibővülve – 1909. májusban Berlinben rendezett negyedik közös konferenciájukon a munkaerőpiac szervezetét vitatták meg, ahol nyolc referátum hangzott el. *Mischler* professzor, az osztrák munkaközvetítő intézet elnöke az egységes közép-európai munkaerőpiac megszervezésére kidolgozott irányelveiben a munkaközvetítést a közigazgatás feladatává tette, s a munkaközvetítő hivatalok számára paritásos összetételű bizottságokat javasolt. Javaslatát elsőként *Max Friedmann* osztrák nagyiparos, az Osztrák Iparosok Szövetségének küldötte ellenezte. *Mischler* munkaközvetítési rendszerét bírálta *H. A. Bueck*, a Német Iparosok Központi Szövetségének főtitkára és igazgatósági tagja is, aki elutasította a munkaadók és munkavállalók közös szervezetének felállítását.³⁴

A gazdasági és a politikai érdekek szoros összefonódásáról és a német iparosok külpolitikai tájékozottságáról is tanúskodott *A. Stapff*nak, a Thüringiai Iparosok Szövetsége jogtanácsosának beszéde a Közép-európai Gazdasági Egyesület németországi szervezetének 1911 októberében Münchenben rendezett harmadik közgyűlésén. Azon túlmenően, hogy külpolitikai elemzését bármely külügyminisztériumi tisztviselő megirigyelhette volna, a beszéd arról tanúskodott, hogy *a világhatalmak ellenállása miatt a német ipar köreiben egyfajta visszaorientálódás indult meg Európa irányába.*

Stapff a marokkói válságot követő németországi vitából két következtetést vont le. Egyrészt örvendetesnek tekintette, hogy a német népben rendkívül erős azon eszmék dinamikája, amely az országot világgazdasági expanzióra készíteti nyersanyagforrások szerzése és a német termékek értékesítési piacainak politikai biztosítása érdekében. Ugyanakkor hiányolta, hogy a német közvélemény nem ismeri pontosan a német világpolitika szükségszerű céljait. Nevezetesen azt a sajnálatos körülményt, hogy a jövőt illetően Németország világpolitikai helyzetére és világgazdasági pozíciójára nézve – a gyarmati területek bővítésére tett erőfeszítései ellenére – kedvezőtlen tendenciákkal kell számolnia. Nagy-Britannia szorítása mellett Japán, az Egyesült Államok és Oroszország érdektérületeik elzárásával és azok belső kiépítésével szinte behozhatatlan előnyre tett szert. Németország helyzete annál kedvezőtlenebb lesz, minél jobban sikerül ezen ország-komplexusoknak belső szabad piacaik bővítése és felvevőképességük növelése.

³³ Helmut Böhme, *Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848–1881*, Köln–Berlin 1966, 603–604. Lásd: Angelow 1996, 319–320.

³⁴ *Verhandlungen der Mitteleuropäischen Wirtschafts-Konferenz in Berlin (17. und 18. Mai 1909)* Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereine (zugleich Heft VIII. der Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland), Berlin 1909, S. 87–89. Közli: Opitz 1977, 172–174.

Szerinte Németország jövője azon múlik, hogy a világpolitikai expanzió gyarmati útjától eltérően – amely természetesen továbbra is szükséges a nyersanyagellátás érdekében – sikerül-e „*iparcikkeink számára egy nagyobb, politikailag biztosított piacot szerezni. E módszer csak akkor válhat valósággá, ha magában Európában teremtjük meg magunknak a minél nagyobb belső, szabad értékesítési piacokat.*”³⁵

Ezért a német külpolitika céljai találkoznak a Közép-európai Gazdasági Egyesület végcéljával, mégpedig a kontinentális Európa államai között sajnálatosan növekvő ellentétek elsimításában. A kontinentális államok belső gazdasági okokból indokolt közeledését – Oroszország nélkül – semmi sem veszélyeztetheti jobban, mint Franciaország és Németország kapcsolatának romlása, sőt fegyveres összetűzése. Hiszen „*ezek az államok belső viszonyaik kényszeréből összetartoznak, és közös frontot kell alkotniuk Angliával és az Egyesült Államokkal szemben.*”³⁶ E célok kereskedelempolitikai megvalósításának legnagyobb akadálya a legnagyobb kedvezmény elve; az ettől való megszabadulás a jövő legnagyobb feladata. Ezért Stapff támogatta H. A. Buecknek a *Tag*-ban megjelent javaslatát a hagyományos német vámtarifák módosításáról és jelentős emeléséről. A kanadai–amerikai kölcsönösségi szerződés kapcsán – amely olyan kedvezményeket helyezett kilátásba a két ország kereskedelmében, amelyeket a legnagyobb kedvezménnyel rendelkező országok nem rendelkeztek – pedig felvetette azon javaslat megfontolását, hogy a közép-európai államok vonatkozásában kedvezményes vámtarifakötésekkel mérsékeljék a legnagyobb kedvezmény elvéből fakadó károkat.³⁷

1912 elejére a német gazdasági (és politikai) irányváltás szükségessége – a világpolitika helyett vissza Európába – már általánossá vált a sajtóban. A Iparosok Szövetségéhez közel álló, haladó néppárti Kurt von Mangold a *Berliner Börsen-Courier*-ban a „rendkívüli hatalmpolitikai ellenállás” miatt a tengerentúli gyarmatpolitika revízióját sürgette. Nem lebecsülve az innen érkező nyersanyag, illetve a késztermékek értékesítésének szükségességét, úgy vélte, hogy belátható időre más országok sokkal fontosabbak Németország számára. Az acélipar számára Svédország és Kelet-Franciaország ércartalékai, a textilipar számára Észak-Amerika déli államai, a gabonaellátást illetően pedig Argentína és Oroszország sokkal fontosabb, mint amit a jelenlegi és jövőbeli tengerentúli gyarmatok kínálhatnak. Ezek az országok azonban a későbbiekben – részben vámkülföldként való kezelésük, részben a távolság miatt stb. – nem elégíthetik ki a német iparnak a *biztos belső értékesítési piac megnövelése iránti sürgős*

³⁵ Bericht über die Dritte Generalversammlung des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland (München, 14. Oktober 1911). Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland, Heft XII, Leipzig 1911, S. 115–118. Lásd: Opitz 1977, 174–175.

³⁶ Uo. 175.

³⁷ Uo. 175–176.

igényét(!), és nem biztosítja azt a súlyt, amelyet a más országokkal kötendő kereskedelempolitikai megállapodások során a mérleg serpenyőjébe helyezhetnénk. Nemzeti vonatkozásokban a nagyvonalú és sikeres tengerentúli gyarmatpolitika talán többet ígérne, de nyitva hagyná nagy nemzeti kérdésünk megoldását, nevezetesen a keleti területeinken, Ausztria–Magyarországon, az európai Délkeleten és Elő-Ázsiában élő németiség biztosítását és erősítését.³⁸

Mangoldt Németország európai pozíciójának kibővítését és megváltoztatását sürgette. E cél elérését nem hódítások, s az 1864, 1866 és 1870. évi háborúk mintájára képzelte el, hanem a kereskedelempolitika, a kultúrpolitika és az államok közötti közeledés modern eszközei révén. Elsősorban *az Ausztria–Magyarországgal kötendő vámunióra* gondolt; a szétszakíthatatlan szövetséggel egyidejűleg egységes, belső vásárlóerővel rendelkező, a világban is jelentős súlyú kereskedelempolitikai terület alakulna ki. E nagy egységes területhez szoros politikai szövetség és vámunió révén a Balkán államai is csatlakoznának, fontolóra véve Törökország későbbi belépését is. Egyidejűleg észak-európai országok is csatlakozhatnának a központi európai vámszövetséghez: Dánia, Svédország, Norvégia, Hollandia, sőt idővel Svájc is, valamennyien az egyenjogúság alapján.

Tervezete megvalósulására egy emberöltőt szánt, amely mindenkinek előnyös lenne. Gazdaságilag olyan terület alakulna ki, amelynek a nyerstermékek, a tőkeerő, a biztosított belső értékesítési piac nagyságát és más államokkal szembeni pozícióját illetően nem kellene szégyenkeznie a világ nagy államaival szemben. Nemzeti vonatkozásban pedig rendkívüli előnyökkel járna a németiségre nézve. Biztosítaná és erősítené az Ausztria–Magyarországon és az egész Délkeleten élő németiség helyzetét; a gyéren lakott területekre pedig „a magasabb kultúra hordozóiként és támogatóiként” néhány millió német költözhetne. „Az egész területet német kereskedők, kézművesek, iparosok, mérnökök, munkások, tudósok özönlenék el. Az ország-komplexumban német lenne a kereskedelem, a közlekedés és a kultúra nyelve. Hatalompolitikailag pedig az ily módon egyesült államok belátható időre olyan képződményt alkotnának, amely állná a versenyt a világ bármely nagy államával.”³⁹

A kételkedőket azzal nyugtatta, hogy tervezete megvalósításának már számos feltétele teljesült. Létrejött a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország szövetsége, a politikai barátság Romániával és Törökországgal, a kereskedelmi szerződések rendszere, a Közép-európai Gazdasági Egyesület Németország és Ausztria–Magyarország tervszerű közeledésére irányuló tevékenysége. A kis államok a nagyobb területhez való gazdasági csatlakozást igénylik, Törökország politikailag közeledik, s a kevésbé fejlett országok esetében jelentős tőke- és szakemberigény jelentkezik a föld értékének növelésére. Mivel a modern világ

³⁸ Kurt von Mangoldt: Wo hinaus? Eine Betrachtung über deutsche Auswärtige Politik, in: *Berliner Börsen-Courier*, Nr. 12 vom 9. Januar 1912. Lásd: Opitz 1977, 176–177.

³⁹ Uo. 178.

állami életében is mindinkább a nagyüzem törvénye érvényesül, Németország vezető szerepe egy ilyen műben rendkívüli előnyökkel járna számára.⁴⁰

1912. július 12-én Walter *Rathenau*, az AEG konzern igazgatótanácsának elnöke *Bethmann Hollweg* kancellárral (1909–1917) folytatott megbeszélésén is a német gazdasági célok között említette az Ausztriával, Svájjal, Olaszországgal, Belgiummal, Hollandiával, stb. kötendő *vámuniót*, s egyidejűleg lazább társulások létrehozását.⁴¹

1913-ban pedig *Rathenau* *Német veszélyek és új célok* című tanulmányában fejtette ki elképzeléseit a gazdasági teendőkről. Németország gazdasági viszonyait elsősorban az észak-amerikaival vetette össze, amelyet a nyersanyag-ellátottságot illetően „ma a legboldogabb országnak”, Németországot pedig ipara terjeszkedését illetően a „legszerencsétlenebbnek” nevezett.

Rathenau nem értett egyet a gyarmatok szerepének csökkentésével. Korábban az volt az elképzelés – írta –, hogy a gyarmatok megsarcolt államként, a túlnépesedés lerakódóhelyeként, vagy felvevőpiacként hasznosak lehetnek számukra. Ma azonban sokan úgy vélik, hogy a gyarmatok többre kerülnek, mint amennyi hasznot hoznak; a kivándorlás már nem kívánatos, s a gyarmati értékesítést is vitatják. Kissé hajlanak a tengerentúli birtokállomány alábecsülésére. Pedig rövidesen rádöbbennek majd, hogy a Föld minden darabja értékes, s valamely nyersanyag, még ha közvetlenül nem is használható fel, csereként értékes lehet. Gazdasági felismerésből fájlalta, hogy az utóbbi száz évben felosztott világból Németország semmit sem kapott. Pedig „egy emberöltőn keresztül nem tudunk százmillió németet fél millió négyzetkilométer hazai föld és egy afrikai parcella termékéből ellátni és foglalkoztatni, s nem akarunk a világpiac áldozatává válni. A Földből részesednünk kell. Nem akarjuk egy kulturális nemzettől sem elvenni a sajátját, de a jövőbeli felosztás során annyit kell kapnunk, mint megközelítőleg szomszédjaink, akik jóval kevesebb munkáskézzelel és jóval több természeti javakkal rendelkeznek.”⁴²

A nemzetközi politika példátlan esete a Monroe-elv, amely egy félreértett elnöki üzenet alapján ellenszolgáltatás és ellenkötelezettség nélkül már száz éve elzárja a déli kontinenst az észak-amerikai kontinens előnyére, miközben az Egyesült Államoknak lehetővé teszi, hogy az egész világon befészkelje magát. Ennek helyébe a gazdaságilag szükséges és igazságos tannak kell lépnie: valamely hatalom nem sajátíthatja ki tartósan és egyedül a Föld egy területét sem.

Mivel Németország elszalasztotta a nagy szerzések idejét, s erőszakos újrafelosztásra nem vágyakozhat, meg kell barátkozni a gondolattal, hogy belátható

⁴⁰ Uo. 178–179.

⁴¹ Walter *Rathenau*, *Tagebuch 1907–1922*. Herausgegeben und kommentiert von Hartmut Pogge und von Strandmann, Düsseldorf, 1967. S. 168–170. Lásd: *Opitz* 1977, 179–180.

⁴² Walter *Rathenau*: *Deutsche Gefahren und neue Ziele* (1913). In.: *Walter Rathenau, Gesammelte Schriften*. In fünf Bänden, Bd. I. Berlin 1918, S. 267–278. Lásd: *Opitz* 1977, 204–205.

ideig és nagy méretekben kényszerűségből vásárló s szükségből cselekvő nemzet marad. Így kettős veszélynek van kitéve: a vásárlás megnehezülése mellett a fizetés megnehezülésének, illetve a fizetőeszközök és a kiviteli javak elértéktelenedésének. Anglia kivételével valamennyi gazdasági állam a vámsorompónak hódol, s akadályozza az áruforgalmat. A népek megtanulták tőlünk és Amerikától, hogy vámfalakat húzzanak az országhatárok mentén s azokat évente emeljék. „A nemzetek e békés háborúja Németország jövőre nézve súlyosabb veszélyeket rejt, mint bármely fegyveres fenyegetés. Elértékteleníti pénzünket, s tartósan drága vásárlásra és olcsó eladásra kényszerít bennünket, hogy ezzel ingyenes munkát végezzünk a külföld számára. Ellenfeleink kétségtelenül tisztában vannak ezzel a helyzettel, mivel támogatnak minden nacionalista, importellenes kampányt, szűkítve a gazdasági bekerítettség hálóját, miután a politikai bekerítettség elszakíthatatlanná vált.”⁴³

Nem kell visszatérni a szabad kereskedelemhez, hanem le kell bontani a vámfalakat. Különböznél valamennyi előnyt Amerika fog élvezni, amelynek nincs szüksége vásárlásra és fizetésre. Németországban e szabad mozgás legnagyobb akadályát az agrárpolitika védővámjai jelentik, amelyek egyúttal a porosz feudalizmus egyik alapját jelentik. Nálunk ugyanis azon nézet uralkodik – fejtegette Rathenau –, hogy a hegemon állam csak a nagybirtokosok bevonásával biztosíthatja vezető erejét és védelmét, s ezért azon feladat előtt áll, hogy a jelenlegi világversennyel lépést tartani képtelen mezőgazdasági nagyüzemnek törvényhozáói úton biztosítsa tulajdona megőrzését. Mindez a valamennyi agrártermékre kiterjedő vám- és behozatali szabályozással történik, s gyakorta ezek elérik a külföldi ár felét. A nagybirtokosok érdekeit képviselő s a porosz kormány támogatását élvező védővámok így hozzájárulnak a gazdasági fojtogatáshoz.

Mindössze egy lehetőség maradt számunkra: a *közép-európai vámszövetség*, amelyhez a nyugati államok is csatlakoznának. „A gazdasági szabadság kialakítása európai övezetünk országai számára nehéz, de nem megoldhatatlan feladat. Azonos gazdasági törvénykezésre, a szindikátusok kártalanítására, a fiskális vámbevételek felosztására és a kiesés pótlására van szükség; a cél olyan gazdasági egység létrehozása lenne, amely egyenértékű, sőt fölényben lenne az amerikaival szemben, s a szövetségen belül megszűnnének az elmaradt, fékező s nem termelékeny országrészek.”⁴⁴

Ausztria–Magyarország számára a Közép-Európa-gondolat a Németországgal terhesnek tekintett gazdasági konkurencia megszűnését, valamint az Oroszországgal és a balkáni államokkal szembeni erőteljesebb gazdasági és politikai elhatárolódást ígerte, amelyben elsősorban Magyarország volt érdekelt. Így már a „kis-közép-európai” megoldás is mérsékelte a Német Birodalom és Ausztria–

⁴³ Uo. 206.

⁴⁴ Uo. 207.

Magyarország szövetségi, illetve gazdasági és kereskedelmi politikája közötti ellentmondást és szövetséggpolitikailag erős integráló funkciót töltött be.⁴⁵

A szövetség ezen funkciója egyébként már a Közép-európai Gazdasági Egyesületek 1910. októberi budapesti konferenciáján is kiderült, ahol Ernst von Plener, az osztrák egyesület elnöke a két monarchia politikai-katonai kapcsolatának értékét hangsúlyozta. Pohárköszöntőjében utalt arra, hogy Európában két tábor áll egymással szemben, s határozottan sürgette a közép-európai államrendszer politikai eszméjének megvalósítását.⁴⁶

A két monarchia szövetségi viszonyát 1914-ig a gazdasági és kereskedelem-politikai megfontolások csak részben befolyásolták, s továbbra is elsősorban a kül- és biztonságpolitika dominált. 1909 előtt Bernhard Bülow kancellár (1900–1909) kifejezetten szkeptikusan és elutasítóan viszonyult a Közép-Európa tervekhez, főleg a Közép-európai Gazdasági Egyesületek reklámszerű, Amerikaelenes tevékenységéhez.⁴⁷ A boszniai válságban (1908–1909) Bülow elsősorban a Német Birodalom elszigetelődésének veszélye miatt állt ki kettősszövetségi partnere mellett. Így egyértelművé vált, hogy Ausztria–Magyarország hídfőt alkot a német vezetésű, jelentős mértékben Délkeletre bővülő Közép-Európa számára, amely semmiképpen nem omolhatott össze.

A német birodalmi vezetés viszonya a Közép-Európa-tervekhez csak a „közép-európai” gondolkodó Bethmann Hollweg kancellársága alatt változott meg. Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági-strukturális különbségei azonban 1914-ig megakadályozták, hogy a két fél vámuniója vagy vámkedvezményes viszonya létrejöhön. A monarchiával való szerves kapcsolatával Berlin nem kívánt annak belpolitikai felelősségéből részt vállalni. Így az első világháború kitöréséig a „nagy-közép-európai” gazdasági blokk – Franciaország, Svájc és a Benelux országok részvételével – békés eszközökkel való megteremtésének kilátástalansága végül is meggátolta a birodalmi vezetés világos elképzeléseinek kidolgozását.

2. A Közép-európai Gazdasági Szövetség tevékenysége az első világháború alatt (1915–1918)

A nemzetközi politikában a századfordulótól kezdve új államrend kezdett formálódni: ezt bizonyította a britek és az oroszok ázsiai érdekszféráinak elhatárolásáról 1907. augusztus 31-én aláírt egyezmény. Németország mellett kialakult egy szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező szövetségi rendszer, s a birodalom nem utolsó sorban saját hibájából elszigetelődött. A Német Birodalom orientális

⁴⁵ Angelow 1996, 320.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Bülow an Wilhelm II, Berlin, den 7. Februar 1907, BA Potsdam, AA, Handelspolitische Abt. Nr. 2499, Blatt 74–81. Lásd: Angelow 1996, 321.

politikája miatt a Boszporusz térségében az angolok helyébe lépve az oroszok új ellenfelévé vált, mivel előbbieket a Földközi-tenger keleti medencéjében húzódo birodalmi védelmi vonalukat 1895-től kezdve Konstantinápolyból Egyiptomba helyezték át, illetve a két évvel később megindított flottaépítéssel frontális kihívást intézett Nagy-Britannia ellen. A német orientális- és flottapolitika tovább erősítette a világhatalmak megegyezési törekvéseit, amely Európára is kiterjedt.

Az 1904–1905. évi orosz–japán háború után a hatalmak visszafordultak az európai kontinens felé. Németország mozgásterét összeszűkült, s szinte észrevétlenül elkezdett összezáródni a hatalmak közötti olló. Bethmann Hollweg birodalmi kancellár az 1914. júliusi boszniai válság politikai, szükség esetén akár a nagy háborúig fokozandó offenzívaként való kihasználását tűzte ki célul, hogy lazítson a birodalom elviselhetetlennek tűnő bekerítésén. Döntését elősegítette, hogy árulás révén tudomást szerzett az 1914 nyarán folytatott brit–orosz haditengerészeti tárgyalásokról. Úgy tűnt, hogy e tárgyalások egységbe fogják a Németországot körülvevő szövetségek láncolatát és a nagyhatalmak szövetségre lépnek a birodalommal szemben.

Julius Wolf, a Közép-európai Gazdasági Szövetség alapítója 1915. június 19-én a szövetség tanácskozásán önkritikusan elismerte, hogy korábban a két monarchia kereskedelmi közeledését a kedvezményes vámok bázisán képzelték el, amely egy 15–20%-os vámcsökkentéssel jár, s a fennmaradó 80–85%-nyi vámléépítés pedig a vámunió útját egyengeti. *Politikailag és gazdaságilag a két birodalom szorosabb együttműködését ajánlotta.* A vámunió Ausztria–Magyarországot kivonná gazdaságpolitikai elszigeteltségéből, s növekvő teljesítményével a világpiacba emelné. A Monarchiának most arról kell döntenie, hogy fejlődésében visszamarad-e más országokhoz viszonyítva, vagy pozícióját kifelé gazdaságpolitikailag is megszilárdítja; vagyis befelé fordulás vagy expanzió.⁴⁸

Előadásában kifejtette, hogy céljuk megvalósulását most jóval közelebb érzik, mint egyesületük alapításakor. Németország és Ausztria–Magyarország kereskedelempolitikai közeledése napi feladat lett, mivel a háborúban egymásra vannak utalva. Az összefogás lehetőségei közül előbb csak a reciprocitás elvét hangsúlyozta, a legnagyobb kedvezmény érvényesítését, miként 1830–1860 között Európában érvényesült. A reciprocitás rendszere lehetővé tette harmadik államok differenciálását, majd az előnyben részesítés rendszerének alkalmazását.⁴⁹

Az 1871. évi frankfurti békeszerződés 11. cikke Franciaországnak örök időkre biztosította a legnagyobb kedvezmény elvét, s ezzel kizárta Ausztria–Magyarország előnyben részesítését, ha abba Franciaországot nem óhajtották bevonni. Ezért rámutatott, hogy a frankfurti békeszerződés az első világháború

⁴⁸ Julius Wolf: Ein deutsch-österreichisch-ungarischer Zollverband. A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1915. Wolf 1915, IV.

⁴⁹ Julius Wolf: An der Wiege Mitteleuropas. Dritte Auflage der Schrift „Ein deutsch-österreichisch-ungarischer Zollverband.“ A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Wener Scholl, Leipzig, 1917, 7–8.

kitörésének pillanatában hatályát veszítette, s ezzel szabaddá vált a pálya Ausztria–Magyarország és Németország viszonyának újjárendezésére a kölcsönös előnyben részesítés bázisán.⁵⁰

Előadása további részében eljutott a *német–osztrák–magyar vámszövetség* gondolatáig, amely „egy sokkal nagyobb és egységesebb piac létrehozását szolgálja”, mint amivel eddig Németország és Ausztria–Magyarország rendelkezett. Érveivel főleg osztrák–magyar tagjai számára igyekezett attraktívvá tenni a vámszövetség gondolatát és annak előnyeit.

A több mint 120 millió lakost (68 + 53 millió) tömörítő piac már nagyobb – folytatta –, mint az Amerikai Egyesült Államoké. Mivel a német piac kétháromszor nagyobb felvevő erővel rendelkezik, mint az osztrák–magyar, a vámunió jóval nagyobb piacot nyit az osztrák–magyarok számára, mint a németeknek. Eddig a német kivitelnek mindössze 11%-a irányult Ausztria–Magyarországra (7–8%-a Ausztriába, 3–4%-a Magyarországra). Természetesen nem lehet alábecsülni, hogy a német értékesítés még növelhető, de az is igaz, hogy Ausztria–Magyarországon a gazdasági termelékenységnek, a lakosság műszaki és képzési lehetőségeinek szintén további, óriási fellendülési lehetőségei kínálóznak.⁵¹

Érvelése szerint senki sem vitathatja, hogy az osztrák–magyar és a német ipar a legszélesebb értelemben egymás mellett létezhet. *A vámszövetségben az osztrák ipar kilátásai jobbak, mint a német iparé az osztrák piacon.* A mezőgazdaság területén pedig mivel Ausztria–Magyarország túlnyomórészt nyersanyagokat szállít Németországnak, ez nem mérvadó e nagy nemzeti kérdés megítélésakor. S a vámszövetség megvalósulásakor az osztrák–magyar mezőgazdaság sem tartozna a vesztesek közé. A két császárság vámpolitikájának legnagyobb jelentőségű eseménye az egységes külső vámok kialakítása lenne. A vámközösséget nem kötnék a pénznemek korábbi egységesítésének német javaslatához.⁵²

Véggövetkeztetése, hogy a két partner hasznot húzhat a vámszövetségi házasságkötésből. Ausztria–Magyarország „a német tőke általi megtermékenyítésre, német fegyelemre, német józanságra, német határozottságra és szívós német munkára vágyik.”⁵³

Wolf 1915. július 23-i berlini beszédében arra hivatkozott, hogy a létéért küzdő két monarchia élet-halálharcában már végleg elvetette a vámelőnyök rendszerét, s egyértelműen a *vámszövetség* mellett tette le voksát.⁵⁴ Továbbra is fő gondja Ausztria–Magyarország gazdasági köreinek megnyerése maradt. Friedrich *Naumannhoz* hasonlóan a két monarchia gazdasági együttműködésé-

⁵⁰ Uo. 10.

⁵¹ Uo. 15.

⁵² Uo. 18–20.

⁵³ Uo. 21–22.

⁵⁴ Uo. 23.

nek előnyeit igyekezett attraktívvá tenni. A vámszövetség révén a Monarchia ismét betagozódna a világgazdaság konszernjébe, amelyet másképpen nem képes elérni – vélekedett. Hiszen a Monarchia oly mértékben eltávolodott a világgazdaságtól, amely sem a német, sem az osztrák közvélemény előtt nem ismert. Ezt két adattal támasztotta alá: Ausztria–Magyarország hat dél- és közép-amerikai országba, három kelet-ázsiaiba és négy autonóm angol gyarmatra 60 millió márka értékben exportált, miközben Németország 1214 millió márka értékben, tehát több mint húszszor többet.⁵⁵

Érvelésébe beemelte a lakossági kivándorlás szomorú fejezetét is. Ausztria–Magyarországról 1912–1913-ban 255 000 személy vándorolt ki: Ausztriából 137 000, Magyarországról pedig 118 000 személy, akik az országon belül nem találtak munkát, vagy nem olyat, mint korábban. Mivel a születési többlet nem érte le az 500 000 főt, ennek fele a kivándorlással elveszett. Minél kisebb az áruexport, annál nagyobb az emberek „exportja” – vonta le a következtetést. A jövő biztosítása érdekében nélkülözhetetlen az osztrák–magyar népgazdaság újjászervezése.⁵⁶

A háború sodra a mértéktartó gazdasági szakembert is elragadta. 1915. december 10-én a *Birodalmi-német Fegyverbaráti Egyesületben* (Reichsdeutsche Waffenbrüderliche Vereinigung) azt állította: senki sem kételkedik abban, hogy mi fogjuk megnyerni ezt a háborút. Ezért ki kell dolgozni a jövő programját.

A háború elhúzódása azzal magyarázható – folytatta –, hogy az emberek és az eszközök túlerejével állnak szemben. A központi hatalmak 150 milliós emberállománya (Németország 68, Ausztria–Magyarország 53, Törökország 22, Bulgária 5 millió) küzd a több mint 300 milliós antanttal (180 millió orosz, 40 millió francia, 48 millió brit, 36 millió olasz, 6 millió szerb és montenegrói). A háború kezdetén három orosz katona jutott egy osztrák–magyarrá.⁵⁷

E hallatlan lakosságbeli förlény felőrlése több évet igényel – vélekedett Wolf –, de ezen túlmenően a jövőre nézve is fenyegetettséget jelent. Ezért a győzelem utáni időszakra irányvonalakat kell kidolgozni a népek kapcsolatainak újrendezésére. A háború után olyan helyzetbe kell kerülnünk, hogy sakkban tarthassuk a brit világbirodalmat, hogy megszűnjön a bennünket fenyegető veszély.⁵⁸

Barátainkhoz és szövetségeseinkhez fűződő viszonyunk minden nappal bizalmasabb és bensőségesebb lesz. Kialakulóban van a közép-európai gazdasági- és kulturális szövetség. A kor hangulatát azonban ki kell használni a jövő új szervezetének megalapozására. Megítélése szerint ennek érdekében eddig nem

⁵⁵ Uo. 27.

⁵⁶ Uo. 28.

⁵⁷ Uo. 41–42.

⁵⁸ Uo. 42.

tettek meg mindent, pedig most évszázadokra egy új történelmi korszak alapjait kellene megvetni.⁵⁹

1916. december 12-i budapesti beszédében kifejtette, hogy a két nagy központi hatalom szövetségének gazdasági megalapozása az egyenlőség és a kölcsönösség alapján valósítható meg. Ausztria–Magyarországnak erősen passzív a kereskedelmi mérlege: 1913-ban a Monarchia 2,75 milliárd korona (2,3 milliárd márka) értékben exportált (Franciaország 5,5, Németország, Anglia és az Egyesült Államok egyenként 10 milliárd márka értékben), tehát négyszer többet. Az osztrák–magyar kivitel alig előzte meg az olaszt (2 milliárd), s jelentősen elmaradt a belgától (3 milliárd márka). A német exportgazdaságban 13 millióan, míg Ausztria–Magyarországon csak 2 millióan dolgoztak.⁶⁰

Ausztria–Magyarország ipari kivitele meglepően alacsony számokat mutat, s azért tette mellé a német számokat, hogy Ausztria–Magyarország exportkivitele idővel visszaszerezze azt a rangját, amely megfelel ipari ereje, bankjai, munkásai és nyersanyagbázisa teljesítményének.⁶¹ Ausztria–Magyarország az Egyesült Államokkal 17 millió dolláros forgalmat bonyolított le a 163 millió német forgalommal szemben. Brazíliával mindössze 7 millió dolláros forgalma volt, míg Németországnak 79 millió.

Az egységes kereskedelmi politika biztosítékot jelentene arra is, hogy a nem szerződő államokkal külön árban állapodnának meg. Legfőbb érve azonban a Monarchia gazdasági emberei számára az volt, hogy a közös gazdaságpolitika révén Ausztria–Magyarország olyan export-területeket szerezne meg, ahova eddig nem volt bejárása. Közéjük sorolta a kelet-ázsiai és dél-amerikai piacokat, amelyekkel Ausztria–Magyarország újabb világot hódíthatna meg. Vagyis a háború után újjáépítés és új virágzás kezdődik.⁶²

Julius Wolf víziói és tanácsai a német–osztrák–magyar politikai és gazdasági kapcsolatok szorosabbra fonásáról és vámszövetségük létrehozásáról végül is nem váltak valóra. A két monarchia viszonyát mindinkább a német katonai vezetés egyre agresszívabb, hatalompolitikai megfontolásokból táplálkozó álláspontja határozta meg, amely félresöpörte a közép-európai összefogás gazdasági érveit és megállapodásait. Az egyes országok katonai megszállásakor nem volt szükség gazdasági szerződésekre. Folytonos súrlódásaik miatt a háború végéig mindössze a két monarchia szövetségi szerződésének aláírásáig jutottak el, amelynek

⁵⁹ Uo. 43.

⁶⁰ Uo. 30.

⁶¹ Uo. 32.

⁶² Uo. 34–35.

megvalósulását és esetleges közép-európai kiterjesztését 1918. október–novemberben azonban már elmosta a két császárság összeomlása.

Politikailag a két monarchia elsősorban a közösen megszállt Lengyelország jövőjének ügyében ütközött össze. 1916 februárjára Németország végleges fordulatot hajtott végre Lengyelország ügyében: kifejtették, hogy Ausztria–Magyarország nem biztosította az 1914. évi ausztró–lengyel megoldás Németország által követelt garanciáit, ezért a német politika célját egy Németországhoz szorosan kötődő lengyel állam alapításában határozták meg, a lengyel hadsereget pedig konvenció révén betagolnák a német hadseregbe. A két monarchia Lengyelország sorsa körüli huzavonája végigkísérte az első világháború menetét.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának állandóan védekeznie kellett a különböző német helyekről érkező nyomások ellen. Hindenburg tábornok, a német nagyvezérkar főnöke 1916. szeptemberében az osztrák–magyar katonai közigazgatás alá tartozó Lublin átengedését kérte a német katonai közigazgatás számára. Akció-tervét a német külügyminisztérium is támogatta és offenzívát indított megvalósítása érdekében. Hindenburg nyomására Bethmann Hollweg kancellár is elfogadta a lengyelországi osztrák–magyar közigazgatás felszámolására irányuló terveket. A német lépés Bécsben keserűséget, értetlenséget és csalódottságot váltott ki. Attól tartottak, hogy a Hindenburg körüli katonai vezetés félreviszi a közép-európai összefogás ügyét. A bécsi kormány jegyzékben utasította el a német követelést. Az 1917. január 12-i osztrák–magyar közös minisztertanácson megállapodtak az 1915 nyarán felállított lublini katonai kormányzóság fenntartásában. A háború alatt elvetették az önálló lengyel állam felállítását, „mivel hadseregünk hátában nem lehet állami képződményt létrehozni.” A németek végül ejtették az ötletet, s a felek megállapodtak, hogy a lengyel kérdést a háború végéig nyitva tartják.

1917 tavaszára már teljesen nyilvánvalóvá vált a két monarchia vezetésének alapvetően eltérő helyzetmegítélése: Ausztria–Magyarország mindenáron békét szeretett volna kötni, befejezni a háborút, s ennek érdekében messzemenő területi engedményekre is hajlott, hogy a német hadvezetést rávegye a békekötésre. A megegyezéssel békére nyugaton, vagyis Franciaország esetében (lemondás Elzász-Lotaringiáról) látott lehetőséget, s 1917. februárjában (Sixtus-levél) saját kezdeményezést is tett. Békekötési javaslatait II. Vilmos fennhéjázóan visszautasította, pedig (I.) IV. Károly már jelezte, hogy az antant mellett a belső forradalom söpörheti el rendszereiket.

A megmerevedett német vezetés az Oroszországgal kötendő különbéke révén igyekezett keleti hódításait elismertetni, és nyugaton csak minimális engedményre hajlott. Előbb kioktató, gögös hangú válaszban utasította el a Monarchia vezetésének 1917. április 12-i memorandumát, majd májusban a kreuznachi hadicélkonferencián kiszorítani tervezte a Monarchiát Lengyelországból, s kárpótlásul a Monarchiának ígérte Romániát. (Majd 1917. november elején a német vezetés ismét visszakozott, s az ausztró–lengyel megoldás felmelegítését szorgalmazva

magának igényelte a tavasszal a Monarchiának ígért Romániát.) Az egyre mértékletlenebb német követeléseket jelezte II. Vilmos május 13-i személyes hadicélprogramja is, amelyben már Oroszország, Franciaország, sőt az Egyesült Államok legyőzőjének tekintette magát. Gátlástalan fantáziájára jellemző a „minimális követelésnek” tekintett jóvátételek: az Egyesült Államoktól 30 milliárd dollárt, Franciaországtól 40 milliárd frank, Olaszországtól 10 milliárd lírás jóvátételt remélt.

Ilyen körülmények között a németek egyáltalán nem foglalkoztak a május közepén Bad Kreuznachba érkező Ottokar Czernin osztrák–magyar külügyminiszter békejavaslataival, s azokról nem is tárgyaltak. Az elkeseredett miniszter azt mondta környezetének: „Németország világhatalomra tör, Oroszországot illetően nem hallgathatunk béketörekvéseire és erről egyáltalán nem is tárgyaltak velünk.”

A Német Birodalom és Ausztria–Magyarország politikai, katonai és vámuniós együttműködésének terve kétévi stagnálás után, 1917 nyarán vetődött fel ismét, de a tárgyalások lassan haladtak. Szövetségi szerződésük terve csak 1918 kora tavaszára körvonalazódott. 1918. május 12-én Károly meglátogatta spai főhadiszállásán II. Vilmost, ahol a nyugati hadjárat német sikerei nyomán emelkedett hangulat uralkodott. Jóllehet a szigorúan titkos szövetségi szerződés tervezete már készen állt, a lengyel kérdés eltérő megítélése miatt aláírására mégsem került sor. A két császár, valamint Hertling kancellár és Burián külügyminiszter mindössze egy megállapodást írt alá arról, hogy felgyorsítják kormányaik ilyen értelmű munkáját, hogy megvalósuljon a két császárság védelmét és biztonságát szolgáló politikai szövetség, a fegyverszövetség, valamint a vám- és gazdasági szövetség, amelynek végcélja a felek közötti vámmentes forgalom. A fentiek megvalósulásának feltételül azonban a lengyel kérdésben történő megállapodást szabták.

1917–1918 fordulóján ideiglenesen úgy tűnt, hogy a Német Birodalom számára látszólag kedvező történelmi pillanat köszöntött be. Olyan egyedülálló, kedvező alkalom körvonalazódott, amikor maguk mögött hagyhatták a meghaladott nagyhatalmi politika kötelező kategóriáit, sőt az európai hegemonia politikáját is. Kecsegtetően felsejlett előttük a kontinentális keleti impérium berendezésének hallatlan lehetősége, amely a nyugati katonai győzelem feltételét is magában hordozta. A birodalomban nagystílusú európai és tengerentúli hódítások és csábító világhatalmi álmódosítások keringtek.

1918. február 6-án a két monarchia már régóta esedékes berlini konferenciáján igyekeztek áthidalni időközben felmerült nézeteltéréseiket, de a szövetségeseik közel kerültek a szakításhoz. Czernin ugyanis figyelmeztette a németeket, hogy a Lengyelországhoz való ragaszkodásukkal megbuktatják a Közép-Európa tervezetét, s azzal fenyegetőzött, hogy a háború után felmondja Németország és Ausztria–Magyarország szövetségét. Csak a breszt–litovszki taktikai cselekvésben jutottak egyetértésre: kihasználják a szentpéterváriak és az ukránok

nézeteltérését, s különbékét kötnek Ukrajnával, hogy az ellátás biztosításának közvetlen céljával egyidejűleg diplomáciai nyomást gyakoroljanak a bolsevikokra.

Az 1918. március 3-án aláírt breszt–litovszki békeszerződés területi határozatai értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kurlandot, Livóniát, Fehér-Oroszország és Észtország jelentős részét. Szovjet-Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak. Ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában kellett teljesíteni, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területek voltak az ország legiparosodottabb részei: itt folyt a vastermelés 73%-a, s termelték ki a szén 79%-át. Az eredményt német részről – II. Vilmos dicséretét zengve – a világtörténelem „legnagyobb sikerének” tekintették, amelynek jelentőségét majd igazán az unokák értékelik.

Az 1918. március 7-én aláírt német–finn szerződésekkel megkezdődött Finnország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak, s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal.

A német–finn kereskedelmi szerződés előírta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhettek Finnországba, miközben Németország vámokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett.

A gazdaságvédelmi övezet mellett a titkos katonai pótegyezményben Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneóban.

II. Vilmos 1917. szeptemberi romániai látogatását követően a Lengyelország iránti német érdeklődés áttevődött a kőolajban és gabonában gazdag Romániára, amelyet von Mackensen tábornok, a romániai német főparancsnok is támogatott. II. Vilmos hajlott arra, hogy Ausztria–Magyarország érdektelenségét Románia iránt az ausztró–lengyel megoldással vásárolja meg. A német legfelső hadvezetés azonban szembeszállt ezzel a megoldással, mert inkább egy nagy-bolgár megoldást támogatott, illetve Lengyelországgal szemben ragaszkodott a lehető legszélesebb határszakaszhoz. Másrészt továbbra is fenntartotta igényét a román

kőolajra és gabonára, valamint Constanzára és a Cernavoda–Constanza vasútvonal német birtoklására.

Ezzel szemben II. Vilmos határozott román megoldást sürgetett, amely az országot a koronagyarmat szerepébe, vagy egy német herceg domíniumává alakította volna. A döntést végül Bethmann Hollweg és a külügyminisztérium állásfoglalása hozta meg: a birodalom politikai vezetése a román problémát Közép-Európa axiómájából kiindulva kezelte: Ausztria–Magyarország és Bulgária kielégítése oly módon, hogy a területi elszakítások ne gyengítsék túlságosan Romániát, s egyúttal Németország abba a helyzetbe kerüljön, hogy Constanza birtoklásával és romániai hegemoniájával fenntartsa a Balkán államai (Románia, Bulgária, Görögország, Törökország) közötti egyensúlyt, s biztosítsa vezető szerepét.

Mivel Romániát földrajzi helyzete miatt nem lehetett bevonni a közvetlen német érdekszférába – Ukrajnához, majd rövidesen az orosz délkeleti államokhoz hasonlóan –, ennek helyébe a vazallusi kapcsolat modern formája lépett, amely eltért a hagyományos annexió, sőt a „főkormányzósági” modelltől, s politikai újdonságként teljesen a gazdasági kötelékekre koncentrált. „Romániát, a központi hatalmak gyarmatát nem megnyomorítani”, hanem tartósan „teljesítő képessé” igyekeztek alakítani. Német töketúlsúllyal „Közép-európai kőolajtársaság” alapítását, bányafelségjogot, korlátlan kisajátítási jogot, kereskedelmi monopóliumot terveztek. Constanzát fekete-tengeri német támaszponttá akarták alakítani, amelyet a Duna-torkolat lerövidítése érdekében csatorna kötne össze Cernavodával, s átvenni szándékoztak a román vasutakat is. A túlságosan nagy német befolyás (az állami kőolajterületek elszakítása, a vasutakra, valamint a gabonafeleslegekre kiterjesztett német igény) miatt Károly császár 1918. február közepén II. Vilmoshoz írt saját kezűleg írt levélben fogalmazta aggályait.

A kőolajtársaságban a román állam csak 20%-kal részesedne, miközben a fennmaradó 80%-nyi (70:30 arányban) nyersanyagot Németországba és Ausztria–Magyarországra exportálná. E kereskedelmi monopólium, amely egyidejűleg uralná a román tőkepiacot, ellenőrizte a román gazdaságot és kevésbé feltűnő formában biztosította Németország többségi részesedését a román kőolajtermelésből. Románia pedig megőrizte a szuverenitás látszatát.

Az 1918. februárban kidolgozott gazdasági egyezmény értelmében az 1918. és 1919. évi, valamint azt követően hét évig a teljes román mezőgazdasági termésközelgés Németországba és Ausztria–Magyarországra irányulna. Ennek biztosítására Romániának kiviteli tilalmat kellett elrendelnie, amelyet csak akkor oldhatott fel, ha már maradéktalanul kielégítette a német és osztrák–magyar igényt. A német szándékok végső célja Románia bekapcsolása volt a közép-európai vámunióba. Német részről közvetlen katonai megállapodást is sürgettek, hogy Romániát bevonják a visszaszorított Szovjet-Oroszország elleni védőgyűrűbe.

Az 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződésben a szerződő felek (Németország, Ausztria–Magyarország, Bulgária és Törökország egyfelől, s Románia másfelől) kijelentették, hogy a jövőben békében és barátságban élnek egymással. Intézkedtek a román haderők leszereléséről, s Románia területi engedményeiről. Egész Dobrudzsa Bulgáriához került, amely területi gyarapodásért katonai konvenció aláírásával fizetett. Lemondott újonnan szerzett területi gazdasági előnyeiről, s Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb–macedón bányavidéken. Románia Cernavoda–Constanzán keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2–10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt. Megtarthatta viszont a Szovjet-Oroszországtól 1918. januárjában megszerzett Besszarábiát. A szerződő felek kölcsönösen lemondtak háborús költségeik megtérítéséről, rendelkeztek a megszállt román területek később megállapítandó időpontban való kiürítéséről. A megszállás ideje alatt a megszálló haderők legfeljebb hat hadosztályt tehettek ki, nem számítva közejük a gazdasági termelés szolgálatában álló alakulatokat. Szabályozták a dunai hajózást, biztosították a vallásegyenlőséget. A záró rendelkezések kijelentették, hogy a szövetséges hatalmak és Románia közötti gazdasági kapcsolatokat külön megállapodások szabályozzák. Végül öt mellékletében rögzítették Románia kőolajszállítási, gazdasági, hajózási, pénzügyi és jogi kötelezettségeit.

A bukaresti béke után a német katonai vezetők kiterjedt határövezet követelésével annyira megnehezítették az ausztró–lengyel megoldást, hogy Ausztria–Magyarország a Lengyelországról és a Közép-Európa-tervről való lemondást fontolgatta. A német politikai vezetés azonban ezt mindenképpen el akarta kerülni. A keleti területekre vonatkozó katonai és politikai elképzelések élesen ütköztek egymással. Kühlmann államtitkár a német érdekek védelmében szükségesnek tartotta, hogy a német–osztrák–magyar együttműködés ne hiúsuljon meg a porosz tábornokok katonatechnikai szűklátókörűségén. De a tábornokok nem voltak hajlandók katonai-stratégiai céljaikat feláldozni a politikai Közép-Európa elképzelések oltárán. A határ-közeli nyersanyag- és termelési központok megszerzésével nem csak Lengyelországot és Ausztria–Magyarországot, hanem Franciaországot és Belgiumot is német függőségbe igyekeztek hozni.

Az 1918. március 13-i koronatanácson Beseler lengyelországi német kormányzó elemezte a lengyel kérdést. Eszerint katonailag Lengyelország „ékként” nyúlik be a németek által uralt orosz peremállamok (Finnországtól Ukrajnáig húzódó) gyűrűjébe, ezért német függőségben kell maradnia. Mivel azonban az erőteljes határváltoztatások politikailag tartós elégedetlenséget szülnének, a lengyelekkel kötendő „államszerződésnek” bizonyos fokig az önkéntesség jellegét kellene öltenie. Ilyen körülmények közepette az ausztró–lengyel megoldás szerinti Közép-Európa megvalósítása kilátástalanná vált. Németország megkísérelte a két célt elválasztani egymástól és mindegyiket engedmények nélkül elérni. Czernin 1918. áprilisi lemondása azonban fontos külpolitikai partnerétől fosztot-

ta meg a lengyel és a Közép-Európa-kérdésben a német vezetésben mindinkább elszigetelődő Kühlmann.

A német vezetésben végül is a „kemény vonal” hívei kerültek többségbe, akik Lengyelország és „Közép-Európa” ügyét Ausztria–Magyarországra való tekintet nélkül, német értelemben kívánták megvalósítani. Ausztria–Magyarországot hármassal szerződéssel, Lengyelországhoz és Szovjet-Oroszországhoz hasonlóan gazdaságilag tervezték uralni.

1918. június elején úgy tűnt, hogy a nyugati német offenzíva ismét elérhető közelségbe hozza Németország győzelmét, ezért a keleti és nyugati célokat azonosan kezelték: Lengyelországot és Belgiumot egyaránt német kliensállamként említették. Hertling kancellár – elfogadva Roedern, a birodalmi kincstári hivatal államtitkára és Stein hadügyminiszter érvelését – úgy vélekedett, hogy Lengyelországon és Románián túlmenően az Oroszország feletti gazdasági uralom megteremtí a biztosítékot a nyugati hatalmakkal szemben várható gazdasági háborúban. S ha az orosz piacot uralják, akkor nincs szükség lengyel vámhatárra sem, s Ausztria–Magyarországot el kell távolítani Lengyelországból. Kühlmann német–osztrák–magyar szövetség létrehozására irányuló terve – Anglia és domíniumai példáján – a legkevésbé sem győzte meg Hertlinget, Roedernt, Wallrafot, Steint és híveit.

1918. július elején, négy éves előkészület után Salzburgban megkezdődött Németország és Ausztria–Magyarország vám- és gazdasági konferenciája. A német bizottságot von Koerner valódi titkos tanácsos, az osztrák–magyart pedig Gratz Gusztáv vezette. Az első megbeszélések jegyzőkönyve szerint a vámuniót nem fokozatosan, hanem a háború végén egy csapásra tervezték létrehozni. Német részről a forgalom teljes szabadságát kívánták, amelyet a Monarchia csak egyes árukra nézve fogadott el. Viták folytak a vámtételek körül is.

A magyar ipari körök a gazdasági szövetséggel szemben tartózkodóan viselkedtek. A bécsi német követ szerint „a magyarok Wekerle és Sztérényi ellenére a velünk kötendő gazdasági szövetséggel elutasítóan állnak szemben”; az osztrák ipari körök pedig úgy érveltek, hogy nem kell elsietni a dolgot, mert a háború után Ausztria előnyös gazdasági kapcsolatokat építhet ki az antanttal. Ezért a „Közép-Európa Egyesület” 1918. július 20-ára tervezett megalakulásán a német kormány szövetségesei érzékenysége miatt nem vett részt, mindössze referenseket küldött felszólalási jog nélkül.

A bizottságok roppant fáradtságos aprómunkával előbb a közös vámtarifatervezetet egyeztették; az első olvasattal októberre végeztek. Német javaslatra a közbülső vámokat majdnem mindenütt megszüntették, és megállapodtak a külső vámtételekben is. Ahol fennmaradtak a közbülső vámok, általában a korábbinál jelentősen alacsonyabb tételeket állapítottak meg. Októberben pedig az országok szakértői megállapították, hogy a két ország nincs abban a helyzetben, hogy országai szükségleteit saját erőből fedezzék, ezért külföldi behozatalra szorulnak. Ennek érdekében elkészítették a közbülső vámtarifák tervezetét.

IV. Károly 1918. október 2-án II. Vilmoshoz küldött levelében még mindig úgy vélte, hogy a lengyelek az egyre súlyosbodó körülmények közepette is a központi hatalmak „előőrsei” legyenek. Az antant-hatalmak győzelmével azonban a lengyel területek mindinkább a „cordon sanitaire” láncszemét jelentették a forradalmi Oroszország és Németország kapcsolatának elszigetelésében.

Az elhúzódó tárgyalások 1918. október 11-én a katonai helyzetre való tekintettel végérvényes megállapodások nélkül befejeződtek. Október–novemberben a központi hatalmak katonai összeomlásával végül lezárult a Közép- és Délkelet-Európa feletti uralom német álma, anélkül, hogy a németek többsége elbúcsúzott volna az európai kontinens centruma feletti hegemonia gondolatától. A háborús évek sokrétű fejleményei egyértelműen jelezték, hogy a közép-európai viszonyok hegemon ellenőrzése csak a délkelet-európai térség feletti ellenőrzéssel valósulhat meg.

A háború befejezése egyúttal a délkelet-európai térség évtizedes rendező hatalmának tekintett Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását is jelentette. Nem jelentette azonban a német nagyhatalmi pozíciók megszűnését, mivel a győztes hatalmak eltérő véleményük ellenére egyetértésre jutottak abban, hogy politikai rendező tényezőként a német nagyhatalmi pozícióval is számolnak, nem utolsósorban az oroszországi forradalmi eseményekre, valamint a hatalmi vákuumra és a gazdasági nehézségekre való tekintettel, amelyek meghatározták a közép-kelet- és délkelet-európai viszonyokat.

FÖLDMŰVES KÉPVISELŐK AZ 1920-AS NEMZETGYŰLÉSSEN

Nagy József

1. A kisgazdamozgalom előtörténete

A 19. század végi és az 1905–1906-os nagyarányú, országos parasztmozgalom elzúgása után két olyan mozgalom alakul ki Magyarországon, amely a parasztság széles tömegeinek a felkarolását és politikai szervezését tűzte ki célul. Az egyik az Áchim András vezette Magyarországi Független Szocialista Párt, később Magyarországi Parasztpárt volt, amely 1906-ban kezdett szerveződni. Áchim radikális földreformot követelt, s politikai céljaiban a legszegényebb paraszti rétegek felemelése és földhöz juttatása szerepelt. Létrehozta a Kisgazdák, Földmunkások és Kubikusok Szakegyletét, amelynek 1908 júniusában Békéscsabán megtartott kongresszusán mintegy 400 szervezet képviseltette magát. Ez az egyesület elsősorban az Alföldön élő falusi szegénység tömörítését tűzte ki célul, s a feudális talajon nyugvó nagybirtokrendszer felszámolását tekintette feladatának. A szervezet azonban éppen radikalizmusa következtében meglehetősen elszigetelődött a parasztság más rétegei körében, s amikor 1911-ben Áchim gyilkosság áldozata lett, az általa alakított szervezetek felbomlottak.

Lényegében ezzel egyidőben, 1908 elején indította meg szervezkedését Szabó István erdőcsokonyai parasztember, aki elsősorban a Somogy megyei és dunántúli kisbirtokos parasztságra támaszkodva a parasztság politikai jogaiért küzdött, és a magyarországi birtokrendszer megváltoztatását tűzte ki célul. Ez a mozgalom szemben állt a szociáldemokráciával, a nemzetköziség helyett a függetlenségi és 48-as eszmék jelszavait tűzte zászlajára, s nem akart mindenkiből birtokos parasztot csinálni. Az volt a véleményük, hogy csak azoknak a parasztnak a birtokszerzését kell támogatni akik már bebizonyították életképességüket, s tudják vállalni a birtokszerzéssel együttjáró fokozottabb anyagi megterhelést. Ez a szervezkedés sem kezdetben, sem később nem érte el Várkonyi István, vagy Áchim András mozgalmának radikalizmusát, de éppen mérsékelt célkitűzése és programja következtében széles birtokosparaszti tömegeket tudott maga mögé állítani évtizedeken keresztül.

Maga Szabó István is kisbirtokos paraszti családból származott. 1863. szeptember 17-én született a Somogy megyei Erdőcsokonyán. Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után szülei földjén kezdett dolgozni, mint minden parasztyerek. A család anyagi helyzetét nehéz megállapítani. Ő maga is hangoz-

tatta, hogy nehéz ifjúsága volt, az 1922-ben kiadott Nemzetgyűlési Almanach pedig kimondottan sanyarú ifjúságáról számol be. „Volt arató, részes cséplő, napszámos, fuvaros, árokhányó, erdei munkás, munkált feles földeket, réteket, szolgált uradalmi robotot, volt uradalmi cseléd, – s nehéz munkájával sikerült kis birtokát tehermentesíteni, s némileg meg gyarapítania.”¹ Nehéz elképzelni, hogy 12 és 20 éves kora között ilyen sokrétű és nagy erőfeszítést igénylő munkát végzett volna. 1883-ban ugyanis Budapestre vonult be tényleges katonai szolgálatra, s itt töltött három évet. Ez a három év a világvárossá ekkor fejlődő Budapesten az értelmes fiatalemberre felmérhetetlen hatást gyakorolhatott. Leszerelése után kapcsolódott be faluja közéletébe, s 1890-ben 27 éves korában megválasztották községi bírónak.² Ahhoz, hogy valakit 27 éves korában községi bírónak válasszának, az értelmi képességeken kívül az is kellett, hogy legalább középparaszti anyagi háttér legyen mögötte. Az életéről összeállított emlékkönyv a család anyagi helyzetét így jellemzi: „Szülei negyedtelkes gazdák voltak. Hat hold szántó, két hold rét, kis szőlő és legelő maradt reá. Saját szorgalmával annyira vitte, hogy szerzett hozzá még 16 holdat.”³ Röviddel halála előtt egy riportban így nyilatkozott: „Mindig nélkülözések között éltem; ha az időm engedte, erdőirtásban és napszámban dolgoztam másoknak és így szereztem össze azt a kis vagyont, ami most együtt van. Negyvenöt katasztrális holdam van, de csak most, mióta a feleségem tizenöt holdat örökölt.”⁴

A nehéz fizikai munka ellenére rendszeresen olvasott újságot, figyelemmel kísérte a politikai eseményeket, s fokozatosan a környező községek bírónak elismert vezetője lett. Ez mutatkozott meg abban is, hogy 1904-ben a megyei törvényhatósági bizottság tagjává választották. A megyei törvényhatóság többségében földbirtokosokból, tőkésekből, értelmiségiekből állt, velük szemben kellett a néhány kisbirtokos képviselőnek a parasztság sajátos érdekeit képviselnie. A megye irányítótestületében való részvétel jelentősen fejlesztette látókörét, politikai és közigazgatási ismereteit és szónoki képességét. Politikai szempontból először a függetlenségi pártot érezte magához közelállónak, de a koalíciós kormányzás alatti csalódások eljuttatták annak felismeréséhez, hogy a parasztság érdekeit csak a parasztság önálló pártja képviselheti. Első lépésként 1908 januárjában megszervezték a Somogy megyei Kisgazdák Egyesületét, melynek Szabó István lett az elnöke. Ez a szervezet zömmel a falusi bírókat, a parasztsággal egyetértő papokat, tanítókat, politika iránt érdeklődő birtokos parasztembereket tömörítette. Az egyesület működési engedélyének kiadása előtt a földművelésügyi miniszter kikérte a Somogy megyei főispán véleményét is, aki többek kö-

¹ Vidor Gyula: Nemzetgyűlési Almanach, 1920–1922. Bp., 1921. 168.

² Király István: Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. Series Historica. 31. Bp., 1966. 9.

³ Nagyatádi Szabó István Emlékkönyv. Bp. 1935. 7.

⁴ Uo. 119–120.

zött a következőket írta: „Az egész mozgalom kezdeményezője és lelke Szabó István csokonyai lakos, egyesületi elnök, ki nagyon figyelemre méltó szónoki képességgel van megáldva, sokat szerepel és különösen a napilapokból szedett témákkal és ismeretekkel igyekszik társaira hatást gyakorolni.”⁵ Ez a szervezet már kezdettől több volt egy egyesületnél, magát tulajdonképpen pártnak tekintette, s Szabó István és társai agitációja nyomán pár hónap alatt Somogy megye egész parasztságát maga mögött tudta.

Ez volt az alapja annak, hogy amikor 1908 nyarán a nagyatádi választókerület függetlenségi párti képviselőjét az uralkodó főrendiházi tagnak nevezte ki, a környék parasztsága Szabó Istvánt javasolta képviselőjelöltnek. Ez az augusztus elején lefolytatott választás időközi volt. Az 1906-ban megválasztott parlamentnek két éve volt még hátra, a hivatásos politikusok nem tolongtak ezért a mandátumért, s Szabó István pártonkívüli programmal könnyedén lett a nagyatádi választókerület képviselője. Parlamenti képviselőként kapta a „nagyatádi” előnevet. Nagyatádi Szabó István volt a magyar parasztság első képviselője a parlamentben.

Nagyatádi Szabónak mint országgyűlési képviselőnek kitágult a horizontja és sokkal nagyobb rálátása lett a parasztság életére, de azt is meglátta, hogy országosan milyen szervezkedések vannak, amelyek alapjául szolgálhatnak egy országos parasztpártnak. 1909 márciusában megalakult a Magyarországi Kisbirtokosok Szövetsége, amely Magyar Lobogó címen lapot is adott ki. A Kisbirtokosok Szövetsége Kisújszálláson jött létre és elsősorban az alföldi parasztságot tömörítette magába. Ekkorra már a dunántúli szervezkedés is túlnőtt Somogy határán és jelentős szervezetek voltak Veszprémben, Tolnában és Baranyában is. Nagyatádi személyes kapcsolatban állt mindegyik szervezettel, a Magyar Lobogó pedig alkalmas volt arra, hogy a kisgazdák politikai szerveződését minél szélesebb körben tudatosítsa.

Ilyen előzmények után került sor a Veszprém megyei Szentgál községben 1909. november 29-én az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt megalakulására.⁶ Az elfogadott program polgári demokratikus változásokat követelt, s a latifundiumok és holtkézi birtokok állami megváltását. A program általában mérsékelt követeléseket tartalmazott, nem követelte a nagybirtok kisajátítását, sem ingyenes földosztást, de igényelte a parasztság megfelelő részvételét a törvényalkotásban és a végrehajtó hatalomban. Különösen jelentős volt a függetlenségi és 48-as eszme hangoztatása. A parasztság többsége korábban a függetlenségi pártot támogatta. A koalíciós kormányzat idején azonban annyira lejáratta magát, hogy korábbi támogatói örömmel csatlakoztak a függetlenségi jelszavakat is zászlajára tűző új párthoz. Az új párt elnöke Nagyatádi Szabó István lett.

⁵ Király, 27.

⁶ Azért Szentgálon, mert a korábban megalakult Veszprém Megyei Gazdapárt legerősebb szervezete itt működött, és ők vállalták az országos gyűlés megszervezését is. Király, 44.

Az OMGE és a nagybirtokosok várakozásával ellentétben az országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt rohamosan erősödött és egyre nagyobb tömegekre hatott. Az 1910. évi képviselőválasztáson Nagyatádi Szabó fényes győzelmet aratott választókerületében, Szigetváron Hercegh Sándor gazdálkodót, Csurgón Novák János gazdálkodót választották meg képviselőnek gazdapárti programmal. 1914-ben még egy fővel gyarapodott a kispazda képviselők száma, mert időközi választáson bekerült a parlamentbe Mayer János a hevesi kispazdák vezére.⁷

A világháború időszaka nem kedvezett a belpolitikai és szociálpolitikai kérdéseknek. A háború második felében felvetődtek ugyan földreform elképzelések, de Tisza István ennek még a gondolatát is elvetette. Az 1918 őszén bekövetkezett forradalommal Nagyatádi nem értett egyet, s egyelőre haza is tért falujába, Erdősokonyára. Az ekkor már országos tekintéjű parasztvezért azonban nem tudták sokáig nélkülözni. A készülő földreform előkészítő tárgyalásin már részt vett, majd az 1919 januárjában megalakuló Berinkey-kormányban előbb tárcanélküli, majd népgazdasági miniszteri funkciót látott el. A Tanácsköztársaság idején ismét visszahúzódott falujába, s a proletárdiktatúrával semmiféle közösséget nem vállalt.

1918 őszén a Gazdapárt az Országos Kispazdapárt nevet vette fel, majd 1919. január elején egyesült az Országos Földműves Párttal, Országos Kispazda és Földműves Párt néven.⁸

Az egyesülés előzményeiről nem sokat tudunk, de egyik oka feltétlenül az volt, hogy a szociáldemokrata és ekkor már egyre erőteljesebben megnyilvánuló kommunista kollektivizálási elképzelésekkel szemben nagyobb nyomatókat adjanak a földesúri földek paraszti tulajdonba való juttatásának. Az egyesülés után kiáltványt intéztek a parasztsághoz, melyben hangsúlyozták: "Földet akarunk adni mindazoknak, akik földet akarnak és azt megművelni is tudják, de nem árendába, hanem örök tulajdonba. Árendások és állami jobbágyok helyett minél több független kispazdát akarunk látni ebben az országban, ahol eddig uzsora és mellőzés volt a falusi nép osztályrésze."⁹ Az egyesülés másik oka a kormány által meghirdetett nemzetgyűlési választásokban keresendő. A polgári politikusok meg voltak arról győződve, hogy az 1919 áprilisában megtartandó választáson a jól szervezett szociáldemokrata párt győz. Miután azonban Magyarország lakosságának többségét a parasztság alkotta, Nagyatádiék joggal remélhették, hogy demokratikus választás esetén a szociáldemokratákat is megelőzik. A nemzetgyűlési választás azonban a proletárforradalom után elmaradt.

⁷ Nagyatádi Szabó Emlékkönyv, 64.

⁸ Sipos József: Az Országos Kispazda- és Földművespárt megalakulása (1919. január). Tanulmányok Nagy István tanszékvezető főiskolai docens 60. születésnapjára. Különlenyomat a Móra Ferenc Múzeum 1988. évi Évkönyvéből. Szeged 1989. 307.

⁹ Uo.

2. Kisgazda szervezkedések a forradalmak után

Az ellenforradalom hatalomra kerülésével 1919 őszén kaotikus állapotok uralkodtak a magyar politikai életben. Tiszavirágéletű apró pártocskák tömege jött létre, hogy aztán pár heti működés után megszűnjön, vagy más pártokkal egyesüljön. Ebben a helyzetben a Nagyatádi Szabó István vezette Független Kisgazda-és Földműves Párt a stabilitást jelentette. Nagyatádi Szabó 1909-ben megalkotott programján lényegében mitsem változtatott. Az általa vezetett mozgalom 1919 őszén épp azért lehetett számottevő, mert nem volt forradalmi, nem tört uralomra, demokratikus polgári jogokat és széleskörű földreformot hirdetett, de a juttatott föld megváltásával és a földbirtokosok kártalanításával. Nagyatádi világosan látta, hogy sürgősen nemzetgyűlési választásokat kell tartani, s azt akarta, hogy a választás eredményeként összeülő parlamentben a parasztság szálalékarányának megfelelően képviselve legyen.

Nagyatádi Szabó már augusztus első napjaiban Budapesten lehetett, mert a szakszervezeti kormányt vezető Peidl Gyula, az antant bécsi megbízottainak tett ígéretének megfelelően koalíciós alapon, haladó polgári politikussal akarta kiegészíteni kormányát, s ilyen értelemben tárgyalta Nagyatádi Szabó Istvánnal is. Nem tudjuk, hogy ezeknek a tárgyalásoknak mi lett az eredménye, de koalíciós kormányzás nem jött létre, mert augusztus 6-án délután a Friedrich István-féle puccs a Peidl-kormányt megszüntette.¹⁰ A József főherceg homo régiuszágának jegyében megszületett Friedrich-kormányt az antant hatalmak többek között éppen legitimizmusa miatt nem ismerték el, így már augusztus 15-én átalakult, ebben a kormányban a földművelésügyi tárcát Nagyatádi Szabó István töltötte be. Ez a kormánytagsága azonban tiszavirág életű volt, mert augusztus 27-én a Friedrich kormányt ismét átszervezték, s ebben a földművelésügyi tárcát Rubinek Gyula kapta.¹¹ Nagyatádi mellőzésének az oka valószínűleg az volt, hogy a kisgazdavezér miniszterként is radikális földreformot követelt. A háború és forradalmak alatti földreform ígéretekből kiábrándult falusi szegénység, most a nemzeti jelszavakat hangoztató új kormányzattól várta a földreform megvalósítását. Egy mérsékelt földreformot a nagybirtokosok többsége is elkerülhetetlennek látott, viszont annak előkészítését jobbnak látta Rubinek Gyula kezében tenni, aki egyúttal a nagybirtokosok érdekképviselői szervének, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek (OMGE) a főtitkára is volt.

A Kisgazdapárt politikai vezetői már augusztusban megkezdték a párt megyei szervezeteinek újjászervezését. Röplapokon hívták fel a megyei vezetők figyelmét a legfontosabb feladatokra, a községi és megyei szervezetek újjászervezésére, a várható nemzetgyűlési választásokra és a párt által tervezett radikális földreformra. 1919. szeptember 28-án Budapesti Újság címen új napilapot is

¹⁰ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 131.

¹¹ Bölöny József: Magyarország kormányai, 1848–1992. Bp., 1992. 86.

indított a Kisgazdapárt, melynek beköszöntő cikkét Nagyatádi Szabó István írta „Néhány őszinte szó pártunkról és jövőnkéről” címmel.¹² A politikai helyzet általános ismertetése után a párt feladatit és célkitűzéseit Nagyatádi a következőkben rögzíti: „Most, mikor a kommunisták rémuralma az ország kiscgazda és földművelő népének hősi és kitartó ellenállásán megtört – mert hiába forgatjuk a dolgokat, azon tört meg leginkább: – ismét előbújtak a főurak, főpapok és nagytőkések, hogy mentsek ami menthető és ami nekik talán még fontosabb – magukhoz ragadják a hatalmat. – Én és pártom hívek maradtunk és hívek maradtunk a jövőben is elveinkhez és elnevezésünkhöz, mert az elmúlt tizenegyesztendő folyamán is ugyanazon elveket hirdettük, amelyeket ma is hirdetünk: az ország jólétét és a kiscgazda és földművelő népnek számarányához mért vezetését az ország kormányzásában, mely mellett minden társadalmi osztály jólétét és a kiscgazda és földművelő népnek számarányához mért vezetését az ország kormányzásában, mely mellett minden társadalmi osztály megkapja azt ami őt megilleti. – Ez a mi megmásíthatatlan akaratunk, amelyet a kiscgazdaközönség és földművelőnép hatalmas és eddig még soha nem tapasztalt módon megnyilvánult támogatásával minden akadály ellenére is keresztül viszünk.”

A kiscgazdavezér tulajdonképpen jól ítélte meg az ország politikai helyzetét. Az ország lakosságának több mint fele paraszt volt, s 1919 augusztusa után a Kisgazdapárt rövid idő alatt olyan jelentős tömegbázist biztosított magának, amellyel a hagyományos kormányzati, uralkodói rétegek szétesése következtében beállott légüres térben hirtelen országos politikai tényezővé nőtt. Ha tehát általános és titkos választójog alapján rövid időn belül sikerül országos választásokat tartani, akkor a parasztság szavazataival a Kisgazdapárt az ország vezető politikai szereplőjévé válhat. Nagyatádi Szabó azonban távlatilag ne vette figyelembe az országra jellemző társadalmi és politikai erőviszonyokat.

A Kisgazdapárt gyors előretörését látva az OMGE ellentámadást kezdett Nagyatádi Szabó ellen. Valószínűleg ez volt az oka augusztus 27-én kormányból való eltávolításának is, s ezt a feltételezést megerősíti, hogy ugyanekkor Mayer Jánost a másik kiscgazda vezető politikust is leváltották a tárca nélküli kiscgazda miniszterségről, és helyét Sokorópátkai Szabó István foglalta el. Ez a Szabó István a Győr megyei Sokorópátkán volt vagyonos gazdálkodó, s 1918 decemberében alakította meg Független Országos Földműves Pártját. Ez a párt még a Dunántúl északi részén sem rendelkezett tömegbázissal, a proletárdiktatúra idején pedig teljesen eltűnt. 1919 augusztusában Rubinek Gyula javaslatára a feledésből előkerítették Sokorópátkai Szabó Istvánt, s az OMGE védnöksége alatt 1919. szeptember 30-án Egyesült Kiscgazda és Földműves Párt néven újjaalakították a pártot. A párt elnöke Sokorópátkai Szabó István lett, társelnöke pedig Rubinek

¹² Budapesti Újság. 1919. szept. 28. I. évf., 1. szám. Az Országos Kiscgazda- és Földműves párt hivatalos napilapja. Ez az újság nem volt hosszú életű. Utolsó száma valószínűleg október 26-án jelent meg.

Gyula.¹³ A két pártvezető azonos neve, a két párt elnevezésének hasonlatossága, különösen a földreformmal kapcsolatos tervek, javaslatok megfogalmazása alkalmasak voltak arra, hogy legalábbis átmenetileg a Nagyatádi táborban zavart keltsenek. (Az október 12-i kaposvári nagygyűlésen mondott beszédében Nagyatádi így jellemzi a Sokorópátkai-féle pártot: „Budapesten ...össze ült egy csomó úr és megalkotta a maga kisgazdapártját ...és kerestek egypár kisgazdát hozzá. Azt hitték, hogy lehet ennek a népnek a szemét bekötni, kerestek hozzá egy másik Szabó Istvánt. Hát hiszen urakhoz dörgölődő kisgazdát mindig lehet találni, de nekik éppenséggel egy Szabó István kellett cégérnek...”¹⁴

1919. szeptember közepétől az OMGE és a Sokorópátkai Szabó István vezette Földműves Párt nyíltan lejárató kampányt kezdett Nagyatádi Szabó István ellen. Támadták Nagyatádit a Károlyi-kormány támogatásáért, azért mert miniszterséget vállalt a Berinkey-kormányban, titkos kommunistasággal, s hogy a proletárdiktatúra idején a parasztságot a tanácsköztársaság támogatására szólította fel.¹⁵ Ezeket a rágalmakat Nagyatádi Szabó részben szóban, részben a Budapesti Újság hasábjain rendre megcáfolta.¹⁶ A párttagság növekedése azt mutatta, hogy a parasztság inkább régi vezérének hitt.

Ezeknek a rágalmaknak a visszaverésével párhuzamosan erőteljes pártszervező munkába kezdtek a parasztság körében. 1919. október 11-én jelent meg a parasztsághoz szóló kiáltványuk, melyben elítélik a négyhónapos kommunista uralmat és követelik a bűnösök bírósági felelősségre vonását, a mielőbbi nemzetgyűlési választásokat, hogy „az ország ügyeit szabadon választott népképviselői alapon álló nemzetgyűlés intézze.” A kiáltványban általában polgári demokratikus jogokat követelnek és radikális földreformot. Végül szervezkedésre szólítják fel a községek lakóit. „Pártunk vezetősége, amint csak lehetséges lesz, megkezdi a kisgazdák szervezését vármegyénként, járasonként és községenként... Felkérjük ennél fogva polgártársainkat, hogy amint e kiáltványunkat olvasták, azonnal válasszanak minden községben párthíveink közül 6–10 küldött-ségi tagot és egy-egy pártelnököt, azzal az utasítással, hogy azok majd az általunk kitűzött vármegyei pártszervező gyűlésen jelenjenek meg és oda a megválasztott községi küldöttek és a pártelnök névjegyzékét hozzák el és adják át a vármegyei pártszervező gyűlés vezetőjének.”¹⁷

¹³ Magyarországi pártprogramok, 1919–1944. Sorozatszerkesztő: Gergely Jenő. ELTE – Eötvös Kiadó, Bp., 2003. 29.

¹⁴ Budapesti Újság, 1919. október 14. Zászlóbontás.

¹⁵ Ezeket a támadásokat részletesen elemzi Mászáros Károly: Nagyatádi Szabó István és pártja a Friedrich kormányok idején c. tanulmányában. Megjelent: Nagyatádi Szabó István emlékkönyv, 1863–1924. Magyar Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1995. 110–114.

¹⁶ Budapesti Újság, 1919. szeptember 30: Ki volt bolsevik?; Uo. október 1: Az én névrokonom.; Uo.:október 12: Szabó István a Károlyi kormányban.

¹⁷ Budapesti Újság, 1919. október 11.

Az első ilyen nagyarányú megyei szervezőgyűlést a mozgalom szülővárosában, Kaposváron tartották meg október 12-én. Itt a város főterén 60 000 kisgazda várta Nagyatádi Szabó Istvánt, aki háromórás beszédben elemezte az ország helyzetét, a kibontakozás lehetőségét, a kisgazdapárt várható vezetőszerpét a politikai életben és a földreformmal kapcsolatos terveit.¹⁸ Itt ismertették először az Országos Kisgazda- és Földműves Párt programját is.¹⁹ Egy héttel később, október 19-én Szegeden tartott toborzó nagygyűlést a Kisgazdapárt. A Szegedet megszálló francia csapatok parancsnoksága összesen két órát engedélyezett a gyűlés megtartására. Szakadó esőben a szabadtéri Corso-mozi területén összegyűlt 5–6000 ember előtt tartotta meg beszédét Nagyatádi Szabó, akik a közlekedési nehézségek miatt zömmel a szegedi tanyavilágból jöttek össze. Az elhangzott beszéd lényegében a kaposvári beszéd rövidebb változata volt. A beszéd után Fülöp József a helyi kisgazdaszervezet elnöke határozati javaslatot olvasott fel, melyben kifejtik bizalmatlanságukat a hivatalban lévő kormányzattal szemben. „Mi Nagyatádi Szabó Istvánban látjuk a magyar nép igazi vezérért és pártunk uralomra jutásától várjuk népünk sorsának jobbra fordulását.”²⁰

A kaposvári és szegedi nagygyűléseket megelőzve szeptember végén a Dunántúlon és az ország északi megyéiben már megkezdődött a kisgazdapárt közösségi szervezeteinek az újjászervezése is. A Somogy megyei Nagyatádon és Osztopánban, a Fejér megyei Mórán, a Borsod megyei Ónodon, Veszprém és Zala megyében, a Komárom megyei Nagyigmándon, a Tolna megyei Dunaföldváron, Gyöngyösön, Tamásiban tartott a párt szervezőgyűlést. Ugyancsak szeptember végén hívott össze a pártszervező gyűlést a Sopron megyei Nagycenken, Sopronszécsényben, Peresztegen, és Fertőhomokon, a Heves megyei Pásztón és a Szolnok megyei Jákóhalmán.²¹ Október 5-én Heves megye 21 községében, Abaúj megyében ugyanekkor 5 községben volt szervezőgyűlés.²²

1919. október végén meglehetősen zavaros volt a magyar politikai helyzet. A hivatalosan működő Friedrich-kormányt az antant háromszori átalakulása után sem ismerte el, belföldi közigazgatási hatóköre pedig legfeljebb a Dunántúlra terjedt ki. A Dunántúlon a Horthy Miklós vezetésével Siófokon székelő fővezérség volt a meghatározó, amely viszont egyetlen kormány alá sem tartozott. Politikai pártok augusztus után nagy számban jöttek létre, komolyabb tábora azonban csak a több keresztény-konzervatív pártból összeállt, egykori munkapárti politikusokat, legitimista nagybirtokosokat tömörítő Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának és a Nagyatádi Szabó István vezette Országos Kisgazda- és

¹⁸ Budapesti Újság, 1919. október 14. Zászlóbontás.

¹⁹ Magyarországi pártprogramok, 1919–1944. 29–35. A programot a dokumentumkötet teljes terjedelmében közli.

²⁰ Budapesti Újság, 1919. október 22.

²¹ Budapesti Újság, 1919. szeptember 30. és október 1.

²² Budapesti Újság, 1919. október 9.

Földművespártnak volt. Ráadásul a kibontakozást még nehezítette, hogy az ország területe a Dunáig, Budapestet, sőt a Dunántúl északi részét is beleértve román katonai megszállás alatt volt, akik a magyar belső közigazgatási ügyekbe is erőteljesen beleszóltak.

1919 októberére a párizsi békekonferencia megelégedve a magyarországi áttekinthetetlenül zavaros állapotokat Magyarországra küldte Clerk angol diplomatát, hogy érje el a román csapatok kivonását és egy, az antant számára elfogadható koalíciós kormány létrehozását. Ennek az új kormánynak a feladata lett az is, hogy rövid időn belül széleskörű, demokratikus nemzetgyűlési választásokat tartsanak. November 5-én Clerk minden működő politikai pártot magába foglaló pártközi értekezletet hívott össze, amelyre meghívta Horthy fővezért is. Itt megállapodtak abban, hogy a románok kivonulnak Budapestről és a Duna–Tisza közéről, s helyüket a Nemzeti Hadsereg alakulatai foglalják el. Horthy ígéretet tett, hogy nem lesz katonai diktatúra, s aláveti magát a megalakuló új kormány rendelkezéseinek. November közepéig a románok kiűrtették Budapestet, november 16-án pedig Horthy bevonult a fővárosba. November 24-én Huszár Károly vezetésével megalakult a koncentrációs kormánynak nevezett koalíció, melyben a kereszténység és agrárpártok többsége érvényesült, de helyet kapott benne a liberális, a demokrata és a szociáldemokrata irányzat is.²³ Ezt a kormányt az antant hatalmak is elismerték és felszólították, hogy küldje ki megbízottait a párizsi béketárgyalásra. A kormányváltást megelőzően november 17-én a Friedrich kormány közzétette választójogi rendeletét, amely elveiben valóban demokratikus volt, hiszen a Berinkey-kormány 1919 tavaszán elkészült választójogi rendeletervezetét vette át.

Érezve a Nagyatádi Szabó mögött felsorakozó paraszti erőt, tulajdonképpen minden párt szerette volna szövetségesének megnyerni. A liberális ellenzék támogatásukkal remélt egy demokratikusabb belpolitikát, a keresztény pártok pedig a magyar parasztok konzervativizmusát hangoztatva akarták helyzetüket megszilárdítani. Nagyatádi érezve pártja kulcsfontosságú szerepét, megpróbálta megtartani annak önállóságát, hogy a parasztságra támaszkodva teremtsen meg a konszolidációt. A liberális pártok és a KNEP javaslatainak Nagyatádi Szabó ellenállt, november elején azonban a Sokorópátkai–Rubinek-féle kisgazdapárt is közeledni kezdett Nagyatádiékhoz. Tekintettel arra, hogy a Rubinek-féle párt létszámában jóval csekélyebb erőt képviselt, képviselőjelöltjei között pedig parasztembert alig lehetett találni, érthető ha helyzetét ilyen módon kívánta stabilizálni. Miközben tehát választási gyűléseken és sajtóban tovább tartott egymás lejáratása, a háttérben megindult az egyezkedés. A tárgyalások rendkívül lassan haladtak, mert Nagyatádi nem bízott Rubinek földreformmal kapcsolatos ígére-

²³ Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. Pannonica Kiadó, Bp., 2000. 51.

teiben, s csak akkor gyorsultak fel, amikor november második felében a fővezérség nyomást gyakorolt Nagyatádi Szabóra.²⁴

A két párt 1919. november 29-én egyesült az alábbi alapelvek szerint:

1. A két párt között nincs elvi ellentét.
2. Becsületes földreform és progresszív adóreform.
3. A párt neve: országos Kisgazda és Földműves Párt
4. A pártnak négy elnöke van: Nagyatádi Szabó István, Sokorópátkai Szabó István, Rubinek

Gyula és Mayer János. A többi tisztséget, így a 24 tagú vezérlőbizottságot is paritásos alapon alakítják meg.

5. A két párt kölcsönösen sajnálkozását fejezi ki a politikai harc hevében egymás ellen intézett támadásaiért.²⁵

Az alapelvek elfogadása után elmondott elnöki beszédekben azonban már érezhető volt a két felfogás közötti különbség. Nagyatádi Szabó a következőket mondta: „...nem osztályparlamentet akarnak, nem törekszenek pártmonopóliumra a népparlament hívei. Eszük ágában sincs pártjukból a tanult, iskolázott embereket kiszorítani, ellenkezőleg, két kézzel fogják őket, annál az elvnel fogva, hogy ma úrnak és parasztnak kezét kell fogni. Csak így lehetnek kormányzó-párt.” Rubinek világpolitikai jelentőségűnek mondta a fűziót, majd így folytatta: „...miután megvan az általános választói jog semmi akadályja többé annak, hogy a magyar birtokososztály egységes nagy agrárpárttá olvadjon össze a keresztény és nemezeti eszme alapján.”²⁶ Rubinek tehát a „magyar birtokososztály nagy agrárpártjáról” beszélt, amelybe a latifundiumok tulajdonosai csakúgy beletartoznak, mint a pár holdas kisbirtokosok.

Bármennyire is a megbékélés embere volt Nagyatádi, mind korábbi, mind későbbi működése igazolta, hogy a latifundiumok képviselőivel nem kíván kezét fogni. Horthy és környezete jól ismerték a falu hangulatát és tudta miért szorgalmazza a két parasztpárt egyesülését. Közeledtek a nemzetgyűlési választások és a fővezérségnek érdekében állt, hogy a legitimista KNEP-pel szemben egy olyan egységes kisgazdapárt lépjen fel, amely a szabad királyválasztás jelszavát írta zászlajára.

3. Az 1920-as nemzetgyűlési választások

A párizsi béketanács által megkövetelt nemzetgyűlési választásokra két fordulóban került sor. 1920. január 25–26-án megtörtént a választás a Dunántúlon és a Duna–Tisza közén. A Tiszántúl ekkor még román megszállás alatt volt a

²⁴ Magyarország története, 1919–1945. Bp., 1976. 413. – Levéltári adatokra hivatkozva lényegében ugyanezt írja Mészáros Károly: Mészáros, 134.

²⁵ Magyarország pártprogramok, 1919–1944. 29.

²⁶ Az újság, 1919. november 30. Egységes agrárpárt alakult.

románok ezt a területet csak március–április folyamán adták át a magyar közigazgatásnak, s a pártok megszervezését, a választási agitációt és az előkészítő munkát csak ezután lehetett megkezdeni. Hosszas viták után a kormány és a pártok megállapodtak, hogy a tiszántúli választást június 20-án tartják meg. A januári választáson 164 mandátum sorsa dőlt el. Az Országos Kisgazda- és Földműves Párt 79 mandátumot, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja 75 mandátumot, Vázsonyi Vilmos Nemzeti Demokrata Pártja 6 mandátumot, Giesswein Sándor Keresztényszocialista Gazdasági Pártja 1 mandátumot szerzett, három mandátumon pedig pártonkívüliek osztoztak.²⁷ A júniusi tiszántúli választáson 44 mandátum sorsáról kellett dönteni. A Nagyatádi–Rubinek-féle Kisgazdapárt 28 mandátumot, a KNEP 11 mandátumot, a Fiedrich Párt 1 mandátumot, Csizmadia Sándor Nemzeti Munkáspártja ugyancsak 1 mandátumot szerzett, 3 pedig pártonkívülieknek jutott.²⁸ Elvileg tehát a két választás után a kisgazdapártnak 107, a KNEP-nek 86 képviselői helyet kellett volna rendelkezni. Ez azonban már a választások lezárásának pillanatában sem tükrözte a valós helyzetet.

Valójában már a januári választások után normális belpolitikai körülmények között elképzelhetetlen kilépések és átlépések történtek a pártokból a már megválasztott képviselők részéről. Ez minden pártra jellemző volt, de komolyabban a kormányzás szempontjából számításba jöhető pártoknál volt súlyosabb. A nagyjából 1921 tavaszáig tartó átrendeződés 16 fővel csökkentette a kisgazda képviselők számát és 27 fővel a KNEP képviselőit. Példaként csupán két kisgazda képviselő pálfordulását említem meg. Órgróf Pallavicini György mindig szemben állt Nagyatádi Szabóval, benne tulajdonképpen egy modern Dózsa Györgyöt látott. Rubinek híve volt, aki „az októberi forradalom után résztvett a földműves és gazdapárt megalakításában, amely később beolvadt az országos kisgazdapártba. A dombóvári kerület a kisgazdapárt programjával küldte a nemzetgyűlésbe, a pártból azonban kilépett, s ő lett egyik vezetője a disszidens csoportnak, amely az egységes kormányzópárt megalakítását sürgette. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának reorganizálása után – követve gróf Andrássy Gyulát – ő is belépett ebbe a pártba. Több felszólalása után nagy hullámokat vetett az az indítványa is, amelybe a Károlyi-forradalom részeseinek vád alá helyezését követelte.”²⁹ A Károlyi-kormányban Nagyatádi Szabó István is tagja volt. A másik disszidens, Hegedűs György nagykanizsai ügyvéd esete némileg más. Ő 1918 őszén, a forradalom után lett Nagyatádi Szabó híve. A zalamegyei kisgazdapártot már a forradalom alatt tevékenyen szervezte. A letenyei választókerület a kisgazdapárt programjával küldte a nemzetgyűlésbe. A kisgazdapártból, mint indokolta, a pártnak a gazdasági kérdésekben való lanyha, a keresztény kérdésekben pedig liberális magatartása miatt 1921 május hónapban kilépett, s most

²⁷ Mészáros, 145

²⁸ Mészáros, 166.

²⁹ Nemzetgyűlési Almanach, 1920–22. 102.

mint pártonkívüli kisgazdapárti működik. Elnöke az Ébredő Magyarok Egyesületének. Politikai iránya: keresztény-agrár-demokrácia.”³⁰ (A képviselőkéről szóló ismertetéseket a szerkesztők a képviselők önéletrajzai alapján állították össze.) A KNEP-ből kivált képviselők száma és szóródása más pártok között jóval nagyobb volt, 19 képviselő azonban „disszidensek” címszó alatt egy csoportot alkotott.

Mivel a képviselői mozgásokról megbízható adatok nem állnak rendelkezésünkre, fogadjuk el az 1921-ben megjelent Nemzetgyűlési Almanach adatait a 207 nemzetgyűlési képviselő pártállás szerinti létszámáról.³¹

A Nemzetgyűlés tagjai pártállás szerint
(a pártok neve és a képviselők száma az 1921. júliusi állapotnak megfelelően)

Országos Kisgazda és Földmíves Párt	91 képviselő
Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja	59 képviselő
Disszidensek	19 képviselő
Keresztény Nemzeti Párt	7 képviselő
Függetlenségi Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt	7 képviselő
Nemzeti Demokrata Párt	4 képviselő
Nemzeti Munkáspárt	2 képviselő
Pártonkívüliek	17 képviselő
Keresztény Szociális Gazdasági párt	1 képviselő

Annak ellenére, hogy az Országos Kisgazda- és Földmíves Párt megnyerte a nemzetgyűlési választásokat, Nagyatádi Szabó mégis elégedetlen volt. Amikor 1919. szeptember végén megindították a párt újjászervezését, a parasztság lelkesedését látva ő abszolút győzelmet és kisgazdapárti kormányzást remélt. Ha a két választási forduló eredményeként valóban 107 képviselője lett volna a kisgazdapártnak, akkor a 207 fős nemzetgyűlésben ez valóban abszolút többséget jelentett volna, de már a januári választás után megindult a kisgazdapárt bomlása is és a júniusban megszerzett 28 mandátum ellenére már csak 100 körül volt a kisgazda képviselők száma. Ahhoz, hogy a kisgazdapárt kormányt tudjon alakítani szövetségesekre, esetleg koalícióra lett volna szükség. Ha azonban az előző táblázatot megnézzük, láthatjuk, hogy a pártonkívüli és disszidens képviselők csoportja jelentett nagyobb képviselői számot, ezeket azonban pártpolitikai szempontból nem lehetett figyelembe venni. A pár mandátummal rendelkező apróbb pártok eszmei ellentéteik miatt sem jelenthettek volna komolyabb támogatást. A konzervatívokat, legitimistákat, nyíltan földreformellenes politikuskokat

³⁰ Nemzetgyűlési Almanach, 1920–22. 59–60.

³¹ Nemzetgyűlési Almanach, 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Szerk. Vidor Gyula. Bp., é.n. (A szerkesztői előszó szerint a kötet szerkesztését 1921 júliusában fejezték be.)

tömörítő KNEP viszont még a Rubinek csoport számára is elfogadhatatlannak tűnt. Ettől függetlenül ennek a két pártnak kellett biztosítani a politikai hátteret a mindenkori kormányzat számára.

Az 1920. januári választás után február 16-án tartották meg az új nemzetgyűlés első ülését. Ezen visszaállították a polgári jogrendet, a királyságot mint Magyarország államformáját, hosszas vita után elismerték IV. Károly király uralmának jogfolytonosságát és elhatározták hogy átmenetileg, amíg legálisan hatalmát nem tudja gyakorolni, ideiglenesen államfőt, kormányzót kell választani. Március 1-jén a Nemzetgyűlés kormányzóvá választotta Horthy Miklóst, a Nemzeti Hadsereg fővezérét, majd ezután a Huszár-kormány lemondott. Március 15-én Horthy mint kormányzó Simonyi Semadam Sándort bízta meg kormány átalakítással. Simonyi Semadam is az a politikus volt, aki a januári választáson eredetileg KNEP programmal került be a parlamentbe, de mivel magát szabad királyválasztónak tartotta, nem bírta a KNEP legitimista szellemét, kilépett a pártból, majd később csatlakozott a kisgazdákhoz. A kormány összeállításánál természetesen vigyáztak arra, hogy az paritásos alapon jöjjön létre. A 13 tagú kormányból két miniszter pártonkívüli, 6 a kisgazdapárt, 5 a KNEP tagja volt.³² A hat kisgazda miniszterből azonban öt Rubinek Gyula csoportjához tartozott, ráadásul Nagyatádi Szabó megmaradt közlelmezésügyi tárcanélküli miniszternek, Rubinek pedig megtartotta a földművelődésügyi miniszterséget, és ezzel a lehetőséget arra, hogy a földreformtörvényt ő készítse elő.

Annak ellenére, hogy Nagyatádi és Rubinek egy párthoz tartoztak, Rubinek a kisgazdapárti vezetőség teljes kizárásával készítette elő a maga földreformtervezetét. Az általa elkészített törvényjavaslat már április végén készen volt, s azt májusban két napos értekezleten vitatták meg a különböző agrárképviselők, de arra sem Nagyatádi Szabót, sem más kisgazdavezetőt nem hívtak meg.³³ Nagyatádit ez annál inkább sértette, mert neki is készen volt a tervezete, hiszen politikai pályafutásának kezdetétől arra készült, hogy egészségesebb földbirtokviszonyokat teremtsenek Magyarországon. A kisgazdavezetők körében is olyan nagy volt a felháborodás, hogy azt követelték Nagyatáditól, lépjen ki a kormányból, vonuljon a párt ellenzékbe és indítsanak harcot a Nagyatádi-féle tervezet elfogadásáért. E belpolitikai küzdelmek közepette történt meg a trianoni békeszerződés aláírása, s az így bekövetkezett traumát Nagyatádi nem akarta még kormányváltással tetőzni.

A Kisgazdapárt Nagyatádi-féle szárnya kezdettől fogva bírálta Rubinek tervezetét, követelve, hogy azt vessék el és ne engedjék parlamenti vitára, Számos hibája közül különösen azt marasztalták el, hogy „a végrehajtó bizottság nagyon egyoldalúan van összeállítva, mert annak tagjait a bírónkon kívül leginkább a

³² Bölöny, 87.

³³ Az 1920. május 12–14-i földreform ankét. Részletesen lásd: Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform. Eger, 1993. 42.

nagybirtokosok érdekeit ápoló egyesületek és intézetek bizalmi férfiai alkotják. El lehet képzelni, hogy akkor amikor a bizottságokban a nagybirtokosok támogatói foglalnak helyet, hogy lennének elintézve a megnyilvánuló földigények.”³⁴ Júniusban a két csoport közötti ellentét már pártszakadással fenyegetett. A pártszakadást azonban Rubinek el akarta kerülni, mert hívei a párton belül kisebbségben voltak, s elképzelhető volt, hogy a kisgazdapárt kiválásuk után is megmarad kormányzópártnak, s akkor Nagyatádi egy jóval radikálisabb tervvel rukkolt elő. Így aztán a június közepén megtartott pártértekezleten „Rubinek Gyula kijelentette, az a tervezet, amely jelenleg tárgyalás alatt van, tulajdonképpen csak előadói javaslat, amely a szakértekezlet által elfogadott alapelvekre épül fel, ahhoz ő nem ragaszkodik és hajlandó a párt által szükségesnek látott módosításokhoz hozzájárulni.”³⁵ A Pesti Hírlapnak ugyanezen számában Nagyatádi is úgy nyilatkozott, hogy „a kisgazdapárt kettészakadásáról szóló hírek nem igazak. Ami a földreformot illeti, Rubinek miniszter azon nyilatkozata után, hogy a javaslatot mai formájában korántsem tekinti véglegesnek, nem tartja lehetetlennek, hogy megegyezés jöhet létre a földreform kérdésében. Rubinek javaslatát áttanulmányozta és átdolgozta a szükséges módosításokkal; azokat majd annak idején előterjeszti.”

Kétségtelenül mindkét fél nehéz helyzetben volt. Az 1919 novemberében felső nyomásra Rubinekékkel megkötött „kényszerházasságban” a kisgazdapárt addigi homogén egysége felhígult. A tiszántúli választások után a kisgazdapártnak 91 képviselője volt a nemzetgyűlésben, de közülük csak mintegy kétharmaduk, 55–60 személy volt Nagyatádi Szabó István feltétlen híve. Közülük két személy (Gaál Gaszton és Hadházy Zsigmond) volt 100 hold fölötti birtokos, mintegy 25 a parasztság problémáival együtt érző értelmiségi (református papok, tanítók, ügyvédek, újságírók stb.) és a tiszántúli választások után kiegészült nemzetgyűlésben 30 csizmás, paraszt képviselő, akik viszont Sokorópátkai Szabó István kivételével mindannyian Nagyatádi Szabó hívei voltak. Ezek a képviselők természetesen nem a falvak legszegényebb emberei voltak, de nem is úri birtokosok. Többségüknek 15 és 60 hold közötti birtoka volt, tehát olyan emberek, akik maguk is megfogták az ekeszarvát, részt vettek a termelőmunkában. Két személy kivételével 1860–1880 között születtek, tehát 1920-ban 40–60 év között voltak.

Az életkor az ő esetükben különösen lényeges. Ezek egyszerű, iskolázatlan parasztemberek voltak, többségüknek 6 elemi volt az iskolai végzettsége, csupán három személynél van feltüntetve az életrajzukban 4 gimnáziumi osztály. Politikai pályafutásuk csúcsát jelentette a nemzetgyűlési képviselőség, de nem érdemtelenül kerültek oda. Közéleti érdeklődésük következtében általában már 20–30 éves koruk között tagjai lettek a községi képviselőtestületnek, többségük már

³⁴ A Kisgazdapárt, 1920. július 4.

³⁵ Pesti hírlap, 1920. június 17.

fiatalon bírói tisztséget töltött be, s közülük 14-en már az első világháború előtt tagjai lettek megyei törvényhatósági bizottságoknak is. Itt már törvényeket, rendeleteket kellett tanulmányozni, értelmezni, részt venni a megye életének igazgatásában, s ahol a megalkotott helyi rendeletek sértették a megye parasztságának érdekét, bizottsági üléseken, megyegyűléseken érvelve, vitázva kellett védeni a kisbirtokosok érdekét. Ez annál jelentősebb munka volt, mert a megyei képviselők felét a legtöbb adót fizetők tették ki (virilisták), s a földműves képviselők mindössze pár százalékát alkották a választott képviselőknek is. Ezek a megyebizottsági tagságok jó előiskolái voltak a későbbi országos szereplésnek.

A magyar parlamentben már a háború előtt az volt a rend, hogy az egyes napirendi pontokhoz hozzászóló képviselők nem olvashatták felszólalásaikat, hanem azt egy vázlat alapján kellett megtenni. Már 1910 júliusában amikor a frissen választott országgyűlés alakuló ülésén Nagyatádi Szabó István a felirati javaslatához kapcsolódóan több mint egyórás beszédében ismertette az 1909-ben megalakult 48-as Gazdapárt programját, a korabeli lapok áradoztak róla. A Pesti Napló július 10-i száma vezércikket szentelt a beszédnek: „Ma a nép hangját hallottuk a képviselőházban. A grófok és köztük Tisza István meglepetve hallgatták ezt a parasztszózatot. Egy egyszerű földműves gazda tükröt tartott a ház elé, hadd lássa meg benne a mai közigazgatás, a mai törvényhozás és a mai falunak az életét.”³⁶ A Budapesti Hírlap azt írja: „A gazdapárt az ő felirati javaslatával új jelenség a magyar parlamentben és mai vezérszónoka, Nagyatádi Szabó István a magyar parasztember értelmességével, higgadtságával, ékesszólásával és tisztességtudásával világította meg a falusi nép helyzetét, a kiscgazda közönségnek ügyes-bajos dolgait: panaszait, az adózás aránytalanságai, a közigazgatás fogyatékoságai és a szociális politikának általános hiányai ellen. Jóízűen, zamatosan, zökkenés nélkül való folyékonyssággal, talpraesetten beszélt, mint a magyar paraszt általában, aki szónoknak született.”³⁷

Amikor 1920. február 16-án megkezdődött a nemzetgyűlés ülése, különösen a földbirtokos képviselők, akiknek többsége már a háború előtt is tagja volt a parlamentnek, nem nagy szimpátiával tekintett a meglehetősen nagy számú „csizmás” képviselőre. Az ő szemükben ezek az emberek csak iskolázatlan „bugris” parasztok voltak, akik megítélésük szerint nem érthettek a politikához. Ráadásul ezek az emberek mandátumuk végéig tüntető paraszti öntudattal csizmában jártak a parlamenti ülésekre. (Nagyatádi Szabó István miniszter korában is élete végéig csizmában járt.) Szellemi képességükről, vita- és előadókészségükről pedig ugyancsak hamar meggyőződhetek. Csontos Imre karcagi képviselő 30 éves korától tagja volt a városi képviselő testületnek, 1908-tól pedig a megyei törvényhatóságnak is. Életrajzában az szerepel, hogy „több társadalmi egyesület elnöke, vagy igazgatósági tagja. A kiscgazdapártnak megalakulása óta

³⁶ Pesti Napló, 1910. július 10.

³⁷ Budapesti Hírlap, 1910. július 10.

egyik vezetője, s a Magyarországi Kisbirtokosok Szövetségének egy időben elnöke volt.”³⁸ Haypál István a gyönki választókerület (Tolna megye) képviselője, 1910-től a kisgazdapárt Tolna megyei elnöke volt, ellenfelei által is elismerően kiváló szónok, „kitűnő szónoki tehetségével és agilitásával nagy eredményeket ért el, úgy, hogy az ő tevékenységének tudható be, hogy Tolna vármegye kizárólag kisgazdapárti képviselőket küldött a nemzetgyűlésbe.”³⁹ A nemzetgyűlésben a földreform törvényjavaslat egyik előadója volt. Lovász János edelényi (Borsod megye) képviselő ugyancsak volt községi bíró, s már a háború előtt tagja volt a megyei törvényhatóságnak. A nemzetgyűlésen különösen a földreform-kérdés vitájában volt számos lényeges felszólalása.⁴⁰

Jelentős alakja volt a kisgazdamozgalomnak Mayer János kompolti kisgazda. 1908-ban – mitsem tudva a dunántúli hasonló szervezkedésekről – kezdte szervezni a Heves megyei kisbirtokosokat, és létrehozták egyesületüket. 1910-ben került kapcsolatba Nagyatádi Szabó Istvánnal, s utána egész szervezete belépett a 48-as Gazdapártba. 1914-ben egy időközi választáson lett a kápolnai kerület országgyűlési képviselője.⁴¹ Ezzel megkezdődött politikai karrierje. A háború idején Nagyatádi Szabó szívesen támaszkodott a vele azonos nézeteket valló, értelmes politikustárs véleményére, s lényegében együtt tervezték a parasztság háború után jövőjét. A forradalmak utáni gyorsan változó kormányokban hol államtitkári, hol miniszteri funkciókat töltött be, s az 1920. januári választáson a hevesi kerület mandátumával került a nemzetgyűlésbe. 1919 novemberében, amikor a Rubinek-féle párttal megtörtént az egyesülés, Nagyatádi Szabó javaslatára az egyesült párt társelnöke lett. Nagyatádi Szabó halála után, 1924 novemberétől a Bethlen-kormány földművelődésügyi minisztere volt, annak bukásáig.

Emblematikus alakja volt a kisgazdapártnak Patacsi Dénes, aki 1877-ben a Baranya megyei Szentdienesen született, és hat elemi elvégzése után 15 holdas birtokán gazdálkodott. Kiváló szellem- és beszélőkéességét mutatja, hogy már a háború előtt igazgatósági tagja volt a Baranya megyei Gazdasági Egyesületnek és elnöke több községi szervezetnek. A világháború idején három és fél évet töltött frontvonalban a keleti hadszíntéren, majd 1918 júniusában őrmesterként „az erdélyrészi hazatérő táborhoz propagandaelőadónak rendelték ki. Három hónapot töltött ebben a minőségben Erdély határán, 180.000 hazatérő katona ment át a kezén. Nagy része volt abban, hogy a vitéz magyar harcosokat sikerült megtisztítani az orosz mótelytől.”⁴² 1918 őszén nem sok időt tölt Pesten, hazatér falujába. Részben a proletárdiktatúra, részben Baranya megye szerb megszállása következtében csak 1919 szeptemberében megy újra Budapestre, ahol azonnal

³⁸ Vidor: Nemzetgyűlési Almanach, 1920–1922. 34.

³⁹ Vidor, 58.

⁴⁰ Vidor, 87.

⁴¹ Nagyatádi Szabó István Emlékkönyv. Bp., 1935. 59.

⁴² Vidor, 103.

bekapcsolódik a kisgazdapárt politikai életébe, s novemberben a Huszár-kormány kisgazda államtitkára lesz, s államtitkári funkcióját megőrzi a Simonyi Semadam- és a Teleki-kormányok idején is. Az 1920. januári választás idején a baranyaszentlőrinci választókerület mandátumával került a nemzetgyűlésbe, s mandátumát a következő ciklusban is megtartotta.

Szinte a kisgazdamozgalom kezdeteitől fogva harcostársa és tanácsadója volt Nagyatádi Szabónak Szíjj Bálint, aki 1868-ban született a Komárom megyei Nagyigmádon. Ő is hat elemit végzett kisbirtokos volt, de már 1895-ben beválasztották a megyei törvényhatósági bizottságba, s alapító és vezetőségi tagja volt a Magyarországi Kisbirtokosok Szövetségének, s rendkívül gazdag tapasztalattal rendelkezett országosan a parasztság termelés és életkörülményeivel kapcsolatban. Nem volt kiváló szónok, de megoldhatatlannak látszó kérdésekben nagyon jó tanácsokat adott a párt vezetésének.⁴³ Tagja volt az 1922–26 közötti nemzetgyűlésnek is, 1927 januárjában pedig Horthy kormányzó az ekkor megalakult felsőház tagjává nevezte ki.⁴⁴

Ez volt tehát az a paraszti csoport, amely alacsony iskolázottsági szintje ellenére világosan látta a háború és forradalmak utáni Magyarország gazdasági, szociális és politikai feladatait és a törvényhozásban is méltó vitapartnere, politikai ellenfele volt a konzervatív és legitimista képviselői csoportoknak. Szemük előtt egy paraszti demokrácia lebegett, ami azonban összhangban volt az egész ország demokratikus átalakításával. „A pártfrakció követeléseinek tengelyében a földreform, a progresszív adórendszer és a piacra termelő birtokos parasztság termelői érdekeinek biztosítása, mindenek előtt a kötöttségektől mentes szabad termény- és állatforgalom helyreállítása került. Újra és újra hitet tettek azonban a politikai demokratizálás, így például az általános és titkos választójog, a közigazgatás demokratizálása, a sajtószabadság és a „felekezeti béke” intézményes biztosítása mellett is.”⁴⁵

Annak ellenére, hogy a Kisgazdapárt a nemzetgyűlés legnagyobb frakciója volt, sem Nagyatádi Szabó, sem az őt követő képviselők széles tábora nem volt elégedett a politikai helyzet alakulásával. Már 1920 tavaszán érezhető volt a konzervatív, nagyrészt főúri és legitimista csoportok előretörése, s a kisgazda törekvések háttérbe szorítása. 1920 júniusában újabb kormányválság köszöntött be. A tiszántúli választások után, június 26-án lemondott a Simonyi Semadam-kormány. A kisgazdapárt Rubinek Gyulát, a KNEP Rakovszky Istvánt, a disszidensek gróf Apponyi Albertet javasolták kormányfőnek. Nagyatádi Szabó feltételezhetően azért is javasolta Rubinekét miniszterelnöknek, mert azt remélte, hogy akkor a földművelésügyi tárcát ő kapja meg. Horthy kormányzó azonban ezeket a javaslatokat elutasítva gróf Bethlen Istvánt bízta meg kormányalakítás-

⁴³ Vidor, 140.

⁴⁴ Dr. Deák: Magyar országgyűlési Almanach 1927–1932. évre. 170.

⁴⁵ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp., 1991. 122.

sal. Bethlen azonban a jelölést csak azzal a feltétellel vállalta el, ha a két kormányzópárt egyesül és támogatják kormányzati programját. Július 5-én tárgyalások kezdődtek a politikailag ellentétes nézeteket valló, agrárdemokrata, szabad királyválasztó Kisgazda és a konzervatív, legitimista Keresztény Nemzeti Egységpárt között. Egy heti tárgyalás után a két párt megállapodott az egyesülésben és július 13-án felvette a Keresztény Nemzeti Kisgazda- és Földműves Párt nevet.⁴⁶ A hosszan előkészített kormányalakításból azonban mégsem lett semmi; Bethlen július 14-én nyilvánosságra hozta kormányjavaslatát, amelyben csupán hat miniszter lett volna egységpárti, hat pedig pártonkívüli. A tervezetet azonban az egységes párt intézőbizottsága nem fogadta el, s ezzel Bethlen kormányalakítási kísérlete megbukott.⁴⁷ Pár nap múlva megalakult a Teleki-kormány, az erőszakkal összetakolt egységes párt pedig széthullott.

A Teleki-kormány megalakulása újabb feszültséget idézett elő a kisgazdapártban, mert a földművelési tárcát változatlanul Rubinek kapta meg, Nagyatádi Szabó pedig közlelmezési miniszter lett. Mivel kormányzókörök előtt is világos volt, hogy a kisgazdapárt Nagyatádi-féle a szárnya nem ért egyet Rubinek tervezetével július 7-én Horthy felszólította Nagyatádi Szabó Istvánt, hogy a „földreform ügyében készítsen sürgősen egy előterjesztést, azoknak az elveknek alapján, melyek szerint ő a földreformot keresztül viendőnek tartja.”⁴⁸ Mivel Nagyatádi tervezete lényegében már kész volt, azt már július 14-én közzétette, s ez lényegesen radikálisabb volt (földbirtok maximum, földigénylők köre, földbirtokmegváltás, birtokrendező bíróság stb.) Rubinek tervezeténél. Teleki világosan látta, hogy a kisgazdapárt Nagyatádi frakciója a parlamentben nem szavazza meg Rubinek tervezetét, ezért felszólította a két minisztert, hogy a két elképzelés alapján egy hét alatt készítsenek kompromisszumos tervet. Ha a kialakított tervet Nagyatádi jónak találja, átveszi a földművelésügyi tárcát és ő terjeszti a javaslatot a parlament elé. „Amennyiben Szabó sem fogja eléggé megnyugtatónak találni kisgazda szempontból és a földnélküli tömegek szempontjából a javaslatot, lemond a miniszterségről, híveivel együtt kilép a pártból és mint ellenzék fog igyekezni érvényt szerezni a nemzetgyűlésben az ő és elvbarátai álláspontjának.”⁴⁹

Július 19-én megkezdődött a két miniszter vitája a javaslat egységesítéséről. A két javaslat közötti ellentét azonban olyan nagy volt, hogy rendkívül nehezen haladtak előre. Július 25-én a miniszterelnöki palotában Teleki elnökletével Rubinek Gyula, Nagyatádi Szabó István, Sokorópátkai Szabó István, báró korányi Frigyes pénzügyminiszter és dr. Vass József a KNEP képviselőjében tárgyaló asztalhoz ültek, és megegyeztek az alapelvekben. A később betervezett tör-

⁴⁶ Pesti Hírlap, 1920. július 14.

⁴⁷ Pesti Hírlap, 1920. július 15.

⁴⁸ Pesti Hírlap, 1920. július 8.

⁴⁹ Pesti Hírlap, 1920. július 17.

vényjavaslatból kitűnik, hogy itt tulajdonképpen Rubinek elképzelése érvényesült, Nagyatádi Szabó pedig lényeges engedményeket tett. Feltételezhetően azért vizsgálta felül korábbi álláspontját, mert úgy gondolta, ha a kisgazdapárt agrárdemokratái kilépnek a kormánypártból, az kormányválságot idéz elő, egy új kormány és új földreformtervezet pedig legalább egy évvel elcsúszthatja a földreform végrehajtását. Talán remélte, hogy miniszterként mind a törvényjavaslat tárgyalásánál, mind a végrehajtásnál lesz alkalma a kifogásolt részeket megváltoztatni. A megegyezés alapján Horthy kormányzó 1920. augusztus 15-én megbízta a földművelésügyi minisztérium vezetésével

4. A földreformtörvény vitája. Kísérlet a Kisgazdapárt kiszorítására a kormányzathoz

A földreformról szóló törvényjavaslatot Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter 1920. augusztus 18-án terjesztette a Nemzetgyűlés elé. Ezzel azonban a javaslat vitája még nem kezdődött meg, mert a parlamenti eljárásnak megfelelően előbb megvitatásra kiadták a földművelésügyi, igazságügyi, közgazdasági és pénzügyi bizottságoknak. Ezen bizottságok együttes jelentése október 27-re készült el, s azt Kenéz Béla a földművelésügyi bizottság elnöke november 4-én terjesztette a Nemzetgyűlés elé. A Nemzetgyűlés a törvényjavaslatot november 4–11 között nyolc ülésen tárgyalta és november 13-án fogadta el.⁵⁰ Az általános vitában 39 képviselő vett részt, közülük 27 kisgazda képviselőként került a nemzetgyűlésbe. Érdemes megemlíteni, hogy a felszólalók közül 12 képviselő földművelő volt. A vitának az volt az érdekessége, hogy a betervezett javaslatnak tulajdonképpen nem volt ellenzéke. A háború és forradalmak után a falusi szegénység földosztást várt, s az 1920-as nemzetgyűlési választások kampányában a leendő képviselők sem szűkölködtek a földreform-ígéretben. Már Rubinek minisztersége idején, különösen az Alföld egyes területein olyan nagy volt a falusi szegénység elégedetlensége, hogy a miniszter felszólította a birtokosokat, hogy adjanak kisbérleteket a nincsteleneknek. A januári választástól már több mint félév eltelt, az ígéretek közül pedig semmi nem valósult meg.

Mivel számítani lehetett arra, hogy az augusztusban betervezett törvény elfogadása, ill. végrehajtása év végéig nem történik meg, szeptember közepén olyan határozat született, hogy a földművelésügyi miniszter a „halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kijelöléséről és kishaszonbérletek alakításáról” szóló törvényjavaslatot terjesszen a Ház elé. Ezt Nagyatádi Szabó már szeptember 21-én megtette, az illetékes bizottságok pedig szeptember 24-én betervezték javaslatukat. A bizottsági javaslatot előadó Rubinek István (Rubinek Gyula öccse, ugyancsak kisgazdapárti képviselő) fontosnak és sürgősnek tartotta a ja-

⁵⁰ E rövid tanulmány keretében csupán a parasztképviselők felszólalásaival kívánok foglalkozni. A téma monografikus feldolgozása már megtörtént: Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform, 1920–1928. Eger, 1993.

vaslat tárgyalását, mert a földkérdés megoldását nemcsak gazdasági okok követelik, de „annak megoldására kényszerít bennünket maga a társadalom is, amely oly elementáris erővel nyilatkozott meg a törvényjavaslat mellett, hogy annak megoldása elől nemcsak kitérni nem lehet, de elodázása is egyenesen a társadalom békéjét fenyegeti.”⁵¹ A törvényt a nemzetgyűlés egy napi vita után elfogadta.⁵² A törvény a kishaszonbérleteket 2 kat. holdban, a házhelyek nagyságát maximumisan 600 négyszögölben, a törvény hatályát pedig 6 hónapban szabta meg.

A földreformtörvény általános vitája november 4-én kezdődött meg azzal, hogy Kenéz Béla agrárközgazdász, a javaslattevő bizottság elnöke több órás beszédében indokolta a földreformtörvény szükségességét. Mint már említettük, a földreformnak tulajdonképpen ellenzéke nem volt. Mindössze gróf Apponyi Albert és örgróf Pallavicini fejezték ki egyetnemértésüket, de az adott belpolitikai helyzetben valamilyen reformot ők is szükségesnek tartották. A felszólaló képviselők lényegében pártállásra való tekintet nélkül, bírálatokkal, kiegészítésekkel vitára alkalmasnak találták az előterjesztést. A vitában felszólaló kisgazdapárti képviselők radikálisabb földreformtervezetet vártak és aggódtak a végrehajtás miatt is. A vitában felszólalt parasztképviselők egy része nem tett érdemi észrevételt, örült, hogy a földreform kérdése legalább már idáig eljutott, mások viszont éppen Nagyatádi Szabó támogatása érdekében igen alapos kritikát gyakoroltak. Nagy Pál a bácsalmási kerület kisgazdapárti parasztképviselője így kezdte közel egy órás felszólalását: „A tárgyalás alatt levő földreformjavaslatot elfogadom és üdvözlöm, habár többünk szerint elkésve jött és nem lengi át az a keresztény és demokratikus szellem, amely a ma hirdetett uralomtól elvárható volna, s amellyel még inkább el lehetne érni azt a célt, amelyet maga a törvényjavaslat kíván elérni, nevezetesen a földbirtoknak helyesebb, igazságosabb, testvériesebb megosztását, különösen a nincsteleneknek földhözjuttatását és ezek között is elsősorban a hadirokkantoknak, és ezek özvegyeinek és árváinak. Nemcsak én, de úgy tudom, az igen tisztelt földművelésügyi miniszter úr sincs teljesen megelégedve ezzel a javaslattal jobbat szeretett volna adni.” Erőtéljesen bírálta az ekkor létrehozandó Országos Földbirtokrendező Bíróságot és annak összetételét. „A javaslat 25.§-a, amely az országos földbirtokrendező bíróságról szól, megemlíti egy fórumot, amely a birtokmegosztásnál működik: a vármegyei közigazgatási bizottság gazdasági albizottságát. Én és nagyon sokan, akik ismerik a vármegyei életet, ezt a szervet egyáltalán nem tartjuk elfogadhatónak arra a hivatásra, hogy a földmegosztásnál közreműködjenek, és hogy ez adja az információkat az országos földbirtokrendező bíróságnak. Mert kiből is áll vajjon a közigazgatási bizottság gazdasági albizottsága? A vármegyei virilisekből és választottakból. A vármegyei törvényhatósági tagok közül bizonyára a földhöz értőket

⁵¹ Nemzetgyűlési Napló, 1920–2. 540.

⁵² 1920. évi XXIX. tc. halasztást nem tűrő sürgős esetekben házhelyek kijelöléséről és kishaszonbérletek alakításáról. Magyar törvénytar, 1920. évi törvények. Bp., 1921. 154.

teszik a közigazgatási bizottság gazdasági albizottságába. Már pedig kik azok, akik ott a földhöz értenek? A nagybirtokosok. A véleményt tehát a nagybirtokosok fogják adni.”⁵³

A nagyigmádi választókerület gazdálkodó képviselője Szijj Bálint radikálisabb reformot óhajtott volna, de elfogadja, „mert jobbat nem látok, mert mégis hoz valamit.” Megállapítja azonban: „a földbirtokreformról szóló törvényjavaslatban mint tengeri kígyó húzódik végig a nagybirtoknak felesleges oltalmazása, védelmezése attól, hogy túlságosan meg ne csonkíttassék.”⁵⁴ Plósz István a pétervásárai kerület kisbirtokos képviselője vitatkozik azzal a felfogással, hogy a nagybirtok termelékenyebb. Az a véleménye, hogy ennek csak az az értelme, hogy a nagybirtokot védje. Mind a nagybirtokosok, mind a sajtó parasztellenesek, éppen ezért nem is lehet jó földreformot csinálni. „Amikor a törvényjavaslat napvilágot látott, áttanulmányozva a javaslatot arról győződünk meg, hogy ez nem az amit vártunk. Ez nem elégíti ki azokat az igényeket, amiket egy becsületes földreformjavaslatnak ki kellene elégítenie.”⁵⁵ Sziráki Pál alsódabasi parasztképviselő kétségbe vonta egyes képviselők őszinteségét a földreformról. „Én csak azt szeretném – mondta felszólalásában –, hogy azok akik elfogadják a törvényjavaslatot, de őszintén megmondva jobb szeretnék nem elfogadni, bizonyítsák be, hogy csak egyetlen ország is létezik Európában, akár a világon, ahol a nagybirtok fenntartása kielégítené a nép igényeit és képes volna lecsillapítani a felizgatott kedélyeket.”⁵⁶

Az OFB és a megyei törvényhatósági bizottság gazdasági albizottsága mellett sok felszólaló a nagybirtokosok befolyása alatt álló községi előjáróságokban látta a földreform végrehajtásának fő akadályát. Javos Antal kisbirtokos paraszt, az igali kerület kigazda képviselője tapasztalatai alapján szinte előre megjósolta a megalkotandó törvény jövőjét „mert itt a birtokreformot megelőzőleg kétszázszáz törvényt hozott a nemzetgyűlés, amit már ki is hirdettek és én, aki kinn járok a falun, jól látom, hogy annak végrehajtása olyan nehézségekbe ütközik, hogy ezt igazán nem tudtuk annak előtte itt a Nemzetgyűlésben sem elképzelni. Már október 5-én megjelent a hivatalos lapban a rendelet, hogy a körjegyzők közöljék a község előjáróságával, hogy írassák össze a falvakban, mennyi a föld és ház igénylő a kisbirtokra vonatkozólag. Nagyon sajnálom, hogy ki kell mondanom, de igazán sokkal többen elhallgatták ezt, mint ahányan megtették. Attól félek, hogy talán ismét ebbe a betegségbe fogunk majd esni és hogy a törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés meg fogja szavazni, amint a Miniszter Tanács és a bizottság is már elfogadta, az ki is fog hirdettetni, de közigazgatási képviselőink

⁵³ Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. november 9. 124. ülés. 349.

⁵⁴ Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. 1920. november 6. 122. ülés. 302.

⁵⁵ Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. 1920. november 6. 122. ülés. 314.

⁵⁶ Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. 1920. november 6. 122. ülés. 330.

nem fogják végrehajtani.”⁵⁷ Javos Antal – a korábban hasonló aggodalmat hangoztató Szijj Bálinttal és Plósz Istvánnal együtt – jól sejtette, hogy a végrehajtásnál éppen a községi jegyzők, valamint a megyei gazdasági felügyelők azok, akik a nagybirtokosok segítői lesznek az egyébként is kevés konkrétumot tartalmazó törvény elsikkasztásában.

A Nemzetgyűlés november 13-án fogadta el a földbirtokreformról szóló 1920. évi XXXVI. törvénycikket, amelyet a kormányzói aláírás után december 7-én hirdettek ki. A törvény öt évre szóló hatállyal ekkor lépett érvénybe, ami azt jelentette, hogy kisajátítási, ill. juttatási eljárást 1925. december 7-e után már nem indíthattak. A törvény végrehajtási előkészítését sem kezdték meg.⁵⁸ A rendelet megjelenése előtt nem állították fel az OFB-t és nem kezdték meg a megváltandó birtokok és a földigénylők összeírását sem. Ez a késedelem természetesen ismét kiváltotta a kiscgazda képviselők elégedetlenségét.

Ez a késedelem némileg indokolható azzal, hogy 1921 áprilisában ismét kormányválság következett be. Március 26-án váratlanul Magyarországra érkezett IV. Károly, hogy uralkodói jogkörét átvegye. Bár ez a kísérlet eredménytelen volt és április 5-én a király elhagyta Magyarországot, a puccskísérlet a kormányfőt is érintette és április 8-án Teleki benyújtotta lemondását, utódjául Bethlen Istvánt javasolva a kormányzónak. Horthy április 13-án bizta meg Bethlen Istvánt kormányalakítással, s az kisebb személyi változásokkal már 14-én megalakult. Nagyatádi Szabó megtartotta a földművelésügyi tárcát. Bethlen, okulva 1920 nyarának sikertelen kormányalakításából, most nem kötötte egységes kormánypárt létrehozásához kormányalakítását, de távlatilag nem tett le szándékáról. 1921 tavaszán azonban még zavarosabb volt a belpolitikai helyzet. Különösen a KNEP-ben és a „disszidensek” csoportjában lévő legitimisták és külső támogatók a király visszatérésének megakadályozásával vádolták Horthyt és Bethlent. „A legitimista támadásokkal szemben Horthy és Bethlen elvileg támaszkodhatott volna a szabadkirályválasztó kiscgazdákra, akik a karlista debattékkel folytatott vitában Bethlen majdnem minden szavát megtapsolták és tüntettek mellette és a kormányzó mellett. Ez esetben azonban – legalább részben – Nagyatádiék demokratizmusával is azonosulniuk kellett volna. Ezt viszont egyikük sem akarta. Augusztus elején ezért inkább a legitimista vezetőkkel bocsátkoztak bizalmas tárgyalásokba.”⁵⁹ Az egységes párt megalakításához tehát szükség volt a kiscgazdapárt tömegeire, de a konzervatív arisztokrata gróf a kormánypárt irányítását a KNEP vezetésével látta megnyugtatónak.

1921 őszén azonban újabb nem várt bonyodalmak következtek. Október 20-án délután repülővel Magyarországra érkezett IV. Károly és felesége, és a Sop-

⁵⁷ Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. 1920. november 10. 125. ülés. 440.

⁵⁸ Az m. kir. földművelésügyi miniszter és a m. kir. igazságügyi miniszter 1921. évi 60.000 Fm. sz. rendelete. Magyarországi Rendeletek tára, 1921. 361–462.

⁵⁹ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp., 1991. 133.

ron melletti Dénesfán gróf Cziráky József birtokán szállt le. Itt már várta őket a legitimista vezérkar, s október 21-én reggel a király Rakovszky István elnökletével ellenkormányt nevezett ki, s elhatározták, hogy a szombathelyi ezredre és a Sopronban lévő Ostenburg különítményre támaszkodva katonai erővel indulnak Budapest ellen. Október 22-én a kora reggeli órákban a királyi párt és a karlista csapatokat szállító szerelvények megindultak Budapest felé, melynek végállomása a Kelenföldi pályaudvar lett volna. 22-én estére azonban csak Budaörsig jutottak el, mert a kormány utasítására itt felszedték a vasúti síneket. A királyi párt és a legitimista politikusokat szállító szerelvény Bicskénél állt, a katonai alakulatokat pedig 23-án reggel kezdték kivagonírozni, az innen-onnan összeszedett kormánycsapatok tüzelése közben.

Bethlen csak október 22-én reggel értesült a király visszatéréséről és a megindult katonai akcióról. Azonnal intézkedett, hogy vidéki helyőrségekből vezényljenek alakulatokat Budaörsre, mert a budapesti alakulatok királyhű parancsnokaiban nem bízott meg. Bethlen első perctől tisztában volt a királypuccs külpolitikai következményeivel. Már a délelőtti órákban megjelentek az antant államok követei és határozott lépéseket követeltek, majd közvetlenül utánuk a szomszédos kisantant államok követei, akik katonai beavatkozással fenyegettek. Nem volt tehát Bethlen sem republikánus, sem szabadkirályválasztó, de tisztában volt e lépés súlyos következményeivel.

Október 23-án délutánra a vidékről felszállított katonai alakulatok segítségével a kormánycsapatok már fölényben voltak a karlistákkal szemben. Estére IV. Károlyt és feleségét rendőri kísérettel a tihanyi kolostorba szállították, a felkelés magyarországi vezetőit – köztük gróf Andrássy Gyulát és Rakovszky Istvánt, a KNEP két vezető politikusát bebörtönözték, majd november 6-án a kormány előterjesztésére a Nemzetgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. Természetes, hogy ezek után a keresztény párt arisztokrata és legitimista többsége halani sem óhajtott arról, hogy Bethlent támogató egységes kormányzó párt legyen.

5. A Bethlen–Nagyatádi „kézfogás”

1921 novemberétől tehát Bethlen kénytelen volt az eddig lejáratott és háttérbe szorított kispapokhoz közeledni. Ennek elfogadása azonban nem volt könnyű. A kispap képviselők különösen 1921 nyarától érezték, hogy Bethlen legszívesebben megszabadulna a kispap frakciótól, de voltak olyan esetek, pl. a királykérdés amelyben viszont elsősorban rájuk támaszkodhatott. A Nemzetgyűlés 1921. június 15-i ülésén Hegedűs György letenyei képviselő, aki a választáson kispappartí programmal került a parlamentbe és kezdetben a párt egyik

vezérszónoka volt, erőteljesen felvetette a kisgazdapárt felelősségét.⁶⁰ „Az a meggyőződésem, hogy a Kisgazdapárt nem teljesítette feladatát, nem ment azon az úton, amelyen neki haladnia kellett volna. Kezdetől fogva bár számarányánál fogva túlsúlyban volt ebben a Nemzetgyűlésben, másodrendű szerepet töltött be parlamenti életünkben. Belső bajai részben megőrölték, részben pedig lefogytak cselekvőképességét. Ezt a pártot a mi legrágább kincsünk, a magyar falu küldte ide, hogy reményeit meghozza és, hogy szenvedésitől megváltsa, s ez a párt egy év alatt nem tett mást, mint szónokolt, szavazott, néha próbált egy kicsit legénykedni, de a végén csak nyakába vette az újabb terheket és engedett abból az elhatározottságából amely a Nemzetgyűlés összeülésekor tagadhatatlanul a tulajdonsága volt. Meghoyták azt a két törvényt, de a pártnak nem volt annyi ereje, hogy ezt a törvényt végre is tudja hajtatni. Ez a párt tehát – fájdalom, a hozzáfűzött reményeket nem tudta megvalósítani.”⁶¹

A jobboldal támadásának hatására és a földreform látható szabotálása miatt ismét növekedett az elégedetlenség, különösen a kisgazdapárt agrárdemokrata szárnyában. A paraszti, és őket támogató értelmiségi képviselők erőteljesen követelték Nagyatádi Szabótól, hogy a párt váljon ki a kormányból és menjen ellenzékbe. 44 képviselő követelésére október 7-én, majd október 12-én Nagyatádi Szabó elnökletével értekezletet tartottak, ahol elhatározták „azokat a feltételeket, melyeknek megvalósítását követeli, és csak olyan kormányt támogat, mely elfogadja ezeket a feltételeket és teljesíteni is hajlandó ezeket.”⁶² Az október 12-i értekezleten már 70 képviselő jelent meg, s ekkor fogalmazták meg 10 pontos követelésüket is. Ezek a pontok lényegében a közéletben ekkor már terjedő legitimista készülődésre, a kormányfő által nem titkolt jobboldali egységspárti törekvésekre és a választójog tervezett szűkítésére volt demokratikus állásfoglalás. Követelték a szabad királyválasztás jogának törvénybeiktatását, a közigazgatás demokratizálását és a földbirtokreform „sürgős és becsületes végrehajtását.” Különösen jelentős volt az állásfoglalás 3, 4. és 10. pontja. „3. a párt kimondja, hogy a nemzetgyűlés mint a nemzet szuverenitásának kizárólagos képviselőle két kamarás rendszerűvé alakíttassék át.” „4. A párt a nemzetgyűlési választások alkalmával bevált általános, egyenlő, titkos és községenkénti és közvetlen választójogi rendszernek törvénybeiktatását kívánja, és a választások feletti bíráskodást a bírói függetlenség oltalma alá kívánja helyezni.” A 10. pont pedig így hangzott:

⁶⁰ Hegedűs György „mint indokolta, a pártnak a gazdasági kérdésekben való lanyha, a keresztény kérdésben pedig liberális magatartása miatt 1921 május hóban kilépett, s most mint pártönkívüli kisgazda működik.”: Nemzetgyűlési Almanach, 1920–22. Szerk.: Vidor Gyula. 59–60.

⁶¹ Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. XI. k. 63.

⁶² A Kisgazda, 1921. október 16.

„A párt egészséges állami és társadalmi életet csak teljes jogrend és a szabadságjogok teljes biztosítása mellett tart lehetségesnek és kívánja a kivételes hatalom gyakorlásáról szóló törvények hatályon kívül helyezését.”⁶³

Ezek a követelések azt mutatták, hogy a kisgazdapárt vezető politikusi garnitúrája 1921 őszére eljutott oda, hogy ne csupán a lakosság egy rétegének, a parasztságnak az érdekeit képviselje, hanem az egész társadalom számára polgári demokratikus jogállamot követeljen. Az október 12-i gyűlésen is elhangzott, hogyha a párt programját a kormányban nem tudja érvényesíteni, akkor menjen ellenzékbe. Az elégedetlenség jogosságát egyik lapnak adott nyilatkozatában Nagyatádi Szabó is elismerte: „Be kell, hogy valljuk, hogy ezek a zúgolódások a pártban teljesen jogosultak, mert hiszen a párt az álláspontját, a maga demokratikus felfogását és azt, a szerintünk helyes irányzatot, amelyet mi pártprogramunkban képviselünk, soha nem tudta a kormányzatban érvényesíteni, ahogy szerettük volna és ahogy azt tőlünk joggal elvárhatták volna.”⁶⁴ Nagyatádi azonban nem ellenzéki pártot akart, hanem kormányzásra alkalmas szilárd pártot. Ez az elképzelés 1921 decemberében rövid időre reálisnak is tűnt.

Bethlen, miután a KNEP-pel kapcsolatos egységspárti terve meghiúsult, a második legitimista puccskísérlet után kénytelen volt a kisgazdák felé fordulni. December elején titkos tárgyalások kezdődtek Bethlen és a kisgazda vezetők között. Bethlennek először az volt az óhaja, hogy a kisgazda párt oszlassa fel önmagát és után csatlakozzon a megalakítandó egységes párthoz. Ezt a párt vezérkara egyöntetűen elutasította, „⁶⁵de nem zárkózott el az elől, hogy nevét a „polgári” jelzővel kiegészítse, programját módosítsa és megnyissa kapuit az „intelligencia” előtt.” Ezen tárgyalások eredményeként Bethlen 1922. január 5-én megjelent a Kisgazdapárt értekezletén és bejelentette, hogy az egységes kormányzópárt alapjának a Kisgazdapártot tekinti. Nagyatádi Szabó és az őt feltétlenül követő 40–50 agrárdemokrata képviselő bizalmatlanul fogadta Bethlen közeledését és ígéreteit, különösen tudva, hogy a miniszterelnök új választójogi törvényjavaslatot kíván benyújtani, aminek tartalmáról azonban semmit sem tudtak. A tárgyalások azonban folytatódtak az egységes pártról, szerkezeti, szervezeti kérdésekről, a pártonkívüli és disszidens képviselők (az intelligencia”) beléptetéséről az egységes pártba.

A január 24-i miniszter tanácsülésen robbant a bomba. Ekkor terjesztette kormány elé Bethlen új választójogi tervezetét, amely csökkentette a választásra jogosultak számát, a vidéki városokban és falvakban pedig nyíltzavazásos rendszert vezetett be. A javaslatot a kereszténypárti miniszterek is negatívan fogadták, a kisgazda miniszterek pedig határozottan elutasították. Világos volt, hogy ilyen alapon egységes párt nem jön létre. Január 25-én a kormányzó elnökletével

⁶³ A Kisgazda, 1921. október 23.

⁶⁴ Pesti Hírlap, 1921. október 23.

⁶⁵ Bodrogyó Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. Bp., 1929. 322.

megtartott értekezleten, melyen a minisztereken kívül kisgazda képviselők is részt vettek „Bethlen úgy tett, mintha feladná a nyílt szavazás visszaállítására vonatkozó javaslatát és meghajolna Nagyatádiék álláspontja előtt. A kormányzói kihallgatást követően Nagyatádi elégedetten nyilatkozta: „A titkosság elve az egész vonalon érvényesül.”

Ezt Bethlen is megerősítette. A Kisgazdapárt esti értekezletén kijelentette, hogy a titkosság kérdését a párttal „teljes egyetértésben kívánja megoldani.”⁶⁶ Bethlen megnyugtató ígérete alapján még ezen az értekezleten kimondták, hogy a párt nevét Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párta változtatják. (Mindennapi elnevezésben Egységes Párt.) Nagyatádi Szabó elégedett lehetett. Az Egységes Párt alapja a Kisgazdapárt lett, s ő maradt az új párt elnöke. Csakhamar kiderült azonban, hogy ez az új tömörülés messze van az egykori kisgazdapárttól. Bethlen lett a „pártvezér”, Gömbös Gyula a párt ügyvezető alelnöke, s arra törekedtek, hogy az elnöknek minél kevesebb beleszólása legyen a párt mindennapi életében. Még január 25-én este nyilatkozatot tettek közzé, amely csatlakozásra szólította fel mindazokat a képviselőket, akik az Egységes Párt elveivel egyetértenek. Ezzel a lehetőséggel nagyon sok disszidens és pártonkívüli képviselő élt, akik tovább gyengítették a párton belül a Nagyatádit követő agrárdemokraták befolyását.

Bethlen ígérete ellenére a január 27-én a Nemzetgyűlés elé terjesztett választójogi törvényjavaslat a választójog szűkítését és vidéken a nyílt szavazásos rendszer bevezetését tartalmazta, ami általános felháborodást keltett a képviselők között. Természetesen ezt a javaslatot is kiadták bizottsági véleményezésre, s csak február 11-én került vitára a nemzetgyűlés elé. Az 1920 januárjában a Friedrich-féle választójogi rendelet alapján két évre megválasztott nemzetgyűlés mandátuma február 16-án lejárt. Tehát négy nap alatt kellett volna a választójogi törvényről dönteni, ez alatt azonban még az előterjesztés általános vitája sem történt meg. Február 16-án viszont Bethlen javaslatára a kormányzó a nemzetgyűlést feloszlatta.

Utószó

A feloszlott nemzetgyűlés tagjainak többsége úgy gondolta, hogy mivel az új választójogi törvényt nem fogadták el, az új választásokat az 1920-as rendelet alapján tartják meg. Bethlen azonban február 21-re a kormányzó elnökletével egy alkotmányjogi értekezletet hívott össze, amely kimondta, hogy a Friedrich-féle választójogi rendelet az 1920-ban megválasztott nemzetgyűlés megszűnésével hatályát veszítette. Ez a határozat lehetőséget teremtett Bethlennek arra, hogy a nemzetgyűlés által vitatott, de el nem fogadott választójogi törvényjavaslatot rendelet formájában megjelentesse. A nyílt szavazás bevezetése különösen sú-

⁶⁶ Romsics Ignác: Bethlen István, 145.

lyosan érintette a falusi lakosságot. „A Kisgazdapárt, mint alapvetően falusi bázisú párt ezzel a mindenkori kormány, illetve a Belügyminisztérium alá tartozó vidéki közigazgatási szervek kénye-kedvére lett kiszolgáltatva. Néhány kisgazda képviselő tiltakozott és kilépett az Egységes Pártból. A többség azonban Nagyatádival együtt meghajolt Bethlen akarata előtt és továbbra is a pártban maradt. A választójogi rendeletet a minisztertanács vita nélkül vette tudomásul. A Kisgazdapárt csatavesztése így és ekkor vált teljessé és véglegessé. Nyilvánvaló volt, hogy vidéken kormánytámogatás nélkül igen nehéz lesz mandátumot szerezni. Kormánytámogatásra pedig csak az számíthatott, aki beleillett Bethlen elképzeléseibe.”⁶⁷

A május végén és június első napjaiban megtartott nemzetgyűlési választáson az Egységes Párt 245 mandátumból 144-et kapott, s ezzel abszolút többséget szerzett. A parasztképviselők száma azonban felére csökkent. Az 1920-ban megválasztott 32 parasztképviselőből csak 14 szerzett új mandátumot. Végleges számuk ugyan 17 fő lett, mert három kerületben a nyíltszavazás mellett is földműves képviselőt küldtek a törvényhozásba.⁶⁸

Azt is meg kell mondanunk, hogy a parasztképviselők és egyáltalán az Egységes Párt agrárdemokrata frakciója, a földreformtörvény végrehajtásának vizsaszáságait látva még harcosabban lépett fel, mint a törvényjavaslat vitája idején. Az agrárdemokratáknak ez az olykor-olykor már ellenzéki jellegű megnyilvánulása Bethlen miniszterelnököt nem zavarta. Ezek a támadások a földművelésügyi minisztert érintették és nem volt ellenére, ha Nagyatádi Szabó és egykori párthívei között az ellentétek növekednek. A létszámában megnövekedett, társadalmi szempontból sokoldalúvá vált új pártban a földművesek és parasztdemokraták száma és politikai súlya egyre jobban csökkent. 1924. október 14-én Nagyatádi Szabó István lemondott a miniszterségről, november 1-jén pedig agyvérzésben meghalt. Vele együtt sírba szállt a földreform megvalósításának őszinte szándéka is. Nagyatádi Szabó kompromisszumok és engedmények tömegén át valóban középparaszti sorba kívánta emelni a kisparasztokat és egy-két holddal fölhöz kötni a ninesteleneket. Az erőviszonyok azonban 1919 őszétől mindinkább éppen azoknak kedveztek, akiknek a rovására ezt a reformot végre kellett volna hajtani.

⁶⁷ Romsics Ignác: Bethlen István, 147.

⁶⁸ Nemzetgyűlési Almanach, 1922–1927. Szerk.: Lengyel László és Vidor Gyula. Bp., 1922.

HADSEREG VAGY SISEREHAD? TÜKÖRCSEREPEK A SZOVJET VÖRÖS HADSEREG TÖRTÉNETÉBŐL. VÉLEMÉNYEK ÉS A VALÓSÁG

Kozári József – Vizi Sándor

Nincs még egy katonai erő a történelemben, amelyről annyira ellentmondásos kép él a köztudatban és a történetírásban, mint a szovjet Vörös Hadsereg. Volt diadalmas és volt siserahad. Volt hős és felszabadító, de volt brutális, barbár horda is.

A megítélés gyakran attól függött, milyen környezetben, kinek a tollából íródott a történelmi munka, vagy milyen személyes élmény fűződött a szóban forgó hadsereg katonáihoz. Nagyon sokan és joggal látták bennük a felszabadítót, de nem volt légből kapott a tőlük erőszakot elszenvedettek lesújtó véleménye sem. A második világháború idején, az ellenség iránt egyébként is meglévő gyűlölet felkorbácsolása – mint például Ilja Ehrenburg: *Öld a németet!* című röpirata – anomáliákhoz vezetett.

A bosszú szellemében fogalmazódott meg Ivan Csernyahovszkij tábornok 1945 januárjában kelt napiparancsa is: *„Eltársak! Elértétek Kelet-Poroszország határait, és most már azt a földet tapossátok, amely megszülte azokat a fasiszta szörnyetegeket, akik lerombolták városainkat és az otthonainkat, lemészárolták a fiainkat és lányainkat, fivéreinket és nővéreinket, feleségeinket és anyáinkat.”*¹

A hatás nem maradt el. Mint azt egy német nő visszaemlékezésében olvashatjuk: *„azonnal megkezdődött az erőszak, és olyan gonoszság volt a tetteikben mintha minket, nőket büntettek volna azért, mert a város ilyen sokáig kitartott... már az elsőtől kezdve csak megvetést éreztem ezekkel az erőszakos és büdös parasztokkal szemben, akik nem tudtak gyengéden bánni a nőekkel, és körülbelül annyi szexuális technikájuk volt, mint egy nyúlknak.”*²

Tény, hogy a háború során a szovjet Vörös Hadsereg tevékenységével mély, és nem mindig pozitív nyomokat hagyott Kelet-Közép Európa népeiben. A zűrzavaros háborús állapotok következtében ma is nagyon különbözőek a róla alkotott vélemények. A megítélés kialakítása során meghatározó a vöröskatonákkal való találkozás élménye, illetve a véleményalkotó politikai és világnézeti beállítottsága. Nyilvánvalóan mást jelentett a Vörös Hadsereg érkezése egy elfoglalt német város lakóinak és mást egy tábor kiszabadított foglyainak.

¹ Robin Cross: *A sas bukása*. Alexandra, 1996. 33.

² Uo. 189.

Milyen volt hát valójában ez a hadsereg, melyek voltak a fejlődés állomásai és ellentmondásai, végül reálisan értékelve, hol foglalhatja el helyét a hadügy fejlődésében? Munkánkban, ezt kíséreljük meg bemutatni – néhány általunk fontosnak ítélt dokumentum és saját következtetéseink alapján –, valamint azt, hogyan látták ezt hivatalos és nem hivatalos megnyilatkozásaikban a kortársak és az ellenfelek.

Előjáróban fel kell hívnunk a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy bár sokan elmaradott, csak a tömege révén győzedelmeskedő, fegyelmezetlen, „barbár” erőként jellemezték a szovjet Vörös Hadsereget, története során jelentős katonai sikereket ért el és a hadtudomány komoly tudósait nevelte ki.

A negatív vélemények jelentős részének okaként azt a felfogást láthatjuk, amely mereven szembeállítja a nyugati és a keleti katonai kultúrát. E gondolkodásmódban természetesen az előbbi a jövő, a modern, a követendő és az utóbbi az elvetendő. Az ilyen sommás ítéletekre törekvő, realitását tekintve megkérdőjelezhető gondolkodásmód, azonban semmiképpen sem vezet el az igazsághoz.

A háborúk figyelmes elemzése azt mutatja, hogy az azonos katonai problémákat keleten és nyugaton, hasonló hatékonyságú módszerekkel igyekeztek megoldani a múltban, és ezt teszik napjainkban is. Am az elmélet felismerései és az ebből fakadó követelmények nem mindig esnek egybe a lehetőségekkel, mivel a katonai műveletek eredményessége nagyon sok egyéb tényezőtől is függhet (társadalmi fejlettség, politika, gazdaság, iskoláztatás stb.).

A kezdetek (1917 – 1920)

A szovjet Vörös Hadsereg megszervezését a Breszt-Litovszkban megszakadt béketárgyalásokat követő, 1918. február 18-i német támadás tette szükségessé,³ mivel az akkori katasztrofális katonai helyzetben „*a német előrenyomulás útjában egy komoly akadály volt: a tér.*”⁴ Az új hadsereg megalakításának hivatalos időpontja 1918. február 23.

Az ország vezetői, különösen a hadsereg megszervezésével megbízott hadügyi és haditengerészeti népbiztos, a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnöke Trockij, sokat tettek az új hadsereg harcképességének megfelelő szintre emeléséért. Elvetette a hadseregépítés idealista elméleteit, és az ő nyomására kezdték alkalmazni a gyakorlatban már bevált módszereket. Keményen küzdött a „partizánkodás” ellen, s ellentmondást nem tűrő katonai vezetésével, már ekkor magára vonta Sztálin és Vorosilov haragját.⁵

³ 1918. február 9-én a túlzott német követelések hatására Trockij és az általa vezetett küldöttség elhagyta Breszt-Litovszkot.

⁴ Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 29.

⁵ Béládi László – Krausz Tamás: Életrajzok a bolsevizmus történetéből. Bp., 1988. 65.

1918 áprilisában a szovjet kormány intézkedéseket fogantatosított az általános hadkötelezettségre való áttérés és a reguláris hadsereg kialakítása érdekében. Létrehozták a hadkiegészítés rendszerét, beolvasztották a vörösgárda egységeit, szigorították a fegyelmet, visszaállították a fegyelmi büntetéseket, megszüntették a parancsnokok választhatóságát és bevezették az „Ünnepélyes fogadalmat” (a katonai esküt).⁶ 1918. május 29-től visszaállították a hadkötelezettséget, és elrendelték az általános katonai kiképzés kötelezettségét. Ez utóbbi értelmében minden 18–40 éves férfi köteles volt egy 96 órás katonai tanfolyamot elvégezni.⁷

Az egykori cári hadsereg maradványaiból, a felfegyverzett gyári munkásokból és besorozottakból szerveződő haderő 1918. májusára már 300 ezer katonát számlált.

A parancsnokképzés problémájának megoldására 150 középfokú katonai tanintézet és 5 akadémia nyitotta meg kapuit az 1918–1920-as időszakban. Trockij javaslatára, a szakember-szükséglet kielégítése érdekében sor került az egykori cári tisztek előbb önkéntes, majd behívás útján történő alkalmazására. 1918–1920 között, önkéntesen vagy kényszerrel az egykori cári hadsereg 215 000 al-tisztjét és körülbelül 50 000 tisztjét mozgósították.⁸

Vitán felül áll, hogy ők alkották azt a szakmai elitet, akiknek tudása, tapasztalata nélkül a Vörös Hadsereg már az elején összeomlott volna. Erről maga Lenin is azt állította: „*Ha nem fogadtuk volna szolgálatunkba és nem kényszerítettük volna szolgálatra őket, nem tudtunk volna hadsereget teremteni.*”⁹

Munkájukat azonban bizalmatlan légkörben végezték. Szigorú politikai ellenőrzésükre politikai biztosokat, komisszárokat, állítottak, amelynek következményeként kettős parancsnoki rendszer alakult ki. Az ellenőrzést az a tapasztalat szülte, hogy sokan közülük, mivel kényszerből szolgáltak a Vörös Hadseregben, nem megfelelően dolgoztak, illetve gyakran átálltak a fehérekhez. Ez történt például 1918 nyarán, amikor a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, N. N. Sztogov

⁶ A választott parancsnokokból álló rendszer csak elméletben működik tökéletesen. Nem lehet beszélni valódi parancsnoki hatalomról és felelősségről, amennyiben az adott parancsnok, választás útján kerül pozícióba. A tapasztalat azt mutatja, hogy ha túl komolyan veszi a feladatát, egyszerűen leváltják, és újat választanak helyette. Így a csapat szétszűnik, és a kapott feladatot senki nem hajtja végre.

⁷ Az általános hadkötelezettségre való áttérést a Szovjetek V. Összoroszországi Kongresszusa 1918. június 10-én véglegesen megerősítette: „*minden becsületes és egészséges állampolgár köteles 18-tól 40 éves korig a Szovjet Köztársaság első hívására annak védelmére kelni a külső és belső ellenségekkel szemben.*” Sz. Sz. Lotockij: A háborúk és a hadművészet története. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1975. 69.

⁸ Több forrás 35 000 volt tisztet említ, azonban a lényeg az, hogy a Vörös Hadsereg nem működhetett volna a régi hadsereg szakemberei nélkül.

⁹ Sz. Sz. Lotockij: A háborúk és a hadművészet története. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1975. 69.

átállt az ellenfélhez.¹⁰ Azonban ez a kezdetben hasznos intézkedés – mivel nem tudták, vagy nem akarták időben megszüntetni –, a későbbiekben 1943-ig tartó vizsályt eredményezett a tisztikarban.

Miközben folyt a hadsereg szervezése, a németek és szövetségeseik megszállták Oroszország európai területének nagy részét, míg az angolok és szövetségeseik északon és a Távol-Keleten szálltak partra. A cseh légió 50 000 katonája lázadt fel és négy fehér hadsereg szerveződött az ország különböző területein.

A látszólag tekintélyes létszáma ellenére úgy tűnt, hogy a Vörös Hadsereg már a polgárháború kezdetén összeomlik. Hatalmas emberveszteségek, gyenge felszereltség (mindenből hiány volt), gyenge, meglazult fegyelem jellemezte. Általános volt az engedetlenség, gyakori a pánik és szökés, valamint nem volt ritka az ellenséghez való átállás sem. A tapasztalatlan parancsnokok által elköveztett stratégiai és taktikai hibák sokszor vezettek katasztrófához a frontokon.

Kezdetben sokkal inkább tekintették különböző osztagok laza szerveződésének, mint igazi hadseregnek. Ezen időszak egyik érdekes tükré Solohov Csendes Donjának néhány sora:

„A 2. Szocialista Hadsereg tyiraszpoli osztaga, amelyet ugyancsak megtépáztak a hajdamakok és az Ukrajnán keresztülmasírozó németek, súlyos harcok közepette tört utat a Donig, és Septuhovka állomáson leszállt a vonatról. Mivel már előtte is németek voltak, az osztag, hogy észak felé, a voronyezsi kormányzósgba vonulhasson, gyalogszerrel vágott át Migulinszkaja határán. A vörösgárdisták az osztagot bőven elárasztó közönséges bűnözők hatására lezüllöttek, és egész úton garázdálkodtak. Az április 17-re virradó éjjel, miután Szetrakov falva alatt ütöttek tanyát éjszakára, a parancsnoki kar minden fenyegetése és tilalma ellenére csapatostul a faluba tódultak, ölték-vágták a birkát, a falu szélén megerősakoltak két kozák nőt, a téren oktalan lövöldözésbe kezdtek, és megsebesítették egy saját emberüket. Éjjel az örök leitták magukat. (a vonatosztag mindegyik szekerén hoztak szeszt.)”¹¹

Trockij eredményes szervezőmunkája nyomán, 1918. közepétől, a szedett-vedett osztagok és szerveződő alakulatok fokozatosan egységes, központi irányítású, reguláris haderővé kezdtek alakulni, ami elengedhetetlen feltétele volt a későbbi sikereknek.

Azt a kezdettől fogva követett szervezési elvet, miszerint a Vörös Hadsereg szervezete feleljen meg az alkalmazott hadviselési módoknak, a polgárháború alatt nehéz volt betartani, hiszen mindenből hiány volt. Az alakulatok ezért, gyakran sajátos formát öltöttek (nem volt meg az előírás szerinti létszám, fegyverzet, felszerelés stb.).

Az egykori orosz fegyveres erő bázisán kialakult a szárazföldi haderő, a légi-erő és haditengerészet. A szárazföldi haderő lett a legfontosabb, hiszen a harcok

¹⁰ William J. Spahr: Sztálin hadvezérei. Lapis Könyvkiadó és Kereskedő Kft., 1997. 77.

¹¹ Mihail Solohov: Csendes Don. I. Európa, Bp., 1966. 868.

elsősorban a szárazföldön folytak. Idetartoztak, bár korántsem mindig az előírás szerinti harcértékben, a gyalogság, a lovasság, a tüzérség, a páncélos erők, a műszaki csapatok, a híradócsapatok és a hadtápszervek.

A legnagyobb hadművelési kötelékek az eltérő összetételű és létszámú hadseregek lettek, amelyek hadosztályokra tagolódtak.¹² A többnyire 20–30 000 főnyi, főleg gyalogos katonából és a támogató könnyűtüzérségből álló hadseregek számot kaptak (1. vörös hadsereg, 12. vörös hadsereg stb.) és a hadi helyzet, valamint a végrehajtandó feladatok szerint vezényelték őket a különböző frontokra.¹³

A 3 dandárból álló (egy dandár 3 ezred) lövészadosztályok 7000–10 000 katonát számláltak, 40–50 löveggel. A lovasság alapvető harcászati magasabb egysége, a 2–3 hadosztályból (egy hadosztályban 1–3, egyenként 2 ezredből álló lovasdandár volt) álló, lovas hadtest lett, amelynek rendszeresített állománya 7663 fő, 8500 ló, és 16 löveg volt. Meg kell jegyezni, hogy ezek a számok elvi számvetést jelentettek, mert az egységeket az előírt számú katonával és eszközzel feltölteni ritkán sikerült.¹⁴

1918 őszén, már három frontba és tizenkét hadseregbe szervezve, harmincnégy lövész és egy lovashadosztály tevékenykedett. A csapatok vezetésében, mint már említettük, a kollektivitás elvét alkalmazták. Az egységek és magasabb-egységek élén, a parancsnok és a komisszár állt, a hadseregeket és a frontokat a parancsnok és az úgynevezett forradalmi katonatanácsok 2–3 tagja vezette.

A háború kezdetén a gyalogoskötelékek játszották a fő szerepet, mivel kevés volt, a háború manőverező jellegének jobban megfelelő lovasság. A gyalogság fegyverzetét zömmel a cári hadsereg által rendszeresített fegyverek, 1891. M. Moszin-Nagant puskák, az 1905. és 1910. M. Maxim géppuskák, kisszámú golyószóró, pisztolyok, kézigránátok alkották. A lovasság ezen túlmenően rendelkezett még karabélyokkal, kardokkal, pikákkal és szekérre szerelt géppuskákkal (tacsanka).

A tüzérség szervezése 1918-ban kezdődött. Főleg a cári hadsereg által is használt lövegtípusokat állították szolgálatba (fő típusok, az 1902 M. 75 mm-es ágyú és az 1919. M. 122 mm-es tarack), de alkalmazták az ellenségtől zsákmányolt lövegeket is. A háború első szakaszában az elsődleges feladata a gyalogság

¹² Bár törekedtek rá, de ekkor még nem beszélhetünk egységes szervezetről, fegyverzetről, gyakran egyenruháról sem. A katonákat a lehetőségek szerint sokféle forrásból származó felszereléssel látták el, és gyakran a szükséges mennyiség sem volt meg.

¹³ Egy hadsereg a háború során, több fronton is harcolt. Egyik hadművelet befejezése után, szükség szerint átszállították a másikra.

¹⁴ M. Tuhacsevszkij 1923-ban írt, visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a lengyel hadjáratban sok kötelék harcolt, amely az előírt létszám és fegyverzet töredékével rendelkezett. Például az 5 hadosztályból álló 16. hadsereg 1920. május 15-én összesen 36 497 katonával rendelkezett: (Tuhacsevszkij: A vizsultai hadjárat. Tuhacsevszkij válogatott művei. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1975. 67.

és a lovasság közvetlen támogatása volt, és a szervezete is ennek megfelelően alakult. A későbbiekben a főparancsnokság tüzértartalékként létrehozta 14 különleges nehéz tüzérosztályt, 122 mm-es és 152 mm-es lövegekkel felszerelve.

A Vörös Hadsereg tüzérsege 1918 végén 1700, 1919 májusában 2292, végül 1920 végén 2964 löveggel rendelkezett.

A páncélos erőket főleg páncélvonatok alkották, amelyek alkalmazási lehetőségét a vasútvonalak korlátozták. A főleg zsákmányból származó, illetve a különböző üzemekben gyártott harckocsik és páncélgépkocsik 1918-ban még csekély számban (kb. 150 db) álltak rendelkezésre.

A páncélos erőket eltérő szervezésben és elvekkel alkalmazták. A páncélvonatok közvetlenül a front, vagy hadsereg parancsnokságok alárendeltségében harcoltak. A páncélgépkocsikat páncélos osztagokba szervezték (4-4 járművel). Tartozhattak közvetlenül a lövész és lovas magasabb-egységek szervezetéhez, de előfordult, hogy csak megerősítésül rendelték oda őket. Az első harckocsi osztagok 1920-ban alakultak meg (4-4 harckocsi). Elsődleges feladatuk a lövészcsapatok támogatása volt. 1920 végén, a Vörös Hadsereg több mint 100 páncélvonattal, valamint 51 páncélgépkocsi és 11 harckocsi osztaggal rendelkezett.

A légierő 1918 elején lényegében még nem létezett. A meglévő és zsákmányolt gépanyagot felhasználva, léghajós (1 léghajó) és repülőosztagokat (5-6 gép) hoztak létre. 1918–1920 időszakában sikerült elérni, hogy állandóan 300–350 darabos bevethető gépállomány álljon rendelkezésre. A Vörös Légierő háború során, körülbelül 20 000 bevetést teljesített. Fő feladata a felderítés, a tüzéségi tűzvezetés, a röplapszórás és bombavetés volt (kb. 95 tonna bombát, dobtak le).

A Vörös Hadsereg a nehéz helyzet ellenére, néhány fontos területen előnyben volt ellenségeivel szemben. A bolsevikok birtokolták az ország központi részeit, ami stratégiai is központi elhelyezkedést biztosított, és e területeken volt Oroszország kiépített vasúti közlekedési hálózatának zöme. A központi helyzet megosztotta az ellenfél erőit, továbbá jelentősen rövidebb úton, valamint vasúton lehetett végrehajtani, a csapatok átcsoportosítását és az utánpótlás szállítását.

Bolsevik kézen maradtak Oroszország legsűrűbben lakott vidékei, ipari körzeteinek nagyobb része, hadianyaggyárainak és katonai raktárainak a zöme. Mindez megkönnyítette a sorozást, a hadsereg felszerelését és ellátását. A Vörös Hadsereg a polgárháború során folyamatosan nélkülözött és ebben az időszakban még nem vált tökéletes reguláris erővé. Minden hiányosság ellenére, mégis rendelkezett a háború sikeres megvívásához szükséges minimális feltételekkel.

„Az ipari tevékenység és a vasúti szállítás gyengülése természetesen nem jelentette azt, hogy a hadsereg pusztán kézzel harcolt. Az imperialista háborúból megmaradt készletek, a beszerezhető hadianyagoknak a hadsereghez való eljuttatása, a szállítás hadászati célokra való teljes kihasználása megteremtette azo-

kat a feltételeket, amelyek mellett a polgárháborút mégis viszonylag jelentős eszközökkel lehetett folytatni.”¹⁵

A fehérek főleg gyalogosan és jóval hosszabb vonalakon voltak kénytelenek manőverezni. Helyzetüket súlyosbította, hogy megosztva, egymástól függetlenül és egymásról szinte tudomást sem véve, összehangolatlanul harcoltak.

A harcolók a háború során zömmel a cári hadsereg készleteiből megmaradt hadianyagot, vagy e típusok továbbgyártott változatait használták. Elsősorban a fehérek oldalán sok volt a külföldi segítyből származó hadianyag. E jelenség sokféle típusú és űrméretű fegyver, egyidejű rendszerben tartását jelentette, ami nagyon megnehezítette az ellátást mindkét oldalon.¹⁶

Míg a fehérek bázisai kimerültek, addig – igaz az ország kizsigerelése árán – a Vörös Hadsereg erősödött.¹⁷ 1920-ban már 3 millió katona szolgált a soraiban, míg a fehérek oldalán minden fronton együttvéve és időben sem egyszerre, legfeljebb 5–600 ezer. Ez persze nem azt jelentette, hogy a fehéreknek – főleg az intervenciós hadseregekkel együtt –, nem voltak esélyei.¹⁸ Kezdetben, ők voltak minden területen fölényben, és a vörösök helyzete volt szinte kilátástalan, de az idő a vörösöknek dolgozott, és a háború végére egyszerűen túlszárnyalták képzetebb, ám erőben, akkorra már jóval gyengébb ellenfeleiket.

A harcolók az első világháború harcászati elveit módosításokkal követték. Ennek legfontosabb oka, hogy a rendelkezésre álló, viszonylag csekély erők nem tudták kitölteni a hatalmas hadszínteret, így állásháború ritkán alakulhatott ki. Az orosz polgárháborúnak, ezért elsődlegesen mozgóháború jellege volt, amelyben nagyobb szerepet játszott a lovasság mindkét fél oldalán.

A harcoló felek, így a Vörös Hadsereg is, meglehetősen brutális magatartást tanúsítottak az ellenfeleikkel, a lakossággal, és gyakran a saját katonáikkal szemben is.¹⁹ Elmondható, hogy a fehérek és a vörösök egyaránt nagyszámú háborús bűncselekményt követtek el, amiben erőszakoskodás, a foglyok kivégzése és népirtás is szerepel.

Az a sommás megállapítás azonban, hogy a Vörös Hadseregben a rendet és a harcfegyelmet kizárólag vasszigorral vagy terrorral tartották volna fent, nem állja meg a helyét. Mint a korabeli irodalomból is megállapítható, a szigor mellett megtalálható volt az egyéni öntudatra, az önkéntességre és a forradalom el-

¹⁵ M. Tuhacsevszkij: A háború mint a fegyveres küzdelem problémája. Tuhacsevszkij válogatott művei. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1975. 223.

¹⁶ Gondoljuk el, milyen zavarhoz vezethet az ellátás szempontjából, mondjuk öt féle puska, mindegyik más-más típusú lőszerrel.

¹⁷ Az országban mindenből hiány volt, a korabeli állapotokat tönkrement gazdaság, leromlott közlekedés, éhínség és hihetetlenül rossz közbiztonság jellemezte.

¹⁸ A lengyel háborúban közel 800 000 katonát és 150 000 lovat vontak össze.

¹⁹ Az előrenyomuló Vörös Hadsereget a Cseka követte, és keményen megtorolta a szovjet állammal szembeni ellenséges magatartást.

fogadottságára való építés is.²⁰ A tapasztalat azt mutatja, hogy egy ekkora méretű háborúban, fegyveres emberek tömegeit hosszú időn keresztül csupán erőszakkal engedelmességre kényszeríteni nem lehet. (Náluk is fegyver van). Nem lehet sikeresen harcolni éveken keresztül olyan ügyért, amellyel a résztvevők többsége szemben áll.

Összegezve, a Vörös Hadsereg a háború végére szakszerűen vezetett reguláris erővé vált, megerősödött és jelentős harci tapasztalatokra tett szert. Legfőbb gyengéje a felszerelés volt, amelyet a világháborúban megrendült és a polgárháborúban teljesen kizsigerelt ország gazdasága nem volt képes megfelelő minőségben és mennyiségben gyártani. E területen nem állta ki az összehasonlítást a nyugati államok hadseregeivel.

Bár az összecsapások 1924-ig elhúzódtak, a Vörös Hadsereg 1921-re minden fronton győzedelmeskedett, és visszaszorította a fehéreket.

A két háború között

A Vörös Hadsereg fejlődése és teljesítménye az 1920–30-as években ellentmondásos volt, többször megtört, visszaesett. A húszas években nem volt a nemzetközi katonai figyelem középpontjában. Gyenge, rosszul felszerelt haderőnek tartották, amivel nem érdemes foglalkozni. Létszáma, elsősorban a gazdaság rossz állapota miatt, 1924-re 600 ezer főre csökkent.

Az 1924–1928-ban végrehajtott hadseregreformmal megkezdődött egy területi elven, hadkötelezettség alapján szerveződő fegyveres erő szisztematikus felépítése. A viszonylag kis létszámú szervezetszerű egységek mellett létrejöttek a területi egységek, és a területi hadosztályok aránya 1930-ra elérte az összes hadosztályok 58%-át.

Megkezdődött az új parancsnoki kar kialakítása. Katonaiskolákat hoztak létre, amelyekre parancsnokok ezreit iskolázták be. A magasabb parancsnoki képzés fejlődését jellemzi, hogy 1924–1925-ben már 6 katonai akadémia működött. Az 1922-ben Rapallóban kötött szerződés alapján megindult a német–szovjet katonai együttműködés. Ennek keretében, szovjet katonai szakemberek tanultak német katonai iskolákban, ami bár emelte a Vörös Hadsereg színvonalát, de nem kizárólag ez jelentette a fejlődés kulcsát.

Az 1926-tól felgyorsuló szovjet katonai fejlesztéseket a nemzetközi politikai helyzet szovjetellenes éle is gerjesztette. Az ipari fejlesztések előrehaladása lehetőséget teremtett, a nagyarányú hadsereg-fejlesztési programok végrehajtására.

A harckocsigyártás 1927-től kezdett megemelkedni. Kezdetben nyugatról vásárolt konstrukciók alapján kifejlesztett harckocsi típusokat gyártottak, majd fokozatosan megjelentek a saját fejlesztések. A harckocsi csapatok szervezetüket

²⁰ Alekszej Tolsztoj: Golgota. Európa Könyvkiadó, Budapest 1978.

és technikai felszereltségüket (főleg T-26, BT-5, BT-7 típusok), alkalmazási elveiket tekintve a 30-as évek közepére a legerősebbnek számítottak Európában.

Megindult a tüzérség fejlesztése és a csapatüzérség mellett megszervezték az új elemnek számító, a főparancsnokság tartalékát alkotó csapásmérő tüzérséget. Létrehozták a tüzérségi szakemberek kiképzésének bázisát, a Dzserszinszkij Tüzérségi Akadémiát.

Kezdetben a régi lövegtípusokat alkalmazták, de a későbbiek során a gazdagság és a szakemberképzés fejlődése lehetővé tette a tüzérségi technika akadálytalan fejlesztését. A szovjet tervezők az 1930-as években emelték a lövegek lőtávolságát, új űrméreteket fejlesztettek ki (76,2, 85, 152, 203 mm), valamint létrehozták páncéltörő és a légvédelmi tüzérséget.²¹

A légierő 1921-ben 752 darab, nagyjából kiöregedett repülőgépet számlált. A fejlesztés repülőgépgyárak építése, tervező irodák felállítása és külföldi vásárlások révén már a húszas évek közepén megindult és a harmincas évek közepére a Vörös Hadsereg rendelkezett Európa legerősebb légierőjével.

A hadseregfejlesztés önmagában nem sokat ért volna a hadtudományi kutatások nélkül. Az I. Világháború után, vezető hatalmak néhány neves katonai szakembere azt vizsgálta, hogy milyen lesz a jövő háborújának lefolyása. Azokra a kérdésekre keresték a választ, hogy milyen hatással lesz erre a háborúra az ipar, a gépesítés, a nagy tömegek felfegyverzésének lehetősége és elkerülhetők-e a nagy háborúban megismert, állásháború és a nagy áldozatokkal járó gyalogsági rohamok. Két, összekapcsolódó problémát kellett megoldani: az ellenség védelmének áttörését és az áttörés kifejlesztését hadművelleti sikerrel,

Végül eljutottak arra a következtetésre, hogy a jövő háborújában a harckocsi és a gépesített csapatok szerepe döntő fontosságú lesz. Ezen elméletek megalapozói között gyakran J. C. Fuller, Basil Liddel Hart és Heinz Guderian nevét említik, de az igazság úgy kívánja, hogy a névsort kiegészítsük Vlagyimir K. Triandafillov, Mihail Tuhacsevszkij és még jó néhány szovjet katonai szakember nevével. A Szovjetunióban ők voltak a kezdeményezői a légierő, a tüzérség, a harckocsi csapatok és a gyorsan mozgó, gépesített gyalogság tömeges alkalmazásán alapuló, „mély hadművelet” elmélet kidolgozásának.

A nyugati elemzésekkel legalábbis párhuzamosan a Vörös Hadseregben is több, a mély hadműveletet elemző munka jelent meg. Ilyen például az 1929-es harcászati szabályzat (PU-29), **V. K. Triandafillov** könyve **A modern hadseregek hadműveleteinek természete** címmel, és Tuhacsevszkij 1931–1932-ben megírt, A háború új kérdései című tanulmánya.

Tuhacsevszkij már 1926-ban úgy jellemzi az elkövetkező háborút, hogy nagy és súlyos lesz, amit csak több, egymást követő koordinált hadművelettel lehet

²¹ Dr. Kovács Zoltán mérnök-alezredes, a műszaki tudományok kandidátusa: A szovjet tüzérség fél évszázada. www.haditechnika.hu/Archivum/196801/680103.

eldönteni.²² A mély hadművelet doktrínája értelmében a harcokocsik szerepe kibővül. Feladatuk nemcsak a gyalogság közvetlen támogatása, hanem szoros együttműködésben más fegyvernemekkel, az ellenség harcrendjébe való behatolás, a védelem áttörése, szervezetének harcrendjének szétzilálása és az első vonalban harcoló csapatainak a tartalékoktól történő elvágása.²³ A cél az ellenség harcrendjének teljes mélységben történő támadása, szétzilálása és pusztítása.

E feladatokban a harcokocsi kötelékek szerepe döntő és tevékenységüket gyorsan mozgó (gépesített, esetleg lovas), nagy tűzerejű kötelékeknek kellett támogatni. A csapáshoz ezért számításba vették a harcokocsi, a gépesített csapatok, a tüzérség, a légierő, a légideszant-csapatok harci lehetőségeit. A tény, hogy az első gépesített egységeket 1927-ben az angolok hozták létre, nem jelent valódi elsőbbséget, mert igazából nem ismerték fel a jelentőségüket. 1929-ben, már meg is szüntették őket, és Nagy Britanniában csak 1938-ban állítottak fel egy páncélos hadosztályt.²⁴ A Vörös Hadseregben 1931-ben alakították meg az első kísérleti harcokocsi dandárt, de 1935-re már négy gépesített hadtestet és tizennégy gépesített dandárt szerveztek. Az évtized végére a szovjet harcokocsik száma 10 000 fölé emelkedett.²⁵

Nagy figyelmet fordítottak a terepen történő gyakorlatias, harcszerű kiképzésre 1927-től rendszeresen tartottak hadgyakorlatokat, amelyeken kidolgozták és tesztelték az új elmélet gyakorlati kérdéseit. A mély hadművelet elméletét először a Kijevi Katonai Körzet 1935 évi hadgyakorlatán próbálták ki. A kísérlet a következő évben tovább folyt, és az 1936. évi szovjet harcászati szabályzat (PU-36), már elvként rögzítette: „*csakis a fő irányban folytatott határozott támadó hadművelet, amely állhatatos üldözéssel végződik, vezet az ellenség erőinek és eszközeinek teljes megsemmisítésére.*”²⁶

A világ csak a 30-as évek közepén figyelte fel arra, hogy új modern haderő született Európa keleti részén. A szovjet katonai szakértők és haditechnika megjelentek a kor helyi háborúiban (Kína, Spanyolország) Eredményeikkel elismerést vívtak ki a Vörös Hadseregnek, amelyet – a későbbiek során megjelent sokféle vélemény ellenére – a világ hatalmai a jövő háború potenciális résztvevőjének tartottak, és mint ilyenekkel számoltak vele.²⁷ Egy francia katonai vezető

²² M. Tuhacsevszkij: A korszerű hadászat kérdései. Tuhacsevszkij válogatott művei. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1975. 175.

²³ M. Tuhacsevszkij: A háború új kérdései. Tuhacsevszkij válogatott művei. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1975. 303.

²⁴ Richard Holmes: A második világháború. A villámháború. A háborúk világtörténete (katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét). Corvina Kiadó, 1992. 169.

²⁵ Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 100.

²⁶ Richard Holmes: A második világháború. A villámháború. A háborúk világtörténete (katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét). Corvina Kiadó, 1992. 169.

²⁷ Több mint 3000 katona, köztük a későbbi háborúk neves parancsnokai, harcolt Spanyolországban: Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 112.

szerint: „a Vörös Hadsereg technikai színvonala láthatóan rendkívül magas. Nem kétséges, hogy a legközelebbi háborúban a szovjet katonák a legjobbak közé fognak tartozni.”²⁸

Az 1936–1938-as években **végrehajtott** tisztogatások a Vörös Hadsereget **lényegében lefejezték**. Fejlődése megtorpant, színvonala végzetesen meggyengült. Több mint 35 000 parancsnokot és politikai biztost veszített el. *A tisztogatás „áldozatául esett az ezredparancsnokoknak mintegy fele és az ezredbiztosoknak egyharmada, majdnem az összes dandár- és hadosztályparancsnok és majd minden katonai körzet parancsnoka, a hadtestparancsnokok zöme, a hadtest-, hadosztály- és dandárbiztosok (politikai biztosok) többsége, a felső és középfokú katonai tanintézetek számos oktatója.”*²⁹ 1939 végére az öt marsallból hármat kivégeztek.

A tisztogatások során a Vörös Hadsereg, a tisztikar legműveltebb és legfelkészültebb rétegét veszítette el. Az eltávolított magasabb parancsnokokat, az erre a feladatra még felkészületlen, tapasztalatlan, viszont a politika akaratahoz feltétel nélkül alkalmazkodó, de gyakran alacsony képzettségű tisztekkel pótolták.

Az új beosztására kellő felkészítés nélkül kinevezett tisztek nagy része nem volt alkalmas feladatára. 1940 elején, a hadosztályparancsnokok egyharmada, az ezredparancsnokok hetven százaléka kevesebb, mint egy éve töltötte be a beosztását. 1940. őszén az ezredparancsnokok egyike sem végzett hadiakadémiát. Mindössze huszonötén jártak valamilyen katonaiskolába, és a nagy többség csak gyorsított tanfolyamot végzett.³⁰

A húszas–harmincas évek katonai szellemisége eltűnt és a bátor, kezdeményező, gondolkodó parancsnokok helyére, a felsőbbség óhaját figyelő, rettegő (a szintén félelemben élő komisszárok útján kézi vezérelt) emberek léptek. Márpedig a merev, csak a felső parancsokat váró tisztikar lehet, hogy politikailag jól kézben tartható, de háborúban nem alkalmazható.

A Vörös Hadsereg hosszú időre képtelenné vált nagyobb méretű katonai műveletre, ami a világ számára nem azonnal lett nyilvánvaló, mivel a hatalmas ország látszólag, továbbra is erőt sugárzott. A szovjet csapatok 1938-ban a Távol-Keleten (Hasszan-tó) megverték a japánokat, míg 1939 nyarán Georgij K. Zsukov tábornok ismét a japánok fölött aratott fölényes győzelmet a Halhin-Gol folyónál.

Az 1939–1940. évi orosz–finn téli háborúban, azonban a szovjet csapatok súlyos hiányosságai kerültek felszínre.

²⁸ Loizeau francia tábornok véleménye: Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 102.

²⁹ Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 118.

³⁰ Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 118.

A szovjet–finn háború (1939–1940)

A Vörös Hadsereg gyenge teljesítménye az 1939–1940. évi háborúban, az előzmények után általános meglepetést okozott a világ katonai szakértői, a közvélemény, de a szovjet-vezetők számára is. A szovjet részről bevetett hatalmas ember és anyagtömeg nem vezetett átütő sikerhez. A háború, a tervezett egy hét helyett, 105 napig tartott és a támadók iszonyú veszteségeket voltak kénytelenek elkönyvelni.

A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar korabeli értékelésében, összességében elmarasztalja a szovjet katonai vezetést és a katonai rendszert, de igen kedvezően értékeli az orosz katonát.³¹

1. A kettős parancsnoki rendszer a kezdeményező készség megszűnéséhez, felelőtlenséghez, zavarhoz és gyakorta idővesztéshez vezetett egy-egy döntés meghozatalakor. Ha a parancsnoklás hatalma és felelőssége nem egy személy kezében összpontosul, az elbizonytalanítja a személyi állományt és magát a parancsnokot is. Lelassul a döntéshozatal, és nehezzé válik a csapat vezetése, aminek háborúban sikertelenség és súlyos veszteség a következménye.
2. A háború lefolyását tanulmányozva egyértelmű, hogy a sietség, az elbizakodottság és az ebből fakadó felkészületlenség, valamint a bevetett erők szakszerűtlen alkalmazása okozta a súlyos kudarokat és veszteségeket.
3. A vezérkar munkáját zavar és merevség jellemezte. Elégtelen felderítési adatok alapján, eleve helytelenül értékelt a kialakult katonai helyzetet és a katonaföldrajzi viszonyokat. Ennek következtében nem megfelelő elgondolást dolgozott ki, és akart mindenáron megvalósítani, teljes közömbösséget mutatva a veszteségek iránt.
4. A háború alatt a szovjet katonai vezetés alkalmatlannak bizonyult arra, hogy szükség esetén, eredeti tervét gyorsan megváltoztassa és az aktuális harcászati helyzetnek megfelelő elgondolást, alakítson ki. A szovjet parancsnokok akkor is ragaszkodtak az eredeti tervhez, ha azt az események túlhaladták. Gyakran a veszteségekre való tekintet nélküli frontális rohamokat erőltetették bízva abban, hogy a következő majd sikerül.³²

³¹ Az orosz hadsereg jellemzése az 1939/40. évi finn–orosz háború tükrében. A magyar vezérkar elemzése. Hadtörténeti Levéltár, Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének iratai, mikrofilm, 3265/el. 1.vkf./1941.

³² A szovjet parancsnokokat, a politikai vezetőktől, illetve az őket képviselő komisszároktól való félelem hajtotta. Azonban a komisszárak is félelemben éltek. Mivel nem akarták, hogy valamilyen ürüggyel (jó esélyük volt rá) kivégezzék őket, ezért csak a siker mindenáron való kikényszerítése számított. Ebben a közegben, senkit nem érdekelt a rengeteg katona halála, mert azzal nem kellett elszámolniuk.

5. A kezdeményezőkézség hiánya, a félelem, a bizalmatlanság, merevség, a mindenáron megfelelni akarás, a szakértelem hiányából fakadó a hibás helyzetmegítélések és döntések sorozata egyébként elkerülhető, súlyos vereségekhez vezetett, és sok felesleges áldozatot kívánt.
6. Az erőket nagy tömegben vetették be szétbontakozásra alkalmatlan terepen, azok hosszú, rosszul biztosított menetoszlopokat képeztek, amelyeket a mozgékony, ötletesen harcoló finnek oldalba és hátba támadtak, szétszabdaltak és megsemmisítettek.³³
7. A szovjet légierőt tervszerűtlenül alkalmazták, a repülőgép vezetők kiképzettsége elégtelennek bizonyult. Annak ellenére, hogy sok bombát dobott le és súlyos károkat okozott, a légierő a kitűzött célokat nem érte el és szükségtelenül sok gépet veszített. Az alkalmazás egész koncepciója kudarcot vallott a finnek fegyelmének és a háborúra való felkészültségének következtében.
8. Bár a gyalogság bátran, kitartóan harcolt, de nem történt meg a speciális viszonyokra való kiképzésük. A kiképzetlenség megtette a hatását. A csapatok tömegként viselkedtek, ötletszegényen, a besulykolt alakzatokban próbáltak harcolni ott, ahol a harcászati helyzet nem ezt követelte, és a terep sem volt erre alkalmas.
9. Rosszul lőttek, sebezhetőek voltak a kisebb létszámú, de nagy tűzerejű és mozgékony finn kötelékek oldal és háttámadásaival szemben, hajlamosak voltak a pánikra. Jellemző volt a frontális roham, zárt alakzatokban, a szervezett tűzrendszerrel szemben, aminek a következménye vérfürdő lett.
10. A szovjet tűzérség kiváló löveganyaggal rendelkezett, tűzvezetése sokat javult és folyamatosan csiszolták a háború során. Kiválóan működött az erődök elleni harcban, de gyenge teljesítményt mutatott fel a mozgóharc során nyújtott tűzérségi támogatásban. Annak ellenére, hogy olykor rendszertelenül működött, elsősorban a lövegek hatalmas számának és a sok felhasznált lőszernek köszönhetően, összességében teljesítette feladatát.
11. A szovjet elvekkkel ellentétben a harckocsik nem támogatták a gyalogságot és gyakran törtek előre támogatás nélkül, majd az elfoglalt terepszakaszt feladva visszavonultak. A magyar vezérkari értékelés szerint, szinte soha nem fordult elő, a mély hadműveletre jellemző, tömeges harckocsi áttörés.

³³ G. Mannerheim: A Téli Háború (1939–1940). PÜSKI, Budapest, 1997. 33. „ *A hadoszlopok harckocsik védelme alatt nyomultak előre az általunk tönkretett útjainkon, és gyakran összetorlódtak. Ilyen módon kitűnő célpontként szolgáltak mind a gyalogsági, mind a tűzérségi rajtaütésekhez...*”

G. Mannerheim marsall finn főparancsnok véleménye lényegében megegyezik a magyar vezérkar értékelésével.³⁴

1. A szovjet vezetés nem vette figyelembe a háború alaptényezőit, elsődlegesen a hadszíntér jellegzetességeit és az ellenfél értékét.
2. A csapatok szervezete, kiképzése és felszerelése nem felelt meg az északi vadonban vívott téli háború követelményeinek.
3. A szovjet taktikai teljesítmény gyenge volt.
4. Túl nagy csapatösszpontosításokat hoztak létre és gyakran intéztek tömegtámadásokat.
5. Az orosz parancsnokok bátrak voltak, de a tisztikar műveltsége, hozzáértése, hadművelleti iskolázottsága a tisztogatások miatt csökkent. Különösen nagy veszteség volt az egykori cári tisztek (és tanítványaik – a szerzők) kiesése.
6. A szovjet katonai vezetés sok esetben volt merev és kíméletlen, valamint nem tudott alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz. Hiányzott az alkotó képzelet, a kezdeti sikereket nem tudták döntésre vinni. Vakon bíztak a haditechnika lehetőségeiben, ami nagyvonalú tervezéshez és felkészüléshez vezetett.
7. A lengyel síkságokon bevált páncélos tömegtámadásokkal kísérleteztek, amire északon a terep nem nyújtott lehetőséget, ezért a harcok sikeres alkalmazása taktikai szintre csökkent.
8. A politika mindenre kiterjedő befolyása korlátozta a Vörös Hadsereg hatékonyságát.
9. A szovjet gyalogos szívós és bátor. Kitartóan, de fantázia nélkül, önállóan harcolt.
10. A szovjet tüzérség eleinte gyakran lőtt tervszerűtlenül, pontatlanul, a későbbiekben ez változott.
11. A légierő, nagy ereje (2500 repülőgép) és az általa okozott súlyos pusztítás (7500 tonna ledobott bomba) ellenére, nem volt képes, döntően befolyásolni a hadműveletek eredményét.³⁵

A szovjet parancsnokok a mongol sztyeppén bevált, tömeges harcok csapásokkal kísérleteztek északon, ahol ezt a terepviszonyok (nagy kiterjedésű erdők, szűk és ritka utak, jég) lehetetlenné tették. A katasztrófa azért történt, mert kritika nélkül, túlságosan bíztak a harci technika tömeges alkalmazásának sikerében, és nem vették figyelembe a finn ellenállás méreteit és a sajátos földrajzi és időjárási viszonyokat. Nem ésszerűsítették csapataik szervezetét, és nem készítettek fel őket a sajátos viszonyok között folyó harcra. Hiányos volt a Vörös

³⁴ G. Mannerheim: A Téli Háború, (1939–1940) PÜSKI, Budapest, 1997. 73. old.

³⁵ Körülbelül 975 gép elvesztése árán: G. Mannerheim: A Téli Háború (1939–1940). PÜSKI, Budapest, 1997. 78.

Hadsereg alakulatainak együttműködése. A csapatok és a fegyvernemek tevékenységét nem, vagy gyengén hangolták össze.

Gyakran vetettek be a harcokcsikat, arra alkalmatlan terepen gyalogsági biztosítás nélkül, vagy a gyalogságot támogató kísérőlövegként (amire viszont nem voltak alkalmasak).³⁶ Ez volt az elsődleges oka, hogy nagy veszteségeket szenvedtek el a páncéltörő eszközökkel egyébként rosszul felszerelt finn gyalogságtól.³⁷

Bármilyen furcsán hangzik is, az elszenvedett szovjet veszteségekben a finn hadsereg, minden hősiessége ellenére, csak másodlagos szerepet játszott. A finn katonák érdeme abban figyelhető meg, hogy jól használták ki a Vörös Hadsereg vezetésének saját egységeit megbénító, a csapatokat célpontként felkínáló hibáit.

A szovjet parancsnokok is tudták, hogy felkészültségük elégtelen. Mereckov maga is szeretne volna csapatait felkészíteni és felszerelni az erdős mocsaras terepen téli körülmények közötti harcra, de erre nem kapott lehetőséget. A hiányokat az első sikertelen és súlyos veszteségekkel járó támadás után kellett pótolni.³⁸ A parancsnokságot Tyimosenko vette át és elővették a régebbi B. M. Saposnyikov által készített hadművelati tervet. Egy teljes hónapot fordítottak a csapatok átképzésére. Végül, az 1940. február 11-én meginduló szovjet-támadás fokozatosan tért nyert, és a finn ellenállás megtört.

Meg kell jegyezni, hogy a felszínre került hiányosságok okozta kudarcok és a súlyos veszteségek nem voltak törvényszerűek, ezért a Vörös Hadsereg e háború alapján történt negatív nemzetközi megítélése nem a valós lehetőségeit tükrözte.³⁹ Megítélésünk szerint, minden feltétel adott volt ahhoz, hogy egy szakmailag felkészült, ugyanakkor saját vezetőitől kevésbé rettegő katonai vezetés a rendelkezésre álló csapatokat megfelelően felkészítve és szakszerűen alkalmazva, főlegesen győzzön.⁴⁰ Hogy ez nem így történt, annak elsődleges okai, a politika által nem egyértelműen meghatározott célkitűzésekben, valamint a Vörös Hadsereg belső viszonyaiban keresendők. A politika bizalmát pillanatnyilag élvező, képzetlen, feladatukra alkalmatlan emberek párthűségük eredményeként, katonai tudásuknál lényegesebb magasabb beosztásokba kerülhettek, ahol kudarcot kudarokra halmoztak. Hibás döntéseik, merevségük és rettegésük, katonák százezreinek értelmetlen pusztulásához vezetett az elkövetkezendő háborúk során.

A finn háború után, azonnal megkezdődött a hibák kijavítása, amelynek 1941-ben már kézzelfogható eredményei voltak. 1940 augusztusában Tyimo-

³⁶ A történetek tanulságot jelentenek arra vonatkozóan, hogy egy kidolgozott katonai doktrína nem alkalmazható általánosan.

³⁷ Körülbelül 1500 harcokcsi veszett el.

³⁸ William J. Spahr. Sztálin Hadvezérei. Lapis Könyvkiadó és Kereskedő Kft., 1997. 290.

³⁹ Szovjet oldalon 67 000 halott és 158 863 sebesült és fagszerűlt volt a háború ára.

⁴⁰ A szovjet vezetésben a háború kezdetén a finnekkel szemben érzett mérhetetlen önbizalom volt az uralkodó, amit a kudarcok után felváltott a saját vezetéstől való rettegés.

senko lett az új honvédelmi népbiztos, akinek szembesülnie kellett a Vorosilov irányítása alatt kialakult tökéletes káosszal.

Az új népbiztos felismerte a képzett főtisztek égető hiányát, és háromszáz olyan tiszt szabadon bocsátását kérte Sztálintól, akiket 1938–1939-ben távolítottak el a hadseregből. Felgyorsították a tisztképzést és erőteljes intézkedések történtek a fegyelem helyreállítására. Miután a kettős parancsnoklás csődje újra bebizonyosodott, a harcászati vezetés szintjén visszaállították az egyszemélyi parancsnoki rendszert.⁴¹

A kiképzés javítására felemás intézkedések születtek. A kegyetlenségig kemény követelményeket támasztottak a személyi állománnyal szemben, de a szakmai előírásokat a Mannerheim-vonal áttörésének tapasztalatai alapján dolgozták ki. E gyakorlat egy elmúlt helyi háború, speciális viszonyainak a tapasztalatain alapuló elvek kidolgozásához vezetett, ami nem segítette a következő háborúra való felkészülést. Az elkövetkező összecsapás követelményét nem a finnekkal vívott harc alapján kellett volna megfogalmazni. Vissza kellett volna térni a mély hadművelet elméletéhez és tanulmányozni a német tapasztalatokat. Erre is történt kísérlet, például újjászervezték az 1939-ben megszüntetett gépesített magasabb-egységeket, azonban az elért eredmények 1941-re több okból sem (kevés idő, következtelenség) jelenthettek áttörést.

Összefoglalva, a Vörös Hadsereg 1941-ben átszervezés alatt állt és az új szovjet kiképzési rendszer nem arra készítette fel a katonákat, ami a következő háborúban várt rájuk.⁴²

Tipikus, vagy talán tragikus példája ez annak a ma is élő, merev katonai gondolkodásnak, amely úgy próbál előrelátni, hogy a jövő háborúinak lefolyását, a múltbéli háborúk tapasztalatai alapján próbálja meg tipizálni. „Eredményeit” törvényszerűségként kinyilatkoztatja, miszerint a jövő háborúja ilyen lesz, és erre kell felkészülni. Végül, hogy mindezt „megkoronázza”, minden ellenvetést, gondolatbővítést elutasít, kimondatlanul is érvényesítve azt az elvet, hogy amire nem gondolunk, az nem létezik.

A II. világháború

a. A Barbarossa-hadművelet

A Vörös Hadsereg megítélése, a háború alatti teljesítményének változásával arányosan folyamatosan változott. E vélemények különböző formában fejeződtek ki és nyomon követhetők a nyilatkozatokban, jelentésekben, de a meghozott rendszabályokban, vagy átvett technikában és harceljárásokban is.

⁴¹ A szovjet–finn háború alatt sok volt az öncsonkítás, a szökés és az engedély nélküli távolmaradás a tisztikar körében is.

⁴² William J. Spahr. Sztálin Hadvezérei. Lapics Könyvkiadó és Kereskedő Kft., 1997. 308.

A Vörös Hadsereg talán az egyetlen olyan katonai erő, amelynél megfigyelhető, hogy ellenségeinek iránta tanúsított megvetése, miként alakult át félelemmé. Az egykori részvevők elbeszéléseiből kitűnik, hogy a háború utolsó időszakában csak nagyon kevesen, legfeljebb az elitalakulatok katonái, tudták kivonni magukat, a Vörös Hadsereg várható offenzívája miatt érzett félelem hatása alól.

A szovjet–finn háború után a Szovjetunió katonai képességeit és ezen belül a Vörös Hadsereget Japán kivételével minden nagyhatalom lebecsülte. Csak kevesen gondoltak az ország területi nagyságában, földrajzi fekvésében, népességében rejlő potenciális előnyökre. Sokak szerint e megítélés nagyban befolyásolta, hogy 1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót.

A német támadás lehetősége azonban már régóta foglalkoztatta a vezető szovjet tiszteket is. Tuhacsevszkij marsall már 1935-ben számolt a keleti irányú német terjeszkedés veszélyével. A német doktrínából indult ki és azt hasonlóan a szovjethez a támadó kezdeményezés megszerzésére irányulónak ítélte. *„Végső soron minden attól függne, melyik félnek erősebb a harci szelleme, és a hadműveletek végén melyikük rendelkezik mélységben tagolt hadműveleti tartalékokkal.”*⁴³

Németország már a 1939 végétől számolt az Szovjetunió elleni támadással. Hitler már Lengyelország legyőzése, a Molotov–Ribbentrop paktum aláírása után néhány hónappal, olyan direktívákat adott ki, hogy a lengyel területet felvonulási területnek kell tekinteni.

Azonban mind a támadásra vonatkozó döntést, mind a hadjárat tervezését befolyásolta:

1. a Vörös Hadseregről 1939-ben Lengyelországban kialakított rossz benyomás,
2. a finn háború során nyújtott rossz orosz teljesítmény,
3. az oroszokkal szembeni felsőbbrendűség érzete,
4. a lebecsülés,
5. felderítés hiányosságaiból fakadó, felületes adatok és információk.

Az német katonai vezetők többsége az I. világháborúban a nyugati fronton harcolt. Oroszországot nem ismerték, és talán nem is érdekelte őket.⁴⁴ Ennek ellenére voltak a német tisztikarban olyanok, akik éppen világháborús tapasztalataik alapján úgy gondolták, hogy jövőendő ellenségüket nem szabad lebecsülni.

Von Kluge tábornok, a német 4. hadsereg parancsnoka, 1941. március 23-án elrendelte, hogy fokozott erőfeszítéseket tegyenek a katonák állóképességének javítására. Tette ezt azért, mert az volt a véleménye, hogy a Vörös Hadsereg keményebben harcol majd és jobban felszerelt lesz, mint az eddigi ellenfelek.

⁴³ Richard Holmes: A második világháború. A keleti hadszíntér. A háborúk világtörténete (katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét). Corvina kiadó, 1992. 182.

⁴⁴ Günther Blumentritt: Moszkva. S. Freiden–W. Richardson: Végzetes Döntések, Kossuth Kiadó, Budapest, 1998. 40.

Ezért indokoltnak látta módosítani hadseregének kiképzését is, a következő területeken:

1. javítani a csapatokon belüli együttműködést, hogy felkészüljenek a tüzérség és harckocsik által támogatott gyalogsági rohamok elhárítására.
2. gyakorolni az úttalan terepen történő mozgást, harckocsik elleni közelharcot (finn tapasztalatok alapján) és a biztosítási feladatokat átláthatatlan, nehezen járható terepen.

A Szovjetunió elleni hadjárat tervezése 1940 nyarán kezdődött meg, és Hitler 1940. december 18-án adta ki 21. számú hadműveleti utasítását (Barbarossa-hadművelet).⁴⁵

Hitler tisztában volt a Vörös Hadsereg létszámfölényével, azonban úgy vélte, hogy a német hadsereg minőségi fölénye és harci tapasztalata ezzel képes megbirkózni. Hasonló véleményt fogalmazott meg Franz Halder tábornok a német szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke 1941. február 3-án, aki 155 német és 155 szovjet hadosztály összecsapására számított, de mint mondta „*a német minőségileg messze jobb.*”⁴⁶

A Vörös Hadsereg vezetését túlközpontosítottak, nehézkesnek és túlbürokratizáltak, kiképzését sablonosnak, gyakran formálisnak, ötletszegénynek és nem eléggé valóságűnek tartották, amiben ekkor nem nagyon tévedtek.

Bár a finn háború után a Vörös Hadsereget átszervezték, a tapasztalatokat nem sikerült maradéktalanul hasznosítani a gyakorlatban. Ez volt az oka annak, hogy azok a taktikai, vezetési és szervezési hiányosságok, amelyek a Téli Háborúban megvoltak, jelentkeztek a németek elleni háború első szakaszában is, és ha nem is teljes mértékben, de az egész háború során rányomták bélyegüket a szovjet hadviselés rendszerére.

Például K. SZ. Moszkalenko tábornok A délnyugati irányban című könyve 22. oldalán arról ír, hogy a honvédelmi népbiztos intézkedésére a katonai körzetparancsnok, M. P. Kirponosz vezérezredes utasítást adott ki, miszerint a táborokat és a harci technika telephelyeit nem csinosítani, hanem álcázni, a harci technikát pedig, nem csoportosítani, hanem széttelepíteni kell.⁴⁷ Ezt a központi intézkedést olyan hiba megszüntetésére adták ki, ami normálisan, szakszerűen működő hadseregben nem is létezhetett volna. E rutinfeladatokat minden szakaszparancsoknak katonai ismeretei alapján, önállóan el kellett volna végeznie. Ha nem tette, akkor e mögött képzetlenség, vagy egy központilag vezérelt, esetleg megtúrt hibás gyakorlat volt.

⁴⁵ William L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher Bt., 1996. 491–507.

⁴⁶ William L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher BT. 1996. 507.

⁴⁷ K. SZ. Moszkalenko: A délnyugati irányban. I. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1982. 22.

A háború elején a világ nagyon kevés mérvadónak számító katonai szakértője gondolta, hogy az oroszok néhány hónapnál tovább kitarthatnak a németek ellenében. A német vezetők többsége meg volt győződve arról, hogy könnyen győznek a rosszul vezetett, nem megfelelően kiképzett és felszerelt, emberszámba sem vett ellenségük fölött. Mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy a hadjárat időtartamát, a legrosszabb esetben is, alig néhány hónapra becsülték.⁴⁸

1941. júliusában a Vörös Hadsereget 160 lövészadosztályra, 30 lovashadosztályra, 35 harcokcsi és gépesített dandárra becsülték. A mozgósítható katonák létszámát 12 millióban tervezték. Ennek ellenére úgy gondolták, hogy a német kiképzési, technikai, a vezetési fölény, és főleg a harci tapasztalat felülkerekedik.⁴⁹

Úgy tűnik, hogy a németek jövőendő ellenségüknek nemcsak a létszámát, de a harcértékét is alaposan alábecsülték. A várakozásaikkal ellentétben, a kommunizmus ideje alatt is megmaradt az orosz hazafiság, amire a szovjet politikai vezetés a későbbiek során tudatosan épített.

Hans Friessner vezérezredes a háború utáni emlékirataiban arról ír, hogy a háború elején a német vezetés lebecsülte a Vörös Hadsereget.⁵⁰ Nem dicséri meg a német hadsereg felderítését sem, amely szerinte elégtelen információt szolgáltatott a Vörös Hadsereg erejéről és harcmódozáról.

Az igazsághoz tartozik, hogy a német felderítés felfigyelt a Vörös Hadsereg gyors ütemű átszervezésére és korszerűsítésére. Ernst Köstring tábornok a következőket jelentette Haldernek 1940 szeptemberében:

„A hadsereg a fellendülés stádiumában van. De szüksége van még négy évre, hogy elérje korábbi színvonalát.”⁵¹

Ez az információ a háború megindításához vezető döntés melletti érveket erősítette, mivel a fegyveres összecsapást elkerülhetetlennek tartók számára logikusnak tűnt, hogy addig kell támadni, amíg a Vörös Hadsereg átszervezése be nem fejeződik.

1941. június elején, elkészült a Szovjetunió elleni hadjárat részletes, időben irreálisan rövidre szabott terve. A német erők felvonulása 1941. május 22-én megkezdődött.

A harcok kitörése után kettős vélemény figyelhető meg a német vezetésben:

- az egyik megerősítette a szovjetekről, elsősorban a magasabb parancsnokokról alkotott nem túl jó véleményüket,
- a másik a szovjet csapatok szívósságát, kitartását ismerte el.

⁴⁸ Von Brauchitsch tábornok, a német szárazföldi hadsereg főparancsnoka szerint e háború legfeljebb 4–6 hétig tarthat.

⁴⁹ Nem minden német katonai vezető gondolta ezt így. Blumentritt szerint például von Rundstedt már ekkor lehetetlennek tartotta a rövid lefolyású háborút és értelmetlennek az orosz hadjáratot. Von Kluge szintén egy 1942-re áthúzódó háborúban gondolkodott.

⁵⁰ Hans Friessner: *Árulások, veszített csaták*. CO-NEXUS Print-teR, Budapest, 255.

⁵¹ L. Bezimenszkij: *A titkos Barbarossa-dosszié*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 293.

A német értékelés az orosz erők tevékenységével függ össze. A háború e szakaszában, a Vörös Hadseregben egyszerre volt jelen a kemény, szervezett, bár olykor, ésszerűtlen harc; a rendezettség és a pánikjelenségek; végül a határozott és a tétova vezetés.

Heinz Guderian tábornok megítélése szerint, a szovjet parancsnokok sok embert tékoztak el, és a katonai vezetést bénították, gyakran rossz döntésekre készítették a politikai vezetés elvárásai. Jellemzőnek tartotta a szovjet parancsnokok részéről, a felelősség nem vállalását, a szükséges intézkedések elkésett meghozatalát. A páncélos alakulatok kiképzését nem tartotta megfelelőnek, mivel nem mutattak kezdeményezőkézséget és harceljárásaik sablonosak voltak.

A 4. hadsereg vezérkari főnöke, Günther Blumentritt tábornok megállapítása ellenben az, hogy a hiányosságok és a vereségek ellenére a szovjetek keményen harcoltak és keleti frontot nem lehet a nyugatihoz hasonlítani.

„Az orosz csapatok magatartása már az első csatában is feltűnő különbséget mutatott a lengyelek és a nyugati szövetséges hatalmaknak a vereségükkor tanúsított viselkedéséhez képest. Az oroszok még bekerítve is a helyükön maradtak és tovább harcoltak.”⁵²

Tény, hogy a szovjet közkatonák és alacsonyabb parancsnokok kitartása meglepte a németeket. A Vörös Hadsereg katonái a gyakori pánik mellett, ami elsősorban a vezetés fejtelenségének következménye volt, a tömeges hősiesség példáit mutatták. Szokatlan volt a németek számára, hogy a keleti fronton nem került sor szervezett fegyverletételre. A Vörös Hadsereg harcoló katonái jól szerepeltek, erőteljesen rohamoztak, szívósan védekeztek, bekerítésben is harcoltak és gyakran megkíséreltek kitörni, ami nyugaton nem volt jellemző. Nagy mennyiségben alkalmaztak aknákat, jól erődítettek és álcáztak.

Fő hibájuk, hogy gyakran gépiesen kiszámíthatók voltak (pl. szinte mindig kelet felé akartak kitörni a bekerítésből). Gyenge pontjuk a mozgóharc, ami a gyenge minőségű stratégiai és taktikai irányítás mellett, elsősorban a német légi fölényből eredő hátrány következménye volt.⁵³

Mivel gyakorlatilag nem léteztek megfelelően megerősített védelmi vonalak, a gyorsan mozgó német alakulatok rövid időn belül, nagy mélységekbe törhettek be.⁵⁴ A szovjet csapatokat részenként vonták előre a nagyon messze lévő hátsó

⁵² William L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher Bt., 1996. 528.

⁵³ Viszonylag kevés szó esik arról, hogy a fölényes német győzelmek elsődleges oka a légi fölényben keresendő. A szovjet alakulatok nagy részét már felvonulás közben megsemmisítette vagy demoralizálta a korlátlan légi uralmat élvező Luftwaffe. Kiegészített légi tevékenység hiányában, a szovjet földi erőknek nem maradt más lehetőségük, mint beásva, elkeseredetten védekezni vagy menekülni.

⁵⁴ A Vörös Hadsereg háború előtti csoportosítása inkább arra utal, hogy a szovjet vezetők számoltak az összecsapás bekövetkeztével, de nem akkorra várták, amikor a háború kitört. Az is bizonyos, hogy nem volt még végleges, elfogadott koncepció a követendő eljárást illetően. Erre utal, hogy bár a nyugati körzetek csapatait elkezdték feltölteni és megerősíteni, de ez a folyamat még jócskán nem zárult le. A beérkezett csapatok nem támadó csoportosításban, ha-

lépcsőkből és beérkezéskor (feltéve, ha a menet során a levegőből szét nem verték őket) gyakran már nem volt kit megerősíteni és maguk is megsemmisültek.⁵⁵ Nem volt megfelelő a fegyvernemek közötti együttműködés megszervezése, gyakran megszakadt az összeköttetés és megszűnt az irányítás.⁵⁶

Az, a háború elején általánosnak tekinthető német vélemény, hogy az orosz harckocsiktól nem kell tartani, orosz légerő pedig nem is létezik, a nagy szovjet veszteségek mellett hadrafoghatósági problémákból fakadt.

Megtévesztők azok az óriási számok, amelyek az orosz technikát felsorolják, ugyanis a meglévő összes eszközt számba veszik, de nem tüntetik fel, hogy ebből mennyi volt bevethető. Márpedig a vonatkozó szakirodalom üzemképtelen szovjet harceszközökről is jócskán szolgáltat adatokat. A rendeltetésszerűen nem használható eszközök viszont nem, vagy csak korlátozottan számíthatóak a harcoló erők állományába.

Az ellenfél lebecsülése nemcsak a nyilatkozatokban, hanem tettekben, kiadott intézkedésekben is jelentkezett. Ezek közé tartozott Hitler 1941. szeptember végén kiadott utasítása arra vonatkozóan, hogy 40 gyalogos hadosztály leszerelését elő kell készíteni.

1941 októberére a németek olyan sok foglyot ejtettek, és annyi felszerelést zsákmányoltak, vagy semmisítettek meg, hogy a német vezetők többsége, köztük Hitler – és tegyük hozzá jó néhány európai vezető is – úgy gondolta, hogy a Vörös Hadsereg ereje végén jár.⁵⁷ A németek szövetségesei mellett a Vörös Hadsereg heteken belül történő összeomlását jósolta az amerikai vezérkar is.⁵⁸

Bár a Vörös Hadsereg vezetési rendszere a háború kezdetén felbomlott, és a parancsnokok jelentős része nem vált be, minden pánik és veszteség ellenére, a hadsereg többsége a közvetlen parancsnokok vezetése alatt keményen harcolt.⁵⁹ Erre utal, hogy a Wehrmacht is, bár a Vörös Hadseregnél nagyságrendekkel alacsonyabb, de korábban soha nem látott veszteségeket szenvedett el.

nem pihenő táborokban voltak. Kizárólagos támadó vagy védő csoportosítás egyébként sem létezik. Egy csapat összpontosításából többféle tevékenység is kivitelezhető. Hogy mit, azt elsősorban a vezetés szándéka dönti el. Lehet védelemre felkészülni körletből, védelembe átmenni támadásból, de lehet támadásba átmenni kiépített védelemből is.

⁵⁵ Günther Blumentritt: Moszkva. S. Freiden–W. Richardson: Végzetes döntések. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998. 61.

⁵⁶ Günther Blumentritt: Moszkva. S. Freiden–W. Richardson: Végzetes döntések. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998. 63:

„Nem lévén jelentősebb páncélos segítségünk, a Gyeszna mentén lévő lövészárkokban harcoltunk, s ez sokat követelt a csapatoktól. Az oroszok erőteljesen támadtak, és időről időre sikerült áttörniük hízagos vonalainkat. Harckocsi alakulatokat kellett hívunk, hogy a károkat kijavítsuk.”

⁵⁷ Csak Vjazmánál 650 000 ezer foglyot ejtettek, 5000 ágyút és 1200 harckocsit semmisítettek meg vagy zsákmányoltak. Egy átlagos európai hadsereg csupán ebbe a veszteségtől összeomlott volna.

⁵⁸ William L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher Bt., 1996. 528.

⁵⁹ Von Rundstedt Bugyonijról nagyon rossz véleménnyel volt. (Nagy bajusz, kicsi agy.)

A háború előrehaladtával a szovjet oldalon csökkent a zűrzavar és erősödött az ellenállás. A német tábornokok kénytelenek voltak megállapítani, hogy ellenfelüknek vannak pozitív tulajdonságai is. Guderian szerint a szovjet katonák elszántan harcoltak, és ügyesek voltak az erdei és az éjszakai harcban.⁶⁰ A német parancsnok jelentései már 1941 júliusában komoly harcokról és kétségbeesett orosz ellenállásról szóltak.

Franz Halder tábornok 1941. augusztus 11-én, a naplójába ezt írta: „Egyre világosabbá válik, hogy nemcsak gazdasági szállítási szférában becsültük alá az orosz kolosszus erejét, hanem mindenekelőtt katonai téren. Kezdetben, úgy 200 ellenséges hadosztállyal számoltunk, de mostanára már 300-at azonosítottunk.”⁶¹

A moszkvai csata kezdetén érzékelhető volt hogy az ellenállás erősödik, az összecsapások egyre keményebbé váltak. A szovjetek tanultak a vereségekből, lecserélték az alkalmatlan parancsnokokat, új csapatokat szerveztek, új haditechnika kezdett feltűnni az arcvonalakon.

Német állítások szerint kizárólag a sár és a tél akadályozta meg Moszkva elfoglalását. Ennek ellentmond, hogy a németek már október 20-án alig 70 kilométerre voltak Moszkvától, és nincs akkora sár, ami egy ilyen rövid előnyomulást önmagában megakadályozhatott volna.⁶²

Von Bock tábornok a közép-hadseregcsoport parancsnoka 1941. november 22-én még, arról tájékoztatja Haldert, hogy „*azt hiszi minden elérhető*”, de november 30-án a marne-i csatával példálózott (mindent az dönt el, hogy ki tudja bevetni az „utolsó” zászlóalját).

1941. december 5-én von Bocknak „elfogytak” a zászlóaljai. Bár a 258. gyalogos hadosztály felderítő zászlóalja elérte Moszkva külvárosait, de a szovjetek rövid időn belül visszaszorították.

December 6-án Zsukov 100 hadosztályának a támadása következett, ami véget vetett a Moszkva elfoglalására szőtt terveknek.⁶³

b. A Vörös Hadsereg a háború további szakaszaiban

Mint látható a különböző német vezetők másféleképpen ítélték meg ellenségüket, de abban mindannyian egyetértettek, hogy gyors, fölényes győzelmet aratnak. Kelet-Európa államai hasonló véleményen voltak, és versenyeztek a háborúban való részvétel jogáért, vélhetően azért, hogy a győzelem utáni osztzkodásban részt vehessenek. Az 1941. évi téli csatákat csak afféle kis kisiklásnak tekintették.

A pozitív várakozásokban a német katona fegyelmezettsége és szívóssága is szerepet játszott, melynek eredményeképpen a front kitartott. Ekkor még hitték,

⁶⁰ Anthony Beevor: Sztálingrád. A keleti front fordulópontja, 1942–1943. Aquila kiadó, 2000. 49.

⁶¹ William L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher Bt., 1996. 528.

⁶² William L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher Bt., 1996. 531.

⁶³ William L. Shirer: A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása. Teleteacher Bt., 1996. 533.

hogy a Vörös Hadsereg csak télen képes harcolni és nyáron a német haderő továbbra is verhetetlen. A veszteségeket és a kudarccokat a télnek tulajdonították, az áldozatokat a hidegnek, és várták a tavaszt, hogy reményeik szerint megismélteljék 1941 nyarat.

Hitler 1942. január 30-án a berlini Sportszarnokban a következőket mondta: „*De azt nyugodtan állíthatom Önöknek, hogy ott, az első vonalban a katonák nem veszítették el azt az érzést, hogy toronymagasan az oroszok fölött állnak. Őket az oroszokkal összehasonlítani sértés lenne....*”⁶⁴

A 1942 évi, tavaszi német sikerek, a déli fronton bekövetkező nyári támadás sikere alapján úgy tűnt, hogy mégis visszatért 1941 nyara.

A Vörös Hadsereg visszavonulása és a német előnyomulás az optimizmust erősítette. „*Az oroszokkal végeztek*” – mondta Hitler. Hazugnak nevezte azokat a jelentéseket, amelyek szerint a Vörös Hadsereg Sztálingrád térségében képes bevetni egymillió kétszázötvenezer, a Kaukázusban pedig további 500 000 katonát. Azt is hihetetlennek tartotta, hogy a szovjetek havonta 1200 harckocsit tudnak hadrendbe állítani. „*az ellenség lehetőségeinek ignorálása szinte már komikus méreteket öltött.*” – írta Halder a naplójába 1942 nyarán.⁶⁵

Az 1942 végén végrehajtott Uránusz hadművelet végrehajtása és a német erők bekerítése Sztálingrádnál, valamint a Vörös Hadsereg téli offenzívája, átmenetileg megingatta a németek önbizalmát.

A téli hadjárat vége és Harkov sikeres visszafoglalása 1943 elején meghozta a győzelem elérhetőségére vonatkozó német reményeket is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a Citadella hadművelet kidolgozása és végrehajtása. A tény, hogy a német hadvezetés, a sztálingrádi vereség és az 1942–43 évi téli hadjárat után komolyan gondolta, hogy 1943 nyarán a kurszki kiszögellésben bekerítheti és megsemmisítheti a Vörös Hadsereg legjobb egységeit, önmagáért beszél.

1943-ra a Vörös Hadsereg sokat fejlődött, és lényegében képessé vált eredeti doktrínája szerint harcolni. A szovjet stratégiai vezetés Sztálingrád után gyakran okozott meglepetést a németeknek és az alakulatok is szakszerűbben harcoltak.

„*A háború folyamán a szovjet felső vezetés egyre inkább felnőtt feladatához*”⁶⁶ A szovjet parancsnokok és törzsek, a német tábornokok szerint is, gyorsan tanultak a korábbi vereségekből, és 1943-ra képessé váltak a csapatok szakszerű vezetésére.

Sok német tábornok, így Hans Friessner is, úgy gondolták, hogy a Vörös Hadsereg plagizálta a német harcászati elveket, ami annyiban igaz lehet, hogy a harcoló felek általában tanulnak egymástól. A hasonlóság azért sem lehet meglepő, mert a két hadsereg a Weimari Köztársaság éveiben, tíz éven keresztül szorosban együttműködött, és vélhetően sok katonai kérdésben jutottak azonos

⁶⁴ Hitler háborús beszédei. Rubicon-melléklet, 1995/3. 1.

⁶⁵ Guido Knopp: Sztálingrád. M-érték Kiadó Kft., Budapest, 2003. 24.

⁶⁶ Hans Friessner: Árulások, veszített csaták. CO-NEXUS Print-teR, Budapest, 256.

következtetésekre. Továbbá természetes, hogy egy háború során a harcoló felek hatással vannak egymás harceljárásaira, ezért a Vörös Hadseregben is hasznosították az előző harcok tapasztalatait, ahogyan a németek is ezt tették.

A németek szerint 1943-ra a szovjet-vezetés már kiválóan hajtotta végre a bonyolult katonai manővereket, de harcászati és hadműveleti szinten gyakorta lassú volt és nem használta ki a túlerejéből adódó lehetőségeket. Érzékeny volt a meglepetésre a helyi jellegű ellentámadásokra, amit a németek a túlságosan központosított vezetésnek tulajdonítottak.

Mint a világ minden hadseregében, a szovjet csapatok is különböző harcértékek voltak. Elsősorban itt is a parancsnok személye határozta meg a csapat arculatát. Tény hogy a németek összehasonlíthatatlanul jobb katonaállománnyal dolgozhattak, de a Vörös Hadsereg is kinevelte, illetve a GULAG-ról visszahozta még életben maradt, alkalmas parancsnokait, végül megszervezte a gárdának nevezett elitalakulatait.

A szovjet katonáról az ellenfelei hagyományosan jó véleménnyel voltak. Kihatóan bátran harcolt, jól bírta a nélkülözést és a megpróbáltatásokat. A harcfelegyelmet sokáig drákói rendszabályokkal, záró osztagokkal és gyakori halálos ítéletekkel tartották fent.⁶⁷ Megfigyelték a veszteségek iránti közömbösséget, az emberi élet semmibe vételét. (Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, azoknak a mozgósítási szakembereknek a véleményét, akik szakmailag megalapozott számításai alapján a Vörös Hadsereg háborús veszteségeit lényegesen kisebbre becsülik a napjainkban leginkább elfogadottnál.)

A németek szerint, főleg a háború kezdetén, gépesített harcban a szovjet katonája jobban félt, mint a német. A háború elején gyakori jelenség volt, hogy pánccélostámadás esetén az orosz gyalogság megfutott vagy megadta magát, ami 1942 közepétől kevésbé, 1943 után pedig szinte soha nem fordult elő.

Különösen jól harcoltak gerillaharcban és nehezen belátható terepen. Kisebb kötelékekben kiváló eredményeket értek el. Ügyesek voltak a téli hadviselésben, ami földrajzi adottságaikból is következett, és harceljárásaikat a finn háborúban tökéletesítették. *„Az orosz támadások télen erősek, tehát az elreteszések és ellentámadások végrehajtásánál erős tartalékok és ezen belül sícsapatok szükségesek.”*⁶⁸

Nagy figyelmet fordítottak (és zászlóalj kötelékig jól begyakorolták) a rejtett gyülekezésre, a beszivárgásra, a pánikkeltésre, amit 1942-ben már tömegesen alkalmaztak. A szovjet csapatok színvonalának emelkedését bizonyítja, hogy ekkora már az éjszakai harc, a mozgásra való törekvés, míg védelemben, a merev védelem helyett, az ellentámadások alkalmazása vált uralkodóvá.⁶⁹

⁶⁷ 1942-ben Sztálingrádnál több mint 13 000 embert ítéltek halálra, és a többségüket ki is végezték.

⁶⁸ Hajba Géza: Sícsapatok. Magyar Katonai Szemle 1943/9. 495.

⁶⁹ Homonnay Károly: Orosz nézetek a téli harcról. Magyar Katonai Szemle, 1943/9. 494.

A szovjet doktrínában uralkodó szerepet játszó harckocsi csapatok hadműveleti alkalmazása és harcászata folyamatosan változott. Az alkalmazott páncélos technika fejlődésével párhuzamosan megváltoztak az alkalmazás feltételei is. 1941-ben megindulási körleteiket gyakran az ellenség tüzéségének hatótávolságán belül jelölték ki. Emiatt gyakran már a támadás megindulása előtt veszteségeik voltak. Alkalmas rádiók hiányában a harckocsik támadását nem lehetett vezetni, és nem lehetett együttműködést szervezni a gyalogsággal, ami gyakran a támadás kudarcához vezetett. A harckocsik a páncéltörő állások előtt visszafordultak, és nem támadtak tovább. Tüzérségi tűznél a támadó harckocsi alakzatok sokszor felbomlottak, és teljes zavar alakult ki. A későbbiek során ez megváltozott, az orosz alkalmazási elvek kifinomultabbak és a harcfejelem szilárdabb lett.

A háború második felében nagy harckocsi összpontosítások létrehozására és a harckocsik tömeges alkalmazására törekedtek. 1942 tavaszán a harckocsi-hadtest szervezetre tértek át, amelyben ekkor még keveredtek a közepes és a könnyű harckocsik.⁷⁰ Ugyanezen évben megkezdték a 2-3 hadtestből álló harckocsi hadseregek szervezését. A háború végén már hat harckocsi hadsereg harcolt, amelyeket a döntő irányokban a harcoló frontok megerősítésére és a támadó csoportok csapásának fokozására, a frontáttörések hadműveleti sikerré történő fejlesztésére vetettek be.⁷¹

A harckocsizó erők folyamatosan erősödtek, és teljesen gépesítetté fejlesztették őket. (állományukba csak gépesített, vagy gyorsan mozgó kötelékek tartozhattak) 1943 nyarától, a harckocsi csapatok többlépcsős harcrendben támadtak, rohamlővegek támogatásával. Az első lépcsőben T-34-es, a másodikban könnyű harckocsikat (T-60, T-70) vetettek be.⁷² A következő évben kivonták a könnyű harckocsikat és T-34-es típusokkal, helyettesítették őket.⁷³

1944-re, önálló harckocsi dandárokat és ezredeket, valamint nehéz harckocsikkal felszerelt áttörő nehéz-harckocsi ezredeket szerveztek, amelyeket elsősorban a főirányban támadó gyalogság megerősítésére alkalmaztak.

Támadásban a harckocsikat gépesített gyalogsággal, vagy a harckocsikra felkapaszkodott ún. harckocsi deszanttal, tüzéséggel és rohamtüzéséggel támogatják. A harckocsik egy része az áttörést támogatja, míg a harckocsi hadseregek és

⁷⁰ Állományuk 1942 őszén 3 harckocsi és 1 gépkocsizó lövészdandár volt (8000 katona és 168 harckocsi): Kuti György: Páncélosok korunk háborúiban. Zrínyi Katonai Kiadó, 1987. 83.

⁷¹ „Egy teljesen feltöltött harckocsi hadseregnek a háború végén mintegy 50 000 katonája, 900-nál több harckocsija és rohamlővege, 800–850 lövege és aknavetője, valamint kb. 5000 különböző gépkocsija volt.”: Kuti György: Páncélosok korunk háborúiban. Zrínyi Katonai Kiadó, 1987. 84.

⁷² A szovjet rohamlőveg-alakulatokat mind technikájukat, mind szervezetüket tekintve 1942-től kezdődően, már a háború során hozták létre.

⁷³ 1943 végén a harckocsi hadtest 11 000 katonát, 209 T-34 harckocsit, 49 rohamlőveget, 152 löveget és aknavetőt számlált, a gépesített hadtest 16 369 katonát, 197 harckocsit (176 T-34, 21 T-70), 49 rohamlőveget, 252 löveget és aknavetőt jelentett: Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 187.

hadtestek, az áttörést kihasználva, nagy tömegben törtek be az ellenség harcrendjének mélységébe. A tömeges harckocsi csapás szétverte, szétzilálta, megbénította a vezetést és a tartalékokat, harcképtelenné téve az ellenséges hadsereget.

Védelemben a harckocsikat álló, többnyire beásott tűzfészekként, ellenlökéseknél csapásmérő erőként, vagy a gyalogság támogatására vetették be.

1943-ban a kurszki csata során a szovjet gyalogság már szilárdan megvetette a lábát a tömeges harckocsi támadással szemben is. Mélyen lépcsőzött, műszakilag megerősített, aknamezőkkel és tüzérséggel támogatott védőrendszert építettek fel megoldva német páncélos támadás elhárításának problémáját. Jól álcázott páncélelhárító körleteket hoztak létre, amelyekben többnyire és nagy számban 76 mm-es ágyúkat, 45 mm-es (később 57 és 85 mm-es) páncéltörő ágyúkat és páncéltörő nehézpuskákat helyeztek el. A német nehéz harckocsik elleni harcba bevonták a tábori tüzérség 122 és 152 mm-es lövegeit is.

A betöréseket ellentámadásokkal igyekeztek felszámolni, a támpontok bekerítésben is harcoltak. Bár az ellencsapások végrehajtásában a németek szerint nehézkesnek bizonyultak, a szükséges visszavonulásokat ellenfeleik szerint is ügyesen hajtották végre.

Támadásban az egymást követő mély hadműveletek elveit alkalmazták. Mindig a leggyengébb frontszakaszokon, gyakran a németek szövetségeseinek arcvonalán támadtak. A támadásokat harckocsi kötelékek vezették, a szorosan felzárkózott gépesített gyalogság kíséretében.

A szovjet csapatok, a megfigyelések szerint, támadásban hajlamosak voltak a megállásra, a beásásra. Lehetőség szerint inkább igyekeztek megkerülni az erősen védekező ellenséget és a megerősített pontokat és ezek felszámolását a lassabban mozgó gyalogságra, hagyták. Kijutva a szabad terepre gyors előretöréssel számolták fel a mélységben lévő támaszpontokat. E harcjelzés kifinomult vezetéssel és taktikát igényel, ami ellentmond az egyszerű tömegtámadásokról szóló sommás megállapításoknak.

Jellemző volt a tüzérség és a légierő nagyarányú alkalmazása. A légierő a földi csapatok támogatására volt kialakítva (vadász és csatarepülők, zuhanóbombázók). Támadásaival, mintegy 100–150 kilométer mélységig mért légicsapásokat a támadó erők előtt.

Az 1944-ben végrehajtott Bagration hadművelet, már minden szempontból „kielégíthette” a legmagasabb német szakmai igényeket is, mivel igazi Blitzkrieg volt, csak a Vörös Hadsereg előadásában.

A szovjet felszerelés és fegyverzet erős a célnak megfelelő volt. Ellenfeleik pozitív véleményét mi sem támasztja alá jobban, mint az, hogy maguk is tömegesen használták őket. A szovjet harckocsik erős fegyverzetűek, jó páncélvédettségűek és jó terepjáró képességűek voltak. Fő gyengéjük a kezelőszemélyzetek gyenge kiképzése (a finn háborúban még nem így volt), és a rádiók hiánya volt.

A kiképzés a harci tapasztalatok megszerzésével sokat fejlődött, de a híradás területén, a háború végére sem sikerült elérni, hogy minden harckocsijukban rádió legyen beépítve.

A háború német katonai vezetői, úgy vélték mindvégig fölényben voltak, kiképzés és harci szellem terén felülmúlták a szovjeteket. Szerintük a szovjet erők sikerei a német fegyverkezés összeomlásának, köszönhető. Hasonlóan vélekedett a korabeli magyar vezetés is. Szerintük az orosz támadó szellem még 1943-ban is a propaganda és a fenyegetés eredménye volt. Hans Friessner nem így látja, fenntartásai ellenére elismeri az orosz katona erényeit.

Összegzés

Összességében Vörös Hadsereg teljesítményét, egykori ellenfeleik, a kortársak és a mai elemzők eléggé ellentmondásosan ítélik meg, és valószínűleg az is volt. Soraiban megtalálhatjuk a legmodernebb technikát és az egykori cári birodalom örökségét, ott láthatjuk a huszadik századot és a középkorból megmaradt szokásokat.

Mint minden szervezet, a Vörös Hadsereg is folyamatosan fejlődött, és közben meg kellett küzdenie saját belső gyengeségeivel (eltérő fejlettség, sokféle nép, nyelv kultúra). Tény, hogy a hatalmas birodalom sokféle népességből sorozott katonái eltérő teljesítményt nyújtottak.

Szervezetébe, kiképzésébe, belső viszonyai kialakításába, arculatának meghatározásába a részletekben menően közvetlenül beavatkozott a politika, ami első sorban a harci teljesítmény hullámzásaiban fejeződött ki.

A Vörös Hadsereg katonáinak viselkedését a fentiekén túl befolyásolták (erről se feledkezzünk meg) a németek és szövetségeseik által velük szemben elkövetett atrocitások. Az ebből fakadó bosszúvágyat ráadásul 1944 végéig, a hivatalos politika is szította. Talán ezek az okok vezethettek oda, hogy a Vörös Hadsereg katonái, vagy legalábbis egy jelentős részük mély és korántsem mindig pozitív nyomot hagytak egykori ellenségeikben és az általuk megszállt területek lakosságában.⁷⁴

A történetek ellenére mégsem lehet egy hadsereget csak egyféle szempontból értékelni. Az erőszak, a foglyok legyilkolása mellett ott van a kiválóan végrehaj-

⁷⁴ Hasso Manteuffel tábornok: Az orosz hadsereg előnyomulását nem lehet elképzelni. A tankok mögött többnyire lovasokból álló hatalmas horda hömpölyög. A katonák hátán zsák száraz kenyérrrel és nyers zöldséggel, amelyet a menet során a falvakban és a földeken szedtek össze. Az oroszok hozzá vannak szokva, hogy rossz utakon akár három hétig is meneteljenek. Nem lehet megállítani őket oly módon, mint egy rendes hadsereget az összeköttetés elvágásával, mert kiderül, hogy nincs mit elvágni.

tott hadműveletek sokasága és a katonák hősiességének jó néhány példája is.⁷⁵

Kezdetben ez a haderő képzettségben, bátorságban gyenge és valóban rosszul vezetett volt, ennek ellenére a tömeges egyéni hősiesség példáit produkálta. A későbbiek során parancsnokai és katonái megtanultak harcolni. Ha nem szorította őket a felső vezetés, valamint kellő szabadságot kaptak elgondolásaik kivitelezéséhez, kitűnően oldották meg feladataikat és jól küzdöttek.

Úgy gondoljuk, hogy 1943 végétől ellenségeik fensőbbesség érzete a múltbéli sikereikből fakadt. A háború végére, 1945-re a Vörös Hadsereg – ha látszatra nem is minden tekintetben –, de képesség vonatkozásában, mindenképpen modern haderővé vált.

További felhasznált irodalom:

1. Diószegi István: A Szovjetunió külpolitikája. Rubicon, 1999/3.
2. Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendők. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

⁷⁵ Az erőszakos cselekedeteket a megszálló hadseregek, elsősorban a németek Szovjetunióban elkövetett rémtettei is gerjesztették. A német hadsereg nem menthető fel a szovjet hadifoglyok tömeges halálának és a szovjet területen elkövetett vérengzések felelőssége alól. (Erre ma komoly törekvések vannak.)

Akkor sem lenne felmenthető, ha nem lettek volna kivégzések! De voltak! A háború végén alig volt katona a Vörös Hadseregben, akinek nem volt törleszteni valója az ellenséggel szemben. (A szerzők.)

HÓDOLAT ÉS FELAJÁNLÁS A SZENT JOBB LÁTOGATÁSA EGERBEN 1938-BAN

Bartók Béla

„Ha Szekfü Gyula neobarokk társadalmára tiszta példát keresnénk, – írta Szabó Zoltán szociográfus 1938-ban – nem utolsó sorban kellene Egerre mutatnunk. A barokk kor elmúlt, de íme a korszerűtlen szelleme ma is él Egerben. A lényeg elveszett, de a forma megmaradt, a tekintély megcsappant, de a hajlongást őrzik.”¹ A szerző ítélete nagy felháborodást váltott ki Egerben, de akár annak az évnek az ünnepeit nézzük, akár más korabeli egri rendezvényekről olvasunk, letagadhatatlan, hogy a múlt folyamatosan ott kísértett a régi házak között.

Ez a dolgozat azt szeretné bemutatni egy konkrét esemény – a Szent Jobb² 1938-as egri látogatása – kapcsán, hogy milyen szerepe volt egy kisváros életében egy tipikusan vallási köntösbe öltöztetett politikai kultusznak. Ehhez az elemzéshez – egyéb korabeli források híján – az *Eger* című vármegyei napilap korabeli példányait kellett megvizsgálni, amely ugyan a helyi kereszténység vezető réteg érdekeit képviselte, de az utókor számára szigorú forráskritikával mégis fontos információkkal és tanulságokkal szolgál. A kutatás időhatárait 1938. május 30. és augusztus 20. közé helyeztük, mert ekkor zajlottak a Szent István-év legfontosabb rendezvényei országosan és Egerben is. Gergely Jenő történész egy régebbi, rövid írásában már összefoglalta a Szent Jobb „országglátásának” történetét,³ de csak akkor érthetjük meg ennek az eseményso-rozatnak a jelentőségét, ha részletesen megvizsgáljuk, hogyan élték meg az egyes városokban az ereklye látogatását az ott lakók. Erről eddig – tudomásunk szerint – csak Szegeden készült egy rövid összefoglaló.⁴

Az ereklye körútja során különböző eredetű ceremóniák keveredtek össze. A fő tényező a neobarokk társadalomhoz illő látványos, nagyszabású egyházi események voltak, de bárhol megfigyelhető volt az állami részvétel is, ami katonai

¹ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, Bp., 1938, 251.

² A Szent Jobb kalandos történetéből ezúttal csak annyi tartozik a tárgyhoz, hogy az 1900-as évek elejétől 1944-ig a budavári palota Zsigmond-kápolnájában őrizték, 1938-ban körbehordozták az országban, a 2. világháború idején a koronázási ékszerekkel Salzburgba vitték, és 1945-ben amerikai katonák hozták haza.

³ Gergely Jenő: Ötven esztendővel ezelőtt történt, a Szent Jobb országglátása 1938-ban, *História*, 1988/4

⁴ Giczi Zsolt: „Bizalommal emeljük szívünket Hozzád, Te jóságos szent.”, A Szent Jobb látogatása Szegeden 1938-ban, *Szeged*, 1992/7, 9.

tiszteletadásból és egy nemesi – polgári köszöntésből állt. Az ünnepek harmadik összetevője ezekkel ellentétben a szélesebb tömegek igényeit elégítette ki. Feltűntek a népi – paraszti vallásosság jellegzetességei is a körmenetekben, de ennél sokkal modernebb sajátosság volt az 1930-as évek politikai tömegmozgalmainak rituáléját utánzó elemek használata.⁵ Ebből a tételből kiindulva leginkább az érdekelt bennünket, hogy mennyire érintette meg ezt az észak-magyarországi kisvárost a korabeli politikai mozgalmak politikai rituáléja. A körmenetek ugyanis mindenkor ötvözték az egyházi, az állami és a népi rituálék jellemzőit, amelyek segítségével minél nagyobb tömegre tudtak hatást gyakorolni.

A rituálé a „rítusra vonatkozó” jelentésű latin *ritualis* kifejezésből származik, amely előírt szabályok alapján játszódik le és fontos szimbolikus tartalommal rendelkező ünnepélyes vagy ünnepi cselekvést jelent. Ez gyakran pontos szófordulatokból és meghatározott gesztusokból áll, és vallásos vagy világi tevékenység lehet, mint pl. istentisztelet, köszöntés, temetés, felvételi ünnepség stb. Egy rituáléból vagy rituális cselekvésekből álló meghatározott szertartás vagy rend rítusként is kifejezhető. A rituálét gyakran a vallási értelemben magyarázzák és a vallásszociológia azt bizonyítja, hogy a rituálé elősegíti a vallási csoportok összetartozását.

A rituálé a politikában is jelentős szerepet játszik, és különösen a 20. századi totalitárius diktatúrákban terjedt el széles körben, pl. a május 1-jei moszkvai parádékon, az olasz fasiszták római köszöntésével vagy a nácik november 9-i zászlóavatásán. Murray Edelman (1919–2001) amerikai politológus azon az állásponton volt, hogy még a modern demokráciáknak is szükségük van rituálékra propagandisztikus célokból. A tekintélyelvű politikai rendszerekben vagy diktatúrákban ma is mindenhol ki lehet mutatni a sajátos politikai retorikát, a vezérkultuszt, a tömegdemonstrációkat és a rituálékat. Az NSDAP választási győzelme és a nácik 1933-as hatalomra kerülése után a német nemzeti mozgalom a „szimbolikus kommunikáció” segítségével fontos állomáshoz érkezett. A politikai rituálé által meghatározott eszközök megteremtették a politikai kultusz pszeudovallásos formáját és a nemzeti szocializmus a politikai tömegkultusz egyik részletesen kimunkált formája lett. Ennek a kultusznak érzelmeket kellett keltenie, és az értelmet el kellett tompítania. A tüntetések, fáklyás felvonulások, zászlóavatások, félkatonai szervezetek díszszemléi és egyéb hazafias ünnepségek segítségével valamint az ifjúsági szervezetek révén, de még az iskolai tantárgyak megváltoztatásával is, melyeket a náci párt messzemenően kiaknázott, kielégítették a nép identitásvágyát és szociális közösség iránt felkeltett igényét, és ezeket politikai célból eszközként használták. „*A modern nacionalizmus kihívása, az állam, az egyház és a társadalom viszonyának megváltozása a tizennyolcadik század vége óta arra kényszerítette a nagy egyházakat, hogy újrafogalmazzák a vallási, konfesszionális identitás és a nemzet mint elgondolt társa-*

⁵ Gergely i.m. 13.

dalmi rend viszonyát. *E párhuzamosan zajló folyamatok a vallás nacionalizálásához valamint a nemzet szakralizálásához vezettek.*”⁶ – írja a téma egyik külföldön élő magyar származású kutatója.

„Ezer éve hitet tettünk”

„Az a kötelességünk, hogy a régi alkotmányos alapokon újból felépítsük Szent István országát, úgy amint azt már őseink nem egyszer újból építeni voltak kénytelenek, amikor világhatasztrófák romba döntötték ezt az országot.”⁷ – írta az Eger vezércikke 1938 közepén, amikor beszámolt arról a tervről, hogy a magyar országgyűlés augusztus 20-án Székesfehérvárott akarja törvénybe iktatni első királyunk emlékét. A hír azt bizonyította, hogy a Heves vármegyei politikai elit orgánuma ismét hitet tett a szentistváni állameszme mellett, mert arra buzdította az olvasókat, hogy hálás szívvel és imádságos lélekkel gondoljanak majd államalapító uralkodónkra. Komoly nemzeti identitásválság jele lehetett, hogy a magyar államiság megalapozójának szellemét kellett megidézni, mert egy eszme akkor tér vissza a gyökereihez, ha nem egységes, viták gyengítik és bázisa is csökkenni kezd.

A Szent István Emlékév első eseménye az 1938. május 30-án Budapesten rendezett ünnepi szentmise és Szent Jobb-körmenet volt. A katolikus egyházban e napon van a Szent Jobb megtalálásának ünnepe, mert 1084-ben ezen a napon fedezték fel egy bihari községben az eltűnt kézereklyét. A Szent Jobbot a körmenet után a Kúria épületébe vitték, majd a Parlament főbejáratával szemben lévő oltáron helyezték el. *Eugenio Pacelli* bíboros, pápai legátus mutatta be a szentmisét, amelyen a magyar közjogi méltóságok is részt vettek Horthy Miklós és Imrédy Béla vezetésével. Nyilvánvaló volt az ünnepség politikai jellege, hiszen nemcsak a törvényhozás épületével szembeni emelvény, de a későbbi könyörgés helyszíne, a Hősök tere is a nemzeti múlt mélyen tisztelt helyei voltak, valamint a protestáns kormányzó és a katolikus miniszterelnök megjelenése is ilyen súlyt adott a rendezvénynek. Az ereklyét később hosszú körmenetben a Hősök tereire vitték.

A budapesti Szent Jobb-körmenet után kezdődött az „országlátás” előkészítése előbb lelki-szellemi vonalon, majd pedig a gyakorlati teendők síkján. Elgondolkodtató párhuzamot fedezhetünk fel az államalapító uralkodó és az akkori kormányzó között, ha a következő sorokat olvassuk: „*Benne a nemzetet megtérítő apostolt, a példa nélkül álló államférfiút és a kiváló hadvezért ünnepeljük, aki Istentől sugalmazott bölcsességével, emberek fölé magasodó erényeivel, szellemének, de ha kellett karjának erejével is új utat nyitott népe és a magyar történe-*

⁶ Árpád v. Klimó: A nemzet Szent Jobbja, A nemzeti-vallási kultuszok funkcióiról, *Replika*, 1998/9, 45.

⁷ *Eger*, 1938. május 31. 1.

lem számára.”⁸ Ha túl merésznek tartjuk az összehasonlítást, gondoljunk a Horthy református hitét jellemző küldetésudatra, és eszerint az államfő méltó utódja lehet Szent Istvánnak. A dolgozat célja nem ennek a taglalása, de a későbbiekben is olvashatjuk, hogy az *Eger* írásai alapján észrevehető, hogyan épült be a Szent István-kultuszba a Horthy Miklós iránti tisztelet. Egyes történészek is úgy vélekednek, hogy éppen 1938-ban volt a kormányzó népszerűsége csúcspontján. A Szent Jobb ilyen szövegösszefüggésben azt az erőskezű államfőt idézi fel, akire a magyar nemzetnek mindig is szüksége volt. Az egriek számára az impozáns fővárosi ünnepség azt sugallta, hogy „... a magyar nemzet tömegei továbbra is a Szent István királyunk Jobbjának irányítása után haladnak. Ez az az út, amely a nemzetet átsegíti a legnehezebb napokon, amelyen, ha a magyar nemzet áthalad, bölcsességének, mérsékletének és nemzeti erényeinek birtokában el fog jutni a szentistváni gondolat valóságához, ahhoz a birodalmi egységhez, amelyben, ha nem is egy templomban imádjuk Istenünket, de mindannyian ugyanarra az Istenre gondolunk és hozzá folyamodunk segítségért.”⁹ Elég hamar nyilvánossá váltak a Szent István Emlékév programjai, az esztergomi, a székesfehérvári és az augusztus 20-i ünnepség valamint azt is kihirdették, hogy országos körútra indul az Aranyvonat¹⁰ a Szent Jobbal. Május 31-én az ereklyét hajóval Esztergomba szállították az ősi palotába, majd visszafelé Vácot is útba ejtette.

1938. június első napjaiban tartották Budapesten azt a megbeszélést, amelyen az érintett városok és megyék vezetői – többek között *Hedry Lőrinc* Heves vármegyei főispán, *Okolicsányi Imre*¹¹ alispán és *Braun Károly*¹² egri polgármester – megismerhették az Aranyvonat részletes útvonalát. Azzal a hírrel tértek vissza Egerbe, hogy a Szent Jobb július 4-én, hétfőn este 6-kor érkezik a városba, itt tölti az éjszakát, és másnap reggel viszik tovább Gyöngyösrre.¹³ Első pillantásra furcsának tűnhet, hogy az ereklye hétköznap érkezett, de ha a kibocsátott programot megnézzük, kevés kivételtől eltekintve mindig vasárnap és hétfőn járta az országot.¹⁴ Az egyházi és polgári ünnepség megrendezésére azonnal megkez-

⁸ *Eger*, 1938. június 2. 1.

⁹ Uo.

¹⁰ Az Aranyvonat a Szent Jobbot országjáró útján szállító vonat volt, amely egy mozdonyból és négy személyszállító kocsiból állt. Az ereklyét szállító kocsit kívülről a magyar szentek képei, négy imádkozó angyal és a Szent Korona makettje díszítették, belül három részre osztották és középen egy emelvényen állt az ereklyetartó, valamint háromrészes eltolható üvegajtóval zárták le. In *Magyar Katolikus Lexikon*, Bp., 1993, I. 385.

¹¹ Okolicsányi Imre (1884–1943) köztisztviselő, iskoláit Egerben végezte, 1907-ben lépett a Heves vármegye szolgálatába, később a hatvani járás főszolgabírája, 1920–1942 között volt alispán.

¹² Braun Károly (1867–1958) Egerben született, ahol középiskolába és a jogakadémiára járt, 1898-ban lett ott törvényszéki joggyakornok, később tanácsnok, vármegyei főjegyző. 1922-ben még alulmaradt a polgármester választáson, de 1935–1940 között ő töltötte be ezt a tisztséget. In *Kiss Péter: Hatszáznégyen Eger múltjából 1944-ig*, Eger, 2007, 44.

¹³ *Eger*, 1938. június 5. 1.

¹⁴ *Gergely Jenő: Eucharisztikus Kongresszus Budapesten /1938*, Bp., 1988, 149.

dődtek az előkészületek, ami azt jelentette, hogy a városházán egy rendezőbizottság alakult befolyásos személyek részvételével. Elnöke Braun Károly volt, az egyház részéről *Frindt Jenő*¹⁵ kanonok és *Novák Sándor*¹⁶ apát, plébános, a város részéről *Kakuk Jenő* számvevőségi főtanácsos és *Pap István* aljegyző vett részt a munkájában.¹⁷

A bizottság elég hamar elkészítette első programtervét, mert nem akart elmaradni a hódolat külső kifejezésében a többi város mögött, és Egert vezetői méltán tartották ősi katolikus városnak. Az is felmerült az első napokban, hogy Szent István ősi templomának romjai tövében, vagyis a várban fogadják az ereklyét, ami azt jelenti, hogy sokan úgy gondolták, hogy az egri várban lévő nagyméretű székesegyház alapjait maga az államalapító király vetette meg, ahogy az egri egyházmegye alapítása is neki volt köszönhető. Az akkori gondolkodásnak megfelelően azonban elsősorban nem az esemény anyagi, pénzügyi oldaláról akartak előbb tájékoztatást adni, hanem a társadalmi vonatkozásait domborították ki, mert szerették volna minél nagyobb számban Egerbe hívni a környező falvak lakosságát. Azt, hogy kik fogják kísérni az ereklyét, már az országos rendezőbizottság meghatározta, mert *Mészáros János*¹⁸ érseki helytartó és titkára mellett az Actio Catholica egyházi és polgári vezetőit, valamint 6-7 magas rangú személyt vártak, akiknek a kilétéről később nem esett szó. A tudósítás szerint az ereklye tényleges őrzését 16 fő alabárdos vitéz látta el, az ereklyetartó szekrényt pedig 4 ferences szerzetes vitte a vállán. A Szent Jobb üdvözlése után a belvárosba történő bevonulásnak az országos Szent István-napi körmenethez hasonlóan kellett zajlania. A relikviát a Főszékesegyház és a Líceum közötti alsó téren akarták elhelyezni, ahol Mészáros szertartása után hangzik el a felajánlási ima, majd a Szent Jobbot a Bazilika főhajójában teszik közszemlére, ahol a koronaörök és az egri egyesületek tagjai állnak díszőrséget, a közönség pedig éjfélig tiszteleghet előtte. Július 5-én reggel folytatódik a nép hódoló felvonulása, és a szentmise után díszkocsin szállítják a pályaudvarra díszfogatos előkelők kíséretében, majd a búcsúztatás után 10 órakor indul tovább az Aranyvonat.¹⁹

A rendezőbizottság több kéréssel is fordult az egri polgárokhoz, amelyekkel az ünnep pompáját akarták emelni. „A körmenet méltósága megkívánja, hogy az ünnepi menetben csak zárt, tökéletesen fegyelmezett alakulatok vegyenek részt s a rendezetlen tömegben felvonuló közönség a körmenet méltóságát ne veszélyeztesse. Éppen ezért a menetben csak a zárt csoportú, formaruhás, egységes

¹⁵ Frindt Jenő kanonok született 1895-ben, pappá szentelték 1918-ban, *Schematismus Cleri Archidioecesis Agriensis*, (továbbiakban: *Schematismus*) Eger, 1939, 201.

¹⁶ Novák Sándor apát, kanonok, született 1901-ben, pappá szentelték 1924-ben *Schematismus* 204.

¹⁷ *Eger*, 1938. július 7. 2.

¹⁸ Mészáros János (1873–1947) kanonok, 1895-ben szentelték pappá, 1916-tól udvari és várplébános, a Szent Jobb öre, 1919–40 között a Budapesti Érseki Helynökség vezetője, 1941–46 között az esztergomi szeminárium rektora, *Magyar Katolikus Lexikon*, Bp., 2003, VIII. 1004.

¹⁹ *Eger*, 1938. június 12. 1.

vezetés alatt álló alakulatok vehetnek részt. A nagyközönség a kordonvonalon kívül, a bevonulás útvonalának útvonalán helyezkedik el.”²⁰ A szövegben található és a fegyelemre, zárt rendre, egyenruhára utaló szavak és az „alakulatok” kifejezés nagyon katonás asszociációkat kelthet az olvasóban, de ez az 1930-as évek katonai parádéi, politikai demonstrációi és egyes pártok utcai erőfitogtatásai után talán természetesnek tűnik. Ezzel szemben a fegyelmezetlen, rendezetlenül vonuló köznépet szigorúan el akarták különíteni kordonnal az ereklyétől. Ez a gondolkodás jellemző a korra, mert az elit és a tömeg szembeállítására rejlik mögötte, és azt sugallja, hogy a magyar nemzet társadalmi értelemben nem volt egységes, mert minden hangzatos szólam ellenére nemcsak politikailag volt megosztott a magyarság, hanem igen éles volt a határ a gazdagok és a szegények között.

Az egeri szervezők arra kérték a társadalmi egyesületeket, testületeket (vagyis korporációkat), hogy az idegenforgalmi hivatalban jelentsék be, hány fővel vesznek részt a körmenetben. Az útvonal mentén lakóktól a házak fellobogozását és az erkélyekre szőnyegek kirakását kérték, és felhívták a társadalmi egyesületeket arra, hogy a díszőrségben résztvevők számát is mihamarabb jelentsék be.

„Öröme gyúl sápadt arcunk”

Június 12-én az egervárosi római katolikus egyházközség is közgyűlést tartott Novák Sándor plébános vezetésével a ferences rendház fehértermében. A plébános előbb az Eucharisztikus Kongresszus vallási és nemzeti jelentőségét méltatta kiemelve, hogy a világ népei megismerhették a „magyar igazságot”, vagyis a revizionizmust, majd rátért a Szent István – jubileumra. Ő a következőképpen indokolta meg a Szent Jobb fogadásának pompáját: „... nekünk, akik Szent István állambölcsségét közvetlenül érezzük, akik a nagy király alkotó munkájának emlékét őrizzük a király személyes felügyelete alatt épített templom rég elomlott falaiban – nekünk különös lelki méltósággal és hódolattal kell készülnünk a nagy király július 4-én Egerbe érkező szent jobbjának fogadására. Kérő szóval fordulok mindenkire, – mondotta – mindent kövessenek el, hogy a város népe egész teljességében megmozduljon Eger nagy ünnepén, a Szent Jobb fogadására.”²¹ A beszéd arra utalhatott, hogy Eger népének az elsők között alapított egyházmegyét és a hagyomány szerint az István által is meglátogatott első templomot kell megköszönni. Az egeri néphagyomány ugyanis még ma is úgy tartja, hogy a *Királyszéke* nevű dombon állt Szent István trónja, amikor Egerbe jött, bíraskodni, és onnan szemlélte a várhegyen épülő kőtemplom építését. A plébános ezután ismertette a programot, amelyben ekkor történt az első változtatás.

²⁰ Uo.

²¹ Eger, 1938. június 14. 1.

Négy nappal korábban még úgy tervezték, hogy 5-én reggel fél 8-tól lehet majd tisztelegni az ereklye előtt és fél 9-kor lesz az ünnepi szentmise, az egyháztanács ülésén azonban úgy módosították ezt az időpontot – valószínűleg a minél nagyobb érdeklődés felkeltése céljából – hogy 5-én már 6-kor kinyitják a Főszékesegyházat, és 8-kor kezdődik az istentisztelet, tehát 1 óra helyett 2 órán keresztül lehet hódolni. A hódolat a keresztény vallásban az Isten szolgálatával kapcsolatos dolgokban a készséges önátadást jelenti, amelynek racionális kiindulópontja a tisztelet és szeretet. Ezeket a jellemzőket ebben a deszakralizált korszakban Szent Istvánra vonatkoztathatjuk, és mivel első uralkodónk a magyar államot testesítette meg, a nép hódolata tulajdonképpen azt jelentette, hogy a zarándokok az államot tisztelik, és annak engedelmeskednek.

Amikor a Szent István Év részletes programja nyilvánossá vált, kitűnt, hogy mennyire politikai jellegű lesz a rendezvénysorozat, mert minden egyes esemény a magyar állam fennállását hirdette. Az emlékezés pedig – ahogy Egerben is hangsúlyozták – az egész „kultúrvilágnak” szólt. Így tudatosította ezt a megyei lap: *„Kell, hogy mindenütt meglássák, értékeljék Szent István emlékén és ünnepelésén azokat az erőket, amelyeket a magyarság jelent a Duna medencéjében, s rá kell eszmélniük arra, hogy a magyarság erejének, államalkotó tehetségének szabad kifejtése nélkül nem volt rend Közép-Európában, és nem lesz mindaddig, amíg a mesterséges akadályokat le nem rombolják a magyarság előtt, hogy nemzeti hivatását teljesíthesse.”*²² Ez a nemzeti hivatás pedig akkor nem lehetett más mint a Kárpát-medencei népek összefogása a történelmi Magyarország segítségével. Vagyis a nagyhatalmaknak meg kellett mutatni az ünnepeken, hogy a magyar nemzet – vagy sokkal inkább a magyar állam – képes lenne ismét ellátni ezt a feladatot.

A következő két héten folytatódott a lázas készülődés Egerben, és ennek volt a következő bizonyítéka *Szmrecsányi Lajos*²³ érsek pásztorlevele, amelyben a Szent Jobb érkezésére és tiszteletére hívta fel híveinek figyelmét. A főpásztor utalt arra, hogy már eddig is nagy tömegek rótták le tiszteletüket az ereklye előtt, és, még ha nem állt meg a szerelvénnyel, akkor is emberek ezrei térdeltek le az Aranyvonat mellett, és buzgó énekléssel és imával köszöntötték. Az érsek közölte, hogy július 3-án érkezik meg a vonat egyházmegyéje területére Szajolnál és 5-én hagyja el. Egyrészt azt kérte, hogy ne csak arról a településről jöjjenek zarándokok, ahol a vonat áthalad, vagy megáll, hanem a környékbeli plébániákról is. Különösen fontosnak tartotta, hogy Nyíregyházán és Egerben, ahol egy-egy éjszakát is eltölt a relikvia, fényesebb és bensőségebb legyen a tisztelgés, ezért így fogalmazott: *„Különös súlyt helyezek arra, hogy méltó fogadására a közeli*

²² *Eger*, 1938. június 25. 1.

²³ Szmrecsányi Lajos (1851–1943) egri érsek, Egerben tanult, 1873-ban szentelték pappá, 1882-től szolgált az egri érseki udvarban, 1912-ben szentelték érsekké és főként nagy építkezéseiről lett híres. A püspöki kar egyik legkonzervatívabb tagja volt.

és távolabb fekvő községekből híveiket minél nagyobb számban körmenetben hozzák el T. Lelkészeim erre a két helyre.”²⁴ Az egri egyházmegye kapcsán kell kitérni arra a körülményre, hogy protestáns többségű városokban is eltöltött rövidebb-hosszabb időt a Szent Jobb, mert pl. június 27-én Szegedről Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Kecskemét és Cegléd érintésével tért vissza Budapestre, július 3-án pedig Szolnokon, Békéscsabán, Gyulán keresztül érkezett Debrecenbe. A reformátusok egyébként tiltakoztak az István-tisztelet katolikus kisajátítása miatt, és különösen a Szent Jobb-kultusz volt idegen számukra, de sértődötten is kivették a részüket a király tiszteletéből.

Ekkor már a Magyar Államvasutak is kiadott egy olyan rendelkezést, amely a zarándokok utazásával volt kapcsolatos. Nyilvánvalóan az volt a célja, hogy segítse azt a nagy tömeget a nagyvárosokba csábítani, amelyet az érsek annyira várt. Eszerint a MÁV 50 százalékos utazási kedvezményt ígért a környékről Egerbe és a Gyöngyösre indulóknak, mert a mátraalji városban is megállt néhány órára a vonat. A vasút-igazgatóság kérte a plébániákat, hogy a zarándokok számát minél előbb jelentsék a szerelvények összeállítása céljából.²⁵ Az Aranyvonat menetrendjének megszerkesztése és a menetidő percre pontosan történő betartása egyébként a magyar vasúttársaság részéről igen nagy felkészülést, fegyelmet és összhangot követelt – amint majd később látni fogjuk – de a MÁV sikeresen oldotta meg a feladatot.

Június 26-án *Tóth József*²⁶ jogakadémiai tanár írt egy hosszabb vezércikket a megyei lapba, amelyben a legszembetűnőbb az a vágyakozás, amellyel az egész magyar társadalom vagy inkább a vezető réteg nevében a Szent Jobb látogatása elé tekint. Csodára vár, amely egységbe forrasztja a nemzetet, és amely a szerinte is válságban lévő nemzetet fel tudná rázni. Így írt: „*Talán soha olyan korszerű nem volt a szentistváni életeszmeny s a szentistváni állameszme felhívása, mint e bizonytalan hónapokkal kísértő mában. Úgy érezzük, hogy talán soha így, soha ilyen esengő lélekkel nem tekintett a magyarság a Szent Jobb felé: hogy mutasson s irányt szabjon a mának elesettségében vergődő magyarság számára, amelynek sorait megszámlálhatatlan álpróféták bontják, tördelik s szaggatják szerte.*”²⁷ Az írás eléggé szemléletesen kifejezte a korabeli keresztény – nemzeti gondolkodású középosztály gondolkodását, amely a „tekintetes vármegye” székhelyén várta az Erős Kezet, hogy megtérítse a „tévelygőket”, és megintse a „modern pogányság” felé hajlókat, ami XI. Pius enciklikája óta a nácizmust jelentette. Utalt a szöveg arra is, hogy a szélsőbal is vonzást gyakorolt az értelmi-

²⁴ Eger, 1938. június 25. 1.

²⁵ Uo.

²⁶ Tóth József (1897–1980) jogakadémiai tanár, lapszerkesztő volt. A győri bencés gimnázium, a háborús katonai szolgálat és a pesti egyetem jogi karának elvégzése után Győrben dolgozott és 1930-ban kezdett tanítani Egerben. 1946-ban őt nevezték ki az egri katolikus egyetem jogi karának dékánjává, de 1949-ben a kar megszüntetésével nyugdíjazták. In *Kiss Péter* id.m. 257.

²⁷ Eger, 1938. június 26. 1.

ségre, mert mindkét szélsőséges politikai mozgalom megosztja a magyarság erejét a revízió megvalósítása idején.²⁸ Olvashatunk arról az útkeresésről is, amely a középosztály jellemzője volt ezekben az években, és amely az emberibb és „szociálisabb” világot akart megvalósítani, vagyis a dolgozók anyagi helyzetének javítását a keresztény vallás elvei szerint képzelték el. Ez az egri keresztényszociális egyesületek, szervezetek gondjait fejezte ki, amelyek talán nem voltak elég erősek és biztosak dolgukban. A szerző nem felejtette ki, hogy a szétszórt magyarság összegyűjtéséhez is egyet akarásra és az egy célért való őszinte összefogásra van szükség, és talán azért festhette le ennyire drámaian a nemzet bajait, hogy annál jobban felnagyítsa Szent István szerepét, és táplálja a felfokozott várakozást.

Egyre többet lehetett megtudni a fogadtatás részleteiről és egyházi szereplőiről, amelyek között szerepelt a Líceum előtt *Kriston Endre*²⁹ püspök imája, a székesegyházban Mészáros János szertartása és annak ajtajából az érsek áldásosztása, melyet a hívek térden állva fogadnak majd és utána kezdődhet a hódolat. A társadalmi reprezentáció szempontjából fontos volt tudni, hogy az egyesületeknek zászlaik alatt kell felvonulniuk, az ünnepség részletes rendjét pedig plakátokon tudatják a lakossággal.³⁰ A szervezéshez tartozott hozzá, és a helyi diákokat érintette, hogy felhívták a középiskolai énekkarok tagjait, akik énekelni szeretnének a fogadási ünnepségen a vegyes karban, 27-én a Keresztény Iparoskörben vegyenek részt az első próbán.³¹

„Zászlódiszben téged várunk”

Június 26-án tartotta közgyűlését Eger város képviselőtestülete, amelyen a polgármester ünnepi felszólalásban emlékezett meg a jubileumi évről. Hangsúlyozta, hogy a város is örök hálával tartozik szent királyunknak, mert azzal, hogy püspöki székhellyé tette, jövőjét az egyházhoz kötötte, a nemzet és a kultúra egyik őrhelyének szemelte ki. Braun Károly ezt így fogalmazta meg: *„Eszünkbe juttatja tehát azt is, hogy nekünk, egrieknek fokozottabb kötelességünk Szent István szellemében élni és dolgozni, kötelességünk az ő eszméit rendíthetetlen meggyőződésünkkel tenni, terjeszteni és utódainknak ősi örökségül csorbíthatatlanul megőrizni és átadni.”*³² Vagyis azért kell az egrieknek különös tisztelettel

²⁸ A kormány „kétfrontos” harcát jelzik azok az 1938-as események, amelyek során megtiltották a tisztviselőknek a nyilas és a szociáldemokrata pártba való belépést, valamint börtönbüntetésre ítélték Szálasi Ferencet és Kis Zsigmondot.

²⁹ Kriston Endre (1877–1960) iskoláit Egerben végezte, 1899-ben szentelték pappá, 1900-tól szolgált Egerben, a Tanácsköztársaság idején letartóztatták, megkínózták, 1923-tól segédpüspök, 1945-ben ismét letartóztatták, és ismét bántalmazták.

³⁰ Uo. 2.

³¹ Uo.4.

³² *Eger*, 1938. június 28. 1.

és hódolattal fogadni a Szent Jobbot, mert nagyon sokat köszönhet neki a város. Kérte a képviselőket és rajtuk keresztül a polgárokat, hogy fegyelmezetten és áhítatosan fogadják az ereklyét, az útjába eső házakat pedig díszítsék fel.

Történt még valami az ülésen, ami látszólag nem volt szoros kapcsolatban az ünnepi eseménnyel, de ha részletesen és többször elolvassuk a polgármester szavait, olyan érzésünk támad, mintha az első államfő a két világháború közötti államfőben öltött volna újra testet. Amikor azt javasolta, hogy 70. születésnapja alkalmából küldjön az egeri közgyűlés köszöntő táviratot Horthy Miklósnak, olyan eseményekre utalt és olyan államférfiúi erényeket sorolt fel, amelyeket máskor az első királyunkra szoktak alkalmazni. Pl. ugyanúgy a megsemmisüléstől mentette meg a nemzetet Horthy, mint István király, amikor szakított a pogánysággal és nyugat felé fordult. A kormányzó erényei között pedig olyan királyi tulajdonságokat fedezünk fel, mint elhivatottság, hit, akarat, bölcsesség, előrelátás, vagyis ezek alapján a nemzet megmentőjének lehet nevezni, éppen ezért őt is olyan hála, rajongás és hódolat illet meg, mint az államalapítót. Amint a táviratban olvasható: *„A nemzet létét kellett megmenteni és Főméltóságod erős keze, rendíthetetlen hite és akarata új életre keltette népünket, megmentette és gyarapította azokat a nemzeti erőket, melyek az ország boldogulásához és jövőjének biztosításához szükségesek.*”³³ Természetes volt, hogy hálával és rajongással köszöntötte az egeri városvezetés is a 18 éve „uralkodó” kormányzót, akinek királynak kijáró hódolattal teli jókívánságukat küldték. Ez után *Petro Kálmán*³⁴ országgyűlési képviselő a fertálymesterek³⁵ nevében azt javasolta, hogy az Érsekkert mögötti Csákó városrészt Szent István városnak nevezzék el, amelyet a képviselőtestület egyhangú határozattal elfogadott.

Ekkorra már kialakult az ünnepség rendje, amelyről egyre több apró, bár nem elhanyagolható részletet lehetett megtudni. A körmenetben résztvevő testületeknek délután 5 és fél 6 között kellett gyülekezniük a pályaudvar előtti téren és a rendezőbizottság írásban értesítette őket arról, hogy hol kell helyet foglalniuk. A szigorú fegyelmet szolgálta az is, hogy a hivatalos fogadáson csak belépőjeggyel, a körmenetben pedig csak részvételi jeggyel lehetett részt venni. A köznépnek viszont a Deák Ferenc út két oldalán a kordon mögül kellett végignéznie a bevonulást. A háromféle elrendezés a korszak társadalomszemléletére vallott, mert az előkelőségek (egyházi, katonai és polgári hatóságok vezetői) részesültek

³³ Uo.

³⁴ Petro Kálmán (1888–?) Miskolcon született, református vallású volt, az egeri érseki jogakadémiát végezte, 1913-tól ügyvéd Egerben, a városi képviselőtestület és a vármegyei törvényhatósági bizottság tagja, 1919-ben letartóztatták, 1931-től Eger nemzetgyűlési képviselője, sokat tett az egeri szegénygazdálkodásért.

³⁵ A fertálymesterek az észak- és nyugat-magyarországi városokban tűzrendészeti és közbiztonsági feladatokkal megbízott képviselők voltak, akiket a városrészek tekintélyes lakosai közül választottak. A tisztség 1848-ban megszűnt, a 20. század elején már csak a városi polgári rang kifejezője volt valódi funkció nélkül.

a legtöbb kiváltságban, a középosztály (intézmények, egyesületek, korporációk) képviselői támogató funkciót játszottak az előbbieket mellett, a dolgozók pedig tőlük szigorúan elválasztva csak a külső szemlélő szerepét játszhatták, és csak előre meghatározott módon vehettek részt a társadalmi életben is. A tervek szerint a Liceummal szembeni téren volt az első szertartás, amely az egyesített énekkar énekével kezdődött, és a főispán köszöntője után Kriston püspök mondta a felajánlási imát, amelyet hangszórókon közvetítettek, és a népnek az előre kiosztott lapokról együtt kellett mondania a főpappal. A nagytemplomba bevitt ereklyét rövid ájtatosság után a rendezőség által irányított rendben nézhette meg a nagyközönség, ami azt jelentette, hogy csoportokban a főbejáraton léphettek be az érdeklődők, és a kupola alatt álló Szent Jobb mellett elvonulva, az oldalsó ajtón távozhattak. Előre lehetett tudni, hogy néhány másodpercnél hosszabb idő nem áll majd egy-egy ember rendelkezésére, hogy megszemlélje a féltett kincsét. Másnap hajnalban ismét ki kellett nyílnia a kapuknak, hogy folytatódjék a hódolat, utána Kriston püspök mondott misét, és a munkanapra való tekintettel a hatóságok képviselőinek kíséretében kellett a pályaudvarra szállítani a relikviát. A rendezők azt kérték a nézőktől, hogy sötét ünnepi ruhába öltözzenek, a polgármester pedig azt, hogy a boltosok hétfőn délután 5-től és kedden 9–10 óra között zárjanak be, a lakók pedig hétfő délutántól kedd délig tegyenek ki zászlókat.³⁶

A MÁV is hamarosan nyilvánosságra hozta az Aranyvonat 24 órás Heves megyei tartózkodásának percre pontos menetrendjét. A Szent Jobb hetedik útja során július 4-én Miskolc felől lépte át a vármegye határát, rövid füzesabonyi várakozás után 17.59-kor érkezett Egerbe, és másnap 10.37-kor kellett tovább indulnia. Füzesabonyban ismét megállt egy kis időre, de Kál-Kápolnán, Ludason és Vámosgyörkön is töltött kb. negyedórát mielőtt Gyöngyöstre érkezett, ahol 4 óránál valamivel többet időzött. Visszafelé ismét Vámosgyörkön várakozott, de Hatvanban már csak félórát tölthetett, ahonnan este 18.51-kor vitték Budapestre.³⁷ Eger testnevelési vezetője, aki tulajdonképpen a város leventeparancsnoka volt felhívással fordult a 16 és 21 év közötti leventékhez, hogy 3-án reggel gyülekezzenek az érsekkerti sportpályán oktatóikkal együtt az útvonal bejárása és a felállítás rendjének meghatározása céljából, mert a cserkészekkel együtt nekik kellett a bevonulás útvonalán rendfenntartási feladatokat elvégezni.³⁸

Július 3-án már az egész város a Szent Jobb érkezésének lázában égett, mert egymást követték a felhívások a városi lapban. A gazdasági testületek közül az *Egri Kereskedők Egyesülete* azt kérte a helyi kereskedőktől, hogy 4-én délután 5-kor zárjanak, másnap pedig tartsák magukat a polgármester kívánságához.³⁹

³⁶ Eger, 1938. június 28. 2.

³⁷ Eger, 1938. június 29. 2.

³⁸ Uo.

³⁹ Eger, 1938. július 3. 1.

Az *Egri Polgári Asztaltársaság* arra hívta fel tagjait, hogy 4-én gyülekezzenek a Keresztény Iparoskörben, ahonnan együtt fognak kivonulni az ereklye fogadására.⁴⁰ A vallási egyesületek közül a *Fájdalmas Szűz Mária Oltáregyesület* hívta a tagokat a szerviták templomába, hogy közösen menjenek a fogadásra.⁴¹ A többi információnak azonban már inkább reklám jellege volt, mert a Széchenyi utcai *Horváth János* fényképész nemcsak különleges fotóanyagot kínált a körmenet esti fényképezéséhez, hanem hajlandó volt tanácsokat is adni az ünnepség megörökítéséhez.⁴² Az is konjunkturális hirdetés volt, hogy az *Egri Keresztény Sajtószövetkezetben* meg lehetett vásárolni a Szent István-évre kibocsátott emléklaketteket. Kulturális programajánlásnak tekinthető viszont az, hogy a 14. honvéd gyalogezred és a frontharcosok zenészei az egyesített énekkarral a Líceum tornyából *Huszthy Zoltán*⁴³ karmester vezényletével egyházi és nemzeti énekeket fognak előadni, amely este fél 10-kor kezdődik és az ünnepség áhítatát fogja fokozni.⁴⁴

Az izgalommal magyarázható, hogy az *Eger* még egy helyesbítést is kénytelen volt közzétenni, mert egy korábbi cikkében azt írta, hogy a Szent Jobb a pályaudvarról a várba megy, pedig valójában a városról volt szó.⁴⁵ Véleményünk szerint azonban nagyobb jelentősége volt annak az apró hírnék, amely arról szólt, hogy Egerben július 4-én országos állat- és kirakodóvásár lesz, 5-én pedig kirakodóvásárt tartanak. Akár véletlen egybeesésről, akár szándékos időzítésről volt szó a lehetőség nyílt a vásárra látogatók ezrei számára, hogy ne csak az áruk iránt érdeklődjenek, hanem a Szent Jobbot is lássák.⁴⁶

Még egyszer megjelent az ünnepség utolsó és legrészletesebb rendje, de eszmetörténeti szempontból nagyobb figyelmet érdemel Mészáros János hosszabb írása, amely azt taglalta, hogyan irányítja a Szent Jobb a nemzetet. A szerző előbb röviden és tömören áttekintette a relikvia történetét, aztán a körmenet természetfölötti jellegét hangsúlyozta. Szerinte ez nemcsak egyszerű emlékezés, hanem Szent István szellemének megidézése keresztény értelemben, amelynek során átélhetjük a pogányság, a nemzethalál veszedelmeit, de a kegyelem kiáradását, az államalapítás csodáját is. A körmenet során megismerhetjük a vallás és az egyház szilárd és örök értékeit, amelyekre első uralkodónk építette hazánk jövőjét. Mészáros így aktualizálta a kultuszt: „*Mi megragadjuk ezt a kezet, s úgy*

⁴⁰ Uo.5.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Huszthy Zoltán (1894 –?) a Zeneművészeti Főiskola elvégzése után került Egerbe, ahol az Egri Dalkör, az Egri Zeneegyesület, az Egri Polgári Dalkör, az Egri Ferences Szent Klára Vegyeskar karnagya volt. *Magyar Katolikus Lexikon*, V/145. Bp., 2000

⁴⁴ Uo.1.

⁴⁵ Uo.5.

⁴⁶ Uo.

*érezzük, hogy nem is ment el, nem is halt meg, hanem él, és itt van közöttünk. Velünk van szent keze által, és ma is tanít, vezet, kormányoz, harcol velünk országunk és szent hitünk ellenségei ellen. Ma is tanítja ifjúságunkat, táplálja szegényeinket és szent koronájának diadémjával ma is összekapcsolja, egybeköti a magyarok országát, a magyar földet, királyát és népét.*⁴⁷ Az értekezés ez által esszenciáját adta a korabeli Szent István-kultusznak, mert belekapaszkodott a nagy király emlékébe, és az ifjúság tanításában, a szegények gondozásában és a magyarság egyesítésében látta legfőbb örökségét, amelyet követni kell.

„Hitet teszünk újra néked”

A Szent Jobbot szállító Aranyvonatot minden Heves megyei vasútállomáson ünnepélyesen fogadták, mert a környező falvak népe papjai vezetésével kivonult, és leventék, zenekarok, énekkarok, magyar ruhás lányok és frontharcosok⁴⁸ álltak sorfalat. A zárándokok a „*Hol vagy István király?*” és a „*Boldogasszony Anyánk*” kezdetű énekeket énekeltek, a vonat várakozása idején felajánló imát mondtak papjaik segítségével, amikor pedig elindult, mindenhol felhangzott a Himnusz.⁴⁹

Az egri érkezésről szóló tudósítás lírai bevezetővel kezdődött, mert megpróbálta felidézni annak a pillanatnak a hangulatát, amikor István király a Királyszékén ülve a Várdomb felé mutatott, és parancsot adott az első egri templom építésére. A Kéz ereje –a szerző szerint – természetfeletti, mert a földsánc és a közeli dombok is szinte meghajoltak akarata előtt, amely tudott simogatni, büntetni. Valóban lehetett abban valami felemelő érzés, hogy több mint 900 év után egy püspöki székhely ismét vendégül látja azt, akinek a létét köszönhette, de a dagályos leírás inkább szentimentálissá tette az emlékezést, és érzelmileg túlfűtött, felfokozott hangulatot keltett. Például így: „*Amerre jött, barna hegyek és sík földek között, mindenütt könnybelábadt pillantások várták, hittel és reménységgel és bizalommal és bűnbánattal és erős fogadásokkal; ebből az apróra fonnyadt, feketére zsugorodott kézből már nemcsak a szentség csodája áradt, hanem minden magyarok tekintetének összegyűjtött forrósága; sugárzott ez a szent kéz, mint a drágakő, amely magába fogta a magyar lelkek reá áradó fényességét s egy kilencszáz esztendővel ezelőtt megkezdett mozdulattal újból előre lendült a történelmi emlékezés redői közül mutatván az ismét ködbe borult magyar utak számára a világosságot, ki maga az isten.*”⁵⁰

⁴⁷ Uo.1.

⁴⁸ 1929-ben alakult az Országos Frontharcos Szövetség a MOVE védnöksége alatt, 1931-re hivatalosan is bejegyezték, 1939-ben pedig felvette a Magyar Tüzharcos Szövetség nevet.

⁴⁹ Eger, 1938. július 5. 1.

⁵⁰ Eger, 1938. július 7. 1.

Heves megye törvényhatóságának küldöttsége⁵¹ a főispán vezetésével díszmagyarba öltözve Füzesabonyban fogadta az Aranyvonatot 1938. július 4-én délután 17.20-kor, ahol a lakosság imája és énekei után felszállt a vonatra. A 17.33-kor induló vonatot az útba eső feldíszített állomásokon – Makláron, Nagytályán, Andornakon – nézők, zarándokok sokasága várta, nézte. Egerben *Szentbenedeki Elek* rendőrtanácsos irányításával a helyi és a Debrecenből *Zsáry Árpád* felügyelő vezetésével érkezett 25 főnyi rendőri egység a levették, cserkészek segítségével már délután 4-kor kordont húzott a bevonulás útvonala mellett. Fél 5-kor megérkeztek a társadalmi egyesületek, az iskolák és a különböző intézmények képviselői a Vasút utcába valamint a Deák Ferenc út végére, de már ekkor több ezer fős tömeg ácsorgott a kordon mögött is. Háromnegyed 6-ra léptek a peronra a meghívott előkelőségek, amit a nemesi díszmagyarok, polgári zsakettek, cilinderek, a kanonokok bíborszínű gallérjai, a papok fehér karingjei jeleztek. Hamarosan megérkezett Szmrecsányi Lajos érsek is díszkocsiján, *Subik Károly*⁵² preláthus és *Vizy Miklós*⁵³ apátkanonok kíséretében. A Dobó István 14. magyar királyi honvéd gyalogezred díszszázada fegyverrel és fővetéssel tisztelgett a főpásztornak, aki elvonult előttük, és elhárította a felajánlott karosszéket.⁵⁴

Az apostoli kettős kereszttel és Szent István arcképevel díszített mozdony, valamint az öt kocsiból álló Aranyvonat pontosan érkezett a pályaudvarra. A díszszázad ismét tisztelgett, a méltóságok fejet hajtottak, a helyőrségi zenekar pedig a Himnuszt kezdte játszani. A díszkocsi üvegfala szétnyílt, előbb Mészáros János lépett ki, majd leszálltak a díszegyenruhás koronaőrök, mert 16 alabárdos vitéz érkezett Egerbe egy ezredes vezetésével. Ekkor derült ki, hogy nem a korábban jelzett ferencesek, hanem 4 irgalmasrendi szerzetes emelte le, és vette vállra a Szent Jobbot tartó vörös bársonnyal letakart emelvényt. A hosszú és pompás körmenet valóban megérdemli a neobarokk jelzőt, mert az egri elit kitett magáért a külsőségeket illetően. Nagy hangsúlyt kapott ezúttal is a pompa leírásában a státuszszimbólumként viselt különböző feudális eredetű öltözetek bemutatása: „*Elől az apródcserkészek címerekkel és lobogókkal, azután a különböző egyesületek, közöttük a Bornemissza-cserkészek és a frontharcosok zenekara, a többszáz főnyi vegyeskar, a vasutasok pompásan fegyelmezett csoportja, a postások, tűzoltók, iparosok, földműves olvasóköri, teljes díszben a negyedmesterek, a frontharcosok, a hadirokkantak, a vitézi szék tagjai, az apácák, a szerzetesek, majd a főkáptalan tagjai, mögöttük az érsek főpásztor súlyos hermelin*

⁵¹ A küldöttség tagjai voltak: Hedry Lőrinc, Okolicsányi Imre, Beniczky Elemér, Ivády Gábor, Graefl Károly, Györffy Kálmán, Döry Gyula, Ujfalussy György, Temesváry Imre, Szinyei Merse Jenő, Gröber Ferenc, Visontai Kovách László, *Eger*, 1938. július 5. 1.

⁵² Subik Károly pápai preláthus, apát, kanonok, született 1888-ban, pappá szentelték 1911-ben, *Schematismus* 206.

⁵³ Vizy Miklós (1892–1971) prépost, kanonok, pappá szentelték 1917-ben, uo.208.

⁵⁴ *Eger*, 1938. július 7. 1.

palástban. A Szent Jobb előtt Máriássy László⁵⁵, a koronaőrség parancsnoka haladt vörösbojtos elefántcsontfejű bottal, feszes dízlépésben, a szent ereklye mellett a fehér karinges papok, mellettük Heves vármegye küldöttségének pompázó díszmagyarjai, ékköves csatok, kék és fekete bársony és habos-selyem dolmányok és menték gyönyörű színkeveréke, közöttük Hatvan képviselője⁵⁶ a máltai lovagrend égővörös díszruhájában s kemény keretűl a koronaőrség ezüst alabárdos tagjai, ezüstsujtásos zöld egyenruhában, kordován csizmában, piros bélésű, féloldalra vetett abaposztó köpönyegben, kucsmájuk mellett nemes kőcsaggal. A menetet a Dobó István 14. honvédgyalozezred díszszázadának ütemes, lassú dízlépése zárta be.”⁵⁷ Egy óráig tartott, amíg a menet harangzúgás közben az Eszterházy térre érkezett, ahol Kiss István⁵⁸ teológiai tanár tájékoztatta a közönséget az eseményekről.

A téren egy emelvényre helyezték az ereklyét, az előkelők elfoglalták helyeiket, majd a zenekarok ismét a Himnuszt játszották. Ezután a főispán mondott beszédet, és hasonló gondolatokat fejtett ki sokkal nagyobb nyilvánosság előtt, mint a törvényhatóság közgyűlésén. Szent Istvánt, a „magyar faj apostolát” magasgaltta, majd így figyelmeztette a nemzetet keresztény és nemzeti hivatására: „Hiszen hosszú évszázadok küzdelmei és kiontott vérpatakok bizonyítják, hogy e két oldalról állandóan megújuló támadások között sokszor minden elpusztult és megsemmisült, csak az maradt állandó és töretlen, amit Szent István bölcsessége emelt ki a magyar népegyéniségből: a mély vallásos lélek és az államalkotó erő.”⁵⁹ A nemzetkarakterológiai utalással megerősített okfejtés később is azt hangsúlyozta, hogy „900 éve jogforrás, jogalap, alfa és omega a szentistváni gondolat, a szentistváni állameszme.”⁶⁰ A politikai jellegű emlékezés után következett a vallási rész, amelynek középpontjában Kriston Endre püspök felajánlási imája állt. A tömeg visszhangozta a szónok mondatait, amelyekben többek között azt kérte Istentől, hogy a szent király lelkeségével és akaratával töltsse el „földi sorsunk hivatott irányítóit.” A zarándokok a püspökkel együtt mondták a következő fogadalmat: „Amint dicső emlékedet hűen őrizzük és áldva áldjuk,

⁵⁵ Vitéz márkus- és batizfalvy Máriássy László (1888–1974) huszár ezredes Rimaszombatban született, az 5. honvéd huszárezrednél szolgált, 1916-ban orosz fogságba esett, később a Vitézi Rend főtisztviselője, 1937–1942 között volt a Koronaőrség parancsnoka volt. In Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945, Bp., 2001, 216–217.

⁵⁶ Szinyei-Merse Jenő (1888–1957) politikus, miniszter 1911-ben fejezte be jogi tanulmányait a pesti egyetemen és a kultuszminisztériumba került tisztviselőnek. 1926-ban, 1935-ben és 1939-ben is a kormánypártot képviselte a hatvani választókerületből és 1942–1944 között ő volt a Kállay-kormány kultuszminisztere.

⁵⁷ Eger, 1938. július 7. 1.

⁵⁸ Kiss István (1906–1981) teológiai tanár, 1930-ban szentelték pappá, vármegyei szociálpolitikai titkár, a KALOT helyi szószólója, a neokatolikus törekvések támogatója volt, In Ezen a napon, Heves megye jeles személyeinek naptára, Összeállította Szecskó Károly, Eger, 1997, 58.

⁵⁹ Eger, 1938. július 7. 1.

⁶⁰ Uo.2.

úgy őrizzük meg ezentúl, mint drága nemzeti kincsünket, tanításaidnak, törvényeidnek, intelmeidnek romlatlan szellemét.”⁶¹ Ezután egyházi énekek közepette a Szent Jobbot az egyházi, katonai és polgári előkelők kíséretében a főszékesegyházba vitték, és a kupola alatt egy emelvényen helyezték el, ahol Mészáros János mondott egy rövid könyörgést, majd Szmrecsányi érsek a kapuból megáldotta a hívek sokaságát.

Ezután kezdődött el előbb a körmenetben részt vett csoportok, majd a nézők csoportjainak tiszteletadása, amely a kivilágított nagytemplomban *Meiszner Imre*⁶² és *Szalay Lajos*⁶³ karnagyok orgonajátéka mellett órákig eltartott. Később bekapcsolták a főszékesegyház előtt álló fényszórókat, amelyek a fehér oszlopokat világították meg tovább fokozva az esemény pompáját. Amíg a zarándokok az éjszakába nyúlóan vonultak a Szent Jobb elé hódolni, a Líceum tornyából órákon keresztül szólt a toronyzene, amelyet a város majdnem minden pontjáról lehetett hallani.

Július 5 – én kedden reggel is hamar megelevenedett a város, mert a nagytemplom 9 oltaránál 6 órától 8 óráig voltak misék, fél 9-kor pedig Kriston Endre mutatta be a főoltárnál az ünnepi misét. Ezúttal már kevesebb idő állt rendelkezésre az ereklye búcsúztatására, de fél 10-kor körmenettel kísérték a résztvevők a pályaudvarra az ereklyét. Az érsek szerénységét hangsúlyozandó ismét fontosnak tartotta megjegyezni a tudósító, hogy a 87 éves főpásztor is gyalog kísérte a Szent Jobbot. Valószínűleg kevesebben lehettek már a menetben mint hétfőn este, mert munkanap volt, de a relikviát kísérő előkelőkön, a papokon és a díszszázadon kívül még így is helyi lakosok ezrei nézték a felvonulást. A pályaudvaron ismét a katonazenekar játszott, amíg a Szent jobbot visszahelyezték az Aranyvonatba, amely 10.37-kor lassan elindult Füzesabony felé.

Érdekes számadás készült az ünnepségekről a helyi lapban, amelyben büszkén hirdette, hogy pl. a székesfehérvári és esztergomi ünnepségekhez képest az egri fogadtatás a legszebb volt a díszítés tervezésében és megvalósításában a vidéki városok közül. A díszítést és a rendezés külsődleges teendőit *Karczos Béla*, az egri idegenforgalmi hivatal vezetője irányította, az eszközök elkészítése pedig elsősorban *Losonczy Sándor* kárpitosmester érdeme volt. A város fellobogozásához 100 zászlórudat és 680 zászlót használtak, de 120 címerre és 32 fényszóróra is szükség volt. A számítások szerint a díszítés, a rendezés, a nagytemplom kivilágítása, a hangszóró berendezés és a kisebb kellékek 5200

⁶¹ Uo.

⁶² Meiszner Imre (1867–1946) a főiskola elvégzése után előbb Budapesten volt a Jézus Szíve templom és az egyetemi templom karnagya, 1909–1944 között az egri főszékesegyház karnagya, az érseki tanítóképző, majd a papnevelde zenetanára, *Magyar Katolikus Lexikon*, Bp., 2003, VIII. 922.

⁶³ Szalay Lajos (1906–1968) főszékesegyházi zeneigazgató és orgonaművész volt. 1933-tól orgonált a főszékesegyházban, később tanítani kezdett, 1939-től lett a nagytemplom karnagya, 1945 után pedig a tanárképző főiskolán és a városi zeneiskolában dolgozott. In *Kiss Péter* id.m. 238.

pengőbe kerültek, amelyet úgy osztottak szét, hogy 1400–1400 pengőt adott a város, az érsek és a káptalan.⁶⁴ A nézők száma azonban még ma is megdöbbentő, mert állítólag mintegy 20 ezren látták a Szent Jobbot.

A Szent Jobb látogatása a következő hetekben nagyobb visszhang nélkül maradt, hiszen az aratás munkái és egyéb nyári vallási ünnepek elterelték az egriek és a Heves megyeiek figyelmét, és pont a nyári betakarítás miatt volt ez az erelye utolsó vidéki útja. A korábbi utakat sem volt könnyű összeegyeztetni a stratégiai ágazatnak számító mezőgazdaság zavartalan működtetésével, de augusztus közepéig nem lehetett hallani más ünnepségről. Augusztus 15-én kezdődtek az ünnepi hét eseményei Esztergomban, és augusztus 20-án hordozták körbe Budapesten ismét a Szent Jobbot, másnap pedig Székesfehérvárott volt az országgyűlés kihelyezett ülése. Szent István ünnepén is elhangzottak azok a mondatok, amelyek egész évben azt szuggerálták az egész társadalomba, hogy nincs magyar újjászületés az államalapító uralkodó örökségének megvalósítása nélkül. Amint Egerben is újra és újra elismételték: „... a koreszmékből folyó szociális államalakítás és államigazgatás keretén belül a szentistváni alkotmány alapján csak keresztény és nemzeti Magyarország teljesítheti eredménnyel történelmi küldetését a Kárpátok medencéjében.”⁶⁵ A Szent István király emlékét megörökítő törvényt azonban a tervekkel szemben már augusztus 18-án elfogadta a fehérvári törvényhozás. A király érdemeit megörökítő és névnapját országos ünnepévé tevő határozatot csak napokkal később hozták nyilvánosságra, mert az államfőnek és a kormányfőnek 20-án már Berlinben kellett lennie Hitler meghívására.

Egerben az augusztus 20-i ünnepség már nem kapott akkora nyilvánosságot, mint a Szent Jobb látogatása, bár fellobogózták a házakat, megtartották az ünnepi szentmisét a főszékesegyházban, délután pedig a várba indult a hagyományos körmenet, amelyen részt vettek az előkelők, a társadalmi egyesületek, az útvonal mentén pedig ismét felsorakozott több ezer néző. A korszak késői kutatójának ezért az az érzése, hogy a július 4–5-i ünnepségek elhomályosították a többi vallási ünnepet, és az aratás végéhez közeledve érthető lett volna, ha belefáradtak volna az egriek is a folyamatos reprezentációba, hivatalos megemlékezésekbe. Ezt támasztja alá az, hogy amikor augusztus 19-én este Egerben is a Himnusz éneklésével emlékeztek a városi énekkarok Kölcsey Ferenc halálának 100. évfordulójára, már csak több száz főről olvashatunk.⁶⁶

A Szent Jobb 1938-as egri látogatása kapcsán befejezésül érdemes összegeznünk az 1930-as évek tömegmegmozdulásainak rituáléjára emlékeztető jeleket, amelyek nem voltak túl látványosak, de felfedezhetjük ezek halvány nyomait. A budapesti rendezvényeken sem kerültek előtérbe túlságosan a különböző szélső-

⁶⁴ Eger, 1938. július 7. 2.

⁶⁵ Eger, 1938. augusztus 20. 1.

⁶⁶ Eger, 1938. augusztus 23. 1.

jobboldali szervezetekre jellemző eszközök, és egy magyarországi kisvárosban még kevésbé volt érezhető a német vagy olasz ünnepek hatása, de a katolikus egyház sem vonhatta ki magát a kor hatása alól. Az egri körmenet, amely a vallásos énekek dacára inkább egy felvonulásra, *díszszemlére* emlékeztetett legfőbb jellemzője a katonás rend volt. A helyőrség *díszszázada* egyébként is ilyen jellegűt adott a menetnek. A különböző társadalmi rétegek egymástól elkülönülve a *hivatásrendiséget* testesítették meg. Ők adták pontos beosztásban az ereklye *díszőrségét* is, ami szintén sajátos közéleti szokás. A társadalmi egyesületek vagy korporációk megjelenésének fontos kellékei voltak a *zászlók* és az *egyenruhák*, amelyek használatát kifejezetten kérték is a rendezők. Ezek ugyan nem katonai jellegűek voltak, de eléggé egyértelműen utaltak a „rendi államra”, a modernizált céhekre, amelyeket a *Quadragesimo Anno* című enciklikában javasolt Róma a kapitalizmus gazdasági és társadalmi bajaira. Ott voltak a menetben az első világháborús veteránok képviselői is, a *frontharcosok* és a *vitézi rend* képviselői is, ami a paramilitáris aspektusát képezte a felvonulásnak. Technikai szempontból a *kordon*, a *hangszórók* és *fényszórók* használata idézte a XX. századi tömeggyűlések kellékeit, de a közös *esküételhez* hasonlított a felajánlási ima is, amely során a résztvevők közvetlenül Istennek, közvetetten azonban az államnak ajánlották fel szolgálataikat, az állam pedig maximálisan igénybe vette ezeket a szolgálatokat a következő években. Azt is lényeges momentumnak tartjuk, hogy a Szent Jobb testesítette meg – szó szerint – azt az *erős kezet*, amely a tekintélyelvű politikai rendszerek legfontosabb jellemzője, és ennek érdekében a kormányzót övező tisztelet majdnem teljesen összemosódott Szent István kultuszával. A korabeli *vezérkultusz* tehát nem bontakozott ki a máshol ismert szenvedélyes, hisztérikus formájában. Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy felfedezhetőek voltak a jobboldali politikai rituálé jelei az egri Szent Jobb-ünnepségen, de nagyon kezdetleges és közvetett formában és sokkal inkább érezhető volt a rendezvény neobarokk jellege. Úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a város történelmi múltja, a katolikus egyház befolyása korlátozta a szélsőséges csoportokra jellemző eszközök és módszerek hatalomra kerülését. „Az ereklye körútjának 1938-ban nyilván elsősorban propagandisztikus célja volt, – írta a nemzetivallási kultuszok kutatója – a nemzet egységét volt hivatva megjeleníteni ‘Szent István szellemében’. Egyesek – éppen az Eucharisztikus Világkongresszusra az országba érkező vendégek miatt – a turizmust fellendítő ‘látványosságot’ fedeztek fel benne. Az ereklyekultusz azonban deszakralizált formában is magán viselte a több évszázados vallásos kultusz, a mágikus csodahit nyomait.”⁶⁷

⁶⁷ Árpád v. Klimó id.m. 48.

A NEMZETI HŐS SZEREPE A POSZT-KOLONIÁLIS NEMZETÉPÍTÉSBEN AZ 1999-ES INDIAI–PAKISZTÁNI HÁBORÚ HŐSEI

Guszmán Gergely

A kortárs társadalomtudományi vizsgálatokban alkalmazott habermas-i diszkurzív megközelítés szerint a politikai nyilvánosság nemcsak a társadalom szükségleteit képviseli, hanem a közhatalom szabályozó-ellenőrző funkciójának érvényesítését is magában foglalja. Az elmúlt másfél-két évtizedben annak lehetünk szemtanúi, hogy a közhatalom legitimitációját szolgáló szimbolikus politizálás elemzése egyre nagyobb mértékben vált a történeti elemzések tárgyává. A kormányzati politika szimbolikus funkcióját nem kizárólag mint pártpolitikai stratégiát kell értelmezni, hanem a döntéshozó politika világa és a közéleti nyilvánosság találkozásánál képződő értelemvilágot, amely a szimbólumtermelés első számú tere.¹ A szimbólumtermelés és ezzel szoros összefüggésben a múlt politikai fölhasználásának társadalomtudományos kutatása már régóta kedvelt gyakorlat a tartósan demokratikus berendezkedésű nyugat-európai országok (pl. Franciaország) nemzetépítő folyamatainak mélyebb megismerésére. A 20. századi nemzetépítő törekvések a második világháborút követően a poszt-koloniális ázsiai országok (pl. India) elsődleges és hasonló minőségű jellemzőjévé vált. Ezekben az országokban a nemzeti szuverenitás utáni évtizedek ugyanis az új politikai berendezkedés megteremtése mellett a politikai önkifejezés más, nem (kizárólag) közigazgatási jellegeinek is teret engedett: az új politikai nyelv bevezetése, az újratemetés aktusa, új nemzeti ünnepek megtartása, a direkt politikai tüntetések, a koloniális világ jelképeinek lecserélése, vagy nemzetivé tétele mind-mind ebbe a folyamatba tartoznak bele. Ez természetesen nem ezt jelenti, hogy a politikai érdekérvényesítés a fiatal nemzettel rendelkező országokban csak a szimbolikus mezőben zajlik, mivel (jelen esetben) intézményes keretek között működő demokráciával rendelkező országról (India) van szó.

Ebben a tanulmányban megkísérlem bemutatni a politikai érdekérvényesítés egy szegmensét, amely a nemzeti hős alakján keresztül kívánja szorosabbra fűzni a nemzeti egység érzését. A kérdéskör rendkívül sok réteggel rendelkezik, s

¹ HABERMAS, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban, Osiris, Budapest, 1999. Lásd még: CALHOUN, Craig (ed), 'Habermas and the Public Sphere'. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1992; CROSSLEY, Nick and ROBERTS, John (ed.), 'After Habermas New Perspectives on the Public Sphere' Blackwell, London, 2004

alapos feltárása egy mélyített, vertikális elemzést igényelne. Most csupán arra a jelenségre kívánok rámutatni, hogy a nemzeti hősök „termelése” fontos szerepet tölt be a mesterségesen (a mindenkori politikai hatalom letéteményese által) irányított nemzetépítő folyamatokban. A probléma felvetésének létjogosultsága talán a kortárs nemzetépítő folyamatok feltárásában rejlik. Az európai nemzetek (a szocialista érában kivüliek) már az 1960-as évek óta olyan kihívásokkal (poszt-materiális társadalmi követelések, bevándorlás probléma, multikulturalizmus stb.) néznek szembe, amelyek azt bizonyítják, hogy a nemzet, mint egységes entitás még kialakulófélben van. A fogalmi meghatározáson és a folyamat általános bemutatásán kívül egy konkrét példa segítségével kívánom megfoghatóbbá tenni a problematikát. Azért választottam a hindu nacionalista érzelmű *Bharatiya Janata Party* szimbolikus-rituális tevékenységét, mivel a nemzetépítés állomásai a gyarmati függés alól felszabadult dél-ázsiai kontextusban kiválóan nyomon követhető. Ezzel párhuzamosan a nyugat-európai nemzeteknél lejátszódó nemzetépítő folyamatokról is képet kaphatunk, mivel az indiai politikai elit már a 19. századtól adaptál európai eszméket (liberalizmus, szocializmus, nacionalizmus, passzív rezisztencia stb.) és a nemzetté válás munkájában fellelhető modelleket.

A nemzet és nacionalizmus értelmezései

Ahogy az már a bevezetőben jeleztem az indiai és a hindu nacionalizmus egyaránt európai mintákat átvevő nacionalizmusnak definiálta önmagát², s ezáltal belépett egy olyan diszkurzív térbe, ahol a nemzet és a nacionalizmus nyugati értelmezései mozognak. A nacionalizmus értelmezésére kialakult nyugati történetírói hagyomány számos ponton segít megérteni az indiai nacionalizmus koncepcióit.

Az 1980-as évek vége felé főleg az ún. „modernista iskola” (Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric J. Hobsbawm stb.) és az „etnoszimbolista” (Anthony D. Smith) irányzat megjelenése miatt a nacionalizmusról szóló értelmezések átalakultak. Olyan eddig ismeretlen kutatási témák jelentek meg, mint a diaszpóra, multikulturalizmus, identitás, bevándorlás, állampolgárság és rasszizmus. Ezekhez rendelődtek hozzá egyéb alternatív episztemológiai megközelítések, mint a feminizmus és posztmodernizmus.³ A nacionalizmus-kutatásban a nemzet kialakulásának és eredetének kérdése szempontjából jelenleg legalább három fő áramlat különböztethető meg: (1) a *primordialistáknál* a nemzet egy organikus entitás, amely természetéből adódóan már a modernitás előtt adott volt; (2) a *modernistáknál* a nemzet a társadalmat átalakító gazdasági és kulturális változások által létrejött mesterséges konstrukció végül (3) az Anthony D. Smith ne-

² KHILNANI, Sunil: *The Idea of India*, FSG, New York, 1999. 150–195.

³ ÖZKRIMLI, Umut: ‘Discourses and Debates on Nationalism’, In: *Idem: Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, London–New York, MacMillan, 2000. 56.

vével fémjelzett *etnoszimbolizmus* szerint az etnikai közösségek mítoszai és szimbólumai identitás alakító tényezőkként szolgáltak a belőlük kifejlődő nemzetek számára.

Ha a nacionalizmus kialakulását a társadalmi változásokhoz kötő modern elméletekről van szó, akkor meg kell említeni a jelen dolgozat fogalmi kereteinek meghatározása szempontjából is nélkülözhetetlen szerzőket. A társadalmi átalakulást Gellner az iparosodással, Anderson a nyomda-kapitalizmus megjelenésével, míg Hobsbawm a tőkepiacok kialakulásával magyarázza.⁴ Hobsbawm *The Invention of Traditions*⁵ című, Eric Hobsbawm és Terence Ranger által szerkesztett kötetének kiindulópontja a történeti kontinuitás kitalálásának feltételezése. Benedict Anderson *Imagined Communities*⁶ című műve is azt feltételezi, hogy a nacionalizmusnak van egy a valóságtól elrugaszkodó dimenziója. Rogers Brubaker szerint megkülönböztethető nemzetállami nacionalizmus, nemzeti kisebbségek nacionalizmusa és az anyaországi nacionalizmus.⁷ Anthony D. Smith azonban azt feltételezi, hogy léteznie kellett egyfajta nemzeti magnak, amelynek szimbólumrendszere és mitikus jegyei áttételeződtek a modern kor nemzeti tudatába. Ernest Gellner az etnoszimbolizmussal ellentétben a nacionalizmust alapvetően politikai jelenségként határozza meg, amely megköveteli a politikai egység és a nemzeti egység lefedettségét.⁸ Szerinte a nacionalizmus kialakulása az iparosodás által elindított társadalmi átalakuláshoz köthető, vagyis a nemzetek létrejöttének nem voltak társadalmi gyökerei vagy előzményei, csupán egy transzformáció során konstruálódtak meg.⁹ Benedict Anderson szerint Gellner túlságosan szűk keretek közé kényszeríti a nacionalizmust, „hogy a *'feltalálást'* a *'kiagyallással'* és a *'hamisítással'*, nem pedig az *'elképzeléssel'* vagy *'megte-remtéssel'* azonosítja. Így azt feltételezi, hogy léteznek *'igazi'* közösségek, melyek a nemzetnél kedvezőbb alternatívák. Valójában minden közösség, mely nagyobb, mint a személyes kapcsolaton alapuló falu (de talán még ez is), elképzelt. A közösségeket nem hamisságuk/hitelességük alapján kell megkülönböztetni, hanem az elképzelés stílusa alapján”.¹⁰ Anderson megközelítésében a na-

⁴ KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*, Rejtjel Politológiai Könyvek 21, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 10.

⁵ HOBSBAWM, Eric – RANGER, Terence (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.

⁶ ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1991 (1983), (Magyarul megjelent lásd: ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006.)

⁷ BRUBAKER, Rogers: *Nationalism Reframed.. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press: Cambridge, 1996. [Magyarul: *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2006.]

⁸ GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983. 1.

⁹ GELLNER 1983. 48–49.

¹⁰ ANDERSON 2006. 21.

cionalizmust inkább kulturális rendszerekkel, semmint politikai ideológiákkal lehet egy sorba állítani, mivel a nyelv, a nemzet és az identitás közös gyökereiről és kölcsönös összefüggéseiről van szó. A nyelv ugyanis az a médium, melyen keresztül a legkönnyebben megtapasztalható a nemzetet alkotó állampolgárok közösségi érzése.¹¹

Partha Chatterjee indiai kutató nem tartja adaptálhatónak az „elképzelt közösség” moduljait a dél-ázsiai kontextusban.¹² Habár Anderson részletesen foglalkozik a brit kolonializmus hatásaival, Chatterjee szerint még mindig nem tér ki kellő precizitással az indiai és afrikai nemzetépítés specifikumaira. Az antikoloniális nacionalizmusok egyfelől politikai, másfelől spirituális dimenzióval rendelkező mozgalmak, amelyek célja az őshonos spirituális kultúra specifikus jegyeinek megőrzése.¹³ A hindu eposzok (Mahábhárata, Rámájana) szereplőit egyfajta szentség övezi, s imádatuk fizikai megnyilvánulásai a *múrtik* (az istenségek szobor alakjai) és a zarándokhelyek. A *szobor* és a *hely* rituális imádata teremti meg a kapcsolatot az *imádó* és az *imádott* között. Az indiai (főleg a hindu nacionalista mozgalmak gyakran választottak maguknak szimbólumot (pl. a hindu nacionalisták jelképe *Hanuman*, Ráma király hűséges majomember szolgája és hadvezére) az ősi eposzok hitvilágából. India függetlensége után egyre kezdték felváltani a spirituális alakok szobrainak elhelyezését az olyan szekuláris személyek szobrai, mint Jawaharlal Nehru, Ambedkar és Sardar Patel. Az emlékezetükre installált emlékművek a nemzeti összetartozást kívánták előmozdítani, mivel ezek a politikusok a *nemzetért* cselekedtek, és vívmányaikat etnikai, nyelvi, vallási és kasztbéli különbség nélkül mindenki magáévá tehetette.

¹¹ Uő. 2006. 21–22.

¹² CHATTERJEE, Partha: *The Nation and Its Fragments*, Princeton University Press, New Jersey, 1993. 3–11. Az indiai nacionalizmus-kutatással foglalkozó Christophe Jaffrelot francia politológus kritikája abban áll, hogy Anderson inkább a nemzet megkonstruálásának lehetőségével és annak előfeltételeivel foglalkozik, semmint a nacionalizmus politikai tartalmával. JAFFRELOT, Christophe: *For a Theory of Nationalism*, In: JAFFRELOT, Christophe – DIECKHOFF, Alain (éds.) : *Revisiting Nationalism. Theories and Processes*, London, Hurst, 2005. 16–18.

¹³ CHATTERJEE, Partha: *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* London, Zed Books, 1986. A 19. századi korai nacionalisták a nacionalizmust olyan nyugatról származó eszköznek tekintették, amely a szakrális nyelv (szanszkrit) értékeinek propagálásához és a szentírásokban (Védák) leírt kultúra újraélesztéséhez adhat megfelelő keretet. Annak ellenére, hogy az indiai nacionalizmus sokat átvett a nyugati modellből, rendelkezett a Chatterjee által számon kért jellegzetességgel is. Gellner és Anderson egyetért abban, hogy a nacionalizmus átvette a vallás helyét. Peter van der Veer holland antropológus szerint a vallási nacionalizmus nyelve kapcsolatot teremt a vallási közösség és a politikai értelemben vett nemzet diskurzusai között. Van Der VEER, Peter: *Religious Nationalism : Hindus and Muslims in India*, Delhi, Oxford University Press, 1996, p. 247. Talán ezzel is magyarázható, hogy a demokratikus elveket magáénak valló Kongresszus Párt India függetlenségének kivívása után elzárkózott attól, hogy vallási tényezőket bevonjon az állami szférába, s ragaszkodott a szekularizmushoz. A spirituális hagyományörzés örökségét pedig a hindu nacionalizmus vállalta föl, ami viszont leszűkült a kizárólag hindu értékek terjesztésére, s teret adott a muzulmánokkal szembeni hindu fundamentalizmus előretörésének.

Az indiai és a hindu nacionalizmus

A 19. század végén megjelenő indiai nacionalista törekvések a brit uralom ellen irányultak, hogy megteremtsék a független indiai államot. A széles társadalmi körben megjelenő, ám legfőképp az indiai politikai elit által hangoztatott nemzeti homogenitás vágya a brit gyarmatosítás felszámolását követelte az állami és az adminisztratív szférában egyaránt. Az angolszász liberális nacionalizmus (pl. Edmund Burke, Lord Acton) vált a függetlenségi mozgalmak vezető ideológiájává. Számos hindu nacionalista, mint például Sri Aurobindo Ghose, a nacionalizmust egyfajta vallásként értelmezte, amely céljaik elérése érdekében adaptálható a brit szellemi életből.¹⁴ A 20. század elején azonban az indiai nacionalizmust képviselő politikusok egysége széttöredezett. A britektől való elszakadás még mindig közös platformnak számított, ám a britek távozása utáni független állam kiépítése már éles vitákat szült a függetlenségre törekvő mozgalmak között. Az ország függetlenné válásával a Kongresszus Párt radikálisan elhatárolódott a nacionalizmus ideológiájától, s magát a függetlenség kivívásának örökösének és a legnagyobb demokratikus elveket valló pártjának tartotta.¹⁵ A Kongresszus Párt hosszú kormányzati időszakában (1947–1996) megfigyelhető volt a nemzeti érzületre építő új szimbólumok és nemzeti rituálék (A Függetlenség Napja, A Nemzeti Zászló Napja stb.) kultiválása. Az egységes indiai múlt és kultúra képének erősítése érdekében elkezdődött az állami reprezentációra használt tér berendezése olyan emlékhelyekkel, amelyek az egységes nemzeti identitás megkonstruálásának koordinátáiként funkcionálhatnak.¹⁶ A 18. és 19. századi nyugat-európai nemzetépítés modellhez hasonló folyamatnak lehetünk szemtanúi. Az 1789-es francia forradalom nyomán kialakult új társadalmi és politikai berendezkedés jelentősége *par excellence* az uralkodó és a nép szakításában rejlett. A monarchia nemzetként funkcionáló szerepe megszűnt, és az általa megszemélyesített ország egységét felváltotta a szuverenitást saját magára testáló francia nemzet. A nemzetté válás folyamatában kimagasló szerepet töltöttek be azok a szimbólumok, amelyek a nemzeti integritást szolgálták a nyelvi, területi, társadalmi és politikai megosztottság ellenében. A forradalom és a napóleoni háborúk után a nemzet hőseinek, mártírjainak, vagy áldozatainak állított

¹⁴BRYANT, Edwin: *The Quest for the Origins of Vedic Culture*, Oxford, 2000. 123.

¹⁵<http://www.congress.org.in/>

¹⁶Ezek a helyek (például az 1991-ben alapított delhii Indira Gandhi Emlékhely, a Nehru Múzeum és Planetárium, a Punében levő G. B. Tilak Emlékhely, a Dr. Babasaheb Ambedkar Múzeum, phulei Mahatma Múzeum, gudzsarati Sardar Patel Múzeum) természetesen a Kongresszus Párt saját hatalmi pozíciójának a megszilárdítására is szolgáltak, mivel a létrejött szobrok, intézmények, emlékparkokat a párt kiemelkedő alakjainak szentelték. VIRMANI, Arundhati: *The Burden of the Past*. Uni publici della storia nell'India contemporanea, In *Storica*, année VIII / 22, décembre 2002. VIRMANI, Arundhati: *National symbols under colonial domination: the Nationalization of the Indian Flag*, In: *Past and Present*, Oxford University Press, 1999. 164, 169–197.

emlékművek kapták meg azt a jelentéstartamot, amely funkcióját tekintve a közösség összetartó elemévé lépett elő. Az első világháborúban elesett katonák emlékére emelt monumentumok (pl. német emlékművek) az életben maradtak számára tartalmaztak szimbolikus üzenetet. Ez az üzenet a hazáért elesettek halálát állította mintaértékű cselekedetté és emléknappokkal, emlékművekkel töltötték meg a politika szimbolikus mezejét. A második világháború után a „hős” kifejezést inkább az „áldozat” és „mártír” váltotta fel, mivel a diszkurzív térben főként a *nácizmus*, vagy a *kommunizmus áldozatai* (akik nem végrehajtottak, hanem elszenvedtek bizonyos tetteket) jelentek meg az európai kontextusban.¹⁷ Az európai emlékművek értelmezése, mint szimbolikus politikai jelek természetesen sokkal nagyobb elemzést érdemelne, de jelen esetben csupán a viszonyítás kedvéért mutattam be röviden ezt a különösen komplex folyamatot.¹⁸ A modernitással új értelmet nyerő emlékmű-, és szoborállítás Indiában főleg a brit kolonializmus ellen harcoló személyek ünneplésében nyilvánult meg. A függetlenségi harc „mártírjai” és „szabadságharcosai” (*freedom fighters*) lettek az indiai nemzet hősei. A kormányzati politika mezejében csupán az volt a kérdés, hogy a politikai paletta két pólusa (Indiai Kongresszus, hindu nacionalista formációk) éppen melyik nemzeti hős kultuszát kívánja kisajátítani. A Kongresszus nyilvánvalóan saját pártja illusztris személyeinek (M. K. Gandhi, Jawaharlal Nehru, Sardar Patel) kultuszát próbálta elhinteni a közzsférában.

A Kongresszus Párt ellenében a 19. század végén létrejött jelentős társadalmi bázissal bíró hindu nacionalista oldalnak szintén megvoltak a saját emberei, akik csakugyan részt vettek India függetlenségi harcában, de az indiai nemzeti egység megteremtésében a hindu kultúra szupremáciáját tartották üdvöztetőnek. A hindu nacionalizmus szerint az India földrajzi területén (ebbe beletartozott Pakisztán, Banglades és Nepál is) élőknek kulturálisan, nemzetileg homogén társadalmat kell alkotniuk, amelyben a legfőbb összetartó erő a hinduizmus. Az 1925-ben alakult, s máig legnagyobb hatású hindu nacionalista szervezet, a *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (Nemzeti Önkéntesek Szövetsége) számára a nacionalizmus a hindu identitás megőrzésének garanciája volt a feléledő muszlim nacionalizmussal szemben. Az Andersont ért kritikák ellenére, a hindu nacionalista nemzetépítő törekvések interpretálásához számos andersoni tételt alkalmazhatónak tartok. Nevezetesen, hogy a nemzetépítés folyamatának lényeges eleme az elképzelt közösségi érzés, amely kardinális pont lehet a nemzet egységének

¹⁷ K. HORVÁTH Zsolt – FRAZON Zsófia: A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus, In: *Regio*, 2002/ 4, 303–347.

¹⁸ Bővebben lásd: COMTAMINE, Philippe: *Mourir pour la patrie*. In: *Les lieux de mémoire. La Nation*, NORA, Pierre (szerk.) Paris, Gallimard, coll. Quarto. II. kötet, 1673–1698. PROST, Antoine: *Les monuments aux morts. Culte républicain? Culte civique? Culte patriotique?* In: *Les lieux de mémoire. La République*. NORA, Pierre (szerk.) Paris, Gallimard. coll. Quarto. I. kötet. 199–223.

megteremtésében.¹⁹ A hindu nacionalisták például az egész nemzet számára követendőnek tartották az általuk kreált identitásteremtő és egységesítő elemként szolgáló propagandisztikus közösségi érzületet. A *Rashtriya Swayamsevak Sangh* szerkezeti felépítése az ideális társadalmat hivatott bemutatni egy mesterségesen létrehozott mikrokörnyezetben. Ez a pártaktivistákból álló közösség az elképzelt nemzeti egység prototípusa kívánt lenni. Tagjai a hindu kultúra ápolására felelevenített rítusokban, ceremóniákban, ünnepekben osztoztak. Ezek az ünnepek magukban foglalták a szervezet alapító atyjainak születési és halálozási évfordulóit és az RSS sikeres akcióinak megünneplését. Az RSS lényegében egy andersoni értelemben vett – elképzelt közösségként funkcionált.²⁰ Anderson logikája szerint, ugyanis a nemzeti összetartozás eszménye sokkal bonyolultabb, mint az állampolgári érzület. A nemzeti identitás sokkal inkább a kulturális rokonság és az azonos kulturális szokások elvégzésében keresendő. A *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (RSS) nemzeti egységesítő eleme a hinduizmus volt, céljuk pedig az egységes „hindu India” megteremtésébe. A hindu nacionalisták olykor szélsőséges megmozdulásaik (pl. 1948. január 30-án az RSS vezetőségéhez kapcsolható merénylet, Nathuram Godse, megölte Mahátma Gandhit; a ‘90-es évek elején a fanatizált tömeg lerombolt egy 16. századi muzulmán mecsetet Ayodhya városában) ellenére jelentős szerepet töltek be a kortárs India politikai életében. Ám annak érdekében, hogy megőrizhessék a Kongresszus Párt mindenkori ellenpólusa címet, a vallási radikalizmusáról hírhedt RSS mellett 1980-ban létrejött a hindu nacionalizmus „szalonképesebb” formációja: a *Bharatiya Janata Party* (Indiai Népi Párt). Habár ez a politikai párt, az RSS-hoz hasonlóan nyíltan propagálta a hinduizmus felsőbbrendűségét, a gyűlöletkeltés elől kategorikusan elzárkózott. Az RSS a hindu identitás képviselőjének felhígulását látta ebben a kezdeményezésben, de nem utasította el az együttműködést.²¹ Ennek eredményeképpen a BJP komoly társadalmi támogatottságra lelt, főleg a tehetős észak-indiai *bráhma* családok körében, s Atal Bihari Vajpayee miniszterelnök vezetésével 1998-tól 2004-ig volt kormányon. A BJP nacionalizmusának egyik ideológiai atyja Vinayak Damodar Sarvarkar, akinek az 1920-ban megjelent *Hindutva* című filozófiai könyve vált a párt ideológia alapjává. Sarvarkar szerint

¹⁹ A napilap olvasása, mint “tömegszertartás jelentősége – Hegel jegyezte meg, hogy a modern ember számára az újság a reggeli imát helyettesíti – meglehetősen paradox. Csendes magányban, a tudat rejtekében mutatják be. Ugyanakkor a szertartás mindegyik résztvevője nagyon is tisztában van vele, hogy ugyanezt a szertartást végzi sok ezer (vagy éppen milliónyi) ember, akiknek a létezésében biztos ugyan, de a közelebbi kilétéről halvány fogalma sincs. Továbbá, ez a szertartás szünet nélkül zajlik egész évben, fél vagy egész napos intervallumokban. Lehet-e ennél érzékletesebb képet rajzolni a szekuláris, történeti időt követő elképzelt közösségről?” ANDERSON 2006. 42.

²⁰ „Elképzelt, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerheti meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak”. ANDERSON 2006. 20.

²¹ JAFFRELOT, Christophe: *Les nationalistes hindous*, Paris, Presses de Sciences Po, 1993. 234.

az egységes hindu állam négy elemből áll: a földrajzi, a vallási, az etnikai és a faji egységből.²² Ezen az elven, minden olyan vallást a hinduizmus részének tekint, amelyek eredete az indiai anyaföldben (*Bharata Varsa*)²³ gyökerezik, mint a buddhizmus, a dzsainizmus és a szikh vallás. Azonban a kereszténység és az iszlám már nem fér be ezen paraméterek közé. A BJP filozófiája azóta sokat változott, de tagjai a liberalizmussal, kommunizmussal és a szocializmussal szemben változatlanul nacionalistákként határozzák meg önmagukat és céljuk a nemzeti egység, a nemzeti integritás, a nemzeti identitás, valamint egy erős nemzet megteremtése a hindu értékek megőrzésével. A BJP politikai programjában nagy hangsúlyt fektettek Deendayal Upadhyaya, a BJP másik alapító atyjának ideológiai és gazdasági munkásságára.²⁴ Upadhyaya az 1960-as évek elején írta meg *Integral Humanism* című művét, amely a későbbi BJP központi ideológiája lett. Az *Integral Humanism* szerint „a nemzet forrása az egyénekből álló csoport közös céljaiban és eszményképeiben rejlik. Mihelyst egy bizonyos területre, mint szülőföldjére tekint, a csoport nemzetet alkot. Ha azonban a közös eszme és a szülőföld hiányzik, akkor nem beszélhetünk nemzetről. Az egyéniség lényege az emberi testben levő „én”. Ha ezt elválasztják a testtől, az egyén meghal. Hasonlóképpen a nemzetnek is van egy eszménye, vagy fundamentuma, ami a lelkét jelenti. [...] A nemzet lelke határozza meg a kulturális fejlődését.”²⁵ Mivel Sarvarkar és Upadhyaya ideológiájában egyaránt központi szerepet játszott a szülőföld tisztelete a nemzet meghatározásában nem meglepő, hogy a haza vé-

²² SARVARKAR, V. D. : *Hindutva ; Who is a Hindu?*, Bombay, S. S. Sarvarkar, 1969. 82

²³ A legtöbb indiai nyelvnek alapjául szolgáló szanszkritban a „*Bharata*” szó Indiát jelenti, mivel csak a Kr. e. 11. században terjedt el a *Hind* szó, amiből az *Ind* ered. A *Hind* szó a *Sind* folyó keleti részén élő népekre utalt. Később ezt a terminust veszi át Hérodotosz is.

²⁴ Deendayal Upadhyaya 1916. szeptember 25-én született egy Rajasthani faluban, Dhankiában. Tanulmányait kiemelkedő eredménnyel végezte és a Kanpur Universityn szerzett köztisztviselői diplomát. Egyetemi évei alatt 1937-ben csatlakozott a *Rashtriya Swayamsevak Sangh*hoz. Upadhyaya kiváló szervezői készsége miatt hamar magas posztot kapott az RSS-en belül, és 1942-re már teljes idejét a mozgalomnak szentelte. 1951-ben Dr. Syama Prasad Mookarjee megalapította a *Bharatiya Jana Sangh*ot (Indiai Népi Uniót), amelyben Upadhyaya lett a szervezet Uttar Pradesh-i titkára. Majd nem sokkal kinevezték az egész BJS titkárává. A BJS az 1977-es választásokon beolvadt a Kongresszus Párt ellen induló *Janata* Pártba (Népi Párt). A választási sikerek után a *Janata Party* számított az első olyan indiai kormányzatnak, amelyet nem a Kongresszus Párt irányított. A mostani BJP vezetői is itt kaptak először miniszteri megbízást, pl. Atal Bihari Vajpayee külügyminiszter lett.

²⁵ Upadhyaya ugyanis csak az őshonos eszméket tartja alkalmazhatónak az indiai politikai élet számára. A nyugati eszméknek, mint a szocializmus, liberalizmus, kommunizmus, kapitalizmus szerinte nincs helyük. Paradox módon a nacionalizmust nem említi meg. Upadhyaya szerint eleget kell tenni a test (éhség, menedék), az elme (hagyományok), az intelligencia és a lélek (az emberek kulturális törekvései) szükségleteinek. Gyakorlati megoldásai az ipar fejlesztésére és a modern technikai eszközök minél szélesebb körben való alkalmazására vonatkoztak. A BJP maximálisan átvette a szerző gazdaságméleti módszereit, és ennek értelmében a kormány egyedülálló vívmányának tekintette, hogy India atomhatalom lett. UPADHYAYA 1965. 145–165. (lásd még: <http://www.bjp.org/history/human.htm>)

delme és a hazafias hőstettek elismerése mérvadónak számított a BJP vezetőinek beszédében. Az 1999-es indiai–pakisztáni konfliktus során a kormány számára a szülőföldet védő katonák nemzeti hőssé emelése vált a nemzeti egység megteremtésének első számú elemévé.

A BJP olyan politikai stratégiákat alkalmazott, amelyekben a nagy hindu nacionalista gondolkodók és pártaktivisták piedesztálra állítása a hindu nemzeti identitás megkonstruálására irányultak. A hindu vallási ünnepek (*Ratha Yatra*, *Kar Seva*) finanszírozása és egybekötése a választások előtti kampánykörúttal; a hindu nacionalista mozgalmak által kultivált ideológusok (Vinayak Damodar Sarvarkar, Deendayal Upadhyaya, Sri Aurobindo stb.) szobrainak állítása, valamint a nevüket viselő egyetemek, kórházak, múzeumok alapítása; a pártban egykoron magas posztot betöltött tagok posztumusz glorifikálása mind szerves részét képezték a BJP nemzetépítő tevékenységeinek. A legitimáció ebben az esetben egyértelműen a hindu értékek hangoztatásában rejlett. A stratégia célja az volt, hogy megteremtse a BJP által elképzelt nemzeti egységet. Az egység egyik kohéziós ereje a nemzeti hős koncepciója.

A hős és a mártír: szenvedés és áldozathozatal

A történeti értelmezések egyik klasszikus megközelítése a *hős* „örökkévaló és anyagi” természetét emeli ki abban az értelemben, hogy miként játszik szerepet az adott csoport érdekeinek érvényesítésében. A domináns ideológia elterjesztése érdekében a domináns hatalmi elit olyan hősoket termel, akik képesek a hatalmat birtokló politikai elit legitimitásának megkérdőjelezhetetlenségét reprezentálni. Vagyis látható és kézzelfogható, mégis természetfölötti figurát használnak fel törekvéseik, erkölcsi normáik és hatalmuk megszilárdítására. Teszik mindezt oly módon, hogy a hőst befogadó társadalmi közeg magáénak érezze a személyt, akit a hatalom összekapcsol a dicső múlttal, tettekkel, ideológiákkal stb. A témával foglalkozó tanulmányok (Pierre Centlivres, Daniel Fabre, Françoise Zonabend) szerint, a nemzeti hőssel kapcsolatos vizsgálatok három alapvető kérdésre fókuszálnak:

1. Kiből lehet nemzeti hős?
2. Kik emelnek nemzeti hőssé egy bizonyos személyt?
3. Sikerül-e a nemzeti hős kultuszának a kialakítása?

Jelen tanulmányban céloom egy olyan fogalmi keret biztosítása, amelyben értelmezhetővé válik az indiai kontextusban megjelenő *hős* és *mártír* szavak jelentése. Munkahipotézisem szerint: a *hős* egy csoport által dicsőített, értékekkel rendelkező illusztris személy, aki a csoport tagjai szerint sikeresen és tudatosan hajtott végre egy történelmi jelentőségű tettet egy társadalom, egy nemzet vagy az emberiség jóléte érdekében. Ezeket a bizonyos csoport által vélt értékeket és eredményeket attól függően lehet pozitívan és negatívan értékelni, hogy milyen kontextusban jelennek meg. A hős általában egy konkrét társadalmi, vagy osz-

tálybéli/rendi, vagy kasztbéli, vagy egy közösségi csoport érdekeinek a reprezentációja. Egyszerűbben: a hős fogalmi meghatározása (mint minden fogalomé) kontextusonként változik. Megközelítéséhez ajánlok néhány, a hős születésére és karakterének megrajzolására vonatkozó általános szakirodalmi megállapítást²⁶:

- A hős emlékezetét a jövő generációja felé sugározzák, hogy követendő ideált teremtsenek a fiatalok számára. Az egykori dicső tetteket a politikai nyilvánosság előtt szereplő aktorok gyakorta nem a jelennel, hanem a jövővel köti össze. A harmonikus jövőkép és a kollektív emlékezetben megőrzött múltbeli események összekapcsolása a politikai legitimitációt kívánja deklarálni a nemzet számára.
- A hős általában egy történelmi személyiség, akinek a neve számos történelmi szövegben (forrásban) előfordul, és tettei mindig jól dokumentáltak.
- A 18. és 19. században a mitikus hős a „nemzeti karakter” képviselőjeként jelent meg, mint az adott etnikum archeotípiája. Krzysztof Pomian magyarázata szerint a „nemzeti szellem” és a „nemzeti karakter” fogalmak elhalványodtak a 20. századi sovíniszta ideológiák bukásával. Ennek ellenére az eredetmítoszok, vagy eposzok hősei könnyen válhatnak egy közösséget egységesítő emblémává. A legendákban előforduló és a közösség által dicsőített hős inkarnációjának tüntethetik fel az éppen aktuális hős konstrukciót, ezzel kontinuitást teremtve a múlt dicső tettei és a jelen eseményei között.²⁷
- Az irodalomban központi helyet elfoglaló és a közérdekért (vagy/és idegen elnyomás ellen) harcoló költő a dicső hazafiság megtestesítője.
- A tudós, mint hős : tudományos siker vagy újítás fűződik a nevéhez, amellyel hazája, vagy az emberiség javát szolgálja.²⁸
- Az egyik legkézenfekvőbb hős típus a hadseregét győzelemre segítő bátor hadvezér, vagy katona alakja, aki saját érdekeit háttérbe szorítva, önfeláldozóan és minden akadályt leküzdve kiemelkedő sikereket ér el.
- Az anti-hős figurája nem a hős erényeinek az ellentétje. Nem gyáva, önző, vesztes, mohó vagy áruló. Pierre-Yves Bourdil²⁹ tolmácsolásában az anti-hős sokkal inkább a bolond megfelelője. Ő a képességek nélküli ember, aki távol áll a közszféra által hősinek minősített erényektől. Ilyen például

²⁶ Pontosítás és további értelmezések lásd: CENTLIVRES, Pierre – FABRE, Daniel – ZONABEND, Françoise (éds.): *La fabrique des héros*, Paris, M.S.H, 1998.

²⁷ POMIAN, Krzysztof: *Nation et patrimoine*. In: FABRE, Daniel (éd.): *L'Europe entre cultures et nations*. Paris, 1996, Éd. de la MSH. 85–95.

²⁸ Például Loius Pasteur francia mikrobiológus és kémikus, aki elsőként bizonyította be, hogy a mikroorganizmusok erjedést és betegségeket idézhetnek elő. Pasteur dolgozta ki és használta először a veszettség, a lépfene és a baromfivész elleni védőoltást. Valamint ő mentette meg Franciaország (és számos más ország) sör-, bor- és selyemiparát a nevéhez fűződő „pasztörizálás” eljárásával.

²⁹ BOURDIL, Pierre-Yves: *Les Miroirs du moi: les héros et les fous*, Paris 1987.

Jaroslav Hašek satirikus művének főszereplője, Švejk, a szeretetre méltó, de együgyű katona.

Jelen kutatásban, a fogalmi változásokat kiválóan dokumentáló francia szakirodalmak mellett az amerikai történész, Barry Schwartz munkáinak eredményeit használom fel.³⁰ Schwartz megállapítása szerint, a *hős* és a *mártír* egyaránt részesei lehetnek a partikuláris (lokális dicsőség; az ősök tisztelete, akik a közösség érdekében cselekedtek maradandót) és az univerzális (egyetemes történelmi eseményeket befolyásoló szereplő) mezőnek is. A *hős* követendő, példaértékű, s olyan nemes erényekkel rendelkezik, amelyek büszkeséggel töltik el a vele kapcsolatban állókat. A *mártír* alakja is különleges, tiszteletre méltó, de példájának követése nem várható el a következő generációktól. A hindu nacionalizmus egyik ideológusa, M. S. Golwalkar szerint a mártír valóban nagy személyiség, de soha nem válhat ideállá, míg a diadalmas hős példája követendő.³¹

A „hős” és a „mártír” szemantikája

A független Indiának már több fegyveres konfliktussal is szembe kellett néznie. Pakisztánnal 1947–1949 között, 1965-ben és 1971-ben, Kínával pedig 1962-ben konfrontálódott. Az 1999 áprilisától 1999 májusáig tartó indiai–pakisztáni konfliktus hadüzenet nélkül robbant ki a Himalája kasmíri hágóinál, Kargilnál. 1999 májusában – 30 év óta először – India légitámadásokat indított azok ellen a Pakisztán által támogatott csapatok ellen, amelyek Kargiltól északra behatoltak az indiai fennhatóságú Kasmír hegyes vidékeire. India azt állította, hogy a katonai akcióban a pakisztáni hadsereg gyalogosai vettek részt. Pakisztán következetesen cáfolta ezt a kijelentést, bár az általuk „szabadságharcosoknak” nevezett csapatok jelenlétét nem tagadta. Az indiai légitámadások miatt Pakisztán fokozott készenlétségbe helyezte csapatait és erőit a kasmíri hágókhoz vezényelte. A kisebb határvillongások és a felderítő csapatok összecsapásai után India megkezdte a pakisztáni oldal bombázását, és nehéztüzérségével naponta több ezer löveget lőtt ki az ellenséges erőkre.

A független India történetében először fordult elő, hogy a harctéren elhunytakat hivatalosan hazaszállították, és államilag szervezett nyilvános temetésben részesítették. A védelmi minisztérium hivatalosan 474 halottat jelentett be. Ez a szám azt sejtetné, hogy a nemzeti gyász mértéke nem volt jelentős, de a temetések visszhangja nem erről tanúskodott. Jean-Max Zins politológus szerint a kargili konfliktus egyedisége három dimenzióban is kimutatható :

1. Politikai szinten: Az éppen kormányon levő hindu nacionalista párt (*Bharatiya Janata Party*) felismerte, hogy az 1999-es őszi törvény-

³⁰ SCHWARTZ, Barry: *George Washington: The Making of an American Symbol*, Free Press, 1987. Uő.: *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, University Of Chicago Press; New Edition, 2003.

³¹ GOLWALKAR, M.S.: *Bunch of Thoughts*, Bangalore: Vikrama Prakashan 1966. 123.

- hozói választásokon való szereplésük nagyban befolyásolható az elesett katonák nyilvános temetése által kiváltott hazafias érzülettel.
2. A Kargil-háború geo-stratégiai kiterjedése. Mindkét fél számára kulcsfontosságú a terület megszerzése, ahhoz, hogy a másik fél katonai bázisait tűz alá vehessék egy esetleges háború folyamán.
 3. A kargili kontextus harmadik sajátossága a terület topográfiájából következett. A térségben főként bombázások zajlottak. Így a kézitusák helyett, a hősiesség igazából a *howitzer* és *bofor* típusú ágyúk tüzeinek eredményességében nyilvánulhatott meg. Tehát a valóságban az ágyúk mögött álló anonim tüzérek képe távol áll a média által sugárzott kargili hős imázsától.³²

Minden egyes háborút követően a harcokban részt vett hősök dicsőítése iskolai tankönyvekben és mozifilmekben is helyet kaptak. A kargili konfliktus sem kivétel a hazafias erényeket éltető hagyomány alól. Az állami temetéseket kommentálva a média, és a politikusok gyakorta nevezték az elesetteket hősöknek vagy mártiroknak.³³ Mielőtt rátérnék a fogalmak használatára, előbb az adott nyelvi kontextusban szeretném elhelyezni őket. Először is az angol *'hero'* és *'martyr'* szavak hasonló, de nem pontosan ugyanolyan tartalommal rendelkező megfelelője a hindi „*vir*”, és az arab–perzsa eredetű „*shahid*” szavak. Azonban a *'martyr'*, *'vir'* és *'shahid'* szavak nem fordultak elő a megemlékezésekben, mivel a nyelvi dimenzió túl, három Indiában jelentős vallásban (hinduizmus, kereszténység, iszlám) más jelentéstartammal rendelkeznek. A *'martyr'* keresztényi önfeláldozó tulajdonsága hindu kontextusba ágyazva teljesen más értelmet kap, hiszen az áldozat (*'sacrifice'*) kifejezés a hinduknál, nem az életét feláldozó emberre, hanem az Istennek szóló felajánlásra (ami lehet akár étel, virág, füstölő, vagy akár tűzáldozat [*agni-hotram*]) vonatkozik. A kargili háborúban elesett katonák a muzulmán *'shahid'* jelzőt sem kapták meg³⁴, mivel az indiai hadsereg kötelékében szolgáló muzulmán vallású katonák éppen a nyíltan muzulmán pakisztáni állam ellen harcoltak, és ez a megnevezés vallási síkon identitás zavart eredményezett volna. A hindi *'vir'* szó használatától pedig a vallási ellentétek elkerülése végett zárkózott el a média, mivel ezt a kifejezést a muzulmán vallású katonák hozzátartozói nem tolerálták. A vallási konfliktusok elkerülése végett a temetési szertartásoknál a kormány és az indiai hadsereg nem tett különbséget az elesett katonák vallási hovatartozása között. A miniszterelnök 1999. augusztus 15.-i beszédében is a nemzeti hadsereg egységét hangsúlyozta: „Amikor Kargilba mentem, hogy találkozhassek katonáinkkal (*jawans*), az egész orszá-

³² ZINS, Max-Jean: *Rites publics et deuil patriotique en Inde: les funérailles de la guerre indo-pakistanaise de 1999*, In *Archives de sciences sociales des religions*, 2005 juillet–décembre, 131–132 année 50e. 63–86.

³³ ZINS 2005. 53.

³⁴ A *'shahid'* szó arra a muzulmán hívőre utal, aki a szent háborúban (*jihád*) meghalva egyfajta szakrális tettet követ el, s jutalomképpen a paradicsomba kerül.

gunkat láttam ott: katonákat Nagalandból, Assamból, Tamil Naduból, és majdnem az összes államból, hogy harcoljanak az országért. A legkisebb kaszttéli, vallási vagy regionális különbség sem volt köztük.”³⁵ A ‘hero’ szó használata olyan egységet alakított ki, amely nyelvi, etnikai és hitbéli különbségtétel nélkül alkalmazható volt a kargili háborúban harcoló katonákra.³⁶ A vallási tartalom mellőzése a mártír és a hős szavaknak egy másik lexikai dimenziót biztosított. A politikai szereplők a tárgyalt szavak nyugati szakirodalomban fellelhető jelentését preferálták, vagyis a *hős* egy legendásan bátor, kivételes erényekkel bíró drámai figura, míg a *mártír*, beletörődik végzetébe (passzív), és élete tragikus véget ér. A használt értelmezés szerint, a hős kivételes tulajdonságai révén képes megküzdeni, és felülkerekedni egy különlegesen veszélyes szituációban, míg a mártír elszenvedti a halált.

Az elhunyt gyalogos katonákat A. B. Vajpayee miniszterelnök *hősöknek* nevezte az India függetlenségének 52.-ik évfordulója alkalmából 1999. augusztus 15-én tartott beszédében a nehéz terepviszony ellenére kifejtett bátor ellenállásuk miatt: „Majdnem minden honfitársunk láthatta a televízió keresztül azokat a hihetetlen hegyormokat, amelyeken hőseink keresztülverekedtek magukat és visszaszorították az ellenséget. Győzelmet aratni abban a magasságban nemcsak az eget karcoló hegycsúcsok leküzdését mutatja, hanem az egész nemzet nagyságát is. Ez katonai erőink bátorságának a szimbóluma. *Hogyan feledhetnénk el ezeket a hősokeket?* (kiemelés tőlem – G. G.)”³⁷ A miniszterelnök interpretálásával szemben azonban az ellenzéki párt elnöke, Sonia Gandhi inkább a mártírok (*‘martyrs’*) kifejezést alkalmazza a tragikusan elhunyt katonákra. A Kongresszus Párt azzal vádolta a kormányzatot, hogy a Pakisztán ellen indított támadás hamis adatok alapján történt, és félrevezetőnek tartották a társadalomban keltett fenyegettség érzését. A bírálatok ellensúlyozása érdekében, ahogy Vajpayee beszédéből kiderül, a kormány retorikájában Kargil első halottai *hősként* jelentek meg, és nem *mártírként*.³⁸ A konfliktus lezárása után a kormány valamelyest engedett a katonai teljesítményt bíráló elemzéseknek, és bizonyos kontextusokban teret engedett a *mártír* szóhasználatnak. A konfliktus első szakaszában bevett indiai csapatokat ugyanis meglepetésként érték az extrém terepviszonyok, a ritka levegő és az erős márciusi–áprilisi havazások. A felkészületlenség és a kialakuló lavinák sok áldozatot követeltek meg a fegyveres harcok kirobbanása előtt. A kötelességük teljesítése érdekében „balesetben” elhunyt, de a küldetésüket teljesíteni nem tudó áldozatokból lettek azok, akiket a kormány a későbbiek során *mártíroknak* nevezett. Azok, akik egyéni bravúr által segítették a hadsere-

³⁵ http://www.indianembassy.org/special/cabinet/Primeminister/1999ID_PM_Speech.html

³⁶ ZINS 2005. 63–86.

³⁷ http://www.indianembassy.org/special/cabinet/Primeminister/1999ID_PM_Speech.html

³⁸ ZINS 2005. 65.

get a Kargil-háború *hősei* maradtak.³⁹ A Kongresszus Párt továbbra sem osztotta a BJP véleményét a háborús sikerekkel kapcsolatban. Számukra ez a fogalom-módosítás csak azt jelentette, hogy a BJP képtelen szembenézni a katonai és diplomáciai kudarcával, hiszen Pakisztán hivatalosan deklarálta, hogy magának könyveli el a győzelmet.⁴⁰

Koporsók, emelvények, díszkíséreték és állami megemlékezések

A BJP azzal kívánta bizonyítani és a külső szemlélők számára egyértelművé tenni katonai sikerét, hogy (nagy sajtónyilvánosság előtt) államilag megrendezett ünnepélyes keretek között kívánta megadni az elesett katonáknak járó végtisztességet. A temetések a BJP-kormány győzelméről, egy olyan ceremónián keresztül adtak hírt, amely hasonlatos volt az amerikai hadsereg hősi halottainak eltemetéséhez. A szimbolikusan fontos küzdelemben elesett amerikai katonának ugyanúgy megrendezték a zászlós koporsó hazaszállítását és az állami temetést. Az indiai példa inkább az emlékjelek tobzódásában tér el bármely nyugat-európai, vagy amerikai mintától, mivel a kargili konfliktus során meghalt katonákról utcát neveznek el, és lokális szinten akár múzeumot is alapítanak emlékükre. Mivel ez a gyakorlat teljesen újszerű volt Indiában, a halottak hazaszállításának állomásait érdemes jobban szemügyre venni:

1. Először a csatatéren összegyűjtötték a testeket, majd nemzeti színű zászlóval letakart koporsókba helyezték őket.
2. A koporsókat repülőgéppel Új-Delhibe szállították, ahol kezdetben a repülőtér egy erre a célra elkülönített részén tárolták. A konfliktus vége felé a koporsók részére már egy emelvényt építettek, ahol kifejezhette a tiszteletét az ide ellátogató miniszterelnök. A védelmi miniszter, George Fernandes is több alkalommal részvétét fejezte ki a koporsók előtt, s virágfüzéreket helyezett el rájuk.
3. Az állami szintű ünnepélyes temetések során a koporsókat szállító repülőgépet a politikusok, a hadsereg és a sajtó képviselői fogadták. A család jelenlétében kísérték a hősi halottakat a ceremónia színhelyére. A díszmenetet sokszor emberek milliói követték. A menet végén a hadsereg veteránjai és politikusok beszédet tartottak, amelyekben biztosították az elhunyt családtagjait, hogy anyagi támogatásban részesülnek.
4. A vallási hagyományoknak megfelelő végtisztesség nem az állami, hanem a helyi szinten zajlott le. A koporsókat átadták a családnak, hogy minden elesett katona a saját vallásának megfelelő végtisztessé-

³⁹ *From surprise to reckoning: The Kargil Review Committee report, New Delhi, December 15, 1999*, Sage Publications, 2000.

⁴⁰ *Hindustan Times*, New Delhi, 11 July 1999.

séget kaphasson. Általában helyi szinten is lezajlott az ünnepség, ahol a helyi politikusok és katonai vezetők tartottak beszédet majd a hinduk elhamvasztották, a muzulmánok és a keresztények pedig eltemették a halottakat.

5. Végül pedig kialakult a hősök, vagy a mártírok emlékezetének (lokális) kultusza. A hinduknál előfordult, hogy szokásaikkal ellentétben a hamvasztás helyett eltemették a halott testet, és a sír (avagy urna) fölé egy kis mauzóleumot emeltek az elhunyt nevének és katonai rangjának feltüntetésével. A szülővárosuk/falujuk általában egy avató szertartást követően utcát, vagy emlékparkot nevezett el hősről.⁴¹

A nyilvános szertartások azt a képet sugallták, hogy a katona életét adta a hazájáért, s ezért a nemzet emléket állított neki. Az ünnepélyes tiszteletadás mellett a tárgyiasult emlékezet még inkább elmélyítette az adott esemény jelentőségét. Az állami szféra által inspirált és finanszírozott szobor, emlékmű és sírkő felállítását nemcsak a keresztény és muzulmán, de a hindu családok is követték. A hindu tradíció nem állít emlékezetet a halottaknak, mivel teológiai értelemben a halott test nem más, mint egy anyagi burok, ami a lélek távoztával hasznavehetetlen lesz.⁴² Ennek ellenére a kargili háborúban életüket vesztett katonák családjai örömmel vették, hogy hősként aposztrofált gyermekeik számára maradandó emléket állítsanak. Általában fiuk szobáját alakították át kisebb múzeummá, ahol az elhunyt használati tárgyai, ruhái lettek kiállítva és bekeretezett fényképek díszítették a falakat megörökítve a temetési szertartás egyes kiemelkedő eseményét, mint például a védelmi miniszter George Fernandest, amint épp a koporsóra helyez egy virágfüzért.⁴³ Amennyiben górcső alá vesszük ezt a társadalmi rítust (amely mind az állami, mind a magánszféra tekintetében egyedülálló India történelmében), láthatjuk, hogy az ünnepélyes temetések, az emlékműállítás

⁴¹ ZINS 2005. 63–86.

⁴² A brahminikus kultúrában a porhüvely pompázatos és ünnepélyes eltemetése mindössze két esetben fordult elő. Egyrészt, a világi hatalom letéteményese a *rája* (király) részesült hasonló ceremóniában, másrészt, a *sannyasin* (visszavonult) életrendben élő vallási tanítók, akik már földi életükben megvalósították a lélek-test kettősségét és elérték a felszabadulást (*moksa*). Az általános gyakorlat szerint, a hamvakat nem helyezték el a halott emlékét megőrzendő sírba, hanem egy szent folyóba (pl. a Gangeszbe) szórták, így a halottak emlékezte az európai kultúrában bevett szokásokhoz képest jelzés nélküli, vagy „arc nélküli” lett. MALAMOUD, Charles: *Les morts sans visage. Remarques sur l'idéologie funéraire dans la brahmanisme*, In: *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Cambridge University Press-Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1982. 449.

⁴³ *Homage to the Martyrs of Kargil*: <http://www.angelfire.com/in2/kargil/index.html> Ez a jelenség – egy antropológiai aspektusból nézve – arról (is) tanúskodhat, hogy egy hatalmas országban (India), ha a családnak nincs vagyona nehéz kitűnni a tömegből. A halott katona emlékének ápolása megadja a lehetőséget (az amúgy a tömegben elvesző család számára), hogy a hozzátartozók részesei legyenek egy nemzeti jelentőségű folyamatnak. Ebben a storygyártásban a modern médiának van talán a legnagyobb szerepe, mivel az emlékhely propagálása egyfajta (szekuláris) zárandokhelyet alkot a *nemzet hősi halottjainak* emlékhelyeiből.

(vagy annak finanszírozása), az utcanévadás és a múzeumok létrehozása nem csupán fizikai elhelyezést jelent, hanem egyben rituális szertartás a politikai legitimitáció megteremtésében. A halál (mint biológiai tény) felmagasztosul, egy új dimenzióval bővül, és üzenetet továbbít a túlélők részére. Az üzenet egyik része az egész nemzetnek szól: hős katonáink azért haltak meg, hogy megvédelmezzék a nemzetet. Ki tartozik a nemzetbe? Mindenki, aki az elesett katonákat hősöknek fogadja el. A kormányzat, ezáltal megteremtette a nemzeti egység képét, amely az elesett katonák emlékéből táplálkozik. Az állami szinten ezek a szimbólumhordozó vizuális jelek mind egy nemzeti és politikai értékrend kifejeződései, amelyek az emlékezést és az emlékeztetést egyaránt szolgálták.⁴⁴ Az üzenet másik része a lokális közösségnek szól: büszkeséggel tölthet el bennünket az a tudat, hogy az elesett hős „egy volt közülünk”. A nemzeti hős egy lokális hős identitást kapott, mivel a helyi közösség (falu, város, régió) még inkább magáénak érezte „fiuk” emlékének ápolását, mint az India más földrajzi részéről származó nemzeti hős magasztalását. A háborúban erényeket szerzett katona emléke tehát a nemzet egységén túl egy lokális egység kialakításában is szerepet játszott.

Saurabh Kalia hadnagy a palampuri hős és a kargili mártír

A nemzeti és a lokális hős megteremtésének folyamatát egy példán keresztül próbálom még érthetőbbé tenni. Az 1999-es Kargil háborúban elesett Saurabh Kalia hadnagy esetének mikrotörténeti vizsgálatával közelebb kerülhetünk ahhoz az általános tendenciához, amelyben a kargili „hősöket” a kormány megpróbálja beemlíteni az eddig elsősorban „szabadságharcosokat” tartalmazó indiai nemzeti hősök panteonjába. A hadnagy testének hazaszállításával, ünnepélyes temetési ceremóniájával és a tiszteletére emelt szobor állításával tipikusnak mondható az egész országra kiterjedő törekvés, miszerint a tradicionálisan Pakisztán-ellenes hindu nacionalista gyökereket ápoló kormány megpróbálja politikai tőkét növelni a hazafias érzület felkorbácsolásával. Az *Abroad India*, valamint a család honlapja szerint Saurabh Kalia, az indiai hadsereg kapitánya 1976-ban született Palampurban, a Himalach Pradesh-i Kangra-völgyben. Iskolai évei alatt számos ösztöndíjat nyert, és kiváló eredménnyel diplomázott 1997 májusában. 1997 augusztusában felvételt nyert az Indiai Katonai Akadémiára, majd röviddel az 1998 decemberében történt hadnagyi kinevezése után a 1999 májusában a 4 JAT gyalogsági ezreddel kargili szektorba vezényelték. Az első ott töltött két hétben három alkalommal vett részt a pakisztáni előrenyomulást ellenőrző felderítő szolgálatban. Az akkoriban még hadnagyi rangban lévő fiatal tisztet elsőrendű felderítőnek tekintették. Miután a hadtestparancsnok értesült, hogy a pakisztáni benyomulás kezdődött a térségben, egy idősebb tisztet akart küldeni a bajrang

⁴⁴ K. HORVÁTH 2002. 303–348.

poszt ellenőrzésére. Ám Kalia hadnagy önként jelentkezett, hogy személyesen derítse fel a körzetet. A helyszínen az indiai katonák ellenséges tűz alá kerültek és felvették a harcot. Mivel az utánpótlás nem érkezett meg, kifogytak a lőszerből és a rádiójuk is tönkrement, hamarosan körbevette, majd foglyul ejtette őket 200 pakisztáni katona. Ezt követően a pakisztáni Skardu Rádió közölte, hogy Saurabh Kalia hadnagyot öt emberével együtt élve elfogták. A fogságuk 22 napig tartott (1999. május 15 – 1999. június 6–7.), és az indiai hadsereg közleménye szerint a pakisztáni hadsereg által 1999. június 9-én visszaszolgáltatott holttestek kínzásokról tanúskodnak. Pakisztán tagadta a kínzásokat, s mivel semmilyen nemzetközi emberjogi szervezet sem vádolta a foglyok sanyargatásával, a további vádakra nem reagált.⁴⁵ Az indiai hadsereg jelentésében az áll, hogy a foglyok lábait levágták, a szemüket kiégették, a fülcimpájukat levágták és még számos fizikai, és mentális gyötrelmet kellett elszenvedniük, mielőtt fejbe lőtték volna őket. Saurabh hadnagy koponyája több helyen be volt törve, a legtöbb csontját eltörték és a fogai sem maradtak épen.⁴⁶

Az állami tiszteletadás után a nemzeti zászlóval letakart koporsókat Delhiből az indiai légierő egyik helikoptere szállította Palampurba. A koporsók nemzeti zászlóval való szertartásos befedése kétszer (az állami és a helyi megemlékezéseken) történt meg. Az aktus egyértelműen a hazafiasság érzületének felkeltését és az elesett katonák a nemzeti emlékezetben való megőrzésének szándékát közvetítette. A megemlékezés fázisainak gondosan előkészített és betanult menetében gyakorta helyet adtak már-már színpadias megnyilvánulásoknak, mint a szülők beszédei, a koporsót kísérő katonai vezetők díszmenete és a koporsó többszöri megkoszorúzása.⁴⁷ A testet Saurabh nagybátyja, Sudhir Mohan őrnagy kísérte tovább Sarad Sharma ezredessel a városon keresztül a temetőbe. A rekkenő hőség ellenére több tízezren vettek részt Saurabh hadnagy hamvasztásán. A nemzetiszínű trikolor zászlóval leterített testre elsőként veterán katonák és Himachal Pradesh legfelsőbb minisztere, Shanta Kumar, helyeztek el virágfüzéreket. Tiszteletét fejezte még ki Ravinder Thakur miniszter és a Pradeshi Kongresszusi Tanács elnöke, Sat Mahajan. George Fernandes védelmi miniszter még Delhiben rakott virágfüzért Saurabh hadnagy és öt közlegénye koporsójára. A kormány határozata szerint a helységet, ahol Kalia hadnagy háza állt *Saurabh-nagarnak* (Saurabh-városnak) nevezték el. Shanta Kumar bejelentette,

⁴⁵ *From surprise to reckoning: The Kargil Review Committee report, New Delhi, December 15, 1999*, Sage Publications, 2000.

⁴⁶ *Kargil's First Hero*, In: *Abroad India*, New Delhi, 26 march 2000.

<http://www.geocities.com/siafdu/kalia.html>

⁴⁷ A hadsereg tisztjei és számos politikus (főleg a helyi BJP vezetők) jelenlétében az édesanya, Vijay Kalia, beszédet tartott a helikopter leszálltakor, amelyben kinyilvánította a fia iránt érzett büszkeségét: „Jól van, fiam. Nagyszerű munkát végeztél. Bárcsak minden házban hasonló gyermekek születnének, hogy az ellenségeink ne merjék megérinteni hazánk területi szentségét”. *Indian Tribune*, New Delhi, 12 June, 2000.

hogy Kalia hadnagynak emlékhelyet állítanak, és Kalia háza melletti utat is a hadnagyról fogják elnevezni.⁴⁸ A család Saurabh hadnagy szobáját múzeumnak rendezte be, ahol mindenki megtekintheti Saurabh vitrinben tárolt katonai uniformisát, személyes tárgyait és fényképeit.

Az indiai állami kormányzat 2001 áprilisában mellszobrot emelt a posztumusz előléptetett Kalia századosnak a mintegy 12 hektáros Saurabh-parkban, Palampur városában. A család által közreadott nyilatkozatok szerint Palampur városa saját hőségnek fogadta el Saurabh Kalia-t, ám számukra fiuk egyben Kargil mártírja is volt. Ez az állásfoglalás, miszerint a foglyul ejtett és megkínzott katonák mártír-hőssé váltak korántsem meglepő. Saurabh édesanyja hősként emlékezett a fiára, de a megkínzására utaló szóhasználat már a miniszterelnöki beszédben⁴⁹ is azt sejtette, hogy a veszélyekkel és a tereppel dacoló felderítők hősies karaktere tragikus haláluk miatt megváltozik. Az egyik legnagyobb indiai hírportál a *Rediff.com*, és az *India Abroad* napilap Saurabh Kalia-t a kargili háború első számú hőségnek nevezte, de beszámol a megkínzásáról (*to martyr*) is. Ezzel Saurabh emlékében a hős és a mártír szavak keveredtek, néhol összemosódtak. Szülővárosa hősként tisztelte, de a Pakisztán által elkövetett rémtettek mártírja is volt.⁵⁰ A BJP-kormányzat retorikája egyaránt utalt a nemzet nagyságát képviselő hősökre és a Pakisztán kegyetlenségét tanúsító kínzásokra. A BJP a nép védelmezője, és egy sikeres háború levezénylője szerepében tetszeleghetett. Ennek a kettős legitimációnak döntő szerepe volt az 1999 októberében tartott választási eredményekben, mivel a BJP megtartotta a hatalmat, s a Kongresszus Párt vereséget szenvedett.

Konklúzió

A kargili konfliktus kontextusában szereplő hős és mártír szavak közti különbségtétel eredetileg a kormánypárt és az ellenzék céljait szolgálta. Az egyes pártok alternatív politikai felfogása szerint eltérő retorikával fogalmazódott meg az elesett katonáknak tulajdonított hős vagy mártír státus. A két terminus egyazon szövegen belül gyakran egymás mellett jelent meg, ezáltal egy fogalom – a „*hős-mártír*” – vonatkozott az elképzelt nemzeti közösség alátámasztására. Az általam vizsgált eset politikai jelentőségét mutatja, hogy az elesett 10 katonatisztet a létező legmagasabb katonai kitüntetésekben (*Param Vir Chakra*, *Maha Vir Chakra*) posztumusz részesítették, az 1999-es évet pedig a „gyalogság (*jawans*) évének” nyilvánította az akkori indiai kormányzat. Ez az aktus azonban nem teremtett nemzeti ünnepet, mivel a 2004-ben hatalomra kerülő Kongresszus Párt

⁴⁸ *Indian Tribune*, New Delhi, 12 June, 2000.

⁴⁹ http://www.indianembassy.org/special/cabinet/Primeminister/1999ID_PM_Speech.html

⁵⁰ Ahogyan Saurabh édesapja nyilatkozta egy interjúban: „Pakisztán semmit sem változott az elmúlt 50 évben, és már nem is fog.” *Indian Tribune*, New Delhi, 12 June, 2000.

nem vitte tovább ezt a ceremóniát. A Kongresszus Párt szerint a kargili konfliktusban elesettek dicsőítése pusztán partikuláris politikai érdeket szolgált, és nem reprezentálta az egységes nemzeti érdekeket.

A BJP-kormányzat egyik nem titkolt célja a hinduizmus értékeinek és hagyományainak állami szintű érvényesítése volt. Paradox módon a kargili háborúval kapcsolatban az állam szekuláris jellege mutatkozott meg. Az elesett katonák hazaszállítását és nyilvános temetési szertartását vallástól függetlenül egyformán kezelték. Nagyságuk a hivatalos interpretáció szerint nem a muzulmán, vagy hindu erkölcsi kódex beteljesítésében volt, hanem a hazafias hőstettben. A szálak tehát egy olyan nacionalista szertartásban futottak össze, amelynek döntően szekuláris jellege volt. A győztesnek proklamált kargili konfliktus fegyveres összecsapásaiban hősiezen küzdő és/vagy mártírként megkínzott és meggyilkolt katonák politikai propagálásának kettős célja volt. A Kongresszus Párt a tragikusan elhunyt katonákban egy értelmetlen és kétes kimenetelű háború mártírjait látta. A BJP viszont a nemzetet győzelemre juttató hősokról beszélt. Azok, akik a pakisztáni kínzások során lelték halálukat egyaránt hősök és (általában lokális szinten) mártírok. A nemzeti ünnep a győztes háború emlékezete. A nemzeti gyász pedig az elesett hősöké. Mindkét megemlékezés során a BJP önmagának is emléket állított. A BJP volt az, amely a nemzetet megvédte és győzelemre segítette egy háborúban. Szintén a BJP kormányzat volt, amely megőrizte civilizáltságát a pakisztáni kegyetlenséggel szemben. Az állami temetések és az emlékmű állítás tehát identitásképző és a politikai hatalom legitimitására vonatkozó tett. A szimbolikus politikai mező a politikai akarat kinyilvánító rituálékon keresztül továbbít üzenetet a társadalom felé. A hazafias érzület felkeltése egy andersoni értelemben vett elképzelt közösséget teremtett, amelyben a szereplők egyazon érzés részesei lehettek. Mindazonáltal a kormány által szervezett megemlékezések nem válhattak teljesen nemzetivé. A Kongresszus Párt és hívei nem vettek részt az állami és helyi eseményeken, tehát az ország megosztottsága politikai értelemben csak tovább erősödött a ceremóniák során. A szimbolikus politika csupán egy törékeny és ideiglenes nemzeti egységet hozott létre.

Az olyan indiai nemzeti hősök, mint Mahátma Gandhi, vagy Sardar Patel, a britek elleni nemzeti összefogás és a függetlenség utáni nemzeti önállóság jelképei maradtak és a jövőben is maradni fognak. Ezt a szimbólumrendszert a politikai mező folyamatosan alkalmazhatja, mivel a fent említett értékek valóban az indiai nemzet egységét mutatják etnikai, vallási, nyelvi és kasztbéli megkülönböztetés nélkül. A kargili konfliktus halottainak emlékezete a Kongresszus Párt és a BJP ellentéte miatt nem tudott kialakítani egyetemes értékeket. Az összetartozás és a *hős* eszményeinek követése inkább lokális szinten valósult meg (bár a média jelenlétének csökkenésével a helyi hősökre való emlékezők köre egyre szűkült).